

821.512
Д. 49

«Sunday Times» бестселлери

Отасининг ортидан Освенцимга кетган бола

Реал воқеага асосланган

Жерми Дронфилд

«Sunday Times» бестселлери

ЖЕРЕМИ ДРОНФИЛД

**Отасининг
ортидан
Освенцимга
кетган бола**

Реал воқеага асосланган

“ИЛМ-ЗИЁ-3”

Тошкент 2021

ББК 821.00 01

УДК 321. 33. 01

ISBN 978-9943-7551 8-5

Жереми Дронфилд «Отасининг ортидан Освенцимга кетган бола» / «ИЛМ-ЗИЁ-ЗАКОВАТ» нашриёти,
Тошкент 2021, 400 б.

Вена, 1939 йил. Нацистлар полицияси оддий хунарманд Густав Кляйнман билан унинг ўгли Фрицни ҳибсга олиб, уларни Бухенвальдга жўнатадилар. Маҳбуслар у ерда кийнок, очлик ва концлагер курилиши бўйича тинкани куритадиган оғир меҳнатдан азобланадилар. Бир йил ўтгач, улар орасидаги ришталар оғир синовга дучор бўлади, Густавни Освенцимга жўнатадилар, бу эса, моҳиятан ўлим ҳукмини билдирарди, – ва Фриц ўз жонини асраш ҳақида ўйламасдан, отасининг ортидан кетади. Густавнинг махфий кундалик дафтарига асосланиб ва архив материалларини синчковлик билан тадқиқ этган ҳолда, ушбу китоб илк бор ақл бовар этмас жасорат ва Холокост тарихида ўхшаши бўлмаган тирик қолиш воқеасини баён этади. "Отасининг ортидан Освенцимга кетган бола" – одамларда яхши ва ёмон жиҳатлар мавжудлиги, яқинларнинг ўзаро меҳри ҳамда инсон руҳининг қувватини эслатувчи асардир.

Ушбу китобнинг муаллифлик ҳуқуқи "Azbo.uz" интернет дўконининг "Azbobooks" лойиҳасига тегишли бўлиб, "Azbobooks" руҳсатисиз китобни босма, электрон, аудио, видео ёки бошқа ҳар қандай шаклда тарқатиши Ўзбекистон Республикаси қонунларига биноан тақиқланади.

© Jeremy Dronfield

© Azbobooks

© Ilm -ziyo-zakovat

ISBN 978-9943-7551 8-5

Жерми Дронфилд

ОТАСИНИНГ ОРТИДАН ОСВЕНЦИМГА

КЕТГАН БОЛА

Хақикий бўлган воқеа

МУАЛЛИФ СЎЗБОШИСИ

Бу ҳақиқатда содир бўлган воқеа. Ҳар бир инсон, ҳар бир ходиса, ҳар бир бурилиш ва ақл бовар қилмас ҳар бир тасодиф – ҳаммаси тарихий манбалардан олинган. Тасвирланган ходисаларнинг кўпи шу қадар кўркинчли ва азоблантирадики, бу ҳақиқатга тўғри келмайди, бунинг содир бўлиши мумкин эмас, деб ўйлагинг келади. Бирок буларнинг барчаси содир бўлди ва тириклар хотирасида қолди.

Холокост тўғрисида жуда кўп воқеалар маълум, бироқ уларнинг ҳеч бири бунисига ўхшамайди. Ота-ўғил Густав ва Фриц Кляйнманларнинг бошидан кечган кўргиликларнинг айрим жиҳатлари гарчи бошқа воқеаларни эслатса ҳам, буниси ноёблиги билан бошқаларидан фарқ қилади. 1930-йиллар охиридаги дастлабқа оммавий тарзда ҳибсга олиш даврида нацистлар концлагерларига тушган яҳудийларнинг жуда камчилиги у ерда Якуний Қарордан омон қолиш, ва ниҳоят, узок кутилган халос бўлиш бахтига мушарраф бўлдилар. Ва, билишимча, ҳеч ким нацистлар босқинчилигидан бошлаб Бухенвальду Освенцимгача, лагер Қаршилиги ҳамда янада нарироқ, Маутхаузен, Миттельбау-Дор, Берген-Бельзенгача пиёда ўлим юришларидан ўтиб, бу дўзах ичидан икковлон, ота ва ўғил уйга тирик қайтмаган. Ҳар қалай, тирик қолганлар бундай ёзма далиллар қолдиришмаган. Ушбу китоб бош қаҳрамонлари

тақдирида омад ва жасорат маълум ролни ўйнаган, бироқ Густав билан Фрицнинг омон қолишига энг аввало уларнинг ўзаро меҳр-мухаббати ва садокати ёрдам берди. “Бу бола – менинг энг асосий қувончим, – деб ёзганди Густав ўзининг махфий Бухенвальд кундалигида. – Биз бир-биримизга далда бўламиз. Биз ажралмас, бир бутунмиз”. Бир йилдан кейин Густавни Освенцимга жўнатишганда, – бу аслида ўлим ҳукмини билдирарди, – улар орасидаги ришталар оғир синовга дучор этилди, ўша кезде Фриц ўзининг омон қолиши ҳақида ўйламай, отасининг ортидан боришни афзал кўрди.

Мазкур воқеага мен бутун қалбимни бағишладим. У гўё роман каби ўқилади. Мен қандайин ёзувчи бўлсам, шундайин тарихчиман; лекин ҳеч нимани тўқиб чиқариш ёки безаб-бўрттиришимга тўғри келмади; ҳатто бу ерда иктибос келтирилган диалоглардан парчалар ҳам ишончли манбаларга кўра тикланди. Китобга Густав Кляйнман 1939 йил октябридан 1945 йил июлига қадар концентрацион лагерларда ёзиб юрган кундалиги, шунингдек, Фрицнинг мемуарлари ҳамда 1997 йилдаги интервьюси асос қилиб олинган. Унисини ҳам, бошқасини ҳам ўқиш ниҳоятда оғир. Ҳиссиётлар жунбушга келиши билан бирга, лагерь шароитларида битилган кундалик узук-юлуқ ҳамда оддий одам тушунолмайдиган бир талай жумбоқли ишоралардан иборат (ҳатто Холокост тарихчилари ҳам айрим ёзувларни шифрдан чиқариш учун кўшимча манбаларга мурожаат этишларига тўғри келарди). Густав кундалигини қачонлардир биров ўқисин деб эмас, ўзи ақлдан озиб қолмаслик учун ёзган; ўша кезларда белгиланган изоҳлар муаллифнинг ўзигагина тушунарли бўлган. Ўқувчи диққатига ҳавола этилган кундалик Холокостни ҳафтама-ҳафта, ойма-ой, йилма-йил бошидан ўтказиш имконини беради.

Ажабо, лекин у биз учун, шунингдек, Густавнинг енгилмас ички шижоати ва кўтаринки руҳини ҳам очиб беради: “...ҳар куни

Ўзимга карата ўзим дуо ўқийман: *Кўнглингни чўқтирма. Тишни тишига қўйиб, чида – эсэсчи жаллодлар сени енга олмайди*". Оиланинг омон қолган аъзолари билан суҳбатлар воқеани шахсий деталлар билан тўлдиришга ёрдам берди. Бутун ҳикоя – 1930-йилларда Венадаги ҳаётдан то лагерларнинг тузилиши ва улар бошлиқларининг феъл-атворларигача – ҳужжатли далиллар билан: собиқ маҳкумлар кўрсатмалари, лагерь реестрлари ва ҳатто энг ҳайратланарли ва ақл бовар этмас тафсилотларни ҳам тасдиқловчи бошқа расмий ҳужжатлар билан асосланган.

Жерми Дронфилд, 2018 йил, июнь

КУРТ КЛЯЙНМАННИНГ СЎЗБОШИСИ

Ушбу китобда тасвирланган даҳшатли кунлардан етмиш йилдан ортиқ вақт ўтди. Оиламнинг омон қолиши, ўлимлари ва халос бўлишлари воқеаси ўша даврда яшаган барча бошқа инсонларга: лагерларга тушган, яқин кишиларидан айрилган ёки, бахти чошиб, нацистлар режимидан қоча билган ҳамма одамларга тааллуқли. У азият чеккан ва шу боис ҳеч қачон унутилмаслиги зарур бўлган инсонларга тааллуқли.

Отам билан акам бешта ҳар турли концентрацион лагерларда бошидан кечирганлари – Холокост амалларининг жонли гувоҳидир. Уларнинг ҳаётга нисбатан иродаси, ота билан ўғил орасидаги бирлик, уларнинг жасорати ва шу билан бирга, омади ҳозирги кунда яшаётганларнинг ақли бовар қилмас, аммо айнан шу жиҳатлар ўша кезде сабот билан туриб бериш учун ёрдам берди.

Гитлер Австрияни забт этган заҳоти онам хавфни биринчи бўлиб сизди. Опам 1939 йилда Англияга эмиграция қилмоқчи бўлганида, онам уни ҳар тарафлама қўллаб-қувватлади. Мен нацистлар бошқарган кезларда Венада уч йил яшадим, 1941 йил февралда онам мени АҚШ га жўнатишга муваффақ бўлди. Бу ҳаётимни нафақат асраб қолди, балки мени ўз жигари каби қабул қилган меҳрибон оила уйига киритди. Иккинчи опамнинг омади чопмади. Онам билан опам ҳибсга олиниб, бошқа минглаб яхудийлар билан бирга, Минск яқинидаги ўлим лагерига жўнатилиди. Бир неча ўн йиллар давомида уларни ўша ерда ўлдирганларинигина билардим, ҳатто ўша узоқ жойларни зиёрат ҳам қилдим, лекин барибир мазкур китобда ўлим жазосининг қандай ижро этилиши тафсилотларини ўқиганимда, жуда қаттиқ таъсирландим.

Отам билан акам омон қолишди ва китоб биринчи навбатда айнан уларга бағишланган. Мен жўнаб кетганимдан кейин 15 йил

Ўтгач, Венага қайтиб, ҳарбий хизматда бўлганимда, 1953 йилда улар билан яна учрашдим. Кейинги йилларда хотиним Диана мен билан ва ўғилларимиз билан жуда кўп бор Венага бордик, фарзандларим боболари ва амакилари билан танишиб олдилар. Орамизда узок айрилиқ ва Холокост кечмишларига чидаб ўтган мустаҳкам алоқа сақланиб қолди.

Гарчи Вена ёки Австрияга нисбатан менда душманлик қолмаган бўлса ҳам, бу она ватаним тарихида рўй берган воқеаларни унутишим ёки кечира олишим мумкинлигини билдирмайди. 1966 йилда отам билан ўғай онам АҚШ га келиб, опам билан мени кўриб кетишди. Биз уларга янги ватанимиз гўзалликларини кўрсатдик ва Массачусетсдаги мени қабул қилган оилам билан таништирдик. Шодлик ва миннатдорчиликка тўлиқ ўша учрашувда менинг дунёга келишим ва бу оламда омон қолишимга сабабчи бўлган энг кадрли кишиларим бирлашдилар.

Отаси ортидан Освенцимга кетган бола – бу менинг оиламнинг ларзага солувчи, таъсирчан, шу билан бирга, батафсил ва ҳақиқий воқеаси. Бу маълумотларни тўплаб, шу китобни ёзгани учун Жерами Дронфилдга барча миннатдорчилигимни изҳор этишга сўз йўқ. Менинг бошимдан кечган воқеалар ва опамнинг хотиралари концлагерларда отам билан акамнинг кечмишлари ҳақидаги ҳикоялар билан чирмашиб кетади. Мазкур китоб одамларни Холокост тўғрисида эслашга мажбур қилиши ва бизнинг кечмишларимиз ҳеч қачон унутилмаслигидан миннатдорман.

Курт Кляйнман
2018 йил, август

МУҚАДДИМА

Австрия, 1945 йил, январь

Фриц Кляйнман очиқ юк вагони ичига кирган қақшаткич совуқдан ихтиёрсиз жунжиккан кўйи вагон билан бир мақомда тебранарди. Унинг ёнида буткул тинка-мадори қуриган отаси букчайган холда мизғирди. Атрофда худди шундай бўзарган шаклдаги кишилар ўтиришарди; ой нури уларнинг йўл-йўл маҳбусона пойжомаси ҳамда териси устихонига ёпишиб кетган ёнокларини ёритарди. Фрицнинг қочиш вақти етганди: у салгина ҳаяллайдиган бўлса – жуда кеч бўларди.

Улар Освенцимдан жўнаб кетганларидан саккиз кун ўтганди. Дастлабки олтмиш километрни колонна пиёда босиб ўтди: эсэсчилар бостириб келаётган Қизил армиядан қочганча, маҳбусларни қалин ёққан қорда ғарб томонга ҳайдашарди. Колоннанинг ортида тез-тез отишмалар эшитиларди – юришни давом эттиролмаганларни жойида отиб ташлашарди. Ҳеч ким орқасига ўтирилиб қарамасди.

Кейин уларни Рейх ичкарасига йўналган поездга ўтқазишди. Фриц ҳар доимгидай отаси билан бирга эди. Уларни Австрия худудида жойлашган Маутхаузенга олиб боришарди. СС чилар ишга ярокли маҳбусларнинг сўнгги кучларини ҳам суғуриб олгандан кейин улардан ҳам қутилиш учун асирлар қолдиқларини ўша ерга тўплашарди. Ҳар вагонга бир юз қирқ киши тўғри келарди; аввалига улар тикка туришарди, бироқ секин-аста совуқ уларни ўлдира бошлади ва полда жой бўшаб, ўтириш мумкин бўлиб қолди. Мурдаларни вагон бурчагига тўплашар, уларнинг кийимларини эса тирик қолганлар исиниш учун ўзларига олишарди. Бироқ, гарчи улар оёқларида базўр турган бўлсалар ҳам, ҳали ишлашга лаёқатли бахтиёр кишилар эди – уларнинг кўпчилики ака-укалари, опа-сингиллари, хотинлари, оналари ҳамда фарзандларини ўлдиришган ёки ғарбга пиёда ҳайдаб кетишган ва улар йўлда ҳалок бўлишганди.

Етти йил илгари, мана шу дахшат бошланган чоғда, Фриц ҳали бола эди; у нацистлар лагеридида йигитга айланди – ўша ерда у ўрганди, улғайди ва уни умиддан воз кечишга мажбур қилишга уринганларга қаршилиқ қилди. У мана шу куннинг келишини аввалдан билар ва унга ҳозирланарди. Отаси билан ўзи эгнидаги лагернинг махсус кийими остидан Фриц Освенцим Қаршилигидаги дўстлари орқали топган фуқаролик либосини кийиб олишганди.

Поезд уларнинг қачонлардир уйи бўлган – Вена шаҳридан ўтди, кейин эса ғарбга бурилди. Бу сўнгги манзилга қандайдир ўн беш километр қолганини билдирарди. Улар ўз ватанида эдилар ва энди қочишга қарор қилгач, уларни бемалол маҳаллий ишчилардай қабул қилишлари мумкин эди.

Фриц отасидан хавотирлангани боис, қарорини амалга ошириш лаҳзасини чўзарди. Густав эллик уч ёшга тўлган бўлиб, анча кексайиб ва тинка-мадори куриб қолганди – умуман, унинг шунчалар узоқ муддат бардош берганининг ўзи ажабланарли эди. Энди мана, уларнинг тақдири ҳал бўлаётган чоғда, шунчаки ўрнидан туришга унинг ҳоли йўқ эди. У кучдан қолганди. Лекин Густав ўғлини омон қолиш имконидан маҳрум этишни сира ҳам хоҳламасди. Шунча йиллар мобайнида ҳаёт учун курашда бир-бирини қўллаб-қувватлаганларидан кейин айрилиқ жуда азобланарли эди, шундай бўлса-да, у Фрицни ёлғиз қочишга қатъият билан ундарди. Фриц отасига жилла курса, уриниб кўрайлик, дея ялинарди, аммо отаси гапида қатъий турди. “Худо сени паноҳида асрайди, – деди у. – Менинг қўлимдан келмайди. Ҳаддан зиёд ҳолсизман”.

Фриц яна бироз сусайса, кеч бўларди. У ўрнидан туриб, эгнидаги жонига теккан йўл-йўл пойжомани ечди; кейин отасини бағрига босиб, ўпди ва унинг ёрдамида вагоннинг ён тарафидаги сирпанчиқ борти орқали ташқарига ўтиб олди.

Унинг юзига муздек шамол урилди. У эсэсчи коровулар ўтирган кўшни вагонлардаги кўрикчилар тарафга хавотирланиб назар ташлади. Ой тўлишига икки кун колгани боис, у ёркин нур сочар, ойдинда қорга ғаройиб шарпалар тушар, ҳар қандай ҳаракат дарҳол кўзга ташланарди. Поезд энг катта тезликда сирғалганча гумбурларди. Фриц бутун иродасини муштира тугиб ва яхшиликка умид қилган кўйи аёзли ҳаво оқимига қарши ўзини олдинга отди.

Биринчи қисм

ВЕНА

Етти йил муқаддам...

**«ЯХУДИЙЛАР ҚОНИ ПИЧОҚДАН ОҚИБ ТУШГАН
ЧОҒДА...»**

Густав Кляйнман ингичка бармоқлари билан тикув машинкаси мурвати остига матони итарди ва у пулемёт каби тариллаб ишлаб кетди, игна эса ўз ортидан узун чокни майин судрарди. Унинг иш жойи ёнида аллақачон эскириб, тузатилишини талаб этган оромкурси ўрарди. Густав матони чоклаб бўлгач, оромкурсининг ён томонидаги тирсаккўйгич устига қоплаб, мебел миҳларини болға билан бир текисда уриб, қоқа бошлади. У ишлашни яхши кўрарди. Танлаш учун ўзга иш ҳам йўқ: оиласида хотини ва тўртта боласи бор ўрта ёшли эркак учун унинг ишлаётган иши ҳам ёмон эмас эди. Густав жуда яхши уста бўлса ҳам, бироқ уни ўта ишбилармон деб бўлмасди, ҳозирча рўзгорини амал-тақал тебратиб турарди. У Австро-Венгрия империясининг вилояти бўлмиш қадимги Галиция киролигидаги қўл бўйида жойлашган кичик бир қишлоқда туғилган бўлиб, ўн беш ёшида қопловчилик хунарини ўрганиш учун Венага келган ва шу ерда қолиб кетганди. Йигирма бир ёшга тўлган баҳор чоғида Густав ҳарбий хизматга чақирилди ва у Биринчи жаҳон урушида жанг қилиб, икки бор яраланди, жасорати учун медаль олди. Уруш тугаганида эса, Венадаги мўъжазгина устахонасига қайтиб келди ва шу ерда секин-аста маълум муваффақиятга эриша олди. Ҳали уруш чоғидаёқ у Тини исмли севган қизига уйланди ва уларнинг тўрт нафар жуда яхши, ақлли фарзандлари туғилди. Унинг ҳаёти ҳеч қандай ортиқча ҳашаматсиз, осон бўлмаган меҳнатга тўлиқ эди, бироқ Густав

борига шукур қилиб, озроқ насибаси етиб турганига ҳам хурсанд бўлишни биларди.

Унинг ўйларини самолётлар моторлари шовқини бузди; у гумбурлади, кейин эса гўё шаҳар узра айланаётгандек янада баландроқ ғувиллади. У ҳайрон бўлганча, болғасини четга қўйиб, устахонадан чиқди.

Уларнинг доимо гавжум кўчаси отларнинг туёқлари товуши, аравалар тарақа-туруки ва юк машиналар ўкиригига тўла эди, ҳаводан инсон таналари ҳиди, машиналардан чиққан газлар ва отлар гўнги ислари анқирди. Бир муддат Густавга осмондан қор ёғаётгандек туюлди – март ойида-я! – бироқ бу оқ қоғозли варақалар эди. Улар йўл узра ва бозор расталари устига сочилиб тушарди. У варақалардан бирини олиб, ўқиди.

АВСТРИЯ ХАЛҚИ!

Мамлакат раҳбарияти Ўлкамиз тарихида биринчи бор ўз Ватанингизни ҳимоя қилиш учун чиқишингизга чорламоқда...

Якшанбалик плебисцит туфайли тарғибот. Бу ҳақда бутун мамлакат гапирар ва қолган бутун дунё унинг натижаларини кутарди.

Бу Австриядаги ҳар бир эркак, аёл ва бола учун жиддий ҳодиса эди, аммо яхудий Густав учун плебисцит ҳаёт ва мамот масаласи ҳисобланарди: унда Австрия ўз мустақиллигини Германия ҳукмронлигидан асраб қола олиши ҳал бўлиши керак эди.

Мана беш йилдирки, нацистлар Германияси ўзининг австриялик қўшниси томонига чегара ортидан очкўзларча назар тикиб турарди. Ўзи Австрияда туғилган Адольф Гитлерга қадрдон ерларини Германия-Рейхи таркибига қўшиб олиш фикри тинчлик бермасди. Гарчи Австрияда бирлашиш учун норози ўз

нацистлари мавжуд бўлса-да, кўпчилик аҳоли бунга қарши эди. Гитлер канцлер Курт Шушнигдан мамлакат ҳукумати таркибига нацистлар партияси аъзоларини киритишни талаб қилар, акс ҳолда Шушнигни лавозимидан четлаштириб, ўрнига нацистлар кўғирчоғини қўйиш билан кўрқитарди, кейинчалик Аншлюс (бирлашиш) содир бўлди ва Германия Австрияни ишғол қилди. Австриялик яҳудийлар – ҳаммаси бўлиб 183 минг киши – бундай истикболдан даҳшатга тушгандилар.

Дунё тек котганча кутиб қолди. Мустақилликни асраб қолишга умидсиз тарзда сўнгги бора уринган Шушниг плебисцит – референдум эълон қилди, унда Австрия фуқаролари бирлашиш учун розилик ёки қаршилиқ қилдириб чиқишлари керак эди. Бу жасоратли қадам бўлганди: Шушнигдан аввалги канцлерни нацистларнинг амалга ошмаган тўнтариши вақтида отиб ташлашган ва Гитлер фақат овоз беришга йўл қўймаслик учунгина ҳар қандай тубанликка борган бўларди.

Плебисцит 1938 йилнинг 13 март, якшанба кунига тайинланди. Шаҳар кўчалари ва деворлари “Мустақиллик учун!” шиорларига тўлиб кетган эди. Бугун, овоз бериш учун икки кун қолганида, Шушнигнинг тарғибот варақалари кўчаларга яна самолётлардан ҳам учиб тушди. Густав нигоҳини яна матнга қаратди.

...Озод, олмонларнинг мустақил ва халқчил, христианча ва ягона Австрияси учун! Тинчлик ва меҳнат учун, ўз мамлакатини сақланиши йўлида турган барчанинг тенг ҳуқуқлари учун.

... Бизнинг омон қолишга интилишимизни дунё кўриши керак; шу боис, Австрия халқи, бирликда тур ва РОЗИМАН дея овоз бер!

Мазкур оташин чақириклар яҳудийларда аралаш туйғуларни пайдо қиларди. Улар австриялик бўлишга одатланиб

қолишганди: Густавнинг ўзи, Биринчи жаҳон урушида иштирок этганидан ғурурланиб, ўзини аввало австриялик, кейин эса яҳудий деб ҳисобларди. Бироқ, Шушнинг нуқтаи назаридан, у герман христианча идеалига мувофиқ келмасди. Унинг австрофашист ҳукуматига ҳам босиқроқ муносабатда бўларди. Густав қачонлардир австриялик Социал-демократик партиясини яратишда иштирок этганди. Австрофашистларнинг 1934 йилдаги кўтарилишидан кейин унинг партиясини кескин тарзда янчиб ташлаб, (нацистлар билан бирга) ноқонуний деб топишди.

Бироқ ҳозирги вақтда Германияда бошланган очик ҳайдалишлардан кўра, австриялик яҳудийлар учун нима бўлса ҳам афзалроқ эди.

Яҳудийларнинг *Die Stimme* газетаси бугун бош саҳифасида: «Австрияни қўллаб-қувватлашга! Ҳамма овоз бериш учун чиқсин!» деган сарлавҳа билан босилди. Ортодоксал *Judische Presse* худди шундай чақириқ билан чиқди: «Австрия яҳудийларининг келиб, ўз эркини ифода этишига ҳеч нима халал бермаслиги керак. Бу нимани билдиришини улар тушунадилар. Ҳар бир киши ўз бурчини бажариши зарур!»

Махфий каналларга кўра, Гитлер Шушнингга таҳдид қилиб, агар у плебисцитни бекор қилмаса, унинг амалга ошмаслиги учун Германия ўз ҳаракатлари чораларини кўришини билдирганди. Густав кўча ўртасида турган кўйи варақани ўқиётган чоғда, чегарага германиялик кўшинлар яқинлашиб қолганди.

* * *

Тини Кляйнман кўзгуга қараганча қўллари билан пальтосининг ғижимини текислади, озиқ-овқат соладиган сумкаси ва ҳамёнини олиб, уйдан чиқди ҳамда пошнаси билан зиналарни тақиллатганча пастга тушди. Аёл эшик олдида улар

уйининг биринчи каватида жойлашган устахонадан чиккан Густавга дуч келди. Эри кўлида варака тутиб турарди; худди шундайлари йўл усти, дарахтлар, томларда – атрофдаги ҳамма ёқда сочилиб ётарди. Аёл унга каради-да, титраб кетди; Тини кўнгилсизликни олдиндан хис қиларди, доимо оптимист бўлган Густав эса, унинг қарашларини инкор этарди. У ҳеч қачон ёмон нарсалар ҳақида ўйламасликка ҳаракат қиларди – бу унинг кучли, шу билан бир вақтда, заиф жиҳати эди.

Тини бозор томонга илдам юриб кетди. У ерда пештахталарнинг бир қисмини эрталабдан ўз моллари билан етиб келган фермерлар эгаллаган бўлиб, улар веналиклар билан ёнма-ён савдо қилишарди. Веналикларнинг кўпчилиги яхудийлар эди; тўғриси, Венадаги савдонинг деярли ярми, айниқса, мана шу тумандаги дўконлар уларга тегишли эди. Маҳаллий нацистлар, мазкур далилга суяниб, иктисодий пасайишдан азият чекаётган ишчилар орасида, гўё бу яхудийлар учун тааллуқли эмасдек, антисемит кайфиятни уйғотишарди.

Густав билан Тини динга унчалик қаттиқ берилиб кетишмаганди, улар синагогага катта байрамларда йилига бир-икки марта боришар ва кўпчилик веналик яхудийлар каби ўз фарзандларига яхудийча эмас, германча исмлар танлашган, аммо анъаналарга барибир риоя қилишарди.

Тини қассоб герр Цейзелдан венача шницеллар учун юпка кесилган бузок гўштини харид қилди; Шабат оқшомида товук қолдиқларидан шўрва пиширса бўларди. Пештахталардан янги картошка ва салат кўкати, кейин нон, ун, тухум ва ёғ сумкага тушди. Одамлар гавжум Кармелитермаркт бўйлаб юриб бораркан, аёлнинг юки тобора оғирлашиб борарди. Бозор катта кўча бўлмиш Леопольдгассега туташган жойда у ўз хизматларини таклиф этаётган фаррош аёллар гуруҳини пайқади; ишсизлар биринчи каватида қаҳвахонаси бўлган Клабух пансионни олдида туришарди. Вақти-вақти билан бахти

чошган аёлларни яқиндаги кўчалардан бадавлат хонимлар ўз ортидан боришга таклиф қилишарди. Совунли сув солинган шахсий челаги бор аёллар тозалаш учун тўлиқ нарх – бир шиллинг олишарди. Тини билан Густавга баъзан пул етишмасди, ammo ҳарқалай, аёл бунгача етиб бормаганди.

Ҳар каерда гўё йўл қоидаси каби йирик ёрқин ҳарфлар билан мустақилликка чақириқлар катта йўлга ёзилган: ҳа деганда “Биз мустақиллик учун овоз берамиз!” плебисцит шиори кўзга ташланарди. Очиқ деразалардан таралаётган радио товушлари ватанпарвар маршларни чаларди. Ҳайқириқлар ва моторлар шовқинида Австрия ёшлари ташкилотидан ўсмирлар билан тўлган юк машиналар колоннаси кўча бўйлаб ўтди: улар кизил-оқ байроқларни ҳилпиратишар ва худди ўша варақаларни сочишарди. Йўлкалардаги одамлар уларга рўмолчаларини силкиб, «Австрия! Австрия!» дея кичкирганча шляпаларини ҳавога ирғитишарди.

Мустақиллик ғолиб чиқиши муқаррардек туюларди...бирок шу пайт аёлнинг кўзи оломон ичида унда-мунда кўринган совук башараларга тушиб қолди. Нацистлар тарафдорлари. Бугун улар ноодатий тарзда ўзларини вазмин тутишар ва улар сонининг камлиги кишини ажаблантирарди.

Тўсатдан мусиқа товушини қандайдир тарақлаш бузди, кейин эса зудлик билан хабар келди – барча оиласиз армия захирадагилари ҳозирок рўйхатдан ўтган жойларига етиб келишга мажбурлар. Дикторнинг сўзига кўра, улар якшанба кундаги плебисцитда хавфсизликни таъминлаш учун чақиртириляётганди, бироқ бу ишонарли чиқмади. Ҳукуматга кўшимча кўшин нима учун керак бўлиб қолди?

Тини оломон билан тўлиқ бозордан уйига қайтди. Дунёда нима содир бўлмасин, уларга қандай хавф-хатар таҳдид қилмасин, ҳаёт давом этар ва уларнинг яшашдан бошқа қандай чоралари бор эди?

* * *

Варақалар боғлардаги ерларни қоплаган, кўчалар бўйлаб учиб, Дунай узра сузиб юрарди. Тушдан кейин, Венанинг ғарбий қисмида Хуттельдорферштрассдаги Савдо мактабидан чиққан Фриц Кляйнман уларнинг йўлақлар ва дарахт шохларида канчалар тўпланиб қолганини кўриб, ҳайрон қолди. Йўлларда икки юз километрлик Германия чегарасига йўналган аскарлар ортилган юк машиналари колонналари чўзилганди. Бошқа болалар билан биргаликда Фриц уларнинг каскалари қаторлари ва ҳозирланган қуролларини ҳаяжон билан кузатарди.

Ўн тўрт яшар Фриц отасига тортганди – худди ўша ёноклар, ўша бурун, ўша қалин лаблар билан қопланиб балиқчикуш қаноти шаклида қайрилган оғиз. Фақатгина Густав майин қарарди, Фрицнинг йирик қора кўзлари эса, онаси каби нигоҳи ўткир ва чакнаб турарди. Фриц охири синфни тугатганидан сўнг, кейинчалик отаси билан биргаликда устахонани бошқариш учун олти ойдирки, Савдо мактабида ўқирди.

То Фриц дўстлари билан шаҳар маркази орқали уй тарафга ўтиб боришаркан, кўчаларни секин-аста янги кайфият эгалларди. Пешиндан кейин соат учларда плебисцит учун ҳукумат тарғиботи ўсиб бораётган кризис туфайли тўхтатилганди. Ҳеч қандай расмий янгиликлар йўқ, фақат австро-герман чегарасидаги жанглар, вилоятдаги шаҳарчаларда нацистлар кўзғолонлари ва энг кўрқинчлиси – мабодо очик тўқнашувгача бориб етгудек бўлса, Вена полицияси маҳаллий нацистларга қаршилиқ кўрсатмаслиги ҳақида миш-миш гаплар тарқалганди. Марказ бўйлаб «Хайль Гитлер!» дея ҳайқирган ёш йигитчалар гуруҳлари изғиб юрар, уларга қарши бошқалар «Хайль Шушниг!» дея қичқирарди. Нацистлар, асосан гитлерча идеологиядан руҳланган ёш ўсмирлар тутоққанча янада кучлироқ шовқин кўтарарди.

Бунга ўхшаш ҳодисалар шаҳарда мана бир неча кун рўй берар ва бу вақт ичида яҳудийларга бир неча марта хужум қилишганди, бироқ бугун ҳаммаси бошқача бўлди – Фриц шаҳарнинг қоқ марказидаги Вена нацистларининг яширин штаб-квартираси жойлашган Штефансплатцга етиб борган чоғда, собор қаршисида ғувиллаган оломонни кўрди, ва бу ерда ҳаммаси «хайль Гитлер» дея кичкиришарди. Яқинда турган полициячилар қараб туришар, ўзаро гаплашишар, бироқ ҳеч қандай ҳаракатларни қўллашмасди. Худди шу каби нацистлар хужумчилари, Австрия махфий «Штурмабтейлунг» бўлинмаси аъзолари ҳам ўзларини кўрсатмай, вазиятни четдан туриб кузатиб туришарди. Улар интизомга риоя этишар ва буйруққа асосан иш кўришарди; уларнинг вақт-соати ҳали етмаганди.

Намойишчилардан узокроқ туришга ҳаракат қилган Фриц Леопольдштадтда Дунай каналини кесиб ўтди ва тез орада ўз уйига етиб келди; 16-хонадонгача зиналардан чиқиб борди, мана – уйи, мана оиласи ва илиқ муносабатлар.

* * *

Кичкинтой Курт ошхонадаги курсига чиқиб олганча, онасининг Шабат кунини учун анъанавий жума таомларидан товук шўрваси учун тухумли уграни қандай тайёрлашини кузатиб турарди. Улар мазкур диний маросимнинг бошқа тарафини тутишмасди: Тини шам ёқмас ва овоз чиқариб дуо ўқимасди. Саккиз яшар Курт шаҳар марказидаги синагога хорида кўшик қуйлар ва ёши катталашган сари янада динга берилиб борарди. У ўзлари билан бир қаватда яшайдиган ортодоксал яҳудийлар оиласи билан дўстлашганди ва Шабат оқшомида улар учун шам ёқиш Куртнинг зиммасида ётарди.

Кенжа ўғил эркатой бўлади. Бутун оилани мустаҳкам ришталар боғлаб турса-да, бироқ Тини учун Курт энг суюмли

фарзанд эди. У онасига таом тайёрлашида кўмаклашишни ёктирарди.

Шўрва плитада биқиллаб қайнагунга қадар, у онасининг тухумни кўпиртириб, товага қандай қуйишига оғзини очган кўйи қараб турарди. Шундай қилиш унга ҳам ёқарди. Энг яхши таом венача шницель эди: бунинг учун онаси бузоқ гўшти бўлақларини баркут каби нозик бўлгунига қадар авайлаб уриб юмшатарди; онаси уларни аввал ун, кейин кўпиртирилган тухумга сут солинган идишга ботириб олиб, охирида нон толқонига солишни ўргатганди; кейин у гўшт бўлақларини қизиб турган ёғли товага кўйиб чиқар, то гўштнинг усти олтин рангли қоплама ҳосил қилиб чирсиллаб пишўнига қадар, уларнинг уйлари бўйлаб иштаҳа очувчи хушбўй ислар тараларди. Бу окшом, тўғриси, шницеллар ўрнига товук ва қовурма угра иси чикди.

Кўшни хонадан – у бир йўла ҳам меҳмонхона, ҳам ётоқхона бўлиб хизмат қиларди – фортепиано садолари етиб келарди; Куртнинг ўн саккиз яшар опаси Эдит жуда яхши чаларди ва уқасига ҳам «Какку қушча» деган куйни чалишни ўргатганди, у кейинчалик буни бир умрга эслаб қолади. Иккинчи опаси ўн беш яшар Гертани у жуда яхши кўрарди; бўйи етиб қолган Эдитга нисбатан ёшига кўра бу опаси унга яқинроқ эди. У гўзаллик ва меҳру муҳаббатга тўлиқ шу онасининг сиймосини ўз қалбида абадий сақлаб қолади.

Тини ўғлининг диққатини жамлаган ҳолда, қовурилган тухумни рулет шаклида ўраб, уни тўғраш ва шўрвага солишига қандай ёрдам бераётганини сезиб, табассумини яшира олмади.

Илиқ жума окшомида бутун оила стол атрофига ўтирди: Густав ва Тини, Эдит ва Герта, Фриц ва кичик Курт. Уларнинг уйи мўъжазгина эди – фақат шу хона ҳамда ҳамма учун биргина ётоқхона (Густав билан Фриц бир қаравотда, Курт онаси билан

бирга, Эдит ўз ўрнида ва Герта диванда ётарди); бироқ бу уларнинг уйи эди ва улар бу ерда бахтиёр эдилар ҳам.

Шу кезде ташқарида улар узра булутлар қуюклашарди. Куннинг иккинчи ярмида Германиядан ёзма ультиматум келиб тушди: плебисцит бекор қилиниши, канцлер – истеъфога чиқиши, унинг ўрнига ўнг сиёсатчи Артур Зейсс-Инкварт (нацистлар партиясининг махфий аъзоси) унга хайрихоҳ кабинет билан бирга чиқиши даркор эди.

Гитлер Шушнинг ҳукумати Австрияда германияликларни чиқиштирмаётганини баҳона қилиб ҳаракат қиларди (Гитлер учун «германиялик» сўзи «нацист» билан синоним эди). Кейин, ўттиз минг нацистдан иборат хайдаб юборилган Австрия легиони кўчаларда тартиб сақланишига кўмаклашиш учун Венага қайтиши зарур эди. Итоат этиш учун Австрия ҳукуматига ўша куннинг соат 19.30 гача вақт қолганди.

Кечки таомдан сўнг Курт синагогага жума ибодатини бажо келтириш учун зудлик билан кетиши керак эди. Хорда қўшиқ ижро этгани эвазига у ҳар сафар бир шиллингдан оларди (шанба куни эрталаб танга ўрнини бир плитка шоколад босарди), шундай қилиб, нафақат диний, балки молиявий қарзни ҳам бажарарди. Одатдагидай, Фриц уни кузатишга чиқди; у рисоладагидай ака – бир вақтнинг ўзида ҳам дўст, ҳам ҳимоячи, ҳам ўйинда ўртоқ эди.

Кўчаларда аввалгидек халқ тўпланиб турар, лекин қақшатқич қичқириқлар пасайганди, улар билан эса ҳавода сузиб юрган таҳдид ҳислари ҳам ғойиб бўлганди. Одатда Фриц Курт билан Дунай каналининг нариги тарафидаги бильярдхонагача борарди – «Бу ёғига йўлни биласан-ку, тўғрими?» дея ўз оғайнилари билан бир-икки партия бильярд ўйнаш учун қоларди. Лекин ўша оқшом у укасини Штатттемпелнинг ўзигача кузатиб қўйди.

Бу пайтда уйда радио ишлаб турарди. Кейин эшиттириш тўхтатилиб, зудлик билан маълумот тарқатилди. Плебисцит бекор қилинди. Гўё кимдир ишора билан елкасига қоқиб кўйгандек. Кейин эса етти ярим бўлган захоти мусиқанинг уни ўчди ва диктор эълон қилди: «Диккат! Тезкор маълумот эшиттирилади». Узок танаффус ва бўм-бўш эфирнинг шовуллаши эшитилди; бу уч дақиқа давом этди, шундан кейин канцлер Курт Шушнинг гапирди. Унинг овози титрарди: «Австриянинг эркак ва аёллари, бугунги кунда биз фожиавий ва якуний танлов қаршисида қолдик». Радиоприёмниклар олдида ўтирган ҳамма – кимдир кўрққанидан, кимдир қувонганидан, – токи канцлер ультиматум низомини баёъ этгунига қадар тин олиб, қотиб қолди. Австрия Германияга итоат этиши керакми ёки у йўқ қилинади.

«Биз куч қаршисида ён бермоқдамиз, – дерди у, – чунки ҳатто шундай даҳшатли вазиятда ҳам герман қонини тўкишга тайёр эмасмиз. Қўшинларга жиддий... – канцлер тутилиб қолди, – қаршилиқ кўрсатмаслик буйруғи берилади». Овози хириллаб, у энг сўнги арзини айтиш учун кучларини тўплаб олди. «Мен истеъфога кетяпман ва сизга юрагим тубидан чиқаётган германча видолашув сўзи билан мурожаат қияпман: Худойим, Австрияни ўз паноҳингда асра».

Густав, Тини ва уларнинг қизлари радиода давлат мадҳияси ижро этилгунига қадар ҳайрат ва изтиробда қолганча ўтиришарди. Уни ортиқ ҳеч ким эшита ва кўра олмайдиган студияда Шушнинг кўзёшларга эрк берди.

* * *

Тенор ижро этиб ва хорчилар овозлари жўр бўлган «Аллилуйя»нинг нозик ва илҳомбахш навоси мармар колонналар ва тилла суви югуртирилган нақшинкор уч қаторлик галереялари

бўйлаб янграганча Штатттемпельнинг овалсимон бўшлиғини акс-садоларга тўлдирди. Муқаддас буюмлар сакланадиган мухташам безатилган хона узра учинчи қаторда ўз жойида турган Куртга барча ибодат қилувчилар кўриниб турарди. Одатдагидан кўра анча кўпроқ халқ йиғилганди – кўрқув диндан нажот излашга мажбур этарди.

Энг сўнги янгиликлардан беҳабар талмудчи-олим Эмиль Лехман, Шушнинг тўғрисида кўп гапирди ва ҳаммани плебисцитга боришга даъват қилди; у ўз сўзини энди йиқилган канцлернинг: «Биз мустақиллик учун овоз берамиз!» деган чақириғи билан тугатди.

Хизмат тугаши билан Курт галереядан югуриб тушди, ўз шиллингини олиб, уни кутиб турган Фриц томонга отилди. Диндорлар синагогадан тош кўчага чиқишарди. Синагога ташқаридан деярли кўринмасди: бинонинг кўзга ташланмайдиган олд томонига яширинган кўйи у ўзи ва кўшни кўча орасига тикилганча, одамларнинг уйлари қаторида турарди.

Леопольдштадт аллазамонлардан буён Венанинг яхудийлар мавзеси бўлиб ҳисобланарди, аммо кўхна шаҳар марказидаги бу жойда Ўрта асрлардан бери яхудийлар яшаб келгани боис, шаҳарда яхудийларнинг маданий маркази бўлиб қолганди. Бу ҳақда ҳатто Югенгассе, Юденплатц деган номлар ҳам сўзларди; яхудийлар қони сингган йўллардаги тошлар ва бинолар ёриқлари таъқиблар ва вайронагарчиликлар ҳақидаги хотираларни сақлар, охир-оқибатда уларни Леопольдштадтга сиқиб чиқаришганди.

Кундузи шаҳар шовқини торгина Сейтенштеттенгассегача етиб бормас, лекин ҳозир, Шабат окшомида Венада ҳаёт қайнарди.

Штефансплатцдаги нацистлар анклавидан томир отган шаҳар марказий артерияларидан бири Картнерштрасседан унча узоқ бўлмаган жойда оломон тўпланарди. Жигарранг кўйлакли хужумчилар узоқ муддат кутган қурол билан ва енгига свастика

шақли туширилган боғламада кўчага чиқиш рухсатини олгач, машина ўтадиган йўл бўйлаб сафланиб қадам ташлашарди. Полиция улар билан бир сафда юрарди. Юк машиналар ҳам хужумчиларни ортганча ўтиб борарди; эркаклар ва аёллар шодланиб, чирокларнинг ёркин ёруғлигида раксга тушишарди.

Бутун шаҳар бўйлаб «*Хайль Гитлер! Зиг Хайль! Йўқолсин яҳудийлар! Йўқолсин католиклар! Бир халқ, бир Рейх, бир фюрер, бир галаба! Йўқолсин яҳудийлар!*» деган кичкириклар янграрди.

Ашаддий мутаассибларнинг «Дойчланд убер аллес» дея кичқирган шиддатли товушлари: «Бугун биз Германияга ҳукмронмиз, эртага эса бутун дунёга ҳукмронлик қиламиз» деган накоратга кўшилиб кетарди. Драматург Карл Цукмайер ўша тунда «дўзах ўз дарвозаларини очиб,» у ердан энг пасткаш, даҳшатли ва ёвуз газандаларни чиқариб юборди... У нафрат, ғазаб, алам ва кўр, бераҳм қасоснинг ёввойиларча өтилиб чиқиши эди» деб ёзганди. Шаҳарда бўлган британиялик журналист, содир бўлган воқеаларни «тасвирлаб бўлмас шаллақи жинлар базми» деб атаганди.

Шовкин-сурон яҳудийларнинг Штадттемпельдан секин-аста тарқаладиган Сейтенштеттенгассегача етиб борганди. Фриц Куртни Югенгассе бўйлаб ва ундан нарига кўприк орқали етаклади; бир неча дақиқадан кейин улар ўзларининг Леопольдштадтдаги уйларига етиб боришди.

Нацистлар ўнларча минг янги издошлари тўдалари ҳамкорлигида шаҳар марказини тўлдирган кўйи кўчалар бўйлаб юришар ва яҳудийлар мавзеларига интилишарди. Кўприклар бўйлаб улар тўлқини Леопольдштадтга йўналганча, Таборштрассе, Леопольдсгассе, Кармелитермаркт ва Им Вердга куйилди – нафрат ҳамда ўзининг устунлиги ҳиссига тўлиб-тошган тарзда дона-дона қилиб кўшиқ айтган эркак ва хотинлар тўдалари «*Зиг Хайль! Яҳудийларга ўлим!*» дея кичқирившарди. Кляйнманлар ўз хонадонларида ташқаридаги тарақа-турукларни

эшитиб, одамлар тўдаси ҳозир уларнинг эшигидан бостириб кириб келишини кутиб ўтиришарди.

Аммо бундай ҳол содир бўлмади. Ғазаби жунбушга келган галалар кўчаларда бир неча соат шайтонлашди, лекин унчалик кўп зарар келтиришмади: ўз вақтида яширинишга улгурмаган бир неча яхудийлар ва «яхудийларга ўхшаган» кишилар ҳам ўз насибаларини олишди. Шушнингнинг таниқли тарафдорлари ҳам хужумга учрадилар, айрим уйлар ва савдо расталари талон-тарож қилинди, аммо ўша оқшом Вена бўйлаб вайронагарчиликлар авж олмади. Ҳайратда қолган яхудийлар бунга нима сабаб бўлганига фол очишарди: наҳотки афсонавий венача расмиятчиликка риоя қилиш ҳатто маҳаллий нацистлар хулқида ҳам аксини топган бўлса?

Сира ҳам бўлмаган гап. Бундай вазминликнинг сабаби оддий: хужумчилар хизматда эдилар ва интизомли аскарлар каби, талончилик қилиш ва ўлдиришни шошиб-пишиб эмас, балки қатъий тартиб асосида режалаштиришганди. Улар полиция (улар ҳам свастикали боғламларда эдилар) билан биргаликда энг асосий давлат муассасаларини эгаллаб олдилар. Раҳбарлик қилаётган партиянинг асосий вакиллари қўлга олинган ёки қочиб кетгандилар. Шушнингнинг ўзи қамокқа олинганди. Бу ҳам фақат бошланиши эди.

Эртасига эрталаб германиялик қўшинларнинг дастлабки колонналари чегарани кесиб ўтди.

Европа давлатлари – Британия, Франция, Чехословакия – Германиянинг суверен ҳудудни босиб олишига қарши норозилик изҳор этдилар, лекин Австриянинг иттифоқчиси ҳисобланган Муссолини қандайдир ҳарбий ҳаракатларни қўллашдан бош тортди ва ҳатто босқинчининг номига қораловчи фикрни ҳам ифодаламади. Халқаро қаршилик ташкил топишга улгурмаёқ барбод бўлди. Дунё Австрияни тилка-пора қилиш учун бериб юборди.

У эса итоатгўйлик билан ўз эшикларини очиб берди.

* * *

Густав моторлар ўкиригидан уйғониб кетди. Бошига оғрик бераётган бўғиқ ғувиллаш янада баландрок бўла борарди. Самолётлар. Қандайдир бир лаҳзада у ҳали ҳам устахонаси олдидаги кўчада тургандек, кечаги кун давом этиб ва ҳеч қандай даҳшатлар содир бўлмагандек туюлди. Нонуштага ҳали эрта эди. Ошхонада нималарнидир шикирлатаётган Тинидан ташқари, унинг уйдагилари ҳар замонда каравотларида айланганча ҳали ухлашарди.

Густав то ўрнидан туриб, кийингўнига қадар, ғувиллаш тобора баландлашарди. Дераза ортида ҳеч нима кўринмасди – фақат том ва осмоннинг йўли, – шу боис у пойабзалини кийиб, пастга тушди.

Кўчаларда ва Кармелитмарктда кечаги тўс-тўполондан деярли ҳеч қандай из қолмагани, фақат бурчакларда “Овоз беринг!” чақириқлар ёзилган варақалар сочилиб ётарди. Сотувчилар пештахталарга молларини териб қўйиб, дўконлар эшикларини очишарди. Барчанинг нигоҳи осмонга йўналгани; товуши тобора баландлашаётган моторлар шовқини уйлар деразаларини зириллатиб титратиб, кўчадаги одатий товушларни бўғиб қўйгани. Кечагидан фаркли равишда, у бир дақиқага ҳам пасаймасди – момақалдирак яқинлашарди. Мана, томлар узра самолётлар кўринди. Бир-бирига яқин қатор ҳосил қилган ўнларча хужумчи самолётлар, уларнинг тепасида эса – тез учар қирувчилар учиб борарди. Улар шу қадар пастлаб ҳаракатланардики, ҳатто немисларнинг танитувчи белгилари ҳамда тўсатдан очила бошлаган бомба ташловчи люк қопқоқлари ҳам кўриниб турарди. Бозор узра даҳшат тўлқини қалкиб ўтди.

Бироқ люклардан бомбалар эмас, айланиб, хилпираб катта йўл ва томларга яна варақалар учиб туша бошлади. Энди нималар бўлишини гўё сиёсат белгиларди. Густав эгилиб, варақалардан бирини олди: у кечаги тонгдагисидан анча қисқарок ва кўрғазмалироқ экан. Тепасида нацистлар бургути безаб турар, унинг остида эса, куйидаги матн битилганди:

Национал-социалистик Германия национал-социалистик Австрия ва янги национал-социалистик ҳукуматни олқишлайди.

Бизнинг алоқаларимиз мустаҳкам ва бузилмас!

Хайль Гитлер!

Моторлар ўкириши кулоқни батанг қилишга етди. Шаҳар узра хужумчилар изидан юзларча юк самолётлари пайдо бўлди; то хужумчилар айланаркан, юк самолётлари жануби-шаркка томон ҳаракатланарди. Улар аскарларни олиб келаётгани ва шаҳардан ташқаридаги Ачпен аэродромига йўналаётганларини ҳеч ким билмасди. Бу Австрия пойтахтига бостириб кирган биринчи герман қўшинлари эди. Густав варақани гўё заҳарли илон каби отиб юбориб, шошганча уйига қайтди.

Улар чурк этмай нонушта қилишди. Шу кундан бошлаб веналик яхудийларнинг ҳар бир қадами, ҳар бир сўзи ва ҳар битта фикрини заҳарлаганча кўрқинчли шарпа таъқиб эта бошлади. Улар ҳаммаси кейинги беш йилда Германияда қандай бедодликлар содир бўлаётганини билишарди. Фақат Австрияда ҳодисалар аста-секин ривожланмаслигини: беш йиллик террор уларнинг бошларига бир зарбда тушажагини билишмасди, холос.

Улар томон Вермахт бостириб келарди, СС ва гестапо бостириб келарди, фюрернинг ўзи ҳозир Линцдалиги ва тез кунда Венага етиб келиши тўғрисида миш-мишлар юрарди. Маҳаллий нацистлар зафар жазавасида шайтонлардилар.

Дастлаб фақат барқарорлик ва хавфсизлик бўлишини хоҳлаган аҳолининг каттагина қисмига уларнинг кайфияти аста-секин юқа бошлади. Австриялик хужумчилар Леопольдштадтдаги яҳудийлар дўконларини вайрон қилишар, бадавлат яҳудийларнинг уйларига бостириб кириб, талончилик қилишарди. Иқтисодий инкироз даврида савдо, ҳуқуқшунослик, тиббиёт соҳаларида иши юришган яҳудийларга нисбатан ҳасад ва нафрат бемисл тарзда жўшиб кетган ва энди у бор кучи билан ташқарига отилиб чиқарди.

Узоқ вақтгача веналиклар учун сиёсий кураш сира ҳам кўчадаги муштлашувлар ва қўзғолон эмас, деб ҳисобланарди. “Ҳақиқий веналик, – дерди улар кўчаларда тўс-тўполон қилиб юрган нацистларга норизолик билан қараб, – сиёсий келишмовчиликларни қаҳвахонада стол атрофида ўтириб муҳокама қилади ва маданиятли одам сифатида сайловларда овоз беради”. Лекин худди ўша “ҳақиқий веналиклар” ўз маданиятлилиги билан энди маҳкум этилишганди. Мамлакатда ҳокимиятни ёввойилар эгаллаб олишганди.

Шундай бўлса ҳам, ҳеч қачон умидини сўндирмайдиган Густав Кляйнман нимагадир оиласи хавфсиз дея ҳисобларди. Ахир, минг қилса ҳам, улар яҳудийдан кўра анча кўпроқ даражада австрияликлар-ку. Ҳойнаҳой, нацистлар фақат диний эътиқодли, ашаддий диндорликка берилган мутаассиб яҳудийларни таъқиб этсалар керак... ёки ундай эмасми?

* * *

Эдит Кляйнман кўчада қадини тик тутиб борарди. У худди отаси каби ўзини яҳудийдан кўра кўпроқ австриялик деб ҳисобларди. Умуман, у бундай нарсалар ҳақида кам ўйларди – у атиги ўн саккиз ёшда эди; Эдит тикувчиликка ўқир ва машҳур

модачи бўлишни орзу қиларди, бўш вақтида эса, ёш йигитлар билан учрашар ҳамда мусиқани, раксга тушишни яхши кўрарди. Авваламбор, у ўз ёшига муносиб бўлган барча эхтирослар ва орзу-истакларга эга ёш қиз эди. У яҳудий миллатига мансуб йигитлар билан кам учрашар, бундан Густав ўзини анча ноқулай сезарди: австриялик бўлиш унчалик ёмон эмас, бироқ барибир ўз халқини ҳам ёдда тутиш керак. Агар бу ерда айрим зиддият мавжуд бўлса ҳам, Густав уни сезмасди.

Немислар келганидан буён бир неча кун ўтди. Плебисцит бекор қилинган яқшанба куни улар шаҳар бўйлаб саф тортиб юришди. Кўпчилик яҳудийлар уйларидан чикмай ўтиришди, бироқ Эдитнинг шўх, тиниб-тинчимас укаси Фриц уларни кўриш учун ташқарига чикди. Унинг сўзларига кўра, айрим жасур веналиклар германиялик аскарларга тош отишган, бироқ “Хайль Гитлер!” дея қичқирганча ҳаяжонланган оломон уларни сиқиб чиқарди. Австрия пойтахтига ғолибона киришни Адольф Гитлернинг ўзи бошқариб борар, колонналар эса тугамасдек туюларди: юзларча яраклаган лимузинлар, мотоцикллар, зирҳланган машиналар, кулранг либос, каска ва оғир ботинка кийган минглаб аскарлар саф тортиб юриб келишарди. Ҳамма ёқда свастика шакли туширилган қизил байроқлар – улар аскарлар кўлида хилпирар, деразаларга осилган, машиналарга ўрнатилганди. Ўша вақтда Венага полиция ишлари билан шуғулланувчи Генрих Гиммлер ҳеч қандай дабдабасиз етиб келди. Бадавлат яҳудийларга қарши ҳужумлар давом этарди, ҳар куни ўз жонига қасд қилган кишилар ҳақида янги маълумотлар пайдо бўларди.

Эдит илдамроқ юришга уринарди. Шиффамтсгасс ва Леопольдсгасс кўчалари бурчагида қандайдир ноодатий ҳодиса содир бўлаётганди: полиция маҳкамаси олдида бир тўда кишилар йиғилиб туришарди. Қизга ҳаяжонли қичқириқлар овози ва кулгилар эшитилди. У чорраҳада таниш чехра – мактабдоши

Викерль Экерни кўриб, қадамни секинлаштирди. Йигитчанинг кўзи кизнинг нигоҳи билан тўкнашди.

– Ана! Яна биттаси!

Ҳамма кизга ўгирилиб қаради, тўда орасида “яхудий киз” деган вишиллаш эшитилди ва бир неча киши кизнинг қўлидан ушлаб, оломон орасига судрашди. Эдит Викерльнинг эгнидаги жигаранг кўйлаги энгида свастикали боғич боғланганини кўрди. Тиржайиб, масхаралаб турган башаралар орасидан кизни доира марказига қараб итариб юборишди.

Ерда қўлига чўтка билан челак ушлаган беш-олти нафар эркак ва аёл эмаклаганча катта йўлни ишқалаб ювишарди, – уларнинг ҳаммаси яхши кийинган яхудийлар эди. Бир киз кўрқувдан титраб, бир қўлида шляпаси билан кўлқопини кўксига босган кўйи иккинчи қўлида йўлкани ишқаларди ва унинг қимматбаҳо пальтосининг этаги хўл тошлар бўйлаб судраларди.

– Тиз чўк!

Эдитнинг қўлига чўтка тутқазиб, ерга итариб юборишди. Викерль Австрия хочлари ва “Овоз бер!” чақирғига бармоғини нуқиб, деди:

– Қани, яхудийвачча, ифлос ташвиқотларингни юв!

Киз дарғазаб қичқириклар остида ерни ишқалай бошлади. Оломон ичида кўшниллар, танишлар, яхши кийинган тадбиркорлар, ёш хотинлар, ишчилар – таниш чехралар кўринарди. Уларнинг ҳаммаси қачондир жамиятнинг туппа-тузуккина аъзолари эди, энди эса кутурган қаланғи-қасанғиларга айланишганди. Қиз шунча ҳаракат қилишига қарамай, бўёқ сира ўчмасди.

– Хўш, яхудийлар учун мос иш эканми, а? – дея кимдир хохолаб кулди, бошқалар эса унга кўшилиб кулишди.

Ҳужумчилардан бири эркакнинг қўлидаги челакни тортиб олиб, ичидаги сувни унинг устига сепиб юборди-да, туя жунидан

тикилган пальтосини жикка ҳўл қилди. Қолганлар қувониб, ғала-ғовур кўтаришди.

Бир соатдан кейин қурбонларга “иш” учун чек бериб, кетишларига ижозат этишди. Эдит пайпоғи йиртилган ва искирт бўлиб кетган кўйлагига номус ва таҳқирланганидан ўкраб юбормаслик учун ўзини базўр тийиб, уйига борарди.

Келаси ҳафталарда яхудийлар мавзеларида “тозалаш” нацистлар учун энг ёқимли кўнгил очар машғулот бўлди. Ватанпарвар ширлар ёзилган бўёқни ўчириш қийин бўлгани боис, ҳужумчилар сувга кислота қўшар, у эса қурбонлар қўлини куйдириб ҳамда яра қиларди. Эдитнинг омади келиб, уларнинг қўлига бошқа тушмади, лекин унинг ўн беш яшар синглиси Герта бозор майдонида соатли устундаги Австрия хочларини ишқаб ювишларига тўғри келган одамлар орасига тушиб қолди. Бошқа яхудийларни ўз миллатдошлари дўконлари пештахталарида ёрқин-сарик ёки кизил ҳарфларда антисемит чақириқлар ёзишга мажбурлашарди.

Вена ўзининг қоидапарастлик руҳини жуда тез йўқотди – гўё уйдаги диваннинг майин матоли қопламаси йиртилди-ю, унинг тагидаги ўткир пружина билан миҳлари очилиб қолганди. Густав хато қилди: улар хавфсиз эмасдилар. Ҳеч ким хавфсиз эмас эди.

Улар уйдан чиқишдан олдин энг яхши либосларини кийишди: Густавнинг эгнида кишилиқ костюм, Фриц мактаб шимини, Эдит, Герта ва Тини – энг чиройли кўйлақларини, кенжатой Курт эса матросча кўйлақ-иштончасини кийди. Улар Ганс Кемперль студиясида фотоаппарат объективига гўё ўз келажакларига қараётгандек туришарди. Эдит қўлини онасининг елкасига қўйиб, илжайишга уринарди. Курт мамнун кўринарди – у ўзининг саккиз ёшида атрофида содир бўлаётган ўзгаришларни ҳали тушунмасди, Фриц жангари ўсмир каби ўзини мустақил тутишга ҳаракат қиларди, ўн олти ёшга тўлган Герта эса ўзини ҳақиқий аёлдек ҳис қилиб, чехраси яшнаб турарди. Герр

Кемперль (у яхудий бўлмаи, кейинги йилларда иши анча юришаётганди) тугмани чиқиллатаркан, Густавнинг кўзидаги кўркув ҳамда Тинанинг нигоҳидаги матонатга эътибор қаратди. Уларнинг ҳар иккиси, ҳатто сангвиник Густав ҳам содир бўлаётган ҳодисаларнинг ҳаммаси қай томонга қараб бораётганини англарди. Фотостудияга боришларини Тини жуда қатъият билан талаб қилди, у оиланинг яқин орада пароканда бўлиб кетишини ич-ичидан ҳис этиб, азият чекар, аёл ҳозирча шундай имконият борлигида фарзандлари билан бирга сувратга тушишни хоҳлади.

Кўчаларда ҳукм сураётган душманлик ҳукумат ҳамда судлар қарорларида расман мустаҳкамланди. Яхудийлар 1935 йилда Нюрнберг қонунларига биноан, ўз фуқаролигини йўқотишганди. 4 апрелда Фриц билан бошқа ўқувчиларни Савдо мактабидан ҳайдашди, у, шунингдек, ишини ҳам йўқотди. Эдит билан Герта ҳам ҳайдалдилар, Густавнинг эса энди шахсий савдосини олиб боришга ҳаққи йўқ эди. Унинг устахонаси мусодара қилиниб, ёпиб қўйилди. Яхудийлардан бирон нарса харид қилиш тақиқланганди: мабодо шу иш бўйича бирон кимсани қўлга туширсалар, дўкон олдида: “Мен оксуяк бўлсам ҳам, чўчқаман – мана шу яхудий дўконидан харид қилдим” деган лавҳача билан туришга мажбурлаб, сазойи қилишарди.

Австрия билан Германиянинг мажбуран бирлашувидан тўрт ҳафтадан кейин Адольф Гитлер Венага қайтди. У Им Верддан бир неча юз метр наридаги Шимоли-Ғарбий вокзалда австриялик ва герман ҳужумчи гуруҳларининг ўн икки минг аъзолари қаршисида нутқ сўзлади.

“Ўз бошқаруви билан, – дея қичқирарди у, – мамлакатни хонавайронликка келтирган ўша паканалардан кўра кўпроқ ишни қила олишимни бутун ҳаётим билан исботладим. Юз йилдан сўнг менинг исмим ушбу мамлакатнинг энг буюк ўғлонлари билан бир қаторда туради”.

Оломон уни “Зиг Хайль!” ҳайкириклари билан олқишлар, қайта-қайта такрорланган бу кулокни батанг килувчи ўкирик аксадолари Леопольдштадт яхудий мавзелари бўйлаб тараларди.

Вена свастикаларга тўлиб кетди, фюрернинг портретлари барча газеталарнинг бош саҳифаларидан жой олди. Эртасига Австрияда мустақиллик масаласига оид узоқ кутилган плебисцит ўтказилди. Овоз бериш учун яхудийларни яқинлаштиришмади, албатта, СС референдумнинг боришини кузатганча, хавфсизликни таъминларди; унинг натижасида 99,7 фоиз одамлар бирлашиш учун овоз берганидан ажабланмаса ҳам бўлади. Гитлер бу сон “менинг барча кутганларимдан ҳам ошиб кетди” деб айтди. Протестант черковларининг кўнғироқлари ўн беш дақиқа давомида бутун шаҳар бўйлаб бетўхтов жарағлади, Евангелия черкови бошчиси шукрона ибодатларини ўтказишни буюрди. Католиклар Гитлер яхудийларга қарши йўналтирган чораларни уларга ҳам қўллашини ҳали билмай туриб, жимлик сақлашарди.

Хорижий газеталар тақиқлаб қўйилди. Ҳар каерда свастикали нишонлар тарқатилди ва агар бирон кимса уни тақиб юрмаса, дарҳол шубҳа остида коларди. Мактабларда эрталабки ибодатдан кейин албатта “Хайл Гитлер!” деб кичкириларди. Китобларни ёкиш маросимлари ўтказилар, СС Штадттемпель яқинидаги исроил маданий марказини эгаллаб олиб, у ерда ишловчи диний арбобларни уриб, таҳқирлашарди. Ўша лаҳзадан эътиборан марказнинг зиммасига “яхудийлар масаласи” билан шуғулланиш ҳамда ўз биносидан фойдаланганлик учун “товон” тўлаш мажбурияти юкланган ҳукумат идораси ҳисобланди.

Янги режим яхудийларга тегишли умумий қиймати икки миллиард икки юз эллик миллион рейхсмарка (уйлар ва хонадонларни ҳисобга олмаганда) мулкни тортиб олди.

Густав билан Тини оиласини базўр боқишарди. Густавнинг мебел ишлари билан шуғулланадиган бир қанча оқсуяк

оғайнилари бор эди, улар баъзан унга ишлаб олишига имкон бериб туришар, лекин бундай ишлар кам бўларди. Ёзда Фриц онаси билан Қуйи Австриялик фермер кўлида ишлаб, якинрокдаги мавзеларга сут етказиб беришарди; харидорлар ўзларига яхудийлар сут келтираётганини билиб қолмасликлари учун тонг сахарлаб боришга тўғри келарди. Етказиб берилган сутнинг ҳар бир литри учун бир пфеннигдан, яъни кунига бир маркадан тегар – бу очдан ўлмасликка етарди, холос. Кляйнманлар ўз кўчасида яхудийлар ошхонасидан бепул тарқатиладиган шўрва хисобига ўлмай яшардилар.

Нацистлардан нажот йўқ эди. Жигарранг кўйлакли хужумчи гуруҳлар ҳамда гитлерюгенд йигитчаларни кўчаларда сафланиб юрган кўйи кўшиқ куйлашарди:

*Яхудийлар қони тичоқдан оққан чоғда,
Биз кўшиқ куйлаб, куламитиз...*

Улар кўшиқларида яхудийларни осий ҳамда католик руҳонийларини деворга тирашга чакиришарди. Улардан айримлари Фрицнинг эски оғайнилари бўлиб, хайратланарли тарзда тез фурсатда нацистларга айланиб қолишганди. Баъзилари хатто маҳаллий СС бўлими, 89-штандртга ҳам киришганди. Эсэсчилар ҳамма ёқда хозир-у нозир эдилар: йўловчилардан шахсни тасдиқловчи гувоҳномаларни талаб қилишар, дазмолланган формада ясаниб олганча, гердаиб юриб, чегарасиз ҳокимиятдан ҳузурланишарди. Жазосизлик уларнинг бошларини айлантириб қўйганди.

Ҳар тарафдан “яхудий чўчкаси” деган ҳақорат эшитиларди. Боғлардаги узункурсиларда “Фақат оксуяклар учун” деб ёзилган лавҳачалар пайдо бўлди. Фриц энди қолган дўстлари билан спорт майдончалари ва чўмилиш ҳавзаларига ортиқ боролмасди, бу унга ёмон алам қилди: у сузишни жуда яхши кўрарди.

Ёз келиши билан антисемит кайфиятлар биров пасайди, бироқ расман таъкиблар давом этар ва босим доимо ўсиб борарди. Гап орасида куйидаги қўрқинчли сўзлар кулоққа тез-тез чалинарди: “Бошингни кўтарма ва оғзингни очма”, – дейишарди яхудийлар бир-бирига. – акс ҳолда, Дахауга тушасан”.

Одамлар қайгадир ғойиб бўлиб қолишарди: аввал кўзга кўринган арбоблар – сиёсатчилар ва бизнесменлар, – кейин бақувват яхудий эркаклар. Уларни ўйлаб топилган баҳоналар билан олиб кетишарди. Кейин гап орасида янги ном: Бухенвальд дея шивирлай бошлашди. Аввалбошидан нацистлар Германияси рамзларидан бири бўлган концентрацион лагерлар кўпайиб, ўсиб борарди.

Яхудийларни таъкиб этиш бюрократик синчковлик билан амалга ошириларди. Уларнинг хужжатларига алоҳида эътибор қаратиларди. Август ойида қабул қилинган янги қонунга биноан, асл яхудий исми ҳисобланмаган кишилар ўзларига бошқа ном, эркаклар “Исроил”, аёллар “Сара” деган ўртача исм танлашлари керак эди. Уларнинг паспортларига яхудийлигини билдирадиган штамп қўйиларди.

Леопольдштадтда ўзгача муолажа қўлланиларди: штамп қўйилган паспорт олганидан кейин яхудий фотосувраткаш билан бир нечта аёл ва эркаклардан иборат ёрдамчилари бор хонага кирарди. Аввал уни сувратга туширишар, кейин эса кип-яланғоч бўлиб ечинишга мажбур қилишарди.

“Улар қаршилиқ кўрсатишларига қарамасдан, – хотирларди гувоҳлардан бири, – одамларни тўлиқ ечинишга мажбур қилишарди... кейин эса ҳар томондан сувратга туширишарди”. Уларнинг бармоқ излари ва ўлчамларини олишарди, “бунинг устига, аёллар ўлчамини эркаклар оларди; сочларининг қалинлигини текшириб, таҳлил учун қон олинарди, ҳаммасини ёзиб, рақамлаштириларди”.

Айримлар қаршилик кўрсата бошлар, паспортга штамп кўйдиргач, кетиб қолишга уринишарди, шу боис эсэсчилар аввал сувратга олишни ўтказишга қарор қилишганди.

Сентябр ойида Венада вазият осойишта эди ва ҳатто яҳудийлар учун ҳам ҳаёт одатий маромга киргандек туюларди. Бироқ нацистлар эришган натижаларда тўхтаб қолишни сира ўйлашмасди, улардан яҳудийларга қарши кайфиятни киздириш учун янги баҳоналар топиш талаб этиларди.

Октябр ойида рўй берган воқеалар келажакда содир бўладиган кўпгина ҳодисаларни олдиндан билдирганди. Бу воқеа катта, гуллаб-яшнаётган яҳудийлар мавзеси жойлашган Антверпен деган порт шаҳрида рўй берди. Нацистларнинг тарғибот газетасининг икки нафар журналисти 26 октябрда йўловчи ташийдиган кемадан соҳилга тушиб, яҳудийларнинг бриллиант биржаси савдоларини сувратга ола бошлашди. Улар ўзларини сурбетларча тутгани боис, яҳудийлар бундан ғазабланиб, уларни ҳайдаб, камерасини олиб кўйишди; мухбирлардан бири тўс-тўполонда жароҳатлар олган. Германия матбуоти мазкур ҳодисани ҳар жиҳатдан пуфлаб шиширишга киришди, бу воқеа ҳеч бир бегуноҳ, химоясиз герман фуқаролари шафқатсиз ҳужумга учради, дея талкин этилди. Венадаги етакчи бир янгиликлар нашри германиялик саёҳатчилар гуруҳига эллик кишилик яҳудий каллакесарлар галаси ҳужум қилиб, уларни ўласи қилиб калтаклаб, то беҳуш ётганларида ёнларидаги ҳамма нарсаларини ўғирлаб кетдилар, деб ёзди. “Бельгия матбуоти бу ҳақда индамайди, албатта, – дея жўшиб ёзарди веналик газета, – бу эса унинг сотиладиганлигини яна бир бор намойиш этади, ахир, қайсидир яҳудий жинояти учун жавобгарликка тортилгудек бўлса, у ўша захоти шовқин кўтаради”. Нацистларнинг бир газетаси очикчасига таҳдид қилиб, Германия фуқароларига нисбатан яҳудийлар томонидан кўрсатилган ҳар қандай зўравонлик ҳаракатлари “оддий жавобгарлик доирасидан

чиқадиган окибатларга эга бўлади, улар жуда ёмон ва нохуш бўлиб чиқиши мумкин”, деб ёзади.

Тахдид аниқ эди ва зўриқиш ўсиб борарди.

Ноябрнинг бошларида антисемит кайфият бутун Рейх бўйлаб янги чиқишни изларди. Парижда польшалик яхудий Гершель Гриншпан ўз ватандошлари, жумладан, қариндошларини Германиядан бадарға этганларидан ғазабланганча, тўппонча сотиб олиб, уни герман элчихонасига олиб кирди ва йўлида тасодифан чиқиб қолган элчихона ходими Эрнст вом Раттга беш марта ўқ узди. Вена газеталари ушбу қотилликни “очиқ провокация” деб атади. Яхудийларга сабоқ бериб қўйиш керак эди.

Фом Ратт 9 ноябрда сешанба куни вафот этди. Ўша тундаёқ нацистлар Берлин, Мюнхен, Гамбург, Вена ва бошқа йирик ҳамда майда шаҳарлар кўчаларига чиқишди. Партиянинг маҳаллий вакиллари ва гестапочилар юришни бошқарар, уларнинг ортидан эса австриялик ва герман хужумчилари босқонлар, найзалар ва ёқилғи солинган канистрлар билан қуролланганча боришарди. Уларнинг мақсади ханузгача яхудийлар қўлида қолаётган уйлар билан дўконлар эди. Башарти эгаларидан биронтаси уларга халал беришга урингудек бўлса, уни жойидаёқ ўлдиришарди. Хужумчилар қўллари етган ҳамма нарсани вайрон қилиб, ёқишарди, лекин бу воқеаларни кўрганлар ҳаммадан кўра кўпроқ ойналар жаранглаб синганини эслаб қолишганди: катта йўлларни шиша синиқлари буткул қоплагани сабабли бу “Биллур тун” сифатида тарихга кирди.

Буйруққа кўра. Нацистлар талончилик қилмай, фақат вайрон этиши керак эди. Бироқ кейинги рўй берган тартибсизликларда у буйруқ бир неча марта бузилди: яхудийларнинг уйлари ва дўконлари қурол ва “яширин адабиёт” излаш баҳонасида талон-тарож қилинарди. Қўшнилари сотиб қўйган яхудийларни ўша заҳоти уйларига бостириб кириб, қўлга тушган ҳамма нарсани

синдиришар, мебелларни улоқтириб, кийимларни йиртишарди; оналар кўркиб кетган болаларини ўз гавдалари билан тўсиб колар, эру хотинлар эса токи жигарранг кўйлакли йигитчалар хўжайинлик қилгуларига қадар даҳшатдан тек қотганча, бир-бирларига ёпишиб туришарди.

Леопольдштадтда кўчада ушлаб олинган яхудийларни Кармелитермарктга судраб боргач, дўппосладилар. Ярим тундан кейин нацистлар синагогаларни ёқиб юборишди ва Кляйнманлар деразаси караган томлар қизғиш тусда ёришди: бу Леопольдегасдаги синагога Полнише Шуль ёнарди. Ёнғин бўлаётган жойга етиб борган ўт ўчирувчи бригадага то кўркам бино буткул ёниб битмагунга қадар хужумчилар йўлни тўсиб туришди.

Нацистлар шаҳар марказидаги бир-бирига туташ уйлар турган жойдаги Штатттемпель синагогасини ёқиб юборишдан чўчиб, бунинг ўрнига унинг ичини вайрон қилишди: ажойиб ўймакорлик намуналари билан оқ-тилла ёзувларни синдириб, расвосини чиқаришди.

Тонгда ҳибсга олишлар бошланди. Асосан катта ёшли яхудий эркакларни уйларидан олиб чиқишар ёки тўғридан-тўғри кўчаларда ушлаб кетишарди.

Густав билан Фриц Кляйнманлар биринчилар қаторида ҳибсга олиндилар.

ХАЛҚ ХОИНЛАРИ

Уларни Пратер шаҳар боғи яқинидаги гишт ҳамда тарошланган тошдан қурилган ҳайбатли бинодага полиция бўлинмасига олиб боришди. Улар якшанба кунлари бутун оиласи билан Пратерга тез-тез бориб туришарди: кенг ўтлоқзор бўйлаб кезишар, пиво бозорида ўтришарди, болалар эса от ўйинда учиб, циркчилар қўйган ўйинларни томоша қилишарди. Ҳозир, совук киш тонгида боғ дарвозаси ёпиқ эди; айланма томошагоҳ филдирак гўё пўлат ўргимчак каби шаҳар томлари узра таҳдид қилаётгандей осилиб турарди. Аммо Густав билан Фриц буларнинг ҳеч бирини кўрмасди: улар Леопольдштадтдаги яхудийлар билан лик тўлган юк машинаси кузовида дарвозадан кириб келишганди.

Хужумчиларга ота билан ўғилни Густав дўст дея ҳисоблаб, суҳбатлашиб ўтирган, жилмайган, унинг ишончига кирган, унинг болалари ва оиласи тарихини билган, ўзаро сенсираб гаплашадиган ўша яқин қўшнилари сотганди. Мана шу одамлар ҳеч бир мажбур этилмасдан ва провокациясиз орқадан пичок урдилар.

Полиция маҳкамасида ҳибсга оли: танларни машинадан тушириб, эски отхонага итариб киритишди. У ерда юзлаб эркак ва аёллар тўпланганди. Уларнинг кўпларини худди Густав билан Фриц каби уйда, бошқаларини эрталаб, улар қочиб кетишга уринмокчи бўлган мамлакатлар элчихонаси ва консуллик идораларида навбатда турганларида; кимнидир тўппа-тўғри кўчада қўлини қайириб ушлаб олишганди. Башараларига қараб: “Яхудиймисан?” дея дўк урганда, “ҳа” деган жавоб олгач ёки қурбоннинг ташқи кўриниши яхудийга ўхшаса ҳам, шу заҳоти юк машинасига тикиларди. Баъзиларни шаҳар бўйлаб одамлар галасининг кинояли кулгилар ва таҳқирлашлари остида пиёда олиб юришарди. Нацистлар буни халқ сўзи деб аташарди ва бу

хайкирикли сўзлар сиреналар овози билан қоришганча, кўчалар бўйлаб таралар – тунги дахшатдан уйғониш маҳолдек туюларди. Бутун шаҳардаги полиция бўлинмаларида олти ярим минг яхудийлар – асосан эркаклар – тўпланган, бироқ Пратерда ҳибсга олинганлар ҳаммадан кўп эди. Камералар тезда тўлиб, одамларни эски отхоналарга қамай бошладилар, у ерда кўлларини юқорига кўтарганча туришларига тўғри келарди; баъзилар тиз чўкиб қолишар, янги келганлар улар устидан ҳатлаб ўтишарди.

Густав билан Фриц бир-бирларини кўздан қочирмасликка ҳаракат қилишарди. Улар гоҳ тикка турганча, гоҳ тизза чўкиб, бўғимлари симиллаб оғриганча, ўчлик ва ташналиқдан кийналиб, адоқсиз нолалар, йиғи ва ибодатлар остида узоқ муддатни ўтказдилар. Ҳовлидан зарбалар товуши етиб келарди. Ҳар бир неча дақиқада уч-тўрт кишни сўроққа чақиришарди. Улардан ҳеч бири қайтиб келмади.

Фриц билан отаси вақт ҳисобини йўқотиб бўлишганди, лекин бир пайт уларни бармоқ билан кўрсатишди ва ота-бола зич турган одамлар орасидан чиқиш томонга бир амаллаб ўтишди. Уларни расмий кўмита йиғилиш ўтказаетган бошқа бинога олиб боришди; сўроқ доимий ҳақоратлар – *яхудий чўққаси*, *халқ хоини*, *яхудий жиноятчи* деган кўйда олиб борилди. Ҳар бир маҳбус ўзини шундай сўзлар билан ҳақоратлаши зарур эди. Эркакларга бир хил савол бериларди: *Қанча йигиб қўйган пулинг бор? Сен гомосексуалистмисан? Оқсуяк аёллар билан учрашасанми? Бирон марта аборт қилишга кўмаклашганмисан? Қайси бирлашма ва партиялар аъзоси бўлиб ҳисобланасан?*

Сўроқдан кейин ҳибсга олинганлар категориялар бўйича тақсимланарди. Терговдан сўнг *Zurück* (қайтариш) деб ёзилганлар камераларга қайтарилар ва тергов давом этишини кутишарди. *Entlassung* (қўйиб юборилсин) деганлар – асосан, аёллар, чоллар,

Ўсмирлар ва янглишиб хибсга олинган хорижликлар чиқариб юбориларди. Энг кўркинчли категория *Tauglich* (ярокли) эди: у Дахау ёки Бухенвальдни билдирарди, ёки шу ерда, Австрияда қурилаётган Маутхаузен лагери номини ҳам шивирлаб айтишарди.

Густав билан Фриц деразаси ҳовлига қараган чордоқда ўз қарорларини кутишди. Бу ердан уларга камераларда эшитилган шовқин манбаи кўриниб турар: хужумчилар кўлларини юкорига кўтарган яхудийларни сафга зич ҳайдаб, уларни таёқлар ва дарралар билан савалашарди. Уларни ётишга, кейин туришга, сўнг бурилишга буйруқ бериб мажбурлашарди; уларни тепкилаб, баланд овозда хахолаганча туркилашар, пальто ва қимматбаҳо костюмларининг ҳаммаси лойга қоришган, шляпалари эса ерда ётарди. Айримларини бир четга тортиб, алоҳида ишлов беришарди. Яхудийларни “Биз яхудий жиноятчилармиз! Биз яхудий чўчкамиз!” дея бор овози билан кичқиришга мажбур қилишарди.

Бир неча йилдан буён хизмат қилаётган, Леопольдштадт яхудийларини яхши биладиган полициячилар четда туришар, агар зарурат туғилиб қолгудай бўлса, нацистларга кўмаклашардилар. Улар таҳқирлашларда иштирок этмасалар-да, лекин уларга қаршилик кўрсатмокчи ҳам эмасдилар. Ҳарҳолда, юқори мансабдаги бир полициячи ҳовлида калтаклашда иштирок этди.

Анча узоқ кутишганидан кейин Фриц билан Густав ўзларига тааллуқли қарорни билиб олдилар. Фриц ўн беш ёшда бўлгани боис, озодликка чиқарилганди. У кетиши мумкин эди. Густав камерага қайтиши керак эди. Фриц бирон нима қилишга ночор аҳволда отасини қандай қилиб куч билан нарига олиб кетишларига умидсиз қараб қолди.

* * *

Фриц маҳкамадан чикканида, коронги тушиб қолганди. Пратернинг таниш дарвозаси олдидан ёлғиз ўзи ўтиб, уйига кетди. У бу дарвоза остидан юзлаб маротаба – Дунайда дўстлари билан сузгандан кейин, боғда оилавий сайрлардан сўнг, ширинликлар егандан бўшашганда ёхуд қонида адреналин билан ўтганди. Ҳозир у факат бўшашиб, ҳеч нимани ҳис этмасди.

Қон тўкилган кўчалар гўё кечаги уриш-жанжалдан кейин қарахлик каби нохуш эди. Леопольдштадт хонавайрон қилинганча ётар, савдо кўчаларидаги ва Кармелитермарктдаги катта йўллар юзи синган шишалар ва чўғоч бўлақлари билан гиламдек қопланганди.

Фриц уйга киргач, онаси билан сингиллари бағрига ўзини отди. Улар “Отам қани?” дея сўрашарди. У содир бўлган воқеани – отасини ҳибсда ушлаб қолишганини сўзлаб берди. Уларнинг хаёлларида Дахау, Бухенвальд сўзлари яна сузиб чикди. Улар тун бўйи янгиликларни кутишди, аммо ҳеч нима йўқ эди, сўрашга уринишди, лекин жавоб ололмасдилар.

Қирғинлар ҳақидаги янгиликлар бутун дунёни ғазабга солди. АҚШ норозилик сифатида Берлиндаги ўз элчисини чақириб олди, президент: мазкур хабарлар “Америка халқини чуқур ларзага солди... Бунга ўхшаш нарсаларнинг XX асрда содир бўлиши мумкинлигига қийинчилик билан ишондим”, деди. Лондондаги *The Spectator* либерал журналининг ёзишича, “Германиядаги жаҳолат шундай қулоч ёзиб, шундай шафқатсизликка етиб, ҳукумат томонидан шунчалар очик илҳомлантирилдики, унинг оқибатларини... олдиндан айтиб бўлмайди”.

Бироқ нацистлар буларнинг барчаси дунё жамиятини ҳақиқий фожиавий воқеалар – германиялик дипломатни яхудийлар томонидан ўлдирилишидан чалғитишга чақирилган

ёлғон, дея зўрликларга оид айбловларни рад этдилар. Улар яхудийлар “Германия аҳолисининг кенг қатламининг ҳаққоний нафрати гувоҳлигида” адолатли жазоланганликларини фахрланиб иддао қилишарди. Улар хорихдан фош этилишларни “Париж, Лондон ва Нью-Йоркнинг таниқли иммигрант марказларида тўқиб чиқарилган ва яхудийлар сотиб олган дунё матбуоти тарқатган ифлос сохталик” дея атадилар. Синагогаларнинг вайрон этилишлари энди яхудийлар “ҳар ҳил диний урф-одатлар остида яширган давлатга қарши бошқа фитна уюштиролмасликларини” билдирарди.

Фриц, Тини, Герта, Эдит ва Курт жума куни кечгача кутишса-да, лекин Густав ҳақида ҳеч нимани билишолмади. Ниҳоят, қоронғи тушиб, Шабат бошланган чоғда, эшик тақиллади. Тини ҳаяжонланиб, очишга отилди. Остонада унинг эри турарди. У тирик эди.

У азобланган, оч, тинкаси қуриган, ҳар қачонгидан ҳам озиб кетганди. Густавни худди у ўлиб тирилгандай, қувониб ва енгил тортиб кутиб олишди. У бошидан кечганларни сўзлаб берди. Нацистлар унинг Биринчи жаҳон урушида қатнашганини эътиборга олишибди, унинг эски полициячи дўстлари эса, унинг бир неча марта яралангани ва мукофотлари борлигини тасдиқлашибди. СС бошлиқларининг фармойишига кўра, уруш ветеранларини ногиронлар, кексалар ва ўсмирлар билан тенг ҳолда кўйиб юборишлари даркор эди.

Ҳатто нацистлар ҳам уруш қаҳрамонини концентрацион лагерга жўнатиш учун ҳозирча унчалик тубанлашиб кетишмаганди. Густав Кляйнманни кўйиб юборишди.

Кейинги бир неча кун ташиш бошланди. Полициянинг юзларча фургонлари – уларни “Яшил Генрих” деб аташарди – эркак яхудийларни тўлдирган кўйи кўчалардан ўтиб борар, улар орасида ҳарбий ветеранлар ҳам бор, бироқ уларнинг мукофотлари ва Густавни қутқарган каби полицияда танишлари

йўк эди. Автобуслар бир нуктага: Вестбанхоф вокзалининг юк ортадиган терминалига борарди. Ҳибсга олингаларни юк вагонларига итариб тикиштиришарди. Бир қисми Дахауга, қолгани – Бухенвальдга жўнатиладди. Улардан кўпчилиги уйларига қайтишмади ҳам.

* * *

Густав хаёли паришон ҳолда, бармоқлари орасида нозик мато парчасини айлантирар – бу унинг собиқ касбини эслатарди. Кўча бўйлаб болға зарблари тараларди: ишчилар яхудийларнинг савдо расталари пештахталарини тахталар қоқиб тўсишарди. Улар энди яхудийларники эмасди.

У Им Верд ва Леопольдгассгача чўзилган бозорга нигоҳини каратиб, яқиндагина яхудий дўстларига тегишли бўлган устахоналар энди бўшаб қолгани ёки бегоналар ихтиёрига ўтиб кетганини ўйлади. Фриц иккаласини ҳужумчиларга сотган қўшнилари каби, эгалланган расталарнинг кўплаб янги соҳиблари ўша одамларнинг дўстлари ҳисобланарди. Бозор майдони бурчагидаги Ошшорна атир-упа дўконини энди Густав билан бир уйда яшайдиган Вилли Пошль юритарди. Қассоблар, парранда ва мевалар билан савдо қилувчилар бозордаги ўз расталаридан мосуво бўлишганди: Густавнинг яна бир таниши Митци Штайндль яхудийларни ҳайдашда қизғин иштирок этиб, уларнинг савдо растасини эгаллаб олди; у шу вақтгача жуда қашшоқ яшар ва Густав шунчаки ёрдам бериш учун уни ўзига тикувчи қилиб олганди.

Яхлит ижтимоий синфга мансуб одамлар душман дея эълон қилинди ва осон ўлжа исини олган дўст сира иккиланмай ҳамда афсусланмай дўстидан юз ўгирарди. Кўплар чақув, тахқирлаш, талончилик, калтаклаш ва сургун қилишдан қониқиш топарди.

Кўпчилик яхудий дўст бўлолмади – хавфли, йирткич хайвон инсон зотига дўст бўлмади, деган фикрда эди.

Инглиз журналисти: “Германияда яхудийларни расман ўлимга маҳкум қилинмагани буткул адолатли, улар шунчаки яшаш имкониятидан маҳрум этилдилар”, деганди. Бунга кўниб, тақдирга тан берган юзлаб яхудийлар ўзларини кейинги азоблардан халос этиб, жонларига қасд қилиб, ўлганлар. Кўпчилиги жўнаб кетишга қарор қилиб, яна бирон бошқа жойда кўним топишга уринишган. Ўша бирлашиш кунидан бошлаб австриялик яхудийлар хорижга жўнаб кетишга ҳаракат қилишган, бироқ буни хоҳлайдиганлар сони ва уларнинг умидсизлиги кўп маротаба ошиб кетди.

Густав билан Тини жўнаб кетиш ҳақида гаплашардилар. Тинининг қариндошлари кўп йиллар илгари Америкага эмиграция қилишганди. Бироқ яхудий оиласи учун пулсиз ёки таниш-билиш, алоқаларсиз тузукроқ ҳаётни излаб, Рейхдан жўнаб кетиш ниҳоятда оғир эди. Германияда ҳокимиятга нацистлар келган лаҳзадан кейин ўтган беш ярим йил мобайнида у ердан ўнларча минг яхудийлар жўнаб кетишди ва кўплаб давлатлар бундай қочқинлар оқимига қаршилиқ қила бошлади.

Австрияда яхудийлар эмиграцияси – худди бутун ҳаёт каби – Адольф Эйхман назоратида эди. Разведка ҳамда СС ички хавфсизлигининг собиқ ходими, австриялик Эйхман у ерда яхудийлар иши бўйича бош мутахассис ҳисобланарди. Унинг “яхудийлар масаласини” ечиши, аввало, уларни жўнаб кетишга кўндириш бўлиб, буни яхудийлар эмиграцияси марказий хизмати орқали расмийлаштириларди. У Венада яхудийлар маданияти ва фаровонлиги ишлари билан шуғулланувчи ташкилот – Исроил маданий маркази раҳбариятини ўз аппаратига киришга мажбур қилиб, унинг ишини қайта тиклади. Марказ яхудийларга оид ахборот йиғиб, уларнинг чиқиб

кетишлари учун талаб этиладиган бюрократик тадбирлар билан шуғулланарди.

Яхудийлардан кутилишга интилишларига қарамасдан, нацистлар барибир уларнинг жўнаб кетишларига тўскинлик қилишарди. Улар бемисл солиқлар ва йиғимлар, шу жумладан, “Рейхдан қочиш эвазига” бутун мулкларининг 30 фоизи ва “товон пули” (яхудийларнинг “разилона жиноятлари учун”) 20 фоиз миқдордаги солиқларга тортилганча уларнинг пулларини шилиб олишар, ниҳоясиз поралар талаб қилиб, валютани талончилик курси бўйича айирбошлардилар. Бунинг устига, солиқ тўлаганлигини тасдиқловчи ҳужжат атиги бир неча ойгача кучини сақлар, виза олиш эса, кўпинча анча узокроқ давом этарди. Ариза берувчиларни шунчаки тадбирнинг бошига қайтариб, солиқларни янгидан тўлашга мажбурлашлари мумкин эди. Нацистлар ҳукумати камбағаллашиб қолган яхудийларга чипта сотиб олишларига тўлаш ва уларни йўл учун валюта билан таъминлашга кўмаклашишлари учун Исроил маданий марказига қарзга пул бера бошлади. Нацистлар нафрати уларнинг ўз бюрократик машинаси ишини тўхтатаётгандек бўлиб чиқарди.

Энг қийин иш – жўнаб кетиш мумкин бўлган мамлакатни топиш эди. Одамлар бутун дунё бўйлаб нацистларни қоралар ва ўз ҳукуматларини қочқинларга кам ёрдам берганликларини танқид қилишарди. Бироқ эмигрантларнинг келиб, улар даромадларини олиб қўйиб ва уларнинг жамиятларини ўпириб кетишларини хохламайдиган кишилар овози анча баландроқ янграрди. Германия матбуоти яхудийларнинг оғир тақдири ҳақида ранжиганча мулоҳаза юритиб, лекин уларни қўллаб-қувватлаш учун ҳеч қандай чора-тадбир қўлламаётган дунё мамлакатларининг иккиюзламачилиги устидан куларди.

Британиялик журналистнинг қуйидаги сўзлари Кляйнманлар оиласи учун уларнинг шахри қандай бўлиб қолганини акс эттиради.

...таъқиблар шахри, қийноқлар шахри... ва Вена атмосферасида бўлиб кўрмаган ўқувчига шафқатсизлик ва ёвузликларни, австриялик яҳудийлар қандай ҳаво билан нафас олишга мажбур эканликларини ҳеч қандай мисоллар билан етказишнинг иложи йўқ... Эшик жиринглашини эшитганларида, улар қандай даҳшатни бошидан кечираётгани, ҳавода қандай нафрат учиб юрганини... Буларнинг барчасини ҳис этиб кўрсангиз эди, нима учун оилалар ва дўстлар ер юзининг ҳар хил жойларига эмиграция қилиб, бир-биридан айрилишга тайёрлигини тушунган бўлардингиз.

Ҳатто Биллур тундан кейин ҳам хорижий давлатлар ҳукуматлари, консерватив матбуот ва демократик кучлар яҳудий эмигрантлари кириб келиши учун квоталарни кенгайтиришга қарши эътироз билдиришда давом этишарди. Ғарб Европага қараганида нафақат Германия ва Австриядан бир неча минглаб яҳудийларни, балки уларнинг орқасида яқиндагина яҳудийларга қарши қонунчиликларни қабул қилган шарқий Европа давлатларидан эмиграциянинг миллионли тўлқини кўтарилишини кўрарди – биргина Польшада уч миллион яҳудий бор эди.

“Бутун демократик дунё қийноқлар остида қолган яҳудийларга ачиниб, қандай кўзёш тўкаётганига қараш уят, – дерди Адольф Гитлер, – аммо уларга ёрдам бериш ҳақида гап очилса, қаҳри қаттиқ ва қатъиятли бўлиб қолаверади”. Гитлер Рузвельтнинг “виждон деб аталган” нарсаси устидан куларди; Вестминстерда партиялар раҳбарлари яҳудийларга ёрдамлашиш имкониятини муҳокама қилиш учун йиғилдилар, лекин ички ишлар вазири сэр Сэмюэль Хор “хорижликлар оқимига тааллуқли яширин шубҳалар ва хавотирланиш” ҳақида огоҳлантирди ҳамда оммавий иммиграцияга қарши фикр билдирди. Шундай бўлса-да, лейбористлар етакчилари Жож

Вудс билан Дэвид Гренфелл бошчилигидаги колганлар унга бошпана берган мамлакат турмуш тарзига “доимо ҳимматли ва сахий ҳисса кўшишга эриша олган” “буюк халқ ёш авлодини” кутқариш учун яхудий болаларига ёрдам беришни талаб қилдилар.

Бу вақтда Рейхдаги яхудийлар учун ғарбий давлатлар консулликлари қаршисида навбатларда кунуззикун турганча, ўз аризаларини маъқуллашларини кутиб ва умид қилиб, фақат омон қолиш учун уринишгина қолганди. Концентрацион лагерлардаги мингларча одамлар учун эмигрантлик визаси қутилиш учун ягона умиб бўлиб ҳисобланарди. Венада юзларча яхудийлар бошпанасиз қолиб, уларни ҳибсга олишлари мумкинлигини англаган ҳолда, визага ариза беришдан кўркишарди.

Бюрократик тўсиқлардан ўтиб олишга имкон берадиган маблағни топиш учун Густавнинг на пули, на мол-мулки бор эди. У бегона юртда янги ҳаёт бошлаш учун ўзида куч-қувват ҳам сезмасди. Охирги сўзни Тини айтиши керак эди, у эса кетиш тўғрисида шунчаки ўйлай ҳам олмасди. У Венада чуқур илдиз отган, шу ерда туғилиб, ўсганди. Унинг ёшида қаерга қочиб бормагин, ҳамма жойда ўзингни уйдан узилгандек сезасан. Болалар – бошқа гап. У, айниқса, ўн беш яшар Фрицдан хавотирланарди: нацистлар уни бир марта ушлаб кетган ва яна олиб кетишлари мумкин эди. Тез орада у ўсмирликдан ўтиб қолади ва уни энди ёши кутқаролмайди.

1938 йил декабрида Венадан Британияга мингдан ортик яхудий болалар жўнаб кетишди – бу британиялик ҳукумат қабул қилиб, бошпана бериш учун розилик билдириб режалаштирилган беш минг боладан дастлабки гуруҳи эди. Кейинроқ Британияга ўн мингдан кўпроқ бола кетади. Бироқ, бу бошпанага муҳтож кишиларнинг атига кам қисми эди. Британияликлар Палестинага яна ўнг минггача болани ўтказишни таклиф қилишди. Тини ушбу таклиф ҳақида эшитган

ва Фрицни шундай транспортлардан бирига жойлаштиришга умид қиларди; у анча катта бўлиб қолган ва саккиз яшар Куртдан фарқли равишда ўз меҳнати билан ўзини эплаб кета оларди. Палестина бўйича музокаралар бир неча ойларга чўзилиб кетди. Араблар ўз ерларидан сиқиб чиқарилишидан ва устунлик қилувчи кўпчилик бўлиб қолмасликлари ҳамда шу сабабли ўз мустақил Палестин давлатини барпо этиш умидидан маҳрум бўлишдан кўрқижарди. Шу билан музокаралар барҳам топди.

Оиланинг қолган аъзолари то иккиланиб ва ўйлангунларига қадар Эдит Кляйнман жўнаб кетмоқчилигини аниқ биларди. У камситиш ва масхаралашларга чидашга тўғри келгани камдек, қувноқ ва эпчил қиз бўлгани боис, бундан кейин худди асира каби қамалиб ўтиришни хохламасди. У, қандай бўлмасин, бу ердан қутулиб кетмоқчи эди.

Уни Америка ўзига чорларди, онасининг ўша ерда яшайдиган икки нафар қариндошларидан унга бошпана бериш ва таъминлашга тайёр эканликлари тасдиқланган хат олганди. У ана шу хатлар билан қуролланиб, 1938 йил августида виза олиш учун сўров аризасини топшириш мақсадида Америка консуллигига ёзилди. Бундай хоҳловчилар жуда кўп эди ва уларга ҳар икки томон: Давлат департаменти ҳам, нацистлар режими ҳам тўсиқлар қўярди. Йил охирида Эдитда у Венада буткул қолиб кетиши мумкин, деган ҳис пайдо бўлди. Биллур тундан кейин кутаверишдан азобланавергач, унга Англияга эмиграция қилиш имкони кўпроқдек кўринди.

Ёзининг бошларидан эътиборан кўп яхудийлар – асосан, мамлакатдан осонроқ чиқариладиган аёллар, – ўз нигоҳларини жўнаб кетиш учун уриниб кўриш мумкин бўлган давлат – Британияга қаратишди. Газетадаги эълонлар бўлимида: оқсочлар, ошпазлар, ҳайдовчилар, энагалардан бошлаб, заргарлар, мусиқа муаллимлари, механиклар, хорижий тиллар ўқитувчилари, боғбонлар ва ҳисобчиларгача ҳар хил ишларни

излашарди. Кўплар ўз малакаларидан куйироқ ишларга ҳам рози эканликларини ёзишарди. Иш изловчилар ўзларини “энг яхши ўқитувчи”, “ажойиб ошпаз”, “ҳар ишга қодир қўли гул уста”, “катта тажрибага эга”, “юмшоқ феълли” дея фаол тарзда мақташарди. Вақт ўтган сайин эълонлар ўзгариб, “ҳар қандай иш”, “зудлик билан иш излаяпман”, “Ўн яшар болам билан (зарурат туғилганда етимхонада яшаш мумкин)”, “зудлик билан” кабиларга айланди ва улар боши узра камокхона деворлари кўланка солиб турган кишиларнинг сўнгги умидлари эди.

Виза олиш имконияти тавсияномалари мавжуд уй хизматкорларида ҳаммадан кўпроқ эди. Кляйнманларнинг яқин қўшниси Элка Юнгман газетага жойлаштирган эълон юзларча қолганларникидан кам фарқ қиларди:

Узоқ муддатли хизматдан кейин тавсияномаларга эга ошпаз (яхудий), шунингдек, иш тажрибасига эга уй хизматчиси жой излайди – Элка Юнгман, Вена 2, Им Верд 11/19.

Модисткаликка ўқиётган Эдитда оқсочлик бўйича иш тажрибаси ва уни эгаллаш нияти ҳам йўқ эди. У яхши кийинаб, яхши яшар ва ўзини хоним деб ҳисобларди. Уй тозалашми? Йўқ, бу унинг иши эмас. Бироқ Тини ҳамма ишни ўз қўлига олди, ўзи билган ҳамма юмушларни қизига ўргатди ва унинг учун веналик бадавлат яхудийлар оиласига хизматчи жойини топди. Эдит ўша ерда бир ой ишлади ва улар меҳрибонлик қилиб, ярим йил оқсоч бўлиб хизмат қилганини тасдиқлайдиган тавсиянома беришди. Эдитнинг фавқулодда омади чопиб, Англияда иш берувчини топди, энди фақат виза ҳамда нацистлар ҳукуматидан жўнаб кетиш учун рухсатнома олишгина қолганди.

Бу энг мураккаби эди. Британия ҳукумати кунига атиги бир нечта виза берарди. Консуллик олдида деярли силжимайдиган жуда катта навбат турарди. Эдит ўз ўрнини йўқотиб қўймаслиги учун, оиланинг барча аъзолари йигирма тўрт соат давомида бир-бири билан алмашган ҳолда, навбатда туришди. Улар аъзон

баданларидан совук ўтиб кетса ҳам тураверишар, навбат эса, кунига қандайдир бир жуфт кишига силжирди. Худди шундай навбатлар бошқа консулликлар олдида ҳам тўпланар ва уларни полиция вақти-вақти билан ҳайдарди; баъзида хужумчилар яҳудийларга ташланиб қолиб, охирида турганларни дўппослашарди. Бир ҳафта ўтгачгина Эдит ниҳоят, Британия консуллиги жойлашган Капрар Геймюллер саройининг мухташам эшикларидан ичкарига кирди. Ундан аризасини қабул қилишди. У энди кута бошлади. Ниҳоят, 1939 йилнинг январь ойи бошларида Эдит виза олди.

Унинг жўнаб кетиши бутун оила учун оғир зарба бўлди. Улар яна қачон бўлса ҳам кўришармиканлар, буни ҳеч ким билмасди. У поездга ўтириб, уларнинг ҳаётидан ғойиб бўлди.

Бир неча кундан кейин Эдит жамики даҳшатлар ва таҳқирларни ортида қолдирганча, бироқ шу билан биргаликда, ўзи суйган кишилари билан нималар содир бўлишини билган ҳолда, паромда бўғоздан ўтди. У кейинчалик ўша вақтлар ҳақида фарзандларига сўзлаб бераётганида, жўнаб кетиш воқеасига етиб борганда, жим бўлиб қоларди. То ўшангача содир бўлган воқеаларнинг ҳаммасидан ҳам кўра, унга барча яқинлари билан айрилиқ хотиралари муҳимроқ таъсир этган бўлиб, унинг оғриғи аввалгидек ҳаддан зиёд кучли эди.

* * *

Венада яҳудийлар жамияти таъқибга учраб, олдинги ҳаётдан асар ҳам қолмаганди. 1939 йил ёзи бошларида у ерда бўлган кишиларнинг айтишига қараганда, Вена Германияга нисбатан янада кўрқинчлироқ кўринарди. Леопольдштатдаги бутун бошли уйлар ва савдо дўконлари яҳудийлар қувилганидан буён бўшаб ётарди; қачонлардир одамлар билан гавжум кўчалар хувиллаб, энди “ўлик шаҳар” тусига кириб қолганди.

Сионистлар ёшлар билан ишлаш уюшмасининг расман вазифаси ёш яхудийларни Палестинадаги ҳаётга тайёрлаш ҳисобланиб, у болалар билан фаол ишлар: уларни ҳимоя қилар, хунар ва дастлабки тиббиёт кўникмаларини эгаллашлари учун ўқитиш билан таъминларди.

Венада қолган яхудийларнинг учдан икки қисми энди асосан ватандошлари томонидан ажратилган хайрияларга боғланиб қолишганди. Улар иложи борича кўчага камроқ чиқишга ҳаракат қилишарди. Кўп ҳудудларда уларнинг кун ботганидан кейин кўринишлари хатарли эди, айниқса, нацистлар партияси митинглар ўтказган кунларда тарғибот-ташвиқот нутқларидан қизғинлашиб кетган германиялик ҳамда австриялик ҳужумчилар доимий тарзда уларга ташланиб қолишарди. Улар айрим ҳудудларга на кечаси, на кундузи умуман қадам босмасдилар.

Кляйнманлар ўз хонадонидида бир-бирини маҳкам тутиб, айниқса, Эдит жўнаб кетганидан кейин янада жипслашиб қолишганди. Курт мактабга борар, акаси билан опаси эса, ота-онасига ёрдам беришга уринишарди. Ўша ёзда Фриц ўн олти ёшга тўлди ва янги паспорт олди. Оиладаги барча сувратлардан фақат Фрицники сақланиб қолган. Унда майкачан чиройлиқкина бола камерага нафрат билан ўқрайиб қараб турарди.

Баъзида Венага Эдитдан оддий ва қисқа мактублар етиб борарди. У оқсоч бўлиб ишга жойлашгани, Лидс яқинида рус яхудийлари оиласида яшаётганини, ҳаммаси яхши эканини ёзарди. Уй бекасининг исми Бростофф хоним экан. Эдит ўз кечинмалари ҳақида бир сўз ҳам ёзмасди.

Ёзда мактублар келиб турди-ю, кейин бирдан тўхтади: 1 сентябрда Германия Польшага ҳужум қилди. Британия билан Франция уруш эълон қилди ва Эдит билан унинг оиласи ўртасида ўтиб бўлмас девор тикланди.

Тўққиз кундан кейин уларнинг устига янада оғир зарба тушди. 10 сентябрда Фрицни гестапо ушлаб олди.

* * *

Рейх бўйлаб ҳибсларнинг янги тўлкини авж олди. Германия Польша билан урушга кирганидан кейин Польшадан келиб чиққан яҳудийларнинг барчаси “хорижий душманлар” дея ҳисоблана бошлади. Густав туғилиши ва тарбияси бўйича австриялик фуқаро бўлгани боис, у хавфдан холидек бўлиб туюларди. Бироқ, у билан янада илгарирок таниш бўлган кишилар унинг Галиция кўҳна қироллигида дунёга келганини билишарди. 1918 йилдан буён Галиция Польшанинг бир қисми ҳисобланар, шу боис Германиянинг нуқтаи назарида, ўша ерда туғилган ҳамма кишилар поляк миллатига мансуб бўлиб, шунга биноан, хатарли ҳисобланардилар.

Кулфат кутилмаганда якшанба кунини Тини, Герта, Фриц ва Курт уйдалигида келди. Эшик қаттиқ тарақлади, бундан ҳаммалари даҳшат билан чўчиб тушдилар.

Тини эшикни эҳтиёткорлик билан очиб, ташқарига мўралади. Шу заҳоти тўрт эркак уларникига бостириб киришди, ҳаммалари қўшнилари эди. Аёл уларнинг ҳар бирининг башарасини танир, кўзлари остидаги ажинларию соқол босган лунжларигача биларди. Улар худди Густав каби меҳнаткаш одамлар эди, – у ўша қўшнилари унинг хотинлари билан таниш, уларнинг болалари яқиндагина биргаликда ўйнардилар. Манави Фридрих Новачек машинасозлик заводида ишларди, Людвиг Хельхакер эса, кўмир казиб чиқарувчи эди.

Биллур тунда Густавни худди шу кишилар чақуви билан тутиб беришганди. Ўшандан буён Людвиг ўзининг нацист шериклари билан уларнинг уйига бир неча марта бостириб кириб келганди.

– Энди сенга яна нима керак, Викарь? – сўради Тини беҳол овозда уни сурбетларча итариб, ичкарига бостириб кирган

кишилардан. – Ахир бизда ҳеч нима, ҳатто егулик ҳам йўқлигини ўзинг биласан-ку.

– Бизга эринг керак, – деди Людвиг. – Бизда буйруқ бор; агар Густав йўқ бўлса, ўғлингни олиб кетамиз.

Ва у Фрицга бош ирғади.

Тинига гўё бир мушт тушгандек туюлди. У рўй бераётган ишларга қарши ҳеч нима қилолмади. Улар аёлниги жигарпорасини олиб кетиб қолишди. Кетишдан аввал Людвиг ўгирилиб деди:

– Қара, биз Фрицни полицияга олиб борамиз, лекин агар Густав уни олиб кетиш учун борса, йигитчани кўйиб юборишади.

Ўша куни уйига қайтиб келган Густав оиласини ваҳима ичида ва умидсиз аҳволда қолганини кўрди. Нима содир бўлганидан хабар топгач, у ўша заҳоти полицияга бориш учун эшикка томон йўналди. Бироқ Тини унинг қўлидан маҳкам тутди.

– Керак эмас! – ялинди у. – Улар сени олиб кетишади.

– Фрицни уларнинг қўлида қолдирмайман.

Густав яна чиқишга шайланди.

– Йўқ! – йиғларди Тини. – Сен қочиб кетишинг керак, қаергадир яширинишинг зарур.

Бироқ эри қатъиятли эди. Густав Тинининг кўзёшларига эътибор бермай, Леопольдегасдаги полиция маҳкамасига илдам одимлаб кетди. У бор жасоратини йиғиб, ичкарига кирди ва қаршисида турган зобитга юзланиб мурожаат қилди:

– Мен Густав Кляйнман бўламан. Менга келишим зарурлигини айтишди. Сизларда ўғлим ўтирибди. Мени ушлаб олиб, уни кўйиб юборинг.

Полициячи атрофга аланглаб қараб кўйди.

– Йўқол, – шивирлади у. – Бу ердан ҳозироқ йўқолиб кет!

Ҳайратда қолган Густав бинодан чиқди. Уйда уни Тини кутиб олди: у эрини яна кўриб турганидан мамнун ва бир вақтнинг ўзида Фриц шу пайтгача келмаганидан хафа эди.

– Эртага яна бир уриниб кўраман, – деди у.

– Улар илгарироқ сени олиб кетгани келишади, – жавоб берди аёл.

Ва яна уни қочиб, яширинишга ундаганча ялина бошлади, эри эса рад этди.

– Тезроқ кетакол, – қатъият билан сўрарди аёл, – ёки газни ёқаман-у, ўзимни ўлдираман.

Курт билан Герта ота-онасига даҳшат билан тикилиб қолишганди. Уларнинг сабру бардошлилиги бутун оилага суянчиқ бўлиб хизмат қиларди; ҳар иккисини умидсиз изтиробда кўришга чидаб бўлмасди.

Нихоят, Тини гапини ўтказди: Густав ишончли яширинадиган жой излаб кўришни ваъда қилиб, уйдан чиқиб кетди. Кун ва тун бўйи аёл зинадан эшитилган ҳар бир тик этган товушга қулоқ осиб, игна устида ўтиргандек бўлди. Ҳеч ким келмади. Бирок кеч тунда Густавнинг ўзи қайтиб келди. Унинг борар ери йўқ, Тинини болалари билан қандай ёлғиз ташлаб кетишини тасаввур ҳам қилолмасди. Нацистлар уни тополмай, оила аъзоларидан ҳар бирини олиб кетишлари мумкин эди.

Уни соат иккида олиб кетгани келишди. Эшикни гумбурлатиб урганча, ичкарига бостириб кириб, бақириб-чақириб, Густавни қўлга олишди. Кўзёшлар, ялиниб-ёлборишлар, эру хотин орасида сўнгги видолашув сўзлари. Унга ўзи билан баъзи нарсалар: свитер, шарф, бир жуфт пайпоқ олишига ижозат беришди. Ҳаммаси тугаганди. Эшик ёпилди ва Густав кетди.

Иккинчи қисм
БУХЕНВАЛЬД

ҚОН ВА ТОШЛАР.
БУХЕНВАЛЬД КОНЦЕНТРАЦИОН ЛАГЕРИ

Густав ёлғиз қолганига ишонч ҳосил қилгач, киссасидан ёндафтарча билан қалам чикарди. “Поездда икки кун йўл босиб, 1939 йил 2 октябрда Бухенвальдга етиб келдим” дея майда ёзувда ёзиб қўйди.

Ҳибсга олинган чоғдан буён бир ҳафтадан сал кўпроқ вақт ўтди; кўпгина муҳим воқеалар содир бўлди, гарчи бунинг учун уни отиб ташлашлари мумкинлигини ўзи англаб турса ҳам, бироқ энг қискартирилган ҳикоя ҳам ҳаддан зиёд кўп қимматбаҳо варақларни эгаллаган бўларди.

Густав бу ердан чиқа биладими, йўқми – билмасди. Лекин нима содир бўлишидан қатъи назар, кундалиги унинг учун гувоҳлик қила оларди.

У саҳифани текислаб, ёзишда давом этди: “Веймардаги вокзалдан лагерга югуриб етиб келдик...”

* * *

Вагон эшиги ғийқиллаб кенг очилиб, ичкарига ёруғлик тушди, унинг кетидан эса қулоқни гаранг қилгудек буйруқлар дўзахий жўрлик билан итларнинг кутурганча ҳуриши янгради. Фриц кўзини пирпиратганча нима содир бўлаётганини англашга интилиб, бошини чайқади.

Викерль Хелмхакер ўз шериклари билан уни онаси бағридан юлиб олиб кетганидан буён йиллар ўтгандек туюларди. Фрицни қўйиб юборишмади, демак, отаси эркинликда қолиб, яширинган, деган фикргина унга тасалли берарди.

Аввалига Фрицни “Метрополь” меҳмонхонасидаги Вена гестапоси бош штабида тутиб туришди. Венада шу қадар кўп яҳудийлар ҳибсга олингандики, эсэсчилар уларнинг ҳаммасини қаерга жойлаштиришни ҳам билишмасди. Бир неча кунни камерада ўтказган Фриц бошқа минглаб маҳбуслар қатори Пратер яқинидаги футбол майдонига бориб қолди. Улар ўша ерда бутунлай антисанитария шароитида кўриқчилар куршовида деярли уч ҳафтани ўтказишди. Кейин уларни Вестбанхофга ҳайдаб бориб, юк вагонларига тиқиштирдилар.

Германиягача йўл икки кунга чўзилди. Ўн олти яшар Фриц кўрқиб, терлаб кетган одамлар орасида сиқилиб, тинимсиз чайқалишдан оғир азият чекарди. Бу тиқилинчда ҳар қандай тоифадаги: оила бошлиқлари, бизнесменлар, кўзойнак такқан олимлар, соқоллари ўсиб кетган ишчилар, чиройли ва хунук кишилар, жасур ва кўрқоқлар, итоаткор ва бўйсунмас одамлар бор эди. Айримлар чурқ этишмас, баъзилари нималарнидир шивирлар ёки дуо ўқишар, кимлардир эса, тинимсиз гаплашарди. Уларнинг ҳар бири ўз онаси, хотини, фарзандлари, яқинлари, ўз касби ва Венадаги ҳаётида маълум ўрнига эга айрим инсон эди. Бироқ вагонларни кўриқлаётган ҳарбий кийимдаги эркаклар уларнинг ҳаммасини шунчаки подадек тасаввур қиларди.

— Ҳозироқ чикларинг, яҳудий чўчқалар! Қани, тезроқ-тезроқ чикларинг!

Улар кўзни қамаштирар ёруғликка чиқишди. Бир минг ўттиз беш нафар яҳудий – тутакқан, дарғазаб, ўзини йўқотган, кўрқиб кетган, қулоғи битган маҳбуслар Веймар вокзали темир йўл перронига қулоқни батанг қилувчи овчарка итларининг хуриши ҳамда бакириқ-чакириқ ва турткилашлар остида юк вагонларидан тушдилар. Маҳаллий аҳоли томошага йиғилиб, қуршов ортида турганча, маҳбусларни баланд овозда ҳақоратлаб, масхаралаб, хахолаб кулишарди.

Кўпчилиги коплар ва тугун, хатто жомадон тутган кўйи махбуслар кўрикчилар калтаклари остида сафга тизилишди. Уларни перрондан тоннелга, кейин эса яна юкорига фақат югуртириб хайдашди. Оломон уларнинг ортидан шимол тарафга борадиган шаҳар кўчаси бўйлаб яна бир муддат эргашиб борди.

– Қани, яхудий чўчкалар, тез-тез қимирланглар!

Хатто Фриц ҳам увишиб қолган оёқларида югуришга кийналарди. Мабодо кимдир қоқилиб кетса, шунчаки оёғи тойиб, ён тарафга кадам ташласа, агар бирон махбус шеригига сўз қотгудек бўлса, унинг елкаси, орқаси, бошига милтиқнинг кўндоғи билан тарсиллаб зарба тушиб қоларди.

Германиялик эсэсчилар Фриц Венада кўрганларидан ҳам даҳшатлироқ экан: улар “Ўлик бош” бўлинмасидан бўлиб, бош кийими ва ёқаларида суяклари қовуштирилган калла чаноғи тасвири туширилган, уларнинг шафқатсизлигининг чегараси йўқ эди. Ичкиликка берилган ва руҳан хаста, бировларга азоб бериб лаззатланадиган маразлар (садистлар) чексиз ҳокимиятга эга бўлиб, ўзларини ички душманларга қарши урушдаги аскарлар деб билишарди.

Фриц югуриб борар, атрофи эса ростмана дўзах эди. Кўча тугаб, энди колонна қишлоқ йўли бўйлаб ҳаракатланарди.

Йўл чеккасидан уларга қарата тупуришар ва ҳақоратли сўзлар айтиб бақиришарди. Қарилигидан ёки толиққанидан, баъзан юки оғирлигидан биронтасининг оёғи чалишиб кетса, дархол отиб ташлашарди. Бирон кимса пойабзали ипини боғлаш учун энгашса, йиқилиб тушса, сув сўраса – уни ҳам ўлдиришарди. Улар қиялик бўйлаб ўрмонга етиб боришди. У ерда колонна янги қурилган бетон йўл томон бурилди. Кейинчалик унга “Қонли йўл” деб ном қўйдилар. У ерда жуда кўп махбуслар ҳалок бўлишди ва ҳар куни кейинги колонна ўтаётганида, уларнинг қони янгилариники билан қоришиб кетарди.

Узоқ муддат югуришдан нафаси бўғзига келиб, хансираб бораётган Фриц анча олдинроқда ўзига таниш бўйи баланд, озгин одам шакл-шамойилини кўриб қолди. У тезроқ югуриб, унга етиб олди. Дарҳақиқат, унинг ёнида отаси югуриб борарди! Тинкаматори куриб, терлаб кетган отаси Тини тугиб беришга улгурган захира кийимларини қўлтиғига қистириб олганди.

Густавга Фриц йўқликдан пайдо бўлиб қолгандек туюлди. Хурсандчилигини билдириш ва кучоклашишга имкон йўқ эди; улар оғиз ҳам очмай, бир-биридан узоқлашмай, қўндоқлар зарби остига тушиб қолмаслик учун колоннанинг ўртасида, ўзларини отилган ўқларни эшитмасликка мажбур этганча, тоғ томонга олға силжиб, ўрмон ичкарасига тобора чуқурроқ югуриб боришарди.

Қалин қора қайинзор билан қопланган қиялама тоғ Эттерсберг дея аталарди. У кўп асрлар мобайнида Саксен-Веймар герцогларининг овчилик мулклари ҳисобланиб келган, кейинроқ эса, оммавий дам олиш жойи бўлиб қолганди. Бу ўлкаларга рассомлар ва мутафаккирлар бориб, ёлғизликда ижод қилишни ёқтиришарди, Шиллер ва Гёте номлари уларга чамбарчас боғланганди. Веймар шахрининг ўзи олмон мумтоз маданиятининг бош маркази, унинг мероси ўчоғи ҳисобланарди. Эттерсберг тоғида концентрацион лагерь ташкил қилган нацистлар режими мазкур меросда ўчмас из қолдирди.

Саккиз километрни югуриб ўтиш учун маҳбуслар бир соатдан кўпроқ вақт сарфладилар, ниҳоят улар “Қонли йўл”дан шимолга бурилиб, ўрмон ўртасида тозаланган катта ялангликка келиб қолишди. Унинг атрофида ҳар хил ҳажм ва шаклдаги иморатлар турар – айримлари битган, баъзилари ҳали қурилаётган, яна қайсиларидир энди қурила бошланганди. Бу СС казармалари ва хизматга оид қурилмалар бўлиб, маҳбуслар бир вақтнинг ўзида ҳам ёғилғи, ҳам мотори бўлган механизмнинг инфратузилмаси эди. Тоғ юзасини гиламдек қоплаган қора қайин ўрмони туфайли Бухенвальд дея аталган жой шунчаки

концентрацион лагергина эмас, энг намунали СС қишлоғи хисобланар ва у тез орада шахар билан тенглашиб қолади. Бу ерда содир бўлган хунрезликлар кейинчалик Веймар Германияси маданий меросига уялтирувчи доғ бўлиб тушди. Маҳбуслар лагерни Бухенвальд эмас, Тотенвальд – ўликлар ўрмони деб атардилар.

Олдиндаги йўлга залворли тамба қўйилган кенг ва пастак дарвозалар тўсганди. Бу лагерга бевосита кириш жойи эди. Унинг тепасига шундай ёзув битилганди:

Ҳақми ёки ноҳақми, бу – менинг мамлакатим

Пастроқда, панжарада маҳбусларни бошқа иқтибос кутиб оларди:

Ҳар ким хизматига ярашасини олади

Янги келганлар чарчаб, тер билан қонга беланиб, дарвозадан югуриб киришди. Улар бир минг ўн киши қолганди; Венадан ҳамма билан бирга йўлга чикқанлардан йигирма беш нафари ҳозир “Қонли йўл” чеккаларида ўлиб ётарди.

Улар ўтиб бўлмас чегаралари бор жойга кириб қолишганди: лагер тиканли сим девор билан ўралган бўлиб, йигирма иккита қўриқчи минораларда поржекторлар билан пулемётлар турарди; деворнинг баландлиги уч метр, сим бўйлаб эса, 380 вольт қувватли ўлдирадиган ток уланганди. Ташки томонни соқчилар назорат қилар, ичкарида эса, қум сепилган йўлакли нейтрал зона бор эди – уни босиб ўтган ҳар қандай маҳбус огоҳлантирилмасдан отиб ташланарди.

Дарвозадан ўтилган заҳоти йўклама ўтказиш майдони бошланарди. Унинг бир томонида қиялик бўйлаб пастга текис қаторлар билан ястланган пастак казармалар турар, уларнинг

орқасида эса, икки қаватли баландрок бинолар жойлашганди. Янги келганларни, шу жумладан Густав билан Фрицни майдонда сафланишга мажбур қилишди. Улар ўзларининг ифлос бўлиб кетган кишилиқ костюмлари ва ишчи кийимларида, свитер ва кўйлақларида, шляпалари ва бежирим туфлиларида, ипи боғланадиган ботинкаларида, соқоли ўсган, боши кал, сочи силлиқ ва хурпайган ҳолда, пулемётлар мўлжалга олинганча қовушмай ва беўхшов туришарди. Худди ўша жойга лагерь йўлида отилганлар мурдалари судраб келтириб ташланди.

Кейин улар олдига бошдан-оёқ чиройли кийинган олиффа эсэсчилар гуруҳи чиқди. Бетлари лўппи ўрта ёшдаги салгина букчайган биттаси олдинга қадам ташлади. Кейинчалик билишларича, бу лагернинг коменданти Карл Отто Кох эди.

– Хуллас, – кичкирди у, – сиз, яхудий чўчкалар, энди бу ердасиз. Бу ерга тушган эса, ортига қайтмайди. Ёдингизда бўлсин – бу ердан тирик чиқиб кетолмайсиз.

Уларнинг ҳаммасини журналга қайд этишди ва тартиб рақамини беришди. Фриц Кляйнман – 7290, Густав Кляйнман – 7291. Улар тушунарсиз тарзда буйруқлар беришар ва герман лаҳжасига одатланмаган кўпгина веналиклар улардан нимани хоҳлаётганларини тушунмасдилар. Уларни қип-яланғоч ечинишга мажбурлаб, ювиниш хонасига итариб киритишди, у ердаги душлардан қайноқ сув оқарди (кўплар бундай хароратга бардош беролмай, хушидан кетишарди). Кейин устларидан дезинфекцияловчи бадбўй эритма куйилди. Улар шир яланғоч аҳволда ҳовлига чиқишди, у ерда сочлари кал қилиб олингач, яна қўндоқлар ва дарралар зарбалари дўли остида сафланиш учун майдонга ҳайдалдилар.

Маҳбусларга лагерда кийиладиган махсус кийим: ички лозим, ботинка, кўйлак ва кейинроқ машҳурлашиб кетган тўқ зангори рангдаги йўл-йўл камзул билан иштон беришди.

Ҳаммаси амал-тақал қилиб тикилганди. Маҳбус истаса, йигирма маркага свитер билан кўлқоп сотиб олиши мумкин эди, бироқ кўпчиликнинг ёнида умуман пул йўқ эди. Уларнинг шахсий кийимларини – Густавнинг тугунчасини ҳам – дарҳол олиб кўйишганди.

Боши тақир кал, махсус униформадаги янги келганлар одам бўлмайд қолдилар, улар фақат тартиб рақамига кўра фаркланадиган ягона оммага айландилар; тўда орасида қаппайган қорни ёки баланд бўйи билан ажралиб туриш мумкин эди. Бундай шафқатсиз муносабат билан улар энди СС га қарашли шахсий мулкка айланганлари ва буюрилган ишни бажаришга мажбурликларини янгилаётганга намоён этишарди. Ҳар бир маҳбус ўз формаси кўкрагига рақами ёзилган бир парча мато билан индивидуал рамзини тикиши керак эди. Фриц ўзининг рамзи бу сариқ ва қизил учбурчакдан иборат Давид Юлдузи эканини кўрди. У билан бирга келган қолганларда ҳам худди шундай рамзлар бор эди. Қизил учбурчак улар поляклардан келиб чиққан яҳудийлар душман хорижликлар сифатида ҳибсга олинганини кўрсатарди, уларни (халқ билан давлатни ҳимоялаш мақсадида) “ҳимояловчи ҳибсга олиш” остида жойлаштириш керак эди.

Энди улар сафи бўйлаб бошқа СС зобити, башараси белкуракдек япаски – ўтакетган бешафқат садист, комендант ўринбосари Ганс Хюттиг ўтди. У маҳбусларга нафрат билан қараб, бошини чайқаганча деди:

– Бундай қаланғи-қасанғилар шу чокқача эркинликда қандай бемалол юрганларини сира тушунолмаيمان.

Кейин уларни майдоннинг ғарби й чеккасидаги икки қаторли тиканли сим билан ўралган карантин зонасидаги “кичик лагерь”га жўнатишди. У ерда бараклар ўрнига тўртта баҳайбат чодир тутилган бўлиб, тўрт қаватли ёғоч супалар қурилганди. Охирги икки ҳафта ичида Бухенвальдга саккиз мингдан ортиқ

махбуслар келтирилган бўлиб, бу одатдагидан йигирма баробар кўп ҳамда чодирлар одамлар билан лик тўлганди.

Густав билан Фриц кенглиги икки метрли супани яна уч киши билан бўлишига тўғри келди. Тўшаклар йўқ – фақат тахталарда ётиларди. Ҳар бир одамга адёл берилгани боис, махбуслар ҳеч бўлмаганда, совқотишмасди. Банкадаги сардина баликларидек қапишганча, ошқозони бўм-бўш, ўлардай толиққан махбуслар шу заҳоти ухлаб қолишди.

Эртасига лагерь гестапоси янги махбуслар билан машғул бўлди: уларни сувратга тушириб, бармоқ излари олингач, тезгина сўроқ қилишди; бу жараён эрталабдан тушгача давом этди. Улар тушликда биринчи бор иссиқ овқат: ярим литрдан ёвғон шўрва олишди. Кечки таом чорак буханка нон билан кичикрок колбаса бўлагидан иборат эди. Буханка яхлит тарқатилар, уларда пичок бўлмагани сабабли нонни бир амаллаб ушатиб, бўлиб олишар ва бу эса кўпинча қизгин мунозара ва жанжалларни келтириб чиқарарди.

Улар карантинда саккиз кунни ўтказишди, кейин эса ишга тушдилар. Кўпчиликни дарҳол тош конига жўнатишди, бироқ Густав билан Фрицни ошхонадаги чиқиндиларни қириб тозалашга тайинладилар. Махбусларни кун бўйи қуллардек хўрлаб ишлатишди. Густав кундалигига шундай деб ёзиб қўйди: “Эсэсчилар махбусларни нима сабабдан калтаклашларини кузатдим, ўғлимга ҳам назар ташлаб қўярдим. Унга кўзим билан имо-ишоралар қилардим; вазиятни баҳолаб, ўзни қандай тутиш зарурлигини англатардим. Фриц ҳам буни тушуна бошлади”.

Унинг илк ёзуви мана шундай ниҳояланганди. У икки ярим бетлик ёзувларини қайта ўқиб кўрди, бу барча азоб ва кўркувларни ўз ичига сиғдирилмасди, албатта. Энди атиги саккиз кун ўтди. Олдинда яна қанчаси бор экан!

* * *

Густав хавф-хатардан холи бўлиш учун ўзига эътибор тортмаслик ҳаётий муҳим эканини тушунарди. Бироқ Бухенвальдга келишганидан кейин икки ой ўтиб, улар мазкур коидани энг хатарли тарзда – Густав билмасдан, Фриц эса атайлаб, – бузиб кўйдилар.

Ҳар куни саҳарлаб, тонг отишидан бир ярим соат олдин янграган баланд хуштак уларни ширин уйқусидан уйғотарди. Чодирларга барак бўйича бошқонлар билан командирлар кириб, маҳбусларни шоширардилар. Мазкур бошқонларнинг ўзлари ҳам маҳбусларданлиги янги келганларни ҳайратда қолдирганди, улар асосан “яшиллар”, камзуллари кўкрагида яшил учбурчаклар тасвирланган жиноятчилар эди. Эсэсчилар асирлар оммасига камроқ яқинлашиш мақсадида улардан назоратчи сифатида фойдаланишарди.

Фриц билан Густав хуштаклар чинқириғи остида оёқларига ботинкаларини кийиб, ерга тушар ва полдаги суюқ лой балчиғига тўпиқларигача ботишарди. Қоровул минораларига ўрнатилган прожекторлар лагерни ёритарди; улар ҳамма йўллар ва очик майдонларни ёп-ёруғ қиларди. Маҳбусларни очик майдонда йўклама учун сафлантириб, бир кружкадан чўчкаёнғокдан тайёрланган қаҳва беришарди. Қаҳва ширин бўлса-да, лекин куч бермасди, бунинг устига, то уни тарқатиб бергунларича совиб бўларди. Тарқатиш жараёни жуда секин кечарди, улар бу вақтда юпка кийимларида қалтираган кўйи бир неча соат қилт этмай жимгина турардилар. Дарахт учлари устида тонг отаётгани кўринганида, маҳбусларни ишга ҳайдашарди.

Густав билан Фриц ошхонада узоқ қолишмади ва энди ҳамма билан бирга тош конида ишлардилар. Улар текис сафланганча дарвозадан чиқиб, ўнгга бурилишарди, у ерда йўл пастга қараб кетарди. Йўлнинг ҳар икки томонида ҳали

курилиши давом этаётган икки қаватли ғиштин иморатлар – СС казармалари бор эди. Нацистлар ўзларининг архитектура лойиҳаларини жуда яхши кўрар, ҳатто концлагерда ҳам бежирим ва ботартиб бинолар қурилганди.

Маҳбуслар қиялик бўйлаб бироз пастроқдан кўриқчиларнинг икки чизиғи орқали ўтишарди. Асосий лагер ташқарисида деворлар бўлмади, конни эсэсчи соқчилар занжири тўсиб турарди. Улар бир-биридан йигирма метрлик масофада туришарди; уларнинг ҳар иккинчиси милтиқ ва автомат, қолганлари эса дарралар билан қурулланган эди. Тўсиқдан ташқарига ўтишга уринган ҳар қандай кишини жойидаёқ отиб ташлардилар. Соқчига ҳужум қилиб ташланиш ўз жонига қасд қилишни билдирарди, баъзан жонидан тўйган маҳбуслар шундай йўл тутишарди ҳам. Соқчилар маҳбусларни атайлаб тўсиқларга итариб, завқланишарди. Лагерда “қочиш журнали” мавжуд бўлиб, унда “қочоқлар”ни отиб ташлаган соқчиларнинг исмлари ва нечтаси отилгани ёзиб қўйиларди, ҳар бир “қочоқ” учун унинг таътилига қўшимча кунлар билан тақдирланарди.

Тош кона катта эди. Доимий туманлар ва ёмғирлар аригач, мабодо бош кўтариб қаралса, ғарбий уфқ томон ясланган текислик манзараси кўзга яққол ташланарди. Бироқ ҳеч ким бошини кўтармасди. Иш ниҳоятда оғир, адоғи йўқ, хатарли эди; йўл-йўл пойжома кийган эркалар ҳарсанг тошларни казиб, синдириб, таширдилар, агар кимдир ишдан чалғигудек бўлса, назоратчи бошқонлар унга дарҳол ташланиб, дўппослашарди. Уларнинг шафқатсиз муносабатда бўлишларининг сабаби шунда эдики, агар эсэсчилар улардан салгина норози бўлсалар, шу заҳоти маҳбуслар қаторига қайтарилар ва улардан албатта қасос олиб ўлдиришарди.

Тош конининг ичи ва ташқарисига торроқ темир йўли қурилган бўлиб, унда баҳайбат пўлат вагонеткалар сирғаларди, уларнинг ҳар биттасининг ҳажми аравадек бўлар, унда тош

конидан тошларни кўтариб чиқиб, Бухенвальд яқинидаги курилиш майдонларига етказиларди. Густав билан Фриц аравани итарувчи бўлиб ишлардилар; улар яна ўн тўрт нафар бошқа эркаклар билан кун бўйи тош ортилган тўрт ярим тонналик вагонеткани бакириқлар ва дарра зарбалари остида тахминан ярим километрлик масофага қияликдан юқорига қараб итариб чиқишарди. Рельслар майдаланган тошлар устида ётар, маҳбусларнинг ифлос пойабзаллари сирпанаверарди. Энг асосийси, тезлик эди – вагонетка бўшатилган заҳоти уни иккинчи йўл орқали конга қайтиб туширишарди, у ўз оғирлиги билан пастга тушиб борар, ўн олти эркак эса рельсдан чиқиб кетмаслиги учун уни маҳкам ушлаб, тутиб қўлишга уринишарди. Улар кўпинча ағдарилиб кетар ва маҳбусларнинг оёқ, кўлларини синдириб, бошларини ёрарди. Агар вагонетка рельсдан чиқиб кетса, кейингисининг йўлини тўсиб қўяр ва унинг ортидан босиб, эзилган, оёқ ва кўллари узилиб тушган таналар қоларди.

Яраддорларни тиббий изоляторга олиб боришарди: агар улар яхудийлар бўлса, дарҳол “Ўлим блоки”га – ўлишга маҳкум беморлар ётган баракка тушардилар. Оғир яраланган маҳбусларни эсэс шифокори ўлдирадиган укол билан тинчитарди. Ҳатто енгил яраланишлар ҳам маҳбуслар яшаётган антисанитария шароитларида ўлим хавфини келтириб чиқарарди. Кўзи яхши кўрмайдиганлар учун кўзойнакни йўқотиш ўлим ҳукмини билдирарди.

Густав билан Фриц ҳозирча кунма-кун жазо ва шикастланишдан асраниб юрардилар. “Кўлдан келганча ўзимизни асраб юрибмиз”, – деб ёзганди Густав ўз кундалигига.

Шу тариқа икки ҳафта ўтди. Кейин, 25 октябрда карантин лагерида дизентерия билан безгак авж олди. Маҳбусларга сув берилмас ва улар тош конида кўлмаклардан сув ичишарди, эпидемияга тахминан худди шу сабабчи бўлганди. Уч ярим мингдан ортиқ беҳол эркак ўз чодирларида тикилиб ётар, у ерда

фақат чуқур қазилган ўра ҳожатхона вазифасини бажарар, шу боис, инфекция ёнгин каби тез тарқаларди. Ҳар куни ўнларча киши ҳалок бўларди.

Бироқ лагерда иш тўхтамасди. Худди аввалгидек озрок егулик, совук ва ёмғирда кўпсоатлик йўқлама, калтакланишлар ва шикастланишлар ўша-ўша давом этарди. Эсэсчилар Меркль деган рухонийни жуда шафқатсизлик билан ҳўрлашди: уни доимий тарзда юз-кўзи қонагунча калтаклаб, охирида эса, соқчиларга ташланишгача мажбур қилдилар. Дизентерия шитоб билан давом этар, ўлганлар сони ҳам ортиб борарди.

Бир неча оч қолган поляклар кичик лагердан бир амаллаб чиқиб, бош ошхонага киришга муваффақ бўлишди, у ердан ўн икки килограмм егуликлар келтиришди. Аммо қувончлари узоққа чўзилмади. Ўғрини тодилар ва жазо сифатида бутун кичик лагерь икки кунлик овқатдан маҳрум этилди. Яна бир неча кундан кейин омборхонадан бир қозон егулик ўғирланди. Маҳбуслар марказий майдонда соқчилар кузатувида эртадан кечгача қимирламай турган қўйи яна икки кун оч қолишди. Лагернинг шимолий қисмида чўчкахонадан чўчка ўғирланганида ҳам жазоланиш давом этди. Лагерь коменданти Кох (у Бухенвальд мажмуи яқинидаги ажойиб уйда яшар, якшанба кунлари маҳаллий ҳайвонот боғида хотини ва болалари билан сайр қилишни ёқтирарди) токи ўғрилар қўлга туширилмагунига қадар, маҳбусларга егулик бермаслик ҳақида шахсан ўзи буйруқ берди. Ҳамма маҳбусларнинг кийимларидан қон ва чўчкахонадаги пайраха қукунлари қолдикларини излаб, синчиклаб текширишди. Тергов ва калтаклашлар уч кунгача давом этди ва ниҳоят, чўққани эсэсчиларнинг ўзлари ўғирлаганлиги аниқланди.

Очликдан силласи қуриб, тинимсиз меҳнатдан ниҳоятда толиққан омон қолган маҳбуслар арвоҳларга – тирик мурдаларга айланишганди.

Кейин эса бундан-да бадтаррок бўлди.

* * *

1939 йил 8 ноябрь чоршанба куни Адольф Гитлер ҳар йили анъанавий тарзда ўтказиладиган митингни бошқариш учун Мюнхенга учиб келди. Мазкур митинг 1923 йилда у ўз издошлари билан биргаликда Баварияда ҳокимиятни қўлга киритиш учун дастлаб уринган чоғда, амалга ошмай қолган Пиво кўзғолони хотирасига ўтказиларди. У Бюргербройкеллер гигант пивохоносида тантанали нутқ билан тадбирни очди. Яқиндагина уруш бошлангани, режалаштирилган Францияни босиб олишга ёмон об-ҳаво хавф солаётгани туфайли фюрер ўша заҳоти Берлинга қайтишга шайланар, шу боис ўз нутқини режаланган вақтдан бир соат илгарироқ бошлади. У жўнаб кетганидан кейин ўн саккиз дақиқа ўтгач – унинг нутқи айни қизиқ турган бўлиши керак бўлган фурсатда – колонналардан бирига қўйилган бомба бағоят кучли тарзда портлади; унинг ёнида турган одамлар жойларида ҳалок бўлишди, ўнларча митинг иштирокчилари яраландилар.

Теракт бутун Германияни ларзага солди. Гарчи бомбани қўйган германиялик коммунист Георг Эльзернинг авлодида ҳеч қандай яхудийликнинг изи ҳам бўлмаса-да, нацистлар барча ўлим гуноҳларига яхудийларни айблашга одатланишганди. Эртасига – у Биллур туннинг бир йиллигига тўғри келганди – концентрацион лагерларда жавоб тариқасида шафқатсиз чоралар кўрила бошланди. Заксенхаузенда маҳбусларни хўрлаб, қийноққа солинди, Равенсбрюкда яхудий аёллар деярли бир ой баракларга қамаб қўйилди. Бироқ ҳатто шундай ваҳшийликлар ҳам Бухенвальдда содир этилганлар олдида ип эшолмасди.

9 ноябрь эрта билан барвақт ҳамма яхудий маҳбуслар, шу жумладан, Густав билан Фрицни ҳам тош конидан чақириб

олдилар ва оркага, бош лагерга ҳайдаб бордилар. Уларга ўз чодирларига қайтишларини буюриб, ҳамма ўз жойида эканлигига ишонч ҳосил қилгач, СС сержанти Йохан Бланк кўргазмали қатлларга киришди.

Бланк ўзгаларни қийнаб, роҳатланидиган туғма садист эди. У Бавариядан чиққан, ўрмончининг собиқ ёрдамчиси ва браконьер бўлиб, маҳбусларни соқчилар занжирига итариш ўйинларида бажонидил иштирок этар ва улардан кўпларини шахсан отиб ташлаганди. Пиво тўнтаришига бағишланган кечаги байрамдан ҳали кайфи таркаб улгурмаган бошқа эсэсчилар ҳамкорлигида Бланк бараклар бўйлаб юрганча, йигирма бир нафар яхудийни танлаб олди, улар орасида бахтсиз тасодиф туфайли унинг йўлидан чиқиб қолган 17 яшар бола ҳам бор эди. Маҳбусларни бош дарвоза олдига ҳайдаб боришди, улар ўша ерда, эсэсчилар қаршисида, уларнинг байрам парадида саф тортиб қандай қадам ташлашларини кўриб туришлари керак эди. Худди ўша пайтда Мюнхенда ҳам байрам паради ўтаётганди. Кейин дарвоза очилди ва яхудийларни қиялик бўйлаб тош конига ҳайдаб кетишди.

Густав билан Фриц ўз чодирларидан ташқарида нималар рўй бераётганини кўра олмас, бироқ товушлар яхши эшитиларди. Тош кони бир муддат жим-жит бўлиб турди. Кейин тўсатдан автоматдан бирин-кетин ўқлар отилгани эшитилди. Яна сукунат чўкди.

Содир бўлган воқеа ҳақидаги хабар лагерь бўйлаб тезда тарқалди. Маҳбусларни тош конига олиб бориб, ҳаммаларини отиб ташлабдилар. Баъзилар қочишга уринган эканлар, бироқ уларга етиб олиб, ўрмон яланглигида ўлдиришибди.

Аммо кун ҳали тугамаганди. Энди сержант Бланк сержант Эдвард Хинкельман билан ўз эътиборини кичик лагерга қаратишди. Улар чодирлар бўйлаб текширувга чиқиб, гўё ўз жаҳлларига эрк берганлари каби ҳар бир икир-чикирдан баҳона

излашарди. Махбусларни майдонга хайдаб чиқариб, сафлантиришди ва бошқонлар катор бўйлаб юрганча, ҳар йигирманчи одамни танлаб, олдинга чиқаришарди. Улар Густав билан Фрицга тобора яқинлашиб келишарди: бир, икки, уч... ўн етти, ўн саккиз, ўн тўққиз... Густавдан ўтиб... йигирма – ва бармоқ Фрицга ўқталди. Уни маҳкам ушлаб, олдинга, бошқа қурбонлар ёнига итариб чиқаришди.

Майдонда қайишлари осилиб ётган ёғоч курси тайёрлаб қўйилганди. Лагерда бир ҳафтадан кўпроқ яшаган ҳар бир махбус *бок* – кийнок курсисини дарҳол танир эди. Уни қўллашни комендант ўринбосари Хюттиг махбусларни жазолаш ва соқчилар қўнгилхушлиги учун ўйлаб топганди.

Барча махбуслар курсининг нима учун кераклигини кўргандилар ва у ҳақда эслатилгандаёқ даҳшатга тушардилар. Сержантлар Бланк ва Хинкельман уни қўллашни жуда яхши кўришарди.

Ўлгудек кўркиб кетган Фрицни қўллари тагидан ушлаб, курси томон судрашди. Унинг эгнидаги камзули, қўйлагини ечиб, шимини эса тиззасигача туширдилар. Соқчилар уни қия турган курси устига юзтубан ётқизиб, тўпиқларини боғловга тикишди ва тери қайишни орқасидан тортиб қўйишди.

Густав Бланк билан Хинкельман кийноққа қандай ҳозирланаётганига даҳшат билан қараганча, чурқ этмай турарди; улар ичида пўлат ўзаги бўлган, теридан ясалган ўз дарралари дасталарини силаб-сийпалаб, лаҳзадан ҳузурланишарди. Лагернинг қондасига кўра, камида 5 ва кўпи билан 25 марта дарра уриш зарур эди. Ўша куни эсэсчилар энг баланд кўрсаткичга етказишга тайёрланишарди.

Биринчи сафар тушган дарра Фрицнинг думбасини гўё тиг каби кесди.

– Сана! – деб бақаришди унга.

У бундай жазолашни аввал кўргани боис, ундан нимани кутишаётганини биларди.

– Бир, – деди у.

Дарра яна визиллаб тушди.

– Икки, – базўр товуш чиқарди у.

Эсэсчилар жазони чўзиш ҳар бир зарбдан оғриқ ҳамда даҳшатни янада кучайтириш учун дарра билан савалашга устаси фаранг бўлиб кетишганди. Фриц агар ҳисобдан адашиб кетса, савалаш яна бошидан бошланажагини англаб, ўзини тутишга уринарди. Уч... тўрт... ўн...ўн бир... санашни давом эттириш зарур, хушдан кетиб қолмаслик керак.

Ниҳоят, у йигирма бешгача санади; қайишлар бўшатилди ва уни оёққа турғазиди. Отасининг кўз ўнгида буткул қонга беланган, оғриқдан азобланаётган, ҳеч нимани фарқлай олмаётган Фрицни олиб кетишди ва курсига кейинги бахтсиз маҳбус ётди.

Даҳшатли тадбир узок вақт давом этди: ўнларча қурбонлар, юзларча зарбалар. Баъзилар оғриқ туфайли ҳисобдан адашиб кетишар ва қийноқ яна бошидан бошланарди. Ҳамма қурбонлар майдондан чала ўлик аҳволда кетишарди.

* * *

Яхудийлар учун на тиббий ёрдам, на тин олиш, на ишдан озод этиш назарда тутилмаганди. Саваланганларнинг ҳаммаси қони оқиб ва танаси оғриб турса-да, ҳар кунги ишларига дарҳол киришишлари зарур эди. Улар охириги кучларини ишга солишларига тўғри келарди, чунки лагерда оғриққа бардош бермаслик ёки умидсизликка берилиш ўзини ўлимга маҳкум этишни билдирарди. Бухенвальдда шундай қоида бор эди: ишлар нечоғли ёмон бўлмасин, бундан ҳам бадтарроқ бўлиши мумкин – ва бу доимо тасдиғини топарди.

Икки кундан кейин йўкламада Фриц оёқларида туриши учун анча куч сарфлашига тўғри келди, бироқ энди у, гарчи дарра излари ҳали битмаган бўлса ҳам, отаси ҳақида кўпроқ ташвишланарди: Густавнинг аҳволи жуда ёмон эди. Уларни яна очлик билан қийнашар, лагерда дизентерия билан безгак эпидемияси давом этар, Густав ҳам касалликни юктириб олганга ўхшарди. Унинг ранги бўзариб, ичи кетганидан азобланиб, қалтирарди. Фриц дам-бадам отасига кўз қирини ташлаб кўяр, дақиқалар жуда секин чўзиларди. Бу аҳволда отаси ишлай олмаслиги аниқ эди: у йўкламада зўрға чидаб турди.

Густав тебраниб, силласи куриган, хушдан кетиб колмасликка уринарди. Лекин бирдан товушлар узоқлашаётгандек бўлди, кўз олди хиралашиб, оёқ-қўллари увиша бошлади ва қора кудукка қулаётганини ҳис этди. У хушини йўкотиб, йиқилди.

У ўзига келганида, қандайдир хонада чалқанча ётганини англади. Чодирда эмас. Унинг тепасида Фрицнинг чеҳраси учиб юрарди. Яна кимнингдир... Нима, у тиббий хонадами? Йўқ, бунинг сира иложи йўқ – яхудийларни у ерга киритишмасди. Аъзои бадани ўт бўлиб ёнаётган чоғда Густав ўладиган беморлар баракида – Ўлим Блокида ётганини тушунди.

Бу ерга уни ўғли яна қайсидир одам билан бирга олиб келди – Фриц ўзининг яралари оғриб турганига карамай, отасини суяб турарди. Унга ҳаво оғир, бўғиқдек туюларди, ҳар тарафдан ингрок ва нолалар эшитилар, умидсизлик, заифлик ва ўлим шарпаси кезиб юрарди.

Баракда икки шифокор бор эди. Бирини германиялик доктор Хаас бўлиб, у ўзгача ҳиссиз, бераҳм одам эди. У беморларнинг егуликларини тортиб олар, уларни очликка гирифтор этарди. Иккинчисининг ўзи ҳам маҳбус – доктор Пауль Хеллер, асли Прагадан ёш яхудий шифокор эди. Хеллер беморлар учун қўлидан келганча ёрдам берарди. Густав баракда бир неча кун

иссиғи 38,8 даражага чиқиб ётди. У баъзан хушига келар, кўпинча беҳуш ётарди.

Бу вақтда Фриц кичик лагердаги шароитлардан янада дарғазаб бўларди. Уларни яна очлик билан азоблашарди. “интизомий чора сифатида лагерда егулик бериш тўхтатилиши эълон қилинади” – бу эълон овоз кучайтиргичдан бот-бот такрорланиб турарди. Охирги ойда улар ўн бир кун егуликсиз қолишди. Бир неча ёш маҳбуслар кўриқчиларга овқат сўраб мурожаат қилишни таклиф этишди. Калтаклардан энди тузалаётган Фриц ҳам улар каторида эди. Катталар, анча тажрибали маҳбуслар, шу жумладан, Биринчи жаҳон уруши ветеранлари бу яхшилик келтирмаслигини айтиб огоҳлантиришди. Ҳар қандай ўзбилармон ҳаракатлар ўзига дикқатни қаратишни билдирар, бу эса ёки жазоланишга, ёхуд ажалга етакларди.

Фриц Пратерда танишиб қолган “Ицкерль” лақабли веналик оғайниси Якоб Ир билан гаплашди.

– Агар ўлишга тўғри келса, менга барибир, – деди Ицкерль. – Доктор Блис келганида, у билан гаплашиб кўраман.

Лагерь шифокори Людвиг Блис у қадар раҳмдиллик билан ажралиб турмасди, лекин у бошқа эсэс шифокорларидан кўра инсонпарваррок эди. У вақти-вақти билан энг оғир жазолашларга аралашар ва уларни тўхтатарди. Ўрта бўйли, кўриниши бироз кулгили бу одам бошқаларга ўхшаб ўзини унча катта тутмасди.

– Майли, – деди Фриц. – Лекин мен сен билан бирга бораман. Мен ўзим гапираман – сен шунчаки сўзларимни тасдиқлаб турасан.

Доктор чодирларни кейинги сафар айланиб текшираётганида Фриц билан Ицкерль унинг ёнига қатъиятсиз яқинлашдилар. Фриц худди бирон нимани талаб қилаётгандек кўринмасликка уриниб, овози титраганча деди:

– Бизда ишлашга куч йўқ! Илтимос, ейишга бирон нима беринг!

У ўз сўзларини атайин ўйлаб қўйганди; раҳм-шафқат сўраб ялинишнинг ўрнига, у ишнинг амалий жиҳатига эътиборни қаратганди, ахир СС учун махбуслар ишчи кучи бўлиб ҳисобланарди. Шундай бўлса ҳам, ишлашга қобилиятсизликдан арз қилиш жуда катта хавф сари бормокни билдирар – фойда келтирмаслик ортида ўлим турарди.

Блис унга хайрон бўлиб қаради. Фриц ёшига нисбатан унча бўйчан эмас ва амалда ёш боладай кўринарди. Калтакланиш ва оч қолишдан кейин у ниҳоятда абгор аҳволда эди. Блис иккиланарди: афтидан, унинг йўқчида одамийлик нацистлар тамойиллари билан курашарди. Кейин у бирдан шундай деди:

– Менинг ортимдан юринглар.

Фриц билан Ицкерль докторнинг ортидан майдон орқали юриб, лагер ошхонасига боришди. Блис уларга кутиб туришни буюриб, озиқ-овқат растасига ўтди ва у ердан икки дақиқадан сўнг катта буханка жайдари нон билан икки литрли идишда шўрва олиб чиқди.

– Энди эса, – деди у йигитчаларга қўлидагиларни тутқазиб, – дарҳол ўз жойингизга қайтинг. Тезроқ!

Улар олти кишилик озиқни энг яқин кўшнилари билан бўлишдилар. Эртаси кунидан, хойнаҳой, Блиснинг фармойишига биноан бўлса керак, ҳамма махбусларга егулик бера бошладилар. Йигитчалар тўғрисида бутун лагерь гапира бошлади ва шу кундан эътиборан Ицкерль Фриц учун энг яқин дўстларидан бири бўлиб қолди.

Фриц ҳар сафар имкон топганида, Ўлим Блокидаги отасини бориб кўрарди. Уни дизентерия ўлдиролмади ва ёмон кунлар ортда қолди, бироқ Густав мазкур антисанитарияли захарланган шароитда ҳеч қачон тузалмаслигини энди англади. Икки ҳафтадан кейин уни чиқариб юборишларини сўрай бошлади,

лекин доктор Хеллер бунга рози бўлмасди. Густав тирик қолиш учун ҳаддан зиёд нимжон эди.

Шундай бўлса-да, бир куни у докторнинг буйруғига қарамасдан, ўғлидан ўрнидан туришига ёрдамлашиб юборишини сўради. Улар иккаласи бир амаллаб судралганча Ўлим Блокидан чиқишди. Густав тоза ҳаводан симириб, дарҳол аҳволи энгиллашганини сезди; у ўғлининг елкасига кўлини кўйиб таянганча кичик лагерга етиб борди. Фриц хали ҳам оёқларида базўр турган отасини эҳтиёткорлик билан етакларди.

Ҳатто одамлар билан лик-лик тўлган, ифлос чодирда изоляторга нисбатан ҳаво тозароқ эди ва Густав куч йиға бошлади. Эртасига уни энгилроқ ишга – ҳожатхоналарни тозалаш ва печка ёқишга кўйишди, у яхшилаб овқатланди ва ўзини тузукроқ сеза бошлади.

Фриц ҳам калтаклардан тузалиб қолди. Бироқ Бухенвальдда саломат бўлишнинг чегараси бор эди. Улар ҳар иккаласи ҳам озиб кетишганди; Густав аввал ҳам озгин эди, касалланганидан кейин атиги 45 кг бўлиб қолганди. Фриц ақл-фаросатини намойиш этганидан кейин нафақат оддий маҳбуслар, балки маҳбусларнинг олий мақоми – лагерь бошқонлари орасида ҳам шухрат қозонди. Лекин бу кўп нарсани ҳал қилмасди: фақат очликдан, ўлишдан қутқарарди. “Мен қаердалигимни унутиш учун ишлайман”, – деб ёзарди Густав.

Уларнинг лагердаги биринчи киши кириб келган чоғда, Фриц билан отаси уйдан янги ич кийими солинган жўнатма олишди. Жўнатмалар лагерга етиб борарди, бироқ маҳбуслар жавоб хати ёзолмасдилар. Жўнатмада мактуб ҳам бор эди. Тини болаларини, шу жумладан, Фрицни ҳам Америкага жўнатиб юбориш учун ҳаракат қиларди. Эдитдан ҳеч қандай янгиликлар йўқ эди. Унинг қаердалиги, нима билан машғул эканини онаси билмасди.

ТОШМАЙДАЛАГИЧ

Шимолий Англия узра тим қора тусли тунги осмонда юлдузлар нукталари билан Сомон йўлининг туманли чизиги кесиб ўтиб ва унда ой ёрқин ўроқ каби шуъла сочарди. Мамлакат уруш олиб борар ва қора парда ортига яширинган, шу боис осмон ойдини кўзга кучлироқ ташланарди.

Эдит Кляйнман худди ўша Вена узра осмонидагидай юлдузларга термулган кўйи оиласининг ўша ерда яшашда давом этаётганидан умид қиларди. Унда ҳеч қандай янгилик йўқ, фақат кўркувлари бор эди. У отаси, онаси, синглиси, укалари, дўстлари ва яқинларининг аҳволи қандайлигини билишни жуда ҳам хоҳларди. У баъзи нарсаларни гапириб бергиси келарди. У бир йигитни учратиб қолганди. Оддий одамни эмас – айнан ўша ўзи излаган йигитни. Унинг исми Рихард Палтенхоффер бўлиб, у ҳам худди ўзи каби қочоқ эди.

Англиядаги дастлабки ойларда айтарли ҳеч қандай ҳодиса рўй бермади. У яҳудий қочоқлар кўмитаси кўмагида ўзига иш жойини топди ва олтамиш ёшлардаги яҳудий аёл Ребекка Бростофф хонимнинг шаҳардан ташқаридаги шинамгина уйида яшаб, хизматкорлик қила бошлади. Аёлнинг эри Моррис жун сотар ва улар ўзига баҳузур яшардилар. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Россияда туғилишган ва ёшлик чоғларида ўзлари ҳам эмигрант бўлишганди.

Лидс ҳеч нимаси билан Венага ўхшамасди: у қизғиш ғиштли қурилмалари бўлган, тартибсиз тарзда ўсиб кетган саноат шаҳри экан; узун кўчаларда ишчиларнинг бир хилдаги мўъжазгина уйлари бир-бирига зич тикилган, баланд жамоат бинолари эса, кулранг тутун босган осмонга бўй чўзганди. Лекин бу ерда нацистлар йўқ ва гарчи антисемитизм мавжуд бўлса ҳам, яҳудийларни таъкиб қилишмас, тошкўчаларни чўткалаб ювишга мажбур қилишмас, Дахау ва Бухенвальдга ҳам жўнатишмасди.

Кўпгина британияликлар мамлакат германиялик яхудийларни қабул қилишига розилик билдиришганди, аммо буни ёқламайдиган кишилар ҳам мавжуд ва ҳукумат бир-бири билан ўзаро курашаётган томонлар орасида чорасиз қолганди. Матбуот гоҳ яхудийлар томонида эди, гоҳ уларга қарши фикрлар билдирарди. Улар яхудийларнинг қайсарлиги ва жинойткорликка мойилликларига ишора қилиб, британча ҳаёт тарзига хавф солаётганлари тўғрисида очик ёзардилар. Шундай бўлса ҳам, барибир бу ерда нацистлар, хужумчилар ва СС йўқ эди. Уруш бошланганидан кейин ҳукумат хорижий душманларни мамлакатдан чиқариб юбора бошлади, лекин нацизмдан қочиб келган Эдит учун, табиийки, бундай сургун хавф солмасди. Яна нимани хошлаш мумкин?

Бростофф хоним Эдит билан яхши муносабатда бўлар, маоши ҳам ёмон эмас: ҳафтасига уч фунт оларди.

Британиянинг “Ўтирадиган уруш”га кириши (уни “Ғаройиб уруш” деб аташарди ҳам) ва Эдитнинг эмиграциядаги биринчи киш ҳарбий қийинчиликлар билан эмас, ишқий муносабатлар билан ёдида қолди. У Рихард Палтенхофферни ҳали Венадалигида оз-моз биларди; улар ҳаммаси тенгдош ва умумий доираларда айланишарди. Улар Англияда яна учрашиб, бир-бирини севиб қолишди.

Уларнинг охириги учрашувидан кейин Рихард ҳақиқий дўзах азобларини бошидан ўтказди. 1938 йилнинг июнида эсэсчилар уни Рейх учун мажбурий иш дастурига биноан ҳибсга олишди. Ўша пайтда Германия жамиятининг “ноижтимоий” унсурлари – ҳамма “ортиқча оғизлар”, ишсизлар, қашшоқлар, ичкиликбозлар, гиёҳвандлар, бесоқолбозлар ва майда безориларни лагерларга ҳайдашга қарор қилинганди. Шу тариқа ўн мингга яқин одамлар лагерларга тушиб қолишди: улардан кўпчилиги худди Рихард Палтенхоффер каби яхудийлар бўлиб, тасодифан бошқа жойга ва бошқа вақтда бориб қолишганди. Рихардни Дахауга жўнатишди,

кейин эса Бухенвальдга ўтказишди, у ерда Фриц билан Густав Кляйнманлар борган вақтдан бир йил илгари янада даҳшатлироқ эди, энг ёмон шароитларда анча кўпроқ одамлар яшарди. Одатда, кечки текширувдан кейин доимий тарзда ўтказиладиган кўргазмали жазолашлардан бирида Рихарднинг олдида турган бир маҳбусга эсэсчи қоровул найза тикиб юборди. Тиг унинг танасини тешиб ўтиб, эркак Рихарднинг устига кулади ва найза унинг оёғини шикастлади. Яраланган жой бир неча ой оғриб юрди, бироқ унинг бахтига, маддалаб кетмади. У тасодифан кутулиб қолди. 1939 йилнинг апрелида Гитлер элликка тўлиши муносабати билан Гиммлер концлагерлардаги деярли тўққиз минг маҳбусни оммавий афв этиш учун розилик билдирди. Улар орасида Рихард Палтенхоффер ҳам бор эди.

У Венага қайтиб бориш ўрнига Швейцария чегарасини кесиб ўтди. Австриялик бойскаунтлар ташкилоти унга Британияга кириш учун керакли ҳужжатлар олишига кўмаклашди. Майнинг охирида у Лидс йўлида кетиб борарди, унга ўша ердаги кошер (диндор яҳудийларнинг ҳалол деб ҳисобланадиган егулиги) қандолат фабрикасида иш топиб беришди.

Яҳудий кочоклари кўмитасининг бўлинмаси ҳаракат олиб бораётган шаҳарнинг гуллаб-яшнаётган катта яҳудийлар жамоасида Эдит билан Рихардни илиқ қабул қилишди. Йилига 250 фунт бўлган кичиккина маблағга маҳаллий кўнгиллилар юзларча эмигрантлар учун Лидсда тураржой ва иш топишга эплаб ёрдамлашардилар.

Улар ёш яҳудийлар клубида учрашдилар. Рихард Эдитга ўзининг уйи, ўзи мосуво бўлган ҳаёти ҳақидаги хотираларни эслатарди. Рихард киришимли, қувноқ йигит бўлиб, дид билан кийинарди. У ўзига ярашимли чиройли кийиниши билан йоркширлик меҳнаткаш ишчилардан фарқланиб турарди.

Гарчи ўтириладиган уруш бўлса ҳам, у ёшлар учун вақтни самарасиз йўқотмасликка баҳона бўлди ва уйдан узилган икки ёш чўзиб ўтиришни хошлашмади, албатта. Рождество байрами ўтиб, январь ойи бошланганида, Эдит хомиладор эканлигини пайқаб қолди. Улар тўйга тайёргарликни бошлаб юборишди.

Улар қочоқлар сифатида фуқаролик ҳолатидаги ҳар қандай ўзгаришларни расман қайд этишга мажбур эдилар. Февраль ойининг душанба куни роппа-роса соат 9 яримда улар Лидс Янги Синагогаси руҳонийи Артур Супернинг кабинетига боришди, у ердан эса ҳаммалари биргаликда зарурий бланкаларни тўлдириш учун полиция маҳкамасига жўнашди. Шу тариха Бирлашган Яхудийлар конгрегацияси, яхудий қочоқлар ишлари бўйича Кенгаш Назорат қўмитаси ва веналик Штатттемпель руҳонийи Фишер ёрдамида уларнинг бўлажак никоҳи келишиб олинди.

Қоғозбозлик расмиятчиликлари бажарилганидан кейин 1940 йилнинг 17 мартада Эдит Кляйнман билан Рихард Палтенхоффер Чэйпелтон-Роуддаги Янги Синагогада никоҳдан ўтдилар.

Орадан икки ой ўтгач, Адольф Гитлер Бельгия, Нидерландлар ва Францияга бостириб кирди. Бир ойдан кейин британиялик экспедиция корпуси қолдиқларини Дюнкерс сохилларидан эвакуация қилишга тўғри келди. Олмонлар бостириб келишарди.

* * *

– Чап билан – икки – уч! Чап билан – икки – уч!

Назоратчилар бақириб буйруқ беришар ва маҳбуслар вагонеткани рельслар бўйлаб юқорига итаришарди.

– Чап билан – икки – уч! Чап билан – икки – уч!

Фрицнинг ботинкалари музда ва сепилган шағал устида сирпанар, хориган мушаклар оғриқдан азоб чекар, қўллар билан

елкалар арконнинг тортилишидан симилларди. У билан яна бир неча эркак хириллаганча вагонеткани тортишарди. Пастроқда бошқалар, улар орасида унинг отаси ҳам яланғоч металлга музлаган кафтларини кўйиб, уни итаришарди.

Қиш Эттерсбергни аямасди, бироқ у ҳам назоратчиларнинг шафқатсизликлари билан тенглашолмасди.

– Қани итарларинг, итлар! Чап билан – икки – уч! Юқорига, чўчкалар! Қалай, бўляптими?

Кўлини туширган ҳар қандай кишини ерга қулатиб, калтаклашарди. Филдираклар ғижирлаб, чийиллар, маҳбусларнинг оёқлари тийганчиқ ерда сирпанарди, уларнинг нссиқ нафаси муздек ҳавога отилиб чиқарди. “

– Икки баравар тезроқ! Шошилиңлар, акс ҳолда чаток бўлади!

Ҳар куни тоғ бўйлаб юқорига, қурилиш майдонларига ўн иккита юк ортилган вагонеткаларни кўтариш керак бўларди, ҳар бирига бир соат атрофида вақт кетарди.

– Қани, олға, чўчкалар! Чап билан – икки – уч!

“Одамларни худди ҳайвонлардек ишлатишади, – ёзарди Густав уларнинг кундалик дўзах азобларини тасвирлаб. – Нафаси тикилиб, инграб, тер босган... Худди фиръавнлар замонидаги куллардек орқасини эгишга маҳкумлар”.

Янги йилда уларда қиска муддатли танаффус бўлиб қолди; январь ойи ўрталарида доктор Блис кичик лагерда касалликлар туфайли ўлим ҳаддан зиёд кўпайганидан ташвишланиб, инфекция ўзларига ҳам тарқалиб кетишидан хавотирланган эсэсчиларнинг кўллаб-қувватлаши билан омон қолган маҳбусларни асосий лагердаги тузукрок шароитларга кўчириш учун фармойиш берди. Душ билан дизенфекциядан кейин уларни майдон олдидаги баракка карантинга жойлаштиришди. Янги бошпана чодирлар билан такқослаганда, шоҳона эди: тахтадан ясалган поллар, мустаҳкам деворлар, овқатланадиган столлар,

хожатхона ва совук сувли қувур ўтган ювиниш хонаси ҳам бор эди. Бараклар топ-тоза тутилар, махбуслар ичкарига киришдан олдин дахлизда ҳатто ботинкаларини ечишлари зарур эди. Ҳар қандай лой олиб кириш ва тартибсизлик учун қатик жазолар қўлланиларди. Карантиннинг ўша биринчи хайрли ҳафтаси вақтида улар овқатни тўлиқ олиб, ишга чиқишмади. Густав аввалги кучини тиклаб олди.

Бундай ҳол узок давом этиши мумкин эмасди, албатта. 1940 йилнинг 24 январида карантин тугади. Густав билан Фрицни илк бор ажратиб қўйишди: Фрицни бошқа қирққа яқин ўсмирлар билан учинчи блокка жойлаштиришди (у “Ёшлар учун блок” дея аталиб, у ерда асосан катта ёшдаги эркаклар ҳам бор эди).

Улар асосий лагерь билан, унинг тузилиши ва диққатга сазовор жойлари билан яхшироқ танишиб олишди. Улардан энг асосий жой – Гётенинг Эмани ҳисобланарди. Мазкур қадимий дарахт ошхоналар билан чўмилиш блоклари орасида шохларини ёйганди; айтишларича, Гёте Веймардан Эттерсберг томон юқорига сайр қилган чоғларида, унинг тагида дам олишни яхши кўраркан. Маданий ассоциациялар шу қадар кучли эдики, эсэсчилар мазкур дарахтни кўпориб ташлашга журъат қилолмай, лагерьни унинг атрофида қуриб қўя қолдилар, дарахтнинг танасини эса қийноқлар учун мослаштирдилар. Бунинг учун қуйидаги услуб қўлланиларди: махбус қулочини ёзиб, дарахт танасини кучоқлар ва унинг билакларини шохга боғлашарди. Гёте Эманидаги қийноқлар даҳшатли ва таъсирчан маросимга айланиб қолди. Осилганларни бир неча соатга қолдиришарди – бундан улар яна бир неча кунгача, баъзан ҳафталаб ростланолмай қолишарди, – кўпинча яна уриб, қалтаклашарди ҳам. Густавнинг қўшниларидан икки нафари гўёки ишдан бўйин товлаганлари учун жазо сифатида Гёте Эманида қийноққа солингандилар.

Карантин баракидан чиққач, Фриц билан отаси Бухенвальддаги махбуслар умумий сонининг бешдан бир

қисмидан камроғи яҳудийлардан иборатлигини кўриб, хайрон қолишди. У ерда жинойтчилар, руминлар, поляклар, католик ва лютеран руҳонийлари ва бесоқолбозлар, бироқ, энг биринчи навбатда, сиёсий маҳбуслар – асосан, коммунистлар ва социалистларни тутишарди. Кўплари лагерда анча йиллардан буён, айрим ҳолларда нацистлар ҳокимиятга келган 1933 йилдан бери тутқунликда эдилар. Лекин эсэсчилар яҳудий ва руминларни энг оғир ишларга юборишар ва улар билан ҳаммадан кўра ёмон муносабатда бўлишарди.

– Чап билан – икки – уч! Чап билан – икки – уч!

Қиялик бўйлаб кунига юқорига ўн икки вагонетка, паства тош конига ўн икки хатарли тез юрар ортга қайтишлар. Совук металл бармоқларни чақиб, ловуллатади, арқонлар паства тортади, калла бўм-бўш, оёқлар музда сирпанади, назоратчи дўк уриб, бақириб буйруқлар беради.

Шу тариқа кун ортидан кун ўтиб, киш ўрнини баҳорга берди. Густав билан Фрицни вагонеткаларда ишлашдан четлатиб, тош конида тош ташишга жўнатишди. Ишониш қийин-ку, лекин тош кони янада даҳшатлироқ экан.

Улар ҳарсанглар синдириб, бўлинган жойдан катта-катта ва зилдек оғир тошларни қўлларида тутганча, кутиб турган вагонеткаларга имкон қадар тезроқ ташиб боришларига тўғри келарди. Кафтлар ва бармоқлар ўша заҳоти қавариб, қонай бошларди. Смена тушда қисқа танаффус билан ўн соат давом этарди. Бундан ташқари, тош конида маҳбусларни ҳатто темир йўл доирасидаги муносабат билан таққослаганда, ҳаммасидан ҳам кўра кучлироқ мазах қилиб, хўрлашарди.

“Ҳар куни янги мурдалар, – деб ёзарди Густав. – Инсон нималарга дош беришга қодирлигига ишониш қийин”. У тош конида очиқ ер устидаги дўзахни таърифлашга сўз тополмасди. Ёндафтарчанинг охириги саҳифаларида у ҳатто тош конида тортган азобларини шеърый мисраларда ифодалашга уринганди.

– Белкуракни тўлдир! Бу ерда дам оламан, деб ўйлаганмидинг?

Кўллар сирпаниб, оёқлар тошлардан кокилар, оппоқ оҳак устига кон томиб, занг тусидаги доғларни қолдирарди; тезроқ юкингни кўтарганча вагонеткага бориш керак.

– Ҳой, ишёқмаслар, ким иккинчи! Агар тез-тез тўлдирмасаларинг, ўлгудек калтаклайман!

Тош гумбурлаганча бўш темир идиш ичига думалайди.

– Тўлдими? Нима, энди бўшадим деб ўйлаганмидиларинг? Энди икки кишидан учинчисига! Тезроқ, акс ҳолда, ўласан. Қани, чўчқалар, тезроқ кимирлаларинг!

Тепкилар ва сўкишлар билан ҳайдалаётган маҳбуслар вагонеткаларни тўлдиришар ва аста-секин тоғ тепасига судралиб чиқишарди.

– Чап билан – икки – уч! Чап билан – икки – уч!

Назоратчилар билан соқчилар маҳбусларни қийнаб, кўнгилхушлик қилишарди. Густав каби тош ташувчилардан бирига оғир харсангни кўтарганча, қиялик бўйлаб юқорига ва пастга югуришни буюришди.

– Ҳам кулгили бўлсин, тушундингми? – буюрди назоратчи.
– Ёки ҳолинг вой болади.

Шўрлик қурбон иложи борица кулгили югуришга уринарди, бундан назоратчилар хаҳолаб кулишганча, қарсақ чалишарди. Тош кўтарган бояқиш оғир ҳансираб, оёқларида базўр турган кўйи ҳамма ери моматалоқ бўлиб ва қонаган ҳолда, охириги кучи қолмагунча қайта-қайта югураверди. Энди кулгили кўринишга ҳаракат қилмай, ҳолдан тойса ҳам барибир югуравериб, яна икки марта доирани айланиб ўтди. Бироқ назоратчи зерикиб қолди; у қурбонни ерга итариб юборди-да, раҳмсизларча бошига зарб билан уриб ўлдирди.

Ўтиб кетаётган махбуснинг бошидан шапкасини юлиб, уни доимо кўриклаш чизигидан ташқаридаги дарахт ёки лойга иргитиб юбориш назоратчилар ёқтирадиган ҳазил эди.

– Ҳой, ана шапканг! Бор, ана у соқчида. Қани, йигитча, олға!

Одатда, хали қондалардан беҳабар янги келганларга шундай ҳазил қилишарди.

“Мана, тентак югуради, – деб ёзади Густав. – У белгиланган чегарадан ўтади-ю, шу заҳоти ўк отилиб, махбус асфаласофилинга равона бўлади. Қочиш журналига яна битта ёзув тушади, қайсидир эсэсчининг таътилига яна битта бонус: ҳар бир отилган қочок учун уч кун кўшилади. Цепп исмли соқчи, бир неча назоратчилар, шу жумладан, Йохан Херцог билан тил бириктириб олганди. Бу яшил учбурчакли камзул кийган, собиқ Хорижий легион аскарари Густавнинг таърифлашича, “энг разил котил” эди. Херцог ва унинг ҳамтовоқлари махбусни Цеппнинг милтиғи ўқиға дучор қилганида, соқчи ҳар сафар уларни тамаки билан сийларди.

Гарчи лагерда ўз жонига қасд қилиш ҳоллари тез-тез содир бўлиб турса-да, кўпчилик махбуслар ўзларини эҳтиётлашар ва алдовларга учмасдилар. Айрим ўзгача қатъиятли кишиларни ҳеч қандай ҳақорату кийноқлар буқолмасди.

Кунлардан бир кун Густав бир манзарани кузатаркан, бу инсон иродаси қувватига далил сифатида унинг хотирасига муҳрланди. Тош кони марказида ҳаммадан баланд бўлиб тошмайдалагич қад ростлаганди. Белкуракларда тош ташланадиган баҳайбат воронкага қараб борган шестеренка ва қайишлар занжирини гуриллаган мотор ҳаракатга келтирарди. Унинг ичида пўлат пластиналар юқорига-пастга ҳамда у ёндан-бу ёнга ҳаракатланганча майдалар – баҳайбат жағлар тошларни шағалга айлантларди. Агар ишчилар вагонеткаларни тўлдиришмаса, мана шу махлукни боқишарди. Густав учун тошмайдалагич нафақат тош конининг, балки бутун лагернинг,

бутун тизимнинг рамзи эди, Бухенвальд ҳам ўша бахайбат механизмнинг бир бўлаги бўлиб, унда Фриц билан улар ва бошқа маҳбуслар бир вақтнинг ўзида ёнишга юбориладиган ҳам ёкилги, ҳам хомашё эдилар.

Белкуракда тошларни воронкага ташлайдиган маҳбуслардан бири илгари доира бўйлаб тош кўтартириб югуртиришган кишининг ошнаси бўлиб, бошини ҳам қилганча, назоратчилар эътиборини жалб этмасликка ҳаракат қилиб, белкурагини ишлатарди. Лекин шу пайт назоратчининг калласига бир фикр келиб қолди: у дросселни охиригача тортиб қўйди ва машинани тезроқ ишлатиб юборди. Тезлиги икки баравар ошган машина кучли шовкин солиб, тариллаганча титрарди. Маҳбус тошларни тезроқ ирғита бошлади. Одам ҳам, механизм ҳам бор кучи билан ишларди: эркак оғир ҳансирар, унинг барча мушаклари бўртиб кетганди, тошмайдалагич эса гўё ҳозир портлаб кетадигандек титрар ва гуриллаб ишларди. Сал нарида ишлаётган Густав ўзи бажараётган ишдан узилиб, унга қаради; бошқалар ҳам беихтиёр ўша томонга тикилиб қолишди, лекин назоратчиларнинг ҳам қизиқиши ортиб, ишчиларни тергаб ўтиришмади. Мусобақа давом этарди: тошлар воронкага учар, мотор ўкирар, паррақлар чайнар, майдаланган шағал воронкадан отилиб чиқарди. Эркак қандайдир ғайриинсоний қувват ва ирода кучига эгадек кўринарди. Бироқ тошмайдалагичнинг қуввати чегарасиз эди ва одам секинлаша бошлади. Маҳбус бор иродасини муштига тўплаб, гўё ҳаёти шунга боғлиқдай қўлидаги белкуракни маҳкам сиққанча, энг зўр охириги кучини ишга солди. Машина ғолиб бўлиши керак эди, у доимо ғолиб келарди, аммо одамзод барибир чекинмади.

Шу пайт тошмайдалагичнинг ичида нимадир тарсиллаб, узун ғичирлаган товуш чиқди. У бир титраб тариллади-да, тек қотди. Унинг ёнида турган назоратчи ҳайрон бўлиб, ичига қаради ва шестерняда тош тикилиб қолганини кўрди.

Тош конини сукунат коплади. Махбус белкурагига таяниб, нафасини ростлашга уринарди. У тошмайдалагич устидан ғолиб келганди, бироқ у машинанинг бузилишига ҳам айбдор эди. Назоратчиларнинг каттаси бир зум жим қолгач, бирдан хахолаб кулиб юборди.

– Ҳой, сен, новча, бу ёққа кел! – кичкирди у. – Нима, сен фермаданмисан? Ёки эҳтимол шахтёрдирсан?

– Йўқ, – дея жавоб берди махбус. – Мен журналистман.

Назоратчи кулишда давом этарди.

– Газетаданмисан? Афсус. Бу ерда ундайларга иш йўқ.

У нари кетишга шайланди, лекин кейин тўхтади:

– Гарчи йўқ, менга ёзишни биладиган одам керак. Ҳов анави ердаги уйга бориб, мени кутиб тур. Сенга бир иш бор.

Қахрамон белкуракни четга қандай кўйишига қараб турган Густав бирдан ўз қўлларидаги тутиб турган тошнинг оғирлигини ва унга қараган назоратчининг нигоҳини сезиб қолди. У ҳозиргина кўрганларини ўйлаган кўйи шошилганча тошни кўтариб борарди. Инсон машина устидан устунликка эришди. Демак, агар ўзининг бор кучи ва иродасини жамласа, машинадан ғолиб келса бўлар экан.

Механик шестеренкадаги тошни чиқариб, моторни қайта ишга туширди. Тошмайдалагич титраганча ва ғижирлаган кўйи яна ишлаб кетди, у тўймас оғзига махбуслар ташлаган баҳайбат тошларни ямлаб, улар кучи, уларнинг терлари ва қонини ҳам худди шу тош каби чайнаб ютарди.

ХАЁТГА ҚАЙТИШ

Тини нима деб ўйлашни ҳам билмай, қўлида иккита хатжилд ушлаб турарди. Улар бир хил бўлиб, Бухенвальддан келганди. Унинг кўпгина танишларининг эркакларини лагерларга олиб кетишганди, лекин улар ёки эмиграцияга рухсат олиб озодликка чиқишарди ёки Венага хоки солинган идишда қайтишарди.

У биринчи хатжилдни очди. Ичида мактубдан кўра кўпроқ расмий хабарномага ўхшаган қоғоз бор эди. Уни кўриб, бу Густавдан келганини англаб, енгил тин олди. Тини унинг исми ва маҳбус раками ёзилган жойдаги текис ва чиройли ёзувни таниди. Варақнинг каттагина қисмида қодалар рўйхати келтирилганди (маҳбуслар пул ёки жўнатмалар олиши мумкинми, уларга хат юбориш ва олиш мумкинми, лагер қўмондонлигига маҳбуслар учун илтимос қилинган ҳеч қандай муурожаатномалар кўриб чиқилмаслиги тўғрисида огоҳлантириш ва шунга ўхшаш гаплар босилганди). Қолган кичкинагина очик жойга Густав қисқагина мактуб ёзган, уни кейин СС цензураси текширувдан ўтказган. Тини эрининг соғ-омонлигини ва лагерда ишлаб юрганини тушунди. Иккинчи хатжилдни очиб, худди шундай мактуб Фрицдан келганини билди. Уларни бир-бирига солиштириб, у блоklar раками ҳар хиллигига эътибор қаратди. Демак, уларни ажратганлар. Бу аёлни ташвишга солди. Унинг жигарпораси ёлғиз ўзи қандай юрган экан?

Тўғрисиани айтганда, у доимо ташвишланарди. Май ойида Францияга бостириб кирилганидан кейин Венада яхудийлар учун комендантлик соати ўрнатилганди. Лекин нацистларнинг яхудийлар ҳаётини чидаб бўлмайдиган қилишга чоратадбирлари тугади, деган кишилар қаттиқ янглишадилар. Уларнинг таъзирини бериб қўядиган яна бир дарра доимо топиларди.

Ўтган йилнинг октябрь ойида Густав билан Фрицни ушлаб кетишларидан сал аввалроқ Венадан иккита темир йўл состави Польшанинг оккупация қилинган ҳудуди Нискога жўнади, унда бораётган яхудийларни кишлоқ хўжалик коммунасига ўхшаш жойга кўчириб юборишга шайланаётган эдилар. Гарчи лойиха барбод бўлган эса-да, бироқ қолган веналик яхудийларни хавфсизлик туйғусидан буткул айирди. Омон қолганлар апрель ойида қайтиб келиб, кийноқлар ва қотилликлар ҳақида кўрқинчли воқеаларни сўзлаб беришганди.

Фарзандларини ишончли жойга жўнатиб, уларни кутқариб қолишга интилиш Тини учун ҳаётида энг муҳими эди. Британияга энди йўл ёпилган ва улар учун сўнгги умид Америка бўлиб қолганди. Тини ҳаммадан ҳам кўпроқ ҳозирча балоғатга етмаган ва эмиграция тўғрисидаги қоидалар биринчи навбатда амал қиладиган Фрицни жўнатишга эришиш ҳақида ташвишланарди. У Фриц, Герта ва Курт учун ариза топширди. Уларнинг ҳар бири учун Америкада яшайдиган дўстлари ва қариндошларидан улар болаларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлашлари ва бошпана билан таъминлашларини тасдиқловчи иккитадан хат талаб этиларди. Буларни олиш муаммо келтириб чиқармас, чунки Тинининг холавачча ака-сингиллари Нью-Йорк ва Нью-Жерсида, шунингдек, кўп йиллар аввал эмиграцияга жўнаб кетган эски дугонаси Альма Маурер Массачусетсда яшарди. Улар қўллаб-қувватлашни қафолатлашарди, бироқ нацистлар режими билан АҚШ ҳукуматининг бюрократик тўсиқлари муаммолигича қоларди.

Анча кўпроқ қочоқларни қабул қилишга тайёр президент Рузвельт конгресс ва матбуот билан ҳеч нима қилолмасди. АҚШда назарий жиҳатдан йилига олтмиш минг қочоқлар квотаси мавжуд эди, аслида эса унга риоя этилмасди. Вашингтон барча бюрократик ўйинларни ўйлаб топиб, уларни амалда қўллаганча, ҳужжатларни чўзиш ва виза беришни рад этиш

тарафдори эди. 1940 йилнинг июнида Европа давлатларидаги Америка консуллари Давлат департаментидан куйидаги ички кўрсатмаларни олдилар: “Биз эмигрантларнинг Кўшма Штатларга кўчиб боришини чўзиш ва мохиятан тўхтатишимиз мумкин... виза беришни максимал тарзда ушлаб қолиш мақсадида консулларимизга уларнинг йўлида имкондаги барча тўсиқларни кўйишларини тавсия этамиз”.

Тини Кляйнман кабинетма-кабинет юрар, навбатларда турар, хат кетидан хат ёзиб, бланкаларни тўлдиарди, гестапо хизматчиларининг масхаралашларига чидаб, сўровномалар юборар, кутар, кутар ва кутарди ҳамда уларга депортация билан таҳдид килган ҳар бир янги такдимномадан кўрқарди. Ҳар бир қадамда аёлни тўсиқлар кутарди. Бу тўсиқлар конгрессмен ва газеталар ноширлари, Висконсия ва Пенсильвания, Чикаго ва Нью-Йоркдаги янги эмиграция тўлқинига ашаддий қаршилиқ кўрсатаётган бизнесменлар, ишчилар, дўкон эгалари туфайли атайлаб барпо этилганди.

Фриц балоғат ёшига етай деб қолганди. Герта ўн саккизга тўлди ва ҳар қандай ишга ёпишарди. Ўн яшар Курт учун ҳам Тини ташвишланарди: у яхши бола эди-ю, лекин жуда шўх, ғайрати ичига сиғмаган тиниб-тинчимаслиги боис, ўғлининг бирон-бир шўхлик қилиб кўйишидан ва бу билан бутун оилани хавфга солиб кўйишидан кўрқарди.

Бироқ Тини ўз кўркувларини ичига ютиб, Фриц билан Густавга уйдаги янгиликлар ҳақида қисқароқ мактублар ёзди. Улар учун озроқ пул ҳам жўнатди. У бу пулларнинг бир қисмини хайрия қилувчилардан, бошқа қисмини тасодикий топшириқларни бажариб топганди. Уларни жуда соғингани ва (ёлғонни худо кечирсин-у) уйда ҳаммаси яхшилигини кўшиб кўйди.

* * *

Курт зинадан пастга тушди. Йўлак эшига ланг очик эди ва у эҳтиёткорлик билан кўчага мўралади. Бозор чеккасида болалар ўйнашарди – қачонлардир, нацистлар келгунига қадар улар ҳаммаси дўстлари ҳисобланарди. У ташқарига чиқиб, уларнинг ўйинига қўшилолмаслигини билар ва уларга ҳаваси келарди.

Кармелитермарктга ёндош кўчалардаги болалар билан жуда яхши чиқишиб ўйнардилар. Шанба кунлари онаси эрталабдан бутербродлар тайёрлаб берар ва унинг кичик рюкзакига солиб кўярди. У ошналари билан кун бўйи айлангани кетар, улар қандайдир узоқдаги боғнинг ҳамма жойларини текшириб чиқишар ёки Дунайда чўмилгани боришарди. Болалар аҳил эдилар ва Куртга ҳеч ким тавқи лаънат ёпишганини сира айтмаганди.

У айрим одамлар бошқаларидан фарқланишини тўсатдан англади. Бир куни кишининг бошларида гитлерюгенддан чиққан бир бола уни ҳақорат қилди ва қаттиқ итариб юбориб, юзини корга ботирди.

Собиқ дўсти унга нисбатан нафратини ошкор қилганида эса, бу унинг юрагини яралади. Улар бир неча болалар гуруҳи – ўша, у ҳозир кузатиб турганлар билан, – одатдагидай, бозорда ўйнаётган эдилар.

Миктидан келган бир бола тўсатдан ўз кучини биронтасида намоиш қилиб кўрмоқчи бўлиб, Куртни танлади ва уни катталардан эшитиб олган антисемит ҳақоратларга кўмиб ташлади. Кейин унинг пальтосидаги тугмаларини узиб ташлай бошлади. Доимо ўзини ҳимоя қилишга одатланган Курт ранжитган болани итариб юборди. Бундан хайратга тушган ўша бола ўзининг металл самокатини шартга кўтариб, Куртга ташланди ва шундай урдик, Тини ўғли билан госпиталга югуришига тўғри келди. У қирилган ва кесилган жойларига

малҳам суртаётганларида, онаси унга тепасида қандай қараб турганини эсларди. Аёл уларнинг холи не кечишини ўйларди. Ўша боланинг ота-онаси яхудий Курт оксуякка қўлини кўтаришга ҳадди сиғди, дея полицияга арз қилишди. Бу қонунбузарлик ҳисобланарди. Бирок Куртнинг ёши кичиклигини ҳисобга олган ҳолда, қаттиқ огоҳлантириб, қўйиб юборишди. Ўша воқеадан кейин у янги оламнинг нақадар душманона ва адолатсизлигини англаб етди. Мазкур олам кўрқинчли, таҳдидли эди ва ўзидан ёрқин хотиралар қолдирганди.

Онаси ишлаб топган ўша озроқ маблағи билан уларнинг қорнини тўйдириш ва кийинтириш учун ҳолдан тоярди. Шаҳарда хайрия ошхоналари бор эди, ёзда эса улар яхудийлар маданий марказига тегишли фермада дуккакларни теришарди. Венада яна бир нечта бадавлат яхудий оилалар қолганди, улар саклаб қолган пуллари билан қашшоқлашиб кетган ватандошларини қўллаб-қувватлардилар. Кунлардан бир куни шундай оилалардан бири Куртни кечки овқатга таклиф этди. Меҳмонга боришдан аввал онаси унга тайинлади: “Тўғри ўтир, ўзингни яхши тут ва сенга нима дейишса, шуни бажар”. Брюсселча карамни ҳисобга олмаганда, таомлар жуда зўр экан. Курт уни аввал ҳеч қачон тотиб кўрмаганди ва бу егулик унга сира ёкмади, бироқ у кўрқканидан ҳаммасини еб қўйиб, кейин дарҳол кўнгли беҳузур бўлди.

Уларнинг мулоқот доираси анча торайди, фақат холалари, тоғалари ва уларнинг фарзандлари билангина борди-келди қилишарди. Онасининг катта опаси Женни энг яхши кўрган холаси эди. У ҳеч қачон турмушга чикмаганди; у тикувчилик қилар ва ёлғиз ўзи мушуги билан турарди. У болаларга мушук у билан гаплашишини айтиб берарди: Женни унга савол берса, *ммм-дея* деб жавоб беради. Курт холаси жиддий гапиряптими ёки ҳазиллашяптими, сира тушунолмасди: Женни ёш болага ўхшарди. У жониворларни жуда яхши кўрар ва қаптарларни

хуркитиш мақсадида пакиллатадиган мослама учун пистонлар олиб келишга пул берарди; шаҳарнинг куш овловчиси тўр билан аста яқинлашганида, Курт отарди, каптарлар хуркиб учиб кетар ва куш овловчи ҳеч нимасиз коларди.

Куртнинг айрим қариндошлари яхудий бўлмаган кишиларга турмушга чиқишган ёки уйланишгани боис, доимо нотинч яшардилар, ахир уларнинг фарзандлари нацистларнинг қонунларига кўра, курама ҳисобланарди. Шундай қариндошларидан бири Рихард Вилчехни меҳрибон отаси беҳавотир бўлишларини ўйлаб, онаси билан биргаликда Аншлюсдан кейин дарҳол Нидерландларга жўнатиб юборганди. Лекин энди нацистлар ўша ерга ҳам етиб боришди ва Курт холаваччасининг холи не кечганини билмасди ҳам. У ҳозир кўчага мўраларкан, бутунлай ўзгача оламини кўрарди.

– Мана қаерда экансан! – хитоб қилди онаси ва Курт айбдор қиёфада унга ўгирилди. – Сенга неча марта ҳеч қаерга ёлғиз чиқма, деб айтдим?

Тинанинг озгин юзи асабий эди ва Курт йўлакда турганини гапирмай қўя қолди.

– Кетадиган вақт бўлди. Юқорига югуриб чиқиб, палтонгни кийиб туш.

Гестаподан яхудийлар қандайдир янги ҳисобга олиш ёки рўйхатдан ўтиш учун боришлари кераклиги ҳақида навбатдаги буйруқ келганди. Курт онаси билан опасининг қўрқаётганларини ҳис этар ва уйда ягона эркак бўлгани боис, уларни қандай ҳимоя қилишга оид режа ўйлаб топди. Унинг пичоғи бор эди. У пичоқни Вена яқинидаги Дёблингда яшайдиган бошқа бир курама холаваччаси Виктор Капеларидан олиб қўйганди. Унинг онаси Тинига сингил бўлиб, у турмушга чиққач, христианликни қабул қилди. Виктор билан онаси Куртни жуда яхши кўришар ва балиқ овига бориш учун тез-тез таклиф қилиб туришарди. Бироқ уларнинг биргаликда борган ёқимли эсдаликларидан ташқари,

Куртнинг хотирасида Викторнинг отаси киёфаси бир умрга мухрланганди. Уни охирги марта кўрганида нацист зобитининг кулранг либосидан дахшатли таъсирланганди. Шундай балик овилардан биридан сўнг Викторга тегишли сопи суякли ов пичоғини Курт секингина ўз киссасига солиб қўйганди.

Онаси билан Герта уни зинада кутаётганларида дахлизда кийинаётган Курт пальтосининг чўнтагидаги пичокни силаб қўйди. Нацистлар унинг отаси билан акасини олиб кетишди, опаларини қийнашди, унинг ўзини юзини қорга тикиб, уришди, яна бу унинг айби деб айтишди. Буларнинг барчаси улар учун мумкин эди. У ўз онаси билан Гертани улардан муҳофаза қилишга аҳд қилди.

Курт онасининг қўлидан ушлаб, улар ҳаммалари бирга полиция маҳкамасига қараб юриб кетишди. Йўлда бораётиб, Курт пичоғи тиғини ушлаб қўярди. Онасининг хавотири унга ҳам ўтди, бунинг устига, яхудийларга етиб келишларини буюрганларида, уларни бирон ерга жўнатиб юборишлари мумкинлигини у яхши биларди. У онаси шундай қаттиқ кўрқаётганмикан, дея фол очар ва маҳкамага яқинлашган сайин унинг ҳаяжони қандай қилиб кучайиб бораётганини ҳис этарди. Уни тинчлантириш учун ўғил онасига пичокни кўрсатди.

– Қаранг, ойи, мен сизларни ҳимоя қила оламан.

Тини дахшатга келди.

– Ҳозироқ ташлаб юбор! – дея вишиллади у.

Ҳайратда қолган ва ранжиган Курт турган жойида тек қотди.

– Лекин...

– Курт, битта-яримта кўриб қолмасидан ҳозироқ отиб юбор!

Уни қайта ишонтиришдан маъно йўқ эди. У ўзини тутиб олиб, пичокни четга ирғитди. Улар йўлда давом этишди. Аммо Куртнинг юраги чил-парчин бўлганди.

Ўша кунни гестапо уларга зиён етказмади. Бироқ қачон бўлмасин, албатта зиён етказиши аниқ. Хўш, айтинг-чи,

хаммадан кўпроқ яхши кўрадиган кишиларини энди қандай химоя қила олади? Умуман, уларнинг ҳаммаси билан нима рўй беради?

* * *

Янги тонг, янги йўқлама, янги кун. Йўл-йўл камзуллардаги маҳбуслар ёзги тонг салқинида қатор сафланиб турганча фақат ўзларига тегишли егулик олиш учун навбат етгандагина қимирлашар ва соқчининг кичқириғига жавобан ўз рақамларини айтишдан бошқа чурқ этишмасди. Майдонда интизомни ҳар қандай бузиш, худди баракларда энг майда тартибсизлик каби жазоланишга етакларди.

Ниҳоят, жуда секин ўтадиган жараён охирига етди. Қаторлар аралашиб, ишчи гуруҳларига қайта тизилди. Фриц тўдани назаридан ўтказиб, тош кони ишчилари орасидаги отасини кўрди.

У қиш охираётганида, сал ўзига келиб қолди: яҳудийлар блокадаги энг ёш бошқонлардан бири Густав Херцог уни барак бўйича масъул этиб тайинлади. Отаси мебелчи бўлганидан тўшаклар билан ишлашга одатланган ва, умуман, тозалик ҳамда тартибга риоя қилишни ёқтирарди. Бундай тайинлов ноқонуний ҳисобланар ва иккаласи учун жазо хавф соларди, аммо бу баракнинг текширувдан яхши ўтишига ёрдам берар, Густав учун эса икки ой нафас ростлаб олишга имкон берди. Бироқ энди уни яна ажалга яқинлаштирувчи тош конига тош ташишга жўнатишди.

Фриц отаси билан бошқа ишламасди: уни ферма атрофидаги экинзорга ўтказишди, – бу ҳам оғир меҳнат эди, лекин у қадар азобли ва хатарли эмасди. Улар уйдан келган пулга баъзан ошхонадан бирон нима сотиб олишарди.

Одамлар тўдаси орасидан экинзордаги оғайнилари томон ўтиб бораётган Фриц лагерь бўйича бошқоннинг кичкиригини эшитди: “7290 рақамли маҳбус, бош дарвозага югуриб бор!”

Фрицнинг юраги шувиллаб кетди. Маҳбуснинг лагерь дарвозасига чақиртирилишига икки сабаб бор эди: жазолаш ёки тош конига тайинлаш, тўғрироғи, кейин отиб ташлаш мақсадида юбориш.

– 7290-рақамли маҳбус! Ҳозирок! Зудлик билан бош дарвозага югуриб бор!

Фриц одамлар тўдаси орасидан бир амаллаб ўтиб, дарвоза томонга югурди. Густав унинг ортидан караганча, юраги увишиб, хавотири кучайди. Фриц етиб келгани ҳақида адъютантга хабар қилди. СС лейтенанти Герман Хакман қомати расо, болаларча табассуми остида бешафқатлик ва калондимоғлик яширинганди. У доим ёнида олиб юрадиган бамбукли даррасини кафтига урганча, нигоҳини Фрицга қаратди.

– Шу ерда кутиб тур, – деди у. – Юзингни деворга қарат.

Адъютант кетди. То қолганлар лагердан ишга чиқиб боришаркан, Фриц окланган ғиштларга бурнини тираб, дарвоза олдида турди. Ниҳоят, ҳамма ўтиб бўлгач, Фрицнинг блоки кўмондони СС сержанти Шрамм уни олиб кетишга келди.

– Юр орқамдан.

Шрамм уни “Қонли йўл” охирида жойлашган маъмурий мажмуага кузатиб қўйди. Фрицни гестапо биносига етаклаб келиб, кабинетга чақиришдан олдин йўлакда бир муддат кутиб туришга қолдиришди.

– Шапкангни еч, – буюрди гестапо ходими. – Энди камзулингни еч.

Фриц буйрукни бажарди.

– Манавини кий.

Гестапочи унга оддий кўйлак, галстук билан пиджак узатди. Кийим анча кенг эди, айниқса, Фриц жуда озиб кетганини

ҳисобга олинганда, кўйлак ҳам шалвираб ётарди, лекин у барибир галстукни ёқаси атрофида ихчам боғлади. Уни фотокамера қаршисида тургазиб, ҳар тарафдан сувратга туширишди. Мазкур ғалати тадбир нима учун керак бўлиб қолганини Фриц тасаввур ҳам қилолмай, объективга яширин шубҳа билан қараб, йирик қора кўзи ғазабли чакнарди.

Ҳаммаси тугаганида, унга лагернинг махсус либосини яна кийиб, баракка қайтиб боришини буюришди.

У тирик қолганига суюниб, барча содир бўлган воқеалар мақсадини аввалгидек англолмасди. Унга куннинг қолган қисмида ишдан бутунлай озод бўлганини айтганларида, Фриц янада кўпроқ таажжубланди.

У бўм-бўш баракда бу нимани англатиши ҳақида фол очиб, ёлғиз ўтирарди. Эҳтимол, уни маҳбус эмас, оддий одамлар сингари яшагандай тасаввур ҳосил бўлиши учун бошқа либос кийдиришгандир, бироқ Фриц шу тахминдан нарига ўтмади.

Шу кунни кечкурун ишдан қайтишганда куни бўйи ич-этини еб, хавотирдан ўлар ҳолатга келган Густав Фрицнинг блокига сирғалиб кирди. Эшикдан қараб, ўғли соғ-омонлигини кўргач, бирдан енгил тортиб кетди. Фриц ўзи билан содир бўлган воқеани гапириб берди, аммо ўртокларидан ҳеч бири буни тушунтириб беролмади. Шу пайтгача гестапо томонидан эътибор ҳеч қачон яхшилик келтирмаганди.

Орадан бир неча кун ўтгач, ҳаммаси такрорланди: Фрицни йўқламадан чақириб олиб, гестапо бўлимига олиб боришди. Унинг қаршисига фотосуврати нусхасини қўйишди. У ўзига ҳам жуда ғалати кўринди: тақир бош чаноғи осилиб ётган пиджак билан қаттиқ боғланган галстукка сира мос келмасди. Агар гестапочилар унинг нормал ҳаёт кечираётгани ҳақида тасаввур яратишга киришган бўлсалар, бунга унчалик эришолмагандилар. Унга суврат остига *Фриц Израиль Кляйнман* дея имзолашни буришди.

Ниҳоят Фрицга буларнинг барчаси нима учун кераклигини маълум қилишди. Онаси Америкадан керакли тасдиқномаларни олиб, Фрицнинг эмиграция қилиши учун уни озод этишларини сўраб, ариза берибди. Ариза учун ҳам унинг суврати талаб этилганди.

Лагерга қайтар экан, у саккиз ой мобайнида биринчи бор ўзига умид қайтаётганини ҳис қилди.

* * *

“Биз иккинчи колонияга яхши, илик, деярли ёзги кунда ўтдик. Ҳали дарахтлардаги яшиллик хиралашиб улгурмади, ҳали ўт-ўланлар барқ уриб яшнаб, биринчи куз кунда янги:ланиб турганди”.

Стефаннинг овози хонани тўлдирар ва саҳифалар очилиб шитирлашигина бу товушни бўлиб қўярди.

Фриц билан бошқа болалар ўқиётган матнни жон кулоғи билан тинглашарди. Овозни чиқариб ўқиш улар учун сийрак кўнгилхушлик эди. Гарчи Фриц аризада отаси ҳақида ҳеч қандай сўз йўқлигидан ташвишланаётган бўлса-да, у ҳалиям умидини узмаганди. Уларнинг ҳаёти бошқа-бошқа: Фриц дўстлар орттирганди ва унга ёрдам бераётган бошқа маҳбуслар туфайли унинг қаршисида анча кенгроқ янги олам очиларди.

Энг аввало, бу лагерда илк ойларида Фрицга ёрдам берган ва дўстига айланган Леопольд Мозес эди. Фриц у билан биринчи марта тош конида, дизентерия эпидемияси авж олган чоғда тўқнашганди. Лео унга бир нечта майда қора таблеткалар узатди.

– Буларни ютиб юбор, – деди у, – ич кетганида, ёрдам беради.

Фриц таблеткаларни отасига берди, у аввалги ҳарбий тажрибасидан яхши билар – бу ветеринар фаоллаштирилган кўмир эди ва таблеткалар ҳақиқатан ҳам ёрдам берди. Фрицни

ёшлар блокига ўтказганларида, Лео Мозес уни ўз қаноти остига олди. У концентрацион лагерда энг бошидан бери ўтирарди. Дрезденлик ишчи Лео Германия коммунистик партияси аъзоси бўлиб, нацистлар ҳокимиятга келган заҳоти хибсга олинганди. Бу яҳудийлар яна бир баҳона бўлишидан анча илгари содир бўлганди. У бир муддат транспортлаш гуруҳида бошқон бўлди – у Бухенвальдда биринчи яҳудий бошқонларидан бири эди, – аммо у назоратчи вазифасини уддалай олмади. Эсэсчилар уни тезда лавозимидан бўшатиб, кетар жафосида қийноқ курсисида йигирма беш дарра зарби билан тақдирлашди.

Фриц Лео орқали бошқа эски яҳудий маҳбуслар билан дўстлашди. Омон қолиш сири мана шунда эди. “Гап омадли бўлишда эмас ва ҳатто Худо ёрлакаганда ҳам эмас, – дерди у кейинроқ. – Гап инсоний меҳрда. Улар менинг униформамда яҳудийлик юлдузимни ва мен ҳали ёш бола эканимни кўришганди, холос”. Унга, худди бошқа болалар каби баъзан кўшимча егуликлар, баъзан керакли дори-дармонлар тегиб қоларди. Обруй орттирган яҳудийлар сафида Фрицнинг отаси баракда тозалаш ишлари билан машғул бўлишига фармойиш берган Густав Херцог ҳам бор эди. Густль ўзининг ўттиз икки ёшида лагер бошқонлари орасида энг ёши эди. У Халқаро янгиликлар агентлигига эгалик қилган бадавлат веналик оила фарзанди бўлиб, Бухенвальдга Биллур тундан кейин тушиб қолганди. Аммо Фриц унинг ўринбосари Стефан Хейманга янада кўпроқ ҳурматли муносабатда бўларди. Стефаннинг ақлли чехраси унинг етук инсонлигини билдирарди: қошлари керик, кўзойнак таққан, ияги тор ва оғзи юпқа эди. У сўнгги урушда Германия армиясида зобит бўлиб хизмат қилган, бироқ 1933 йилда дастлабки хибсга олинганлар орасида фаол коммунист ва яҳудий сифатида Дахауга тушиб қолди.

Ишлар тугаганидан кейин окшомлари Стефан лагерь қийинчиликларидан биров чалғитиш учун уларга ҳар хил

вокеаларни сўзлаб берарди. Ўша окшомда у кимматли, тақикланган китоб – рус муаллифи Антон Макаренконинг “Педагогик поэма”сини ўқиб берарди. Унда муаллиф кичик ёшдаги жиноятчилар учун совет ахлоқ тузатиш колонияларида ишлагани ҳақида ҳикоя қилинади. Стефан маттни ўқиркан, унинг овози коронги барак бўйлаб учар ва болалар лагери сеҳрли ҳаётга айланарди, уни бутун Коинот Бухенвальднинг кундалик реаллигидан ажратиб турарди.

Тинглаётганларнинг кўпчилиги ёлғиз қолгандилар, чунки оталарини ўлдириб бўлишган ва бундан кўплари индамас ва бепарво бўлиб қолишганди; аммо бошқа, яхшироқ олам ҳақидаги вокеаларни тинглаб, улар ҳаётга қайтишар ва яна қувончни ҳис этишарди.

Бухенвальдда ҳар замонда бошқа яширин маданий шодликлар ҳам содир бўлиб турарди. Бир куни кечкурун Стефан билан Густль қувлик билан баракка кириб, Фриц ва бошқа болаларга жимлик саклашни буюришди ва уларни лагерь оркали ювиниш блокига уланиб кетган узунчоқ иморат – кийимхонага олиб боришди.

У ер коронги ва жим-жит эди, токчалар ва кийим осгичлар уларнинг қадамларини эшиттирмайдиган махсус униформа ҳамда янги махбуслардан мусодара этилган кийимларга тўла эди. Ичкарида айрим катта ёшдаги махбуслар тўпланишган эди; улар болаларга бир бўлакдан нон билан чўчкаёнғоқдан тайёрланган қахва таркатишди, кейин эса тўрт нафар махбус скрипка ва пуфлаб чалинадиган ёғоч мусиқа созлари билан пайдо бўлишди. Ва ўша ерда, мана шу чанг, кийимлар уйиб ташланган хонада улар мусиқа чалишди. Фриц илк бор беташвиш “Кичик тун серенадаси” куйини тинглади. Скрипка камонининг торлар узра шодон янграган товуши хонага ҳаёт нафасини уфуриб, доира бўлиб ўтирган махбуслар чехраларига табассумни қайтарди.

Мазкур хотира Фрицни яна узок вақтгача иситарди: “Қиска лаҳзада биз жилмайиш қобилиятини янгидан эгалладик”.

Мана шундай камёб лаҳзалардан ташқари уларнинг шодланишга сабаб ҳам йўқ эди.

Экинзорда етиштирилган ҳосил Веймар бозорида ёки ошхона орқали маҳбусларга сотиларди, у ердаги иш тош конидагидан яхши тарафга фаркланса-да, барибир болалар кутганидан кўра оғирроқ экан. Улар сабзи, помидор ёки ширин қалампирдан баҳраманд бўламиз, деб ўйлашганди, аммо жўякларда етилаётган сабзавотларга уларни яқинлаштирмасдилар ҳам.

Экинзорга австриялик СС зобити лейтенант Думбек бошчилик қиларди. Нацистлар партияси қонундан ташқари деб эълон қилинган чоғда, у Австрия легиони таркибида сургунда бўлиб қайтганди, энди эса ўз ғазабини австриялик яҳудийларга сочиб, қасос оларди. “Сен чўчкаларнинг ҳаммангни кириб ташлаш керак”, – дея тез-тез такрорларди ва буни амалга ошириш учун имкондаги ҳамма ишларни қиларди. У қирқ нафар маҳбусни ўз қўли билан ўлдиргани маълум эди.

Фрицни “шалтоқ ташувчи” этиб тайинлашди. У бошқалар билан биргаликда бараклардаги ҳожатхона ва ўралардаги ахлатларни жўякларни гўнг билан тўйинтириш учун экинзорга ташишлари керак эди. Челақлардаги сассиқ чикиндени сачратмай ва тўкмай ташишга ҳаракат қилиб, у ва бу ёққа югурганча бориб келиш талаб этиларди. Бундан ҳам жирканчроқ иш билан шуғулланадиган ягона бўлинма “4711” эди – унинг номи машҳур олмон одеколонида олинганди, у ердаги маҳбуслар ҳожатхоналардаги чикиндиларни қўллари билан чиқариб, челақларни “нури ташувчилар”га беришарди. Бу ишга эсэсчилар илм ва санъат билан боғланган яҳудийларни тайинлашга ҳаракат қилишарди.

Лекин, ҳарқалай, улар гуруҳи назоратчиси Вилли Курц болалар билан илтифотли муомалада бўларди. Вилли бокс бўйича оғир вазндаги собиқ чемпион бўлиб, қачонлардир Венадаги фақат оксуяк спорт клубларидан бирининг бошқаруви таркибига кирган ва унинг келиб чиқиш аждодларини ўрганиб чиқиб, уни яхудий деб эълон қилишган чоғда, тўппа-тўғри юрагига зарба тушганди.

У бешафқат эмас эди: ёнида эсэсчилар йўқлигида ўзига бўйсинувчилар тезликни пасайтириши ва озроқ тин олишларига имкон берарди. Сокчилар кўринган заҳоти Вилли ҳаммага намоийшкорона холда, болаларга бақирар ва иложи борича тезроқ югуришга мажбурлар, кўлидаги дарра билан таҳдид қилар, аммо сира урмасди. Бу шу қадар ишончли кўринардикки, мадомики Вилли назорат қилаётган экан, сокчилар калтаклаш билан ўзларини овора қилишмасди.

Фриц вақти-вақти билан сувратга тушгани ҳақида эслаб қолар ва умид қилишда давом этарди.

* * *

– Чап билан – икки – уч! – Чап билан – икки – уч!

Густав арқонни маҳкам тутиб, тортарди. Ҳеч бир танаффуссиз, тин олмай, тортиш, қадам босиш, яна тортиш, қадам ташлаш, шу тарзда тинимсиз давом этаверарди. Унинг ёнида бошқа маҳбуслар у ер-бу ерда дарахт барглари тўсган олачалпоқ офтоб тиғида терлаганча, худди шундай тарзда тортиб ва қадам ташларди. Йигирма олти нафар яхудий юлдузли, тинкаси қуриган таналар, ходалар ортилган аравани ўрмон орқали қиялик устига юк оғирлигидан ғилдираклари ғижирлаган кўйи қишлоқ йўлида судрашарди.

Бу ниҳоятда оғир азоб эди, аммо тош конидан транспорт гуруҳига ўтиш Густав учун кутқарув бўлиб чиқди, бунинг учун у Лео Мозесдан миннатдор эди. Тош конида ишлаш аввалгидан ҳам даҳшатлироқ бўлиб қолганди. Соқчилар занжирига ҳар куни биронтасини итаришар, сержант Хинкелман эса янги қийноқ усулини топганди: агар маҳбус кучдан айрилиб ерга йиқилса, унинг оғзи-бурнига то тикилиб ўлгунига қадар сув қуярди. Бу вақтда сержант Бланк маҳбуслар тош конидан чиқаётган чоғда уларнинг устига юқоридан ҳарсанг тошларни думалатиб, кўнгилхушлик қиларди; у кўпларни майиб ва мажруҳ қилиб қўйди, айримларни эса ўлдириб ҳам юборди. Эсэсчилар тош конида ишлайдиганлардан уйдан пул олганларга солиқ солиб қўйишди – ҳар бири уларга беш марка билан олтига сигарета бериши даркор эди, акс ҳолда, уни аямай калтаклашарди. Тош конида икки юз киши ишлар, шу боис соқчиларда доимий даромад пайдо бўлганди, гарчи унинг миқдори ҳафта сайин камаярди, чунки маҳбуслар аёвсиз ўлдириларди.

Леонинг воситачилиги орқали июль ойида Густавни ана шу расво жойдан транспорт колоннасига ўтказишди. Улар кун бўйи лагерь бўйлаб қурилиш материаллари: ўрмондан ходалар, тош конидан шағал, омборлардан цемент таширдилар. Бу ишни бажараётганларида назоратчилар уларни кўшиқ куйлашга мажбур қилишар, қолган маҳбуслар эса, уларни куйловчи отлар деб аташарди.

– Чап билан – икки – уч! Чап билан – икки – уч! Кўшиқ айтинглар, чўчқалар!

Йўлда учраб қолган ҳар бир эсэсчи уларга танбех бериб бақирарди:

– Нимага одимлаб юраяпсанлар, ҳой, сен итлар?! Қани, тез югурларинг!

Лекин шундай бўлса ҳам, барибир бу тош конига қараганда тузукрок эди.

“Иш оғир, – деб ёзарди Густав, – лекин анча тинчроқ ва таъкибларсиз... Инсон – мослашувчан мавжудот ва ҳар нарсага одатланиши мумкин. Шу тариқа кун кетидан кун ўтиб бормоқда”.

Ғилдираклар айланар, эркак-отлар қўшиқ куйлаб, арава тортишар, назоратчилар бакириб-чакириб буйруқлар беришар, вақт эса ўтиб борарди.

* * *

СС сержанти Шмидт майдончада турганча, рўпарасида доира бўлиб югураётган бир гуруҳ маҳбусларга қичқирарди:

– Тезроқ югурларинг, яхудий итлар!

Фриц олдинда югуриб бораётган бошқа болалар билан ортда қолганларни никтаётган Шмидтнинг зарбалари остида қолмаслик учун тезликни оширди. Уларнинг кўпчилиги қоринлари ва чотлари оғриғидан ханузгача азобланишарди: Шмидт уларни йўқламада имиллаб жавоб берганлари учун қалтаклаганди.

– Қани, югурларинг, чўчкалар, югурларинг! Тезроқ, хой, сен тезаклар!

Қолган маҳбуслар баракларига кетиб қолган бўлсалар ҳам, учинчи блокда яшайдиганларга қолишларини буюришди. Улар блоки бошлиғи Шмидт текширув натижаларидан яна қоникмади – каравотлар ёмон тузатилган, пол унча яхши тозаланмаган, нарсалар ўз жойида эмаслиги туфайли жазо тайинлади.

Ғўлабирдан келган, пакана ва хомсемиз Шмидт таниқли фирибгар ва ундан ҳам машхурроқ садист эди: илгари у маҳбуслар ошхонасида раҳбарлик лавозимини эгаллар ҳамда тамаки билан папирос захираларини ўғирлаб, талон-тарож қиларди. Учинчи блок болалари унга энг яхши кўрган ибораси туфайли “Тезакбой Шмидт” деб ном қўйишганди.

– Қани, югурларинг! Ётларинг... тур... Тезаклар, яна ёт!
Энди югур!

Унинг дарраси тез югуришга мажолни етмаётган қайсидир шўринг курғурнинг елкасига бот-бот уриларди.

– Югурларинг!

Икки соат ўтди, иссиқ қуёш уфқ ортига ботди, майдон анча салқинлашди, болалардан аъзои баданидан тер қуйилар, улар хансирардилар. Нихоят, Шмидт навбатдаги ҳақоратларни ёғдирганча, уларни қўйиб юборди, болалар баракларига судралганча кетишди.

Улар очиқиб келиб, кун давомида ягона иссиқ овқат – шўрва ичишди. Омади келганларнинг идишига ҳар замонда чандирли гўшт бўлаклари тушиб қоларди.

Фриц овқатини еб, энди ўрнидан турмоқчи эди, Гусль Херцог болаларга жойларида қолишларини буюрди.

– Сиз билан маслаҳатлашиб олишим керак, – дея гап бошлади у. – Сиз, ёшлар, бунча тез югурманглар. Сизлар тез югурганда оталарингиз етиб улгуролмаяптилар ва Шмидт уларни ортда қолганлари учун дўппослаяпти.

Болалар уялиб қолишди, лекин улар нимаям қила олишарди? Ортда қолгани учун у барибир кимнидир уради. Гусль билан Стефан уларга нима қилиш кераклигини кўрсатиб беришди.

– Мана бундай – тиззаларни баланд кўтариб ва майда кадамлар билан югуринглар. Шунда ташқаридан сизлар жон-жаҳдингиз билан югураётгандек туюлади, лекин тезлик унчалик баланд бўлмайди.

“Тезакбой Шмидт”ни алдаш учун бу усул яраб қолди. Вақт-соати билан Фриц ветеранларнинг шунга ўхшаш йўл-йўриқларини ўрганиб олди – уларнинг бемаънилигига қарамасдан, улар кўпинча калтакланиш ва ажалдан қутқариб қоларди.

Бу вақтда, то Фриц экинзорда меҳнат қилиб, Густав эса аравасини тортиб юраркан, ташки оламда уруш борарди, ой кетидан ой ўтар ва озод бўлиш умиди секин-аста сўниб борарди. Фрицнинг қалбида қувончли кутиш ҳисларини уйғотган онасининг аризаси ҳам, афтидан, бесамар бўлиб чиқди.

ИЖОБИЙ ҚАРОР

Эдит билан Рихард учун ҳаммаси ўзгарди. Улар қочиб келган мамлакатда уларни қачонлардир Венани ташлаб кетишларига мажбур қилган худди шундай воқеалар бошланарди.

1940 йилнинг июнида “Ўтирадиган уруш” ўрнига, ҳақиқий уруш, бомбардировкалар, қон ва ажал билан келди. Люфтваффе ҳужумчилари ҳар куни аэродром ва фабрикаларга ҳужум қилишар ва ҳар куни “Спитфайр” билан “Ураган”лар уларга жонжаҳди билан қаршилик кўрсатишга уринаверарди. Бирлашган Қироллик учувчилари сафига поляклар, французлар, бельгияликлар ва чехлар қўшилгани туфайли, Қиролликнинг ҳарбий ҳаво кучлари коалицион қўшинларга айланди. Британия, гарчи энди бошқарувчи миллат бўлмаса ҳам, ўзини аввалгидек шундай деб ҳисоблашни ёқтирарди.

Матбуот диққатини икки нарсага: урушнинг бориши ва мамлакатни босиб олишга йўл очиши мумкин бўлган германиялик жосус ва саботажчилар кириб келишидан қўрқувларнинг ўсишига қаратганди. Миш-мишлар апрелда бошланди: матбуот муштарийларни бешинчи колонна билан фаол тарзда қўрқита бошлади. Рухий паранойя жазавага айланди ва душманлик нигоҳлари 55 минг австриялик, германиялик яҳудий қочоқ эркак, аёл, болаларга қаратилди. Улар Гитлерга жосуслик қилиши гумон ва уларни ушлаб, қуролсизлантириш шарт эмас эди. Аммо мамлакатга бостириб кириш хавф солар, шу боис айрим сиёсатчилар миллий хавфсизликни таъминлаш мақсадида ҳукуматдан Германиянинг барча фуқароларини, уларнинг мақомидан қатъи назар, ҳибсга олишни талаб этишарди.

Май ойида Черчилль премьер-министр лавозимини эгаллаганида, Британия фашистлар иттифоқи, коммунистик

партия аъзолари, шунингдек, ирланд ва уэльслик миллатчиларининг ҳаммасини ушлаб, курулсизлантириш ҳақида буйрукни тарқатди. У июнь ойида сабру тоқатини йўқотиб: “Ҳаммасини ушланг!” деб буюрди. Инфраструктурага ҳаддан ортик юклама тушмаслиги учун ҳибсга олишни уч босқичда ўтказишга қарор қилинди. Биринчи босқичда германиялик ва австриялик яҳудийлар, яҳудий бўлмаганлар, антинацистлар, қочоклик мақомига эга бўлмаганлар ва ишсизларни ушлаб олиб кетиш. Иккинчи босқичда Лондондан ташқарида яшайдиган қолган германиялик ва австрияликларни, учинчисига – Лондондагиларни қамокқа олиш кўзда тутилганди.

Черчилль парламентга қарата қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилди: “Мазкур фармойишлар туфайли жуда кўплай ажойиб инсонлар... нацистлар Германиясининг ашаддий душманлари азият чекишини биламан. Уларга жуда ачинаман... лекин биз, гарчи ҳар бир номзодни синчиклаб текшириш керак бўлса ҳам, шундай қила олмаймиз”. Ҳибсга олишларнинг биринчи босқичи 24 июнда бошланди.

Одамлар бир-бирларига антисемит ғийбатларни етказишарди – оғир кунларда бундай ҳол тез-тез рўй бериб туради, – яҳудийлар қора бозорга эгалик қиляпти, улар ҳарбий кучларни тўлдириб юборган, уларнинг ўзгача имтиёзлари бор, пуллари кўп, энг яхши егулик, энг асл кийимлар уларда, деган миш-мишлар авж олди. Яҳудийларга қарши кайфиятни пасайтиришдан умидини узган инглиз-яҳудий иттифоқининг ўзи умуммиллат таъсири остига тушиб қолди. Газеталар қочоқлар, шу жумладан, яҳудийларга қарши “энг қаттиқ чоралар” қабул қилишга чақириб, ҳибсга олишларни кенгайтиришни қўллаб-қувватларди; британиялик синагогаларда олмон тилидаги хизматлар тўхтатилди, британиялик яҳудий депутатлар Кенгаши эса Германиядан келган яҳудий қочоқлар йиғилишларини чеклаб қўя бошлади.

Лидсда Эдит бир неча ойдан буён кўркувдан титрарди. Улар Рихард билан синагогадан унча узок бўлмаган кўхна виктория даври уйдаги мўъжазгина хонадонда яшардилар. Эдит Бростофф хонимникада яшаб, оқсочлик қилиш вазифасидан кечди ва энди яқинроқда яшайдиган аёлнинг уйига бориб-келиб, хизматини қиладиган фаррош бўлиб ишга кирди. Ишни ўзгартириш осон эмас эди, чунки бундай ишдан ишга ўтишлар ҳақида Ички ишлар вазирлигини бохабар этиш ва уларнинг рухсатини олиш зарур эди. Рихард ҳалол печенье пиширишни давом эттирарди. Улар фарзанд кутиб, бахтиёр яшашлари даркор бўлса-да, лекин Эдит ўзини кўйишга жой тополмасди. Олмонча лаҳжада сўзлашувчи одам учун Британиядаги ҳаёт борган сари нокулай бўлиб борарди. Германиянинг ҳужум қилиб қолиш хавфи ўсган сари эса, уларнинг кўркуви тобора ортарди. Улар нацистлар қаршисида Австрия қандай тез кулаганини кўргандилар ва Чэйпелтон-Роудда ҳужумчиларни ва Эйхман ёки бошқа эсас амалдорларининг Лидс майдонида фармонлар ўқиётганларини осон тасаввур қилишарди.

Эдит Европадан умуман қочиб кетиш энг яхши йўл эканини тушунди ва ўзининг қоғозлари орасидан Америкадаги қариндошларининг тасдиқловчи хатларини излаб топди. У қочоқлар кўмитасига мурожаат қилиб, эрга текканидан кейин мазкур хатлар амал қиладими, дея сўровнома ёзиб юборди. Лондондан жавоб келишини деярли икки ҳафта кутишга тўғри келди: йўқ, энди хатлар амал қилмайди. Эдит қариндошларига яна хат ёзиб, улардан янги қафолат хатлари сўраши керак эди. Шунингдек, улар унинг эрини ҳам қўллаб-қувватлашлари қафолатлашлари зарур эди. Уларнинг ҳар иккаласи эмиграция визаларини олиш учун Лондондаги Америка элчихонасига мурожаат қилишларига тўғри келарди, албатта. Уруш тобора авжга чиқар, уларнинг бошлари узра осмонда жанглار борар,

хибсга олиш хавфи ортар, Эдит билан Рихардни эса, узок ва азобли қоғозбозлик жараёни кутарди.

Бу жараён қанча вақтни ўз ичига олиши мумкинлигини улар билолмадилар; июлнинг бошларида ҳукумат дастурининг иккинчи босқичи кучга кирди ва Лидс полицияси Рихардни хибсга олди.

Эдитнинг омади келиб қолгани боис, хибсга олинмади. Болали аёлларни эри билан бирга хибсга олишарди, фақат ҳомиладор аёллар бундан истисно эдилар.

Йигирма бир яшар Рихард Дахау билан Бухенвальддаёк мажруҳ қилинганди; у Британияга бошпана излаб қочган эди. Мана энди уни нацистлардан ҳимоя қилмоқчи бўлган ўша одамларнинг ўзи уни хотини ва ҳали туғилиб улгурмаган фарзандидан айириб, қамаб қўйишди.

Эдит дарҳол Ички ишлар вазирлигига эрини қўйиб юборишларини сўраб ариза берди. Жараён осон эмасди, хибсга олинган жамиятга ҳеч қандай хавф солмаслиги ва душман билан курашда салмоқли ҳисса қўша олишини исботлаши керак эди. Яхудий қочоқлар қўмитасининг Лидс билан Лондондаги ҳар иккала бўлинмаси хибсга тушиб қолган минглаб яхудийлар номидан вазирликка мурожаат этишганди. Қамалганлар ҳаддан зиёд кўплиги боис, махсус жиҳозланган лагерлар уларни сиғдирилмас ва уларнинг ўрнига эскирган пахта фабрикалари, ташландиқ заводлар, пойга учун мўлжалланган далалар ва бошқа ҳар қандай жойдан фойдаланиларди. Кўпчилик Мэн оролидаги хибсга олинганларни тутиб турувчи бош марказга тушганди. Ёши каттароқ кишиларнинг эслашича, нацистларнинг концентрацион лагерлари айнан шундай бошланган – Дахауга ташландиқ фабрика вайроналарида асос солинган эди.

Июль ўтиб, август келди. Эдит ҳомиладор ҳолда, эри ҳақида ҳеч нима билмасди. У ёзнинг охирларида Яхудий қочоқлар қўмитасига хат ёзди, лекин унга вазирликка ортиқ хат

ёзавермасликни маслаҳат беришди: “Ҳозирги фурсатда сиз имкондаги барчасини қилдингиз, деб ҳисоблаймиз ва ўйлаймизки, кўмита томонидан кейинги аралашувларнинг ҳожати йўқ. Ички ишлар вазирлиги бу каби мурожаатлар акс этган хатлар... бирон-бир қарор қабул қилишни кечиктириши мумкинлигидан сизни хабардор қилади”.

Бир неча кун ўтгач, у хабарнома олди – Рихард қамокда қолади.

Концентрацион лагерда бўлган киши учун Британия лагеридаги ҳаёт нисбатан осон эди. Ҳеч қандай мажбурий меҳнатсиз, масхаралаш ва таҳқирлашларсиз, ўзгаларни қийноққа солиб ҳузурланувчи соқчиларсиз ҳаёт. Бундай лагерлардаги асирлар футбол ўйнаб, шахсий газеталарини чиқариб, концерт ва маърифий машғулотлар ўтказардилар. Бироқ барибир улар маҳбус бўлиб қолаверишарди. Ва гарчи уларни эсэсчилар кўриқламаётган бўлса-да, яҳудийлар нацистлар режимининг ашаддий ва гина сакловчи тарафдорлари билан яқин қўшни бўлиб қолишди. Рихард ҳомиладор Эдит ёлғиз ўзи, эрининг маошисиз кун кечиршига тўғри келаётганидан ҳам азоб чекарди.

Сентябрнинг бошларида ҳомиладорлигининг тўққизинчи ойидаги Эдит эрини озод этилишини сўраб яна бир ариза берди. Кўмита уни ишонтириб деди: “Мазкур номзод хусусида ижобий қарор чиқишига чин дилдан ишончимиз комил”. Яна кутиш бошланди. Икки ҳафтадан кейин хорижликлар ишлари бўйича департаментидан Рихарднинг иши “иложи борича тезроқ” кўриб чиқиш учун берилиши ҳақида далолатнома келди.

Икки кундан кейин Эдитни тўлғоқ тута бошлади. Уни Лидс марказидаги Гайд-Террас кўчасида жойлашган туғруқхонага олиб боришди ва у 18 сентябрда соғлом, бақувват ўғил фарзандини дунёга келтирди. Эдит унга Питер Жон деган исм

берди. Йоркширда туғилган инглиз гўдагига инглизча исм кўйилди.

Рўй берган воқеаларнинг долзарблиги аста-секин пасайиб, жамоатчилик фикри унчалик бешафқат бўлмай қолди ва ҳеч бир айбсиз камалган қочоқларни кўллаб-қувватловчи овозлар тез-тез янграй бошлади. Июль ойида бир неча минг одам, – улар орасида яхудийлар ҳам бор эди, – Канадага кемада жўнатилди, ўша кемани эса сув ости қайиғи чўктириб юборди. Шунча кўп одамнинг ўлими Британияни ларзага солди ва фақат шунчаки хорижлик бўлганлари туфайлигина айбсиз кишиларга адолатсизлик қилишганини тушунишга мажбур қилди. Сиёсат секин-аста ўзгарарди. Парламентда ваҳимага берилиб амалга оширилган ҳаракатлардан афсусландилар; консерватив партия аъзоларидан кимдир шундай деди: “Биз, гарчи атайлаб бўлмаса ҳам, ўз курашларимизда бир қадам ҳам олдинга силжимамай, уруш келтирган офатлар миқдорини кўпайтирдик, холос”. Лейбористлар партиясининг аъзоси: “Биз, Гитлер яхудийлар, социалист ва коммунистларни концентрацион лагерларга қамай бошлаган чоғда, бу мамлакатни қоплаб олган ўша дахшатни хотирлаймиз. Биз бундан ҳайратда қолгандик, бироқ айнан ўша одамлар билан худди шундай иш қилганимизни ҳатто сезмадик ҳам”, – дея кўшиб кўйди.

Рихардни чиқаришаётгани ҳақидаги янгилик Эдитга етиб келганида, Питер беш кунлик чакалоқ эди.

* * *

Густав ёндафтарчасини очиб, саҳифаларини варақлаб чиқди. Ҳаммаси ҳеч қанчамас – бутун 1940 йил уч саҳифага сиғибди. “Вақт шундай ўтяпти, – ёзарди у, – тонг саҳардан туриш, кеч оқшомда орқага қайтиш, кечки таом, дарҳол уйкуга ётиш. Йил бўйи фақат иш ва жазолар”.

Тўғри, ҳар доим ҳам дарҳол уйкуга ётилмасди. Лагернинг бош коменданги ўринбосари СС майори Артур Рёдль яхудий маҳбуслар учун янги синов ўйлаб топганди. Ҳар куни тош кони, экин майдони ёхуд қурилишдан чарчаб, сулайиб, оч қайтган яхудий маҳбуслар, то қолган бошқалар ўз баракларига тарқалиб кетгунларига қадар, прожекторлар ёритган майдончада тик турганча, кўшиқ айтишлари керак эди.

Кўлидан келмайдиган мансабга миниб олган маҳмадона ва шайтон Рёдль ўзининг тентак бўлишига қарамай, “яхудийлар хори” кўшиқларини тинглашни ёқтирарди. Уларга лагернинг оркестри жўр бўлар, “хормейстер” эса шағал уюми устида турганча, дирижёрлик қиларди.

– Яна! – кичкирарди Рёдль овозкучайтиргичга ва оёқларида зўрға турган маҳбуслар чуқур нафас олиб, кейинги кўшиқни куйлашларига тўғри келарди. Агар улар унча яхши куйламасалар, овозкучайтиргичдан мана бундай бақириқлар янграрди: “Оғизларингни очларинг! Нима, сен чўчкаларга ашула айтиш ёқмайдами? Қани, ҳамманг ерга ётларинг ва ашула айтларинг!”

Улар, қандай об-ҳаво бўлмасин, чанг, лой, кўлмакми ёки қорми, ерга дарҳол ётиб, кўшиқ куйлашларига тўғри келарди. Блоклар бошлиқлари сафлар орасидан юриб, етарлича баланд овозда куйламаганларни урардилар.

Бундай кўшиқ куйлаш жараёни кўпинча соатлаб давом этарди. Баъзан Рёдль зерикиб қолар ва кечки овқатга кетаётганини эълон қилар, улар эса тикка турган кўйи, репетицияни давом эттиришлари кераклигини тайинларди. “Агар ашулани яхшилаб айтмасаларинг, – дерди у, – туни билан шу ерда тураверасанлар”. Бу ерда туни бўйи турган маҳбусларни назорат қилишдан эсэсчи соқчилар унчалик хурсанд бўлмасдилар ва улар ўз газабларини маҳбусларга сочиб, уларни уриб, хумордан чиқишарди.

Улар кўпинча “Бухенвальд кўшиғи”ни куйлашарди. Унинг шеърини таникли шоир Фриц Лёнер-Бед ёзган бўлиб, муסיқасини веналик бастакор Герман Леопольди яратганди. Уларнинг ҳар иккаласи маҳбус эдилар. Кўшиқнинг куйи марш оҳангида бўлиб, шеър матни ҳатто оғир вақтларда ҳам жасоратни сақлашга чақирарди. Рёдль унга атайлаб буюртма берганди: “Ҳамма лагерларнинг ўз кўшиғи бор. Бизда Бухенвальдниги бўлиши керак”. У танловда ғолиб чиққан бастакорга ўн марка мукофот беришни ваъда қилганди (гарчи бу пул тўланмаган бўлса ҳам) ва натижасидан жуда хурсанд бўлди. Маҳбуслар эрталаб ишга кетаётганларида уни куйлашарди.

*О Бухенвальд, сени унутмасман,
Сенда менинг тақдирим.
Сени яратгангина англар
Озодликнинг ажойиблигин!*

*О Бухенвальд, инграмаймиз биз,
Ҳаёт бизга жафолар берса,
Унга дермиз – ҳа, шундай кун келар,
Биз ҳам бўлгаймиз озод!*

Рёдль кўшиқнинг матни нақадар провакационлигини ҳатто тушунмади ҳам. “Ўзининг тентаклиги боис, – хотирларди Леопольди, – у кўшиқнинг инқилобийлигини ҳам сезмади”. Шунингдек, Рёдль яҳудийларнинг жиноятлари ва пасткашликлари тўғрисидаги ҳақоратловчи шеърга “Яҳудийча кўшиқ” учун ҳам буюртма берди, лекин у “жудаям жиннич” чиққани туфайли, бу кўшиқни тақиқлаб қўйди. Кейинроқ бошқа зобитлар кўшиқни эслаб қолишди ва маҳбусларни кеч тунгача шуни куйлашга мажбур қилишарди.

Бироқ “Бухенвальд кўшиғи” лагерда ҳаммадан кўпрок янграрди. Яхудийлар уни прожекторлар ёруғида майдонда турганча, сонсиз маротаба куйлайверишарди. “Рёдль бу кўшик остида ракс тушишни ёктирарди, – сўзлаб берди Леопольди. – Майдоннинг бир томонида лагернинг оркестри куй чалган чоғда, иккинчи томонда маҳбусларни калтаклашарди”. Тонг саҳарлаб ишга кетаётганда “Бухенвальд кўшиғи”ни айтган маҳбуслар бутун СС га бўлган нафратларини унга жойлашарди. Кўплар шу кўшикни куйлаб ҳалок бўлишган.

“Бу ҳолда улар бизни енголмайдилар, – деб ёзарди Густав ўз кундалигида. – Уруш давом этмокда”.

* * *

Бухенвальд ой сайин тобора кенгайиб борарди. Ўрмон ходаларга айланиб, йўқолиб борар, Эттерсберг қиялигидаги кесилган жойлар орасида эса янги бинолар қуриларди.

СС казармалари икки қаватли уйчалардан ярим доира тузганча, марказида зобитлар казиноси жойлашганди. Ўша ерда зобитлар учун томорқали кўркам виллалар, унча катта бўлмаган ҳайвонот боғи, манежли отхона, гараж мажмуаси ва СС транспорти учун бензоколонка бор эди. Бошқа нарсалардан лагерда тош конига яқин қияликдаги дарахтлар орасида лочин боқиладиган кушлар хонаси бор эди; у ерда вольерлар, атрофи очиқ шийпон ва эман ходаларидан ясалган баҳайбат каминли овчилар уйи ҳам бўлиб, уй деворларини жониворлар каллалари безар, у кимматбаҳо залворли мебеллар билан жиҳозланганди. Бу уй Герман Геринг учун мўлжаллаб безатилган, аммо у бу ерга бирон марта ҳам келмаганди. Эсэсчилар у билан шу қадар ғурурланар эдиларки, ҳатто бир марка эвазига маҳаллий олмонлар учун экскурсиялар уюштириб, ўз мулкларини кўришларига имкон беришарди.

Барча бино ва курилмалар ўзлари жойлашган тогдаги дарахтлар ҳамда тошлардан барпо этилган бўлиб, у ерларга тўсин ва ҳарсанг тошларни қўлларида ташиб, ғиштини терган маҳбуслар кони тўкилганди.

Курилиш майдонларини боғлаган йўллар бўйлаб Густав Кляйнман ўз дўстлари билан курилиш материаллари ортилган араваларни тортиб юрган, унинг ўғли эса курувчилардан бири бўлган. Фрицнинг валийнёмати Лео Мозес яна ўз танишбилишларини ишга солиб, Фрицни СС учун гаражлар кураётган гуруҳга ўтказишди.

Мазкур лойиҳага жавобгар биринчи курилиш бўлинмаси назоратчиси Роберт Сиверт Лео Мозеснинг дўсти эди. Келиб чиқиши поляк Германия фукароси Сиверт камзулида сиёсий маҳбуснинг қизил учбурчаги билан юарди. У ёшлигида курилишда ишлаб, ғишт терарди. Биринчи жаҳон урушида эса, Германия қўшинида хизмат қилганди. Ҳақиқий коммунист, 1920-йилларда у Саксония парламенти аъзоси бўлган. У элликдан ошган бўлишига қарамай, жисмоний кучи ва ғайратини сақлаб қолганди; Роберт чорпахилдан келган, йўғон, кенг юзли ва барок қошлари остидаги кўзи қисик эди.

Бошида Фриц фақат курилиш материалларини ташиб юрди – у ёкка олиб бор, бу копни кўтар ва югур! 50 кг цемент солинган коп Фрицнинг ўзидан ҳам оғирроқ эди. Бошқа ишчилар боланинг елкасига қопни ортишар ва у қоқилиб, айтилган жойга югуриб боришга ҳаракат қиларди. Лекин бу ерда уни қалтаклашмас ва масхаралаб ҳақоратлашмасди. Эсэсчилар курувчилар командасини қадрлардилар ва Сиверт ўз ишчиларини ҳимоя қила биларди.

Ташқи кўринишдан қаттиққўл бўлиб кўринса ҳам, аслида Роберт Сивертнинг кўнгли юмшоқ, раҳмдил эди. У Фрицни унча оғир бўлмаган ишга – қоришмани қориштиришга қўйди ва соқчилар билан ўзини қандай тутиш кераклигини ўргатди. “Агар

эсэсчи келаётганини кўрсанг, тезроқ ишлаб, ўзингни кўрсат. Лекин мабодо эсэсчи яқинроқда бўлмаса, шошилма, озроқ дам олсанг ҳам бўлади”. Фриц кўриқчини пайқаш ва зўр бериб ишлаётгандек кўринишга шундай устаси фаранг бўлиб кетдики, ҳатто энг ғайратли ишчи деган ном олиб, шуҳрат қозонишга эришди. Сивер уни прораб, СС сержанти Бекерга кўрсатиб: “Қаранг, мана бу яхудий бола ишни қандай боплаяпти”, – деб кўйди.

Кунлардан бир кун Бекер курилиш майдончасига ўз бошлиғи, “ҳимоя қамоғи” остида бўлган маҳбуслар бўйича комендант ўринбосари СС лейтенанти Макс Шоберт билан келди. Сиверт Фрицни чакиртириб, зобитга уни кўрсатди ва унинг ишдаги муваффақиятларини мактади.

– Яхудийларга ғишт теришни ўргатсак бўларди, – дея таклиф киритди у.

Доимо истехзоли тиржайиб юрадиган Шоберт ўзининг каттакон бурни тепасидан Фрицга қараб кўйди. Бу таклиф унга умуман ёкмади: шу яхудийларни ўргатиш етмай турганди ўзи! Йўк, бунга сира йўл кўймайди. Бироқ уруғ ташлаб кўйилганди.

Гарнизонни кенгайтириш учун янги эсэсчи кўшинлар Бухенвальдга келган чоғда, мазкур уруғ униб чиқа бошлади. Казармаларни ўз муддатида куриб битказиш учун ишларни тезлаштириш керак эди, ҳозирги мавжуд ишчи кучи билан эса, бунинг иложи йўк эди. Сиверт ўз таклифига яна қайтди, бу сафар у тўғридан-тўғри комендант Кохга мурожаат қилди. У ғишт теришни биладиган ишчилари етарли эмаслигидан шикоят қилди. Ягона йўл – ёш яхудийларни ишга ўргатиш. Кох худди Шоберт каби бурнини жийирди. Сиверт, акс ҳолда, ишни ўз муддатида тугатолмаслигини тушунтирганча, ўз гапида туриб олди, лекин жавоб аввалгича эди – ҳеч қандай яхудийлар.

Сиверт ўзининг ҳақ эканлигини амалда исботлашдан ўзга чора йўк, деган қарорга келди ва Фрицни ўзига шогирдликка

олди. Аввалига Сиверт унга оддий тўғри теришни ўргатди, буни у оқсуяк-курувчи назорати остида бажарарди. Фриц тортилган ипни мўлжаллаб, қоришмани солар ва ғиштларни бирин-кетин аниқ ва тартиб билан терарди. Қўл меҳнати билан ишлаш қобилияти унга отасидан ўтгани боис, бу ишни тез ўрганиб олди. Ғишт териш асосини эгаллаб олгач, у бурчакларни чиқаришга, устунлар ва контрфорсларга, кейин каминлар ва қувурларга ўтди. У ҳаво намлигида сувок қилишни ўрганарди. Сиверт у билан гаплашиш ва унинг муваффақиятларини баҳолаш учун ҳар куни келарди. Фриц жуда киска фурсат ичида Бухенвальддаги яҳудийлардан биринчи ғишт терувчи ва қурувчи бўлиб етишди.

Унинг эришган ютуқлари шу қадар яхши таассурот қолдиргани ва унга бўлган талаб зўрлиги туфайли комендант Кох ортга чекинди ҳамда Сивертга яҳудий, поляк ва румин ўсмирларига ғишт теришни ўргата бошлашига ижозат берди. Улар ярим кунни ишда ўтказишар, иккинчи ярмида эса, лагердаги ўз блокларида қурилиш назарияси ва амалий фанларни ўрганишарди. Улар энгига “Ғишт терувчилар мактаби” ёзуви туширилган боғламани боғлаб олишарди ва айрим имтиёзлардан фойдаланишарди: жумладан, энг муҳим бўлган жисмоний меҳнат билан машғул кишиларга мўлжалланган қўшимча овқат олишарди. Уларга ҳафтада икки марта қўшимча нон бўлаги билан ярим кило қонли пудинг ёки гўштли запеканка бериларди. Егуликларни тўғри қурилиш майдончасига етказиб бериларди. Уларнинг нон, ёғ, бир қошиқ лавлаги қиёми, чўққаёнғоқ қаҳваси ва қарам шўрвадан иборат оддийгина рационидан кўра, буниси шоҳона зиёфат эди.

Фриц учун Роберт Сиверт ўзида қаршилик кўрсатиш руҳи ва одамий меҳрибонликни мужассамлантирган қаҳрамон эди. У энг биринчи навбатда ёшлар учун қайғуруар ва улар ҳаётини асраб қолишга қобил билим ва малакалар билан қуроллантиришга қўлидан келган барча ишни қиларди. “У биз билан худди отадек,

сабрли ва меҳрибон оҳангда сўзлашарди”, – дея эсларди Фриц. Бу одам шу ёшда ва маҳбусликда кечирган шунча йиллардан кейин бунча куч-ғайратни қайдан олишини Фриц тасаввур қилолмасди.

Қиш келиши билан Сиверт аёзда сувоқ билан қоришма ёрилиб кетиши мумкинлигини баҳона қилиб, қурилишда мазут печлар ўрнатишга рухсат олди. Аслида, у эгнида қамоқхонанинг махсус либосидан бошқа иссиқ кийими бўлмаган ўз ишчилари ҳақида қайғуларди. Жасур ва инсонпарвар Роберт Сиверт яхудийлар, румин ёки поляклар учун онгли равишда СС билан хатарли мунозараларга бориб, ўз тамойилларидан асло чекинмасди. Бироқ унинг таъсири қурилишдан ва ғишт терувчилар мактабидан ташқарида тарқалмас эди. Иш тугаганидан кейин асирлар асосий лагерга қайтганларидан сўнг, майдончада яна ашула айтиш, калтакларга чидаш ва тасодифий қотиллик қурбонлари бўлишларига тўғри келарди. Фриц бошқа маҳбусларга қараркан, ҳеч бўлмаганда, яхши овқатланаётгани ва уни соқчилар чизигига итариб юборишлари ёки ўласи қилиб уришларидан кўрқмаслиги мумкинлиги учун ич-ичида ўз валийнёмаатидан миннатдор бўларди. У фақатгина транспорт гуруҳида аркон тортиб юрган отасидан хавотирланиб кийналарди. Фриц окшомлари отаси билан кўришганида унга бериш учун ўзининг қўшимча егулигидан бирон нима олиб қўйишга ҳаракат қиларди.

Густав ўғлининг янги тайинловидан ва унинг хавфсизлиги таъминланганидан хурсанд бўларди. “Ўғлим ўзидан катталарнинг ҳаммаси ва назоратчи Роберт Сиверт билан дўстлашиб олди, – деб ёзарди у. – Бизга ҳаммадан кўпроқ Лео Мозес ёрдам бермоқда, у туфайли эртанги кунимизга ишончимиз бор”. Ҳақиқий оптимист Густав улар ушбу синовлардан эсон-омон ўтиб олишларига умид қиларди.

Сал аввалроқ Фрицни ёшлар блокидан отасига яқинроқ бўлган 17-блокка ўтказишган эди. Дўстларидан айрилиш оғир бўлди, бироқ бу кўчириш унинг ҳаётидаги муҳим босқич бўлиб, унинг катталашшигига кўмаклашди. 17-блокда австриялик борўли ва таникли кишилар бор эди.

Улар асосан сиёсатчилар эдилар, лекин камзулларида қизил учбурчаги бор бошқа кўпгина махбуслардан кўра мавкеи баландроқ эди. Отаси социал-демократик партиядан ишлаган кезларида, улар билан таниш бўлгани туфайли, уларнинг баъзиларининг исми Фрицга маълум эди. Бу ерда яҳудий социалист, Вена ер кенгаши (Ландстаги) президенти Роберт Даннеберг бор экан. У “Қизил Вена” – Биринчи жаҳон уруши охиридан 1934 йилда ҳокимият тепасига ўнглалар келгунига қадар давом этган социализмнинг гуллаган даври етакчи фаолларидан бири эди. Оғир, босиқ Даннебергдан буткул фарқ қилган кулча юзли Фриц Грюнбаум кувноқ ва кулгили одам эди. У Берлин ва Вена кабаре юлдузи, Франц Легарнинг (Гитлер ёқтирган композиторлардан бири) сценаристи, киноактёри ва либреттисти эди. Нацистлар уни Аншлюсдан кейин яҳудийларнинг таникли арбоби ва сиёсий сатирики сифатида ҳибсга олишганди. Анчагина қариб, озиб кетган, кал бош, қалин кўзойнақ таққан бу киши қайсидир бир жихати билан Маҳатма Гандини эслатарди. Тош кони ва ўраларни тозалаш ишларидан кейин унинг рухи синиб, саломатлиги ёмонлашганди: бир куни у жонига қасд қилишга ҳам уринганди. Бироқ нималар содир бўлганидан қатъи назар, Грюнбаум аввалги ўткир ақли, ҳозиржавоблигини сақлаб қолганди ва вақти-вақти билан бошқа махбуслар рўпарасида кабаре репертуаридан кулгили саҳналарни ижро этиб берарди. У ўзининг тақдири ҳақида қисқа ва аниқ гап айтарди: “Агар исмимнинг ўзи менга душманлик қилса, ақлим менга қандай ёрдам беради? Шоир Грюнбаум тамом бўлди”. Бу тўғри экан – бир неча ойдан кейин у вафот этди.

Фрицнинг яна бир таниши доимо кўзойнакда юрадиган ва чехраси маъюс Фриц Лёкер-Беда “Бухенвальд кўшиғи”нинг таъсирчан ва аёвсиз шеъри муаллифи эди. Худди Грюнбаум каби у ҳам Легар опералари учун либреттолар ёзар эди. У Гитлер билан Геббельсга таъсир кўрсатиш қобилиятига эга Легар уни озодликка чиқаришга эришади, дея узок вақт умид қилиб юрди, аммо бу умидлари сароб бўлиб чикди ва амалга олмади. Унинг азобланишларига кўшимча тарзда лагердаги овозкучайтиргичдан Легарнинг “Жудитта” ва “Жилмайишлар мамлакати” оперетталаридан кўшиклар тез-тез бериб турилар ва эсэсчилар уларнинг муаллифи кимлидан умуман хабари йўқлиги аниқ эди. Унинг учун шеърини ўзи ёзган “Юрагимни Гейдельбергда колдирдим” оммабоп кўшикни тинглаш янада оғиррок эди.

17-блокнинг энг обрўли махбусларидан бири веналик ёш психоаналитик ва троцкийчи, қизғиш-сарик юлдузли яхудий сиёсий асир Эрнст Федерн эди. Унинг ташқи кўриниши алдамчи бўлиб, боши кал, юзи маъюс кўрингани билан, қалби ўта юмшоқ, раҳмдил, меҳрли инсон эди. Унинг ёнига ҳар қандай одам бориб, ўз ташвишлари тўғрисида гаплаша оларди. Унинг кўнгилга таскин берувчи кўтаринки руҳи айримларга ғалати туюлса ҳам, аммо бошқа махбусларнинг қалбига хотиржамлик ато этарди.

Баракда социал-демократлар, христиан социалистлари, троцкийчилар ва коммунистлар қўшнилик қилишарди. Оқшомлари, бўш вақтида Фриц сиёсат, фалсафа, уруш тўғрисида уларнинг суҳбатларидан баҳраманд бўларди. Суҳбатлар интеллектуал, донишмандона эди, лекин Фриц кам нарсаларни тушунарди. Унинг ягона англагани – уларнинг Австрия келажагига ишончи эди. Ўзларининг чорасиз вазиятдалиги ва ўз мамлакатларининг мустақил давлат сифатида йўқолиб бўлганига карамасдан, уларнинг ҳаммаси Австрия нацистлар хукмронлигидан қутилиб, ўзини тиклайди, янгиланади ва

ажойиб бўлади, деб ҳисоблардилар. Гарчи ҳар замонда лагерга сизиб кирган янгиликлар ҳозирча Германия барча фронтлар бўйлаб ғолиб чиқаётганидан хабар берсалар ҳам, 17-блокдаги маҳбуслар унинг охир-оқибатда урушда енгилишига ишонардилар. Улардан жуда камчилигига ўша даврга етиб бориш насиб этса-да, яхшироқ келажак келишига комил ишончи бўлган ана шу эркаклар ёнида Фрицнинг ишонч ва жасорати мустаҳкамланарди. “17-блокда хукм сурган дўстона рух ҳаётимни тубдан ўзгартирди, – дея хотирлайди у кейинроқ. – Мен шундай бирдамликни кўрдимки, уни концентрацион лагердан ташқарида тасаввур ҳам қилиб бўлмайди”.

Фрицнинг 17-блокда яшаган даври ҳақидаги муҳим хотираларидан бири Фриц Грюнбаумнинг туғилган куни эди (унинг опаси Герта ҳам худди шу куни ўн саккиз ёшга тўлганди). Маҳбуслар ўз егуликларидан бир қисмини ўртоқларини кечки овқатда меҳмон қилиш мақсадида чегириб, дастурхон тузатишди. Унга ошхонадан яна у-бу нарса ўғирлаб келиб, қўшиб қўйишди. Ҳаммалари овқатланиб бўлгач, Лёнар-Беда сўзга чиқди, Грюнбаумнинг ўзи эса, бир нечта куплетлар ижро этиб берди. Ораларида энг кичиги бўлган Фриц ҳам собик юлдузни табриклаш имконига эга бўлди.

Ушбу сиёсатчи, аҳли донишлар ва артистларнинг Леопольдштадтдан бўлган мебелчи, энди эса ғишт терувчининг ёшгина шогирди, Кармелитермарктдан чиққан оддийгина бола ўртасида қандай умумийлик бўлиши мумкин? Бунинг сабаби – уларнинг ҳаммаси австриялик ва яҳудийлар эди. Шунинг ўзи кифоя эди. Улар Бухенвальдда атрофларини заҳарли денгиз қуршаб, ҳалокатга учраган кема қурбонларидан омон қолган миттигина гуруҳдан иборат эдилар.

Ўлимлар эса давом этарди.

Тош қонида қотилликлар янада тез-тез содир бўларди. Кўпгина ҳалок бўлганлар Фрицнинг ёки отасининг дўстлари

бўлиб, улардан баъзилари аввалги Венадаги даврдан буён дўстлашгандилар. Ўша йили барча концентрацион лагерлар бўйича ўлимлар сони тахминан 1300 дан 14 000 гача ошиб кетганди. Бунга сабаб уруш эди; то Ваффен СС билан Вермахт Германия душманлари билан Польшадан Ла-маншгача курашиб, улар устидан ғалаба қозонгунларига қадар Тотонкопф СС аскарларининг ҳам ичида қони қайнаб, курашга чанқоқлик уйғонди ва ўзлари учун ички душман топиб, унга қарши урушга киришдилар. Ҳарбий ғалабалар тўғрисидаги хабарлар ғолибона агрессияларнинг чакнашини келтириб чиқарди, енгилишлар эса – масалан, ҳанузгача қаршилик кўрсатаётган ягона мамлакат бўлган Британияда, – қасос олишни талаб этарди.

Доимий тарзда сони ўсиб бораётган мурдалардан халос бўлиш янада қийинлашарди ва 1940 йилда лагерларда крематорийлар кура бошладилар. Бухенвальдда бу баланд девор билан ўралган ҳовлиси бор чоғроқ чорси бино эди. Майдондан ғишт устидан ғишт терилиб қандай кўтарилаётгани ва унинг қувури кўриниб турарди; бино қурилиши тугатилганда, ундан дастлабки аччиқ тутун отилиб чиқди. Ўша кундан бошлаб қувур деярли тўхтовсиз тутун буркситарди. Баъзан тутун дарахлар учлари ортига, юкорига учиб борар, баъзан эса, лагерни қопларди. Аммо унинг бадбўй иси: димоқни ачиштирувчи ажал нафаси домий равишда сезиларди.

* * *

Янги йилда, кўп ойлик кутишдан кейин Тини Венадаги АҚШ консулигидан жавоб олди.

1940 йилнинг март ойидан бошлаб виза олиш учун суҳбатга одамларни шахсан чақиришарди ва унга консуликка биргаликда боришлари учун то Густав билан Фриц озод

этилгунларига кадар кутишни тавсия этишганди. Бирок СС уларни, то маҳбусларнинг эмиграцияси учун тайёр хужжатлар такдим этилмагунига кадар, кўйиб юбормасди, шундай қилиб, улар яна боши берк кўчага кириб қолншди.

Барча хужжатлар жойида эди. Америка визаларини олиш ва чипталарини харид қилиш (улар учун дархол пул тўлаш керак эди), шунингдек, бирини иккинчиси билан мувофиқлаштириш муаммо эди. Токи Франция мустақил давлат экан, у орқали Америкага жўнаб кетса бўларди, аммо Германия босиб олганидан кейин, француз портларининг барчаси ёпилганди. Кузда эмигрантларга Лиссабон орқали жўнаб кетиш имконини беришди, бироқ Венадаги АҚШ консуллиги виза беришни шу захоти тўхтатди. Президент Рузвельтнинг қочоқларни кучок очиб кутиб олишлари ҳақидаги ишонтиришлари ўсиб бораётган антисемит кайфият таъсирида сусайиб қолди. Жамоатчилик фикри қаршисида ночор қолган президент Давлат департаментига визалар сонини камайтириш тўғрисида фармойиш берди: “Энди ҳеч қандай хорижликларни киритмаймиз”. Консулликлар аризадорларни укубатли суҳбатларга таклиф этишда давом этар, бу суҳбатлар нотарнусда тасдиқланган хужжатлар таржимаси ва полициядан маълумотлар такдим этишни, пароходга амал қилувчи чипталар ҳамда яхудийларга қарши маҳаллий солиқлар тўлангани ҳақидаги тасдиқланган хужжатларни талаб қилишарди. Энг сўнгги босқичда, асабийлашган аризадор ниҳоят, мўъжиза билан тўплаган қоғозларни такдим этган чоғда, у ўзининг Кўшма Штатлар учун қадрли эканини исботлай олмагани, шу боис, “жамият учун ошиқча юк бўлиш” эҳтимоли кўпроқлигини хабар қилишарди. Унга виза бериш рад этиларди.

1940 йил октябрида ҳамма аризадорлар – доимий ташвишда яшаган ва беҳисоб солиқларни тўлаш туфайли қашшоқлашиб қолган одамлар, – рад жавобини олишди. Тини чорасиз аҳволда

колди. “Бизда ҳаммаси бор, – деб ёзарди у Нью-Йоркдаги Германия яхудийларига ёрдам кўмитасига, – бироқ хали биздан ҳеч ким жўнаб кетмади... Маҳаллий консуллимиз аниқ жавоб бермаяпти”. Бундай барча кечиктиришларнинг сабаби нимага боғлиқлигини у тушунмасди, унинг эри катта тажрибага эга қўли гул уста ва қўллаб-қувватлашга оид хатлар тўлиқ тақдим этилган бўлса, ахир...

У, ҳеч бўлмаса, болалари жўнаб кетишларидан умид қиларди. 1941 йилнинг бошларида унинг иши сал олдинга силжиди. Уларнинг тўйида иштирок этган, ҳозир эса Массачусетсда истикомат килувчи эски дугонаси Альма Маурер ўзи яшайдиган ернинг судьяси бўлмиш жуда обрўли яхудий жанобдан Курт учун таклифнома олибди. Кейин эса мўъжиза рўй берди: АҚШ кам сонли яхудий болалари учун озрок енгиллик беришга розилик билдирди. Германиядаги яхудий болаларига ёрдам кўмитаси кўмагида мамлакатга чекланган микдорда вояга етмаган шахсларни катталар ҳамроҳлигисиз киритиш ва муносиб яхудий онлаларга жойлаштиришга қарор қабул қилинди. Куртнинг номзодини маъқуллашди.

Айрилиқ Тини учун ҳам, Герта учун ҳам оғир эди, бироқ бу унинг хавфсизлигини таъминлашнинг ягона йўли эди. Шунда яна бир яхши янгилик чиқиб қолди: гарчи Герта болалар дастури билан жўнаб кетолмаса ҳам, агар у зарурий визани ола билса, Массачусетсдаги раҳмдил бир жаноб унинг кафиллигини ўз зиммасига олиб, уйига киритиш учун рози бўлибди.

ЯНГИ ЁРУҒЛИК

Эттерсберг қияликлари узра кулранг булутли осмон остида қалин ёкқан юмшоқ қор ястаниб ётар, бироқ у бараклар ва қўриқчи миноралар шаклу шамойилини яширмасди.

Густав белкураги дастасига таянди. Назоратчи орқасига ўтирилганида, у пайтдан фойдаланиб, нафасини ростлаб олди. Унинг яланг қўллари совукдан кўкариб кетган ва уларга қаратиб нафасини чиқаришга уринган чоғда, иликликни умуман сезмади. Густав ҳали кечқурун баракка қайтганида, музлаб қолган танаси жонланиши ва чидаб бўлмас даражада оғришини биларди.

Янги йил келди, лекин унинг ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмади: кунлар бир тахлитда ўтиб борар ва одамларнинг ўлими давом этаверарди. Крематорийдан чиққан тутун хавода сузар ва махбуслар унда ўз келажаклари исини туйишарди.

Густав назоратчининг ўзи томонга ўтирилаётганини сезиб, дарҳол белкурагини қўлига олди. Қалин ёкқан қор юк ташувчилар командасига ўз юмушини бажаришга имкон бермас, шу боис улар ҳар куни лагердаги йўлларни кураб тозалардилар, аммо тун бўйи яна икки баравар кўпроқ қор ёғиб чиқарди.

Чироқ аста-секин ўчарди. Унга бошқа қарамаётганларини англаб, Густав яна дам олмоқчи бўлди. У осмонга қараб, кулранг жануби-шарқий томонда тутунга аралашиб капалак қор учқунланаётганини кўрди. Қайдадир барча деворлар ва ўрмонлар ортида унинг уйи, хотини, Герта ва кичкинтой Курт бор эди. Улар ҳозир нима қилаётган эканлар? Уларнинг ўтирган жойи иссиқмикан ёки совуқмикан? Уларга хавф-хатар таҳдид қилмаётганмикан? Қўрқинчлимикан ёки тинчмикан? Улар умид қилишни давом эттираётганмиканлар? Фриц билан иккаласи аввалгидек Тинидан хат олиб туришар, бироқ барибир ўзларини уйдан жуда узоқда деб сезишарди.

Густав охирги бор осмонга нигоҳ ташлаб, энгашиди ва белкуракни корга сукди.

* * *

Куртнинг боши узра илиқ ва зангори осмон куёшнинг заррин нурларига тўлиб, каштанлар шохлари орасидан живирларди. У юкорига караган кўйи бир оёғини иккинчисининг олдига кўяра ва ҳузурланганидан боши айланарди.

У атрофига аланглаб, оиласидан узилиб қолганини тушунди. Онаси билан отаси қўлтиқлашиб боришар, Фриц қўлларини чуқур киссаларига солганча одимлар, Герта — унинг ёнида нозланиб, Эдит эса қаддини тик тутганча, жуда назокатли юрарди.

Улар эрталабдан Пратерга боришган ва Курт жуда хурсанд эди. У катта сирпанчиқдан неча марта учиб тушганини ҳам эслолмас — уларни кузатиб турган киши юкорига бир даста гиламча олиб чиқишига кўмаклашганлар бепул учиб тушишларига ижозат берганди. Курт билан Фриц ва камбағалрок оилалардан чиққан бошқа болалар икки-уч марта кўшимча тарзда учиб учун бундай имкониятдан доимо фойдаланишарди. Энди бутун Пратерни кесиб ўтган кенг кўча Хаупталлея бўйлаб бораётган Курт бир оёғи билан катта йўлни ажратиб турган баланд ўтли тўсиққа чиқиб-тушиб, бундан завқланарди. У ҳис-ҳаяжонга берилиб кетиб, оиласи анча узоқроқда қолганини сезмабди ҳам. У димоғида қандайдир кўшиқни хиргойи қилиб, ҳар қадамида юкорига чиқишидан ҳузурланарди. Курт вақтни буткул унутди ва яна ортига ўтирилганида, ёлғиз қолганини англади.

Кўркувдан унинг юраги тез уриб кетди. Қатор дарахтлар сафи олд томонга узоққа қараб чўзилиб кетган, ён томонида ўрмон қорайиб борар, у ерда оилалар ва жуфтликлар айланиб

юришарди, йўл бўйлаб велосипедлар, автомобиллар, аравалар ғизиллаб ўтиб борар, буталар орасидан ярмарка чодирлари ва одамлар кўриниб қолар, аммо ҳеч қаерда ота-онаси, опалари ва акасининг шаклу шамойили кўзга ташланмасди. Улар шунчаки ғойиб бўлишган – гўё уларни ўғирлаб кетишганди.

Кейин кўркув ўтиб кетди. Ваҳимага тушишдан маъно йўк эди – Курт Пратерни ўзининг беш бармоғидек яхши билар, бу ердан уйигача масофа бир километрга етмасди. Унинг ўзи уйига бемалол етиб олса бўларди. Хаупталлея еттита кўча ва бульвардан ташкил топган юлдуз шаклидаги чорраҳа бўлиб, Прартерштернга чикарди. Ўрмондаги сокинликдан кейин у Куртни ўзининг серҳаракатлиги ва шовкини билан ҳайратга солди; юк машиналари ва трамвайлар чапдан ўнгга тимсиз ўтар, йўлкаларда одамлар тўда-тўда бўлиб боришарди.

Курт энди нима қилишини билмасди. У бу ерда жуда кўп марта бўлган, лекин доимо ота-онаси ёки катталар билан келганди. Ва бундай катта оқимдан қандай ўтиш мумкинлиги ҳақида бирон марта ўйлаб кўрмаганди.

Шу пайт у бир аёлнинг овозини эшитиб қолди. Курт бошини кўтариб, унга хавотирланиб қараб турган қандайдир хонимни кўрди.

– Нима, адашиб қолдингми? – сўради у.

Йўк, у адашмади: Курт йўлни биларди, лекин ундан жисман қандай ўтиб боришни тасаввур этолмасди. Худди шу каби, у умуман нима рўй берганини қандай тушунтириб беришни ҳам билмасди. Хоним ташвишланиб қовоғини солди.

Шу пайт полициячи келиб қолди ва аёлнинг ўрнига масалани ҳал қилди. У Куртнинг кўлидан ушлаб, Аусстеллунгштрассе кўчасининг сўл тарафидан Пратер томон юрганча, ортга қараб етаклаб кетди. Улар қизил ғишт билан тарошланган тошдан қурилган катта ва кўркам бинодаги полиция маҳкамасига етиб боришди. Курт қора формали

курткалар ва ишга дахлдор суҳбатлар, одатланмаган ислар ва овозлар гирдобидаги оламга кириб қолди. Унга хонада ўтиришни таклиф қилишди. Ўша ерда ишловчи полициячи унга жилмайиб, бироз гашлашди ва ҳатто бирга ўйнадилар ҳам. Куртнинг ёнида пистонлар лентаси бор экан ва зобит, камаридаги мосламадан фойдаланиб, уларни бирма-бир пақиллатди. Бундан хонада шундай гулдираган товуш чиқдики, худди милтиқдан отилаётгандек бўлди. Ўйинга чалғиган Курт вақт қандай ўтганини ҳам сезмади.

– Курт! – У таниш овозни эшитиб, ўтирган жойида сакраб тушди. – Мана қаерда экансан!

Эшик олдида онаси турар, отаси унинг ортида бўйини чўзганди. У дарҳол енгил тортди. Курт курсидан ирғиб тушиб, онасининг бағрига отилди.

* * *

Курт қалтираганча, хаёли паришон, юраги дукиллаб урган қўйи уйғониб, қаерда эканлигини дарҳол тушунмади. Унинг кулоғида хуштак овозлари янграр, нималардир вишиллар ва тақилларди. У қаттиқ курсида, нотаниш кишилар орасида қисилиб ўтирар ва атрофидаги ҳамма нарса бир маромда тебранарди. Курт кўкрагидаги теридан тикилган кармонини пайпаслаб кўрди ва ҳаммаси ёдига тушди.

Поезд уни янги ҳаёт сари олиб кетарди.

Унинг орқаси тахта ўриндикда увишиб кетди, лекин у шу қадар чарчаганидан ёнида ўтирган йўловчига суяниб, мудраб колганди. Курт қадини ростлаб, кармонини яна ушлаб қўйди. Онаси уни бўйнига қандай осиб қўйганини яхши эсларди.

Хотира жонланди: онаси уни ошхонадаги столга, худди ўша ўзи товуқ шўрва учун угра ёйишга унга ёрдам берадиган, ҳамма жойи кесилиб кетган тахтага ўтқазди. У онасининг озгин

ташвишли юзини кўриб турарди: онаси унга доимо мана шу кармонга қараб туриш ҳаёт учун муҳимлигини тушунтирди. Бу ерда унинг хужжатлари бор. Уларнинг оламида ушбу кармон ичида унинг қалби, унинг мавжудлик учун рухсати борлигини билдирарди. У жилмайди ва Куртни ўпди.

– Ўзингни яхши тут, Куртль. Яхши бола бўлгин, етиб боргандан кейин – тўполон қилма ва доимо гапга кулоқ солгин, шунда улар қолишингга ижозат беришади.

Ва онаси унга янгигина, силлиқ ва ялтироқ лабда чалинадиган гармоникани ҳадя қилди, ўғли уни қўлида маҳкам қисди...

... кейин эса онаси ғойиб бўлди. Худди чирокни ўчиришгандек хотира узилди.

Курт февраль қори қопланган нотаниш ўлкалар сари илдам бораётган поезд вағонидаги одамларга бирма-бир нигоҳ ташлаб чиқди. У поезд Берлиндан кетиб бораётганини биларди – ўша ерда Германия яҳудий болаларига ёрдам қўмитасидан якуний қоғозлар ва йўлкира пули, шитирлаган эллик доллар америка долларини олди ва юклари ичига яхшилаб яшириб қўйди. У Берлинга Венадан бошқа поездда етиб борганини эсларди... бироқ бу хотиралар энди ўчаётганди. Вақт ўтгач, у онаси ва опаси Герта билан қандай видолашганини буткул унутиб юборди, бунинг учун у кейинчалик доим афсусланарди.

Эски, ўзи одатланган ҳаёт ортда қолиб, энди қайтмас бўлиб ўзга ўлчов сари чекинарди. Эҳтимол, ҳаммаси аксинчадир – Вена аввалгидек қолган бўлиб, унинг ўзи янги, нореал оламда пайдо бўлиб қолгандир.

Поезддаги қолган кўпчилик йўловчилар ҳам қочоқ эдилар ва уларнинг ҳаммаси Куртга қари бўлиб туюларди. Унда ёш болалари билан бир нечта оила кетиб борарди. Германия, Австрия фуқаролари, венгер яҳудийлари, озроқ поляклар. Эркаклар ўқиб ўтирганларида, ўзаро суҳбатлашаётганларида ва

мудраб колишганида, оналари кичкинтойларга нималарнидир пичирларди; чоллар шляпаларини кўзига туширган кўйи, уйкусида кошларини уйиб, хуррак отишар ва оғир хўрсиниб кўйишарди, ёш гўдаклар эса атрофга олазарак карашар ёхуд оналарининг қўлларида ухлашарди.

Ҳар бир неча бекатда тўхталган чоғда, полициячи ёки аскарлар кўрсатган бошқа поездга чиқишга тўғри келарди. Баъзан Курт биринчи классдаги серхашам купега кириб қолар, баъзан иккинчи, кўпинча учинчи классдаги қаттиқ ёғоч курсиларда кетарди. У учинчи класс вагонда кетишни афзалроқ кўришининг сабаби – у ерда бемалол ўтирса бўларди; биринчи класс вағонида ўриндиклар орасида тирсаққўйгичлар чиқиб турарди ва катталар орасида болалар сиқилиб ўтиришларига тўғри келарди. Курт ҳеч бўлмаганди бироз дам олмоқчи бўлиб, юк қўядиган токчага бир неча марта чиқиб олганча, у ердаги жомадонлар устида бемалол ростланиб ётарди.

Поездда ўзидан ташқари, ҳамроҳсиз кетаётган яна икки бола: қизалоқ билан ўғил бола бор эди. Улар танишиб олишди. Ўғил боланинг исми Карл, у ҳам веналик, ўн тўрт ёшда экан, у ҳам Курт сингари Леопольдштадтнинг ўша қисмида яшаганлиги маълум бўлди. У кўзойнак тақар ва қандайдир касалманд кўринар, ўсмир учун ҳаддан ташқари пачоқ эди. Қизалоқ ундан буткул фарқланарди; Ирмагард Саломон Штутгартда яшайдиган ўртаҳол оиладан бўлиб, ўзининг ўн бир ёшида уларнинг ҳар иккаласидан беш см баланд бўлиб ўсиб кетганди. Мажбурий изоляция туфайли бирлашиб қолган учала бола уйдан тобора узоклашиб боришарди.

* * *

Уй бўшаб қолган инга айланиб қолганди. Қачонлардир оила яшаган жойда атиги икки аёл: бири қариб бораётганди,

иккинчиси очилиш арафасида турарди. Тини қирк етти ёшга қирди – бу ёшда у набиралар кўриш учун тайёрланиши зарур эди. Икки ойдан кейин Герта ўн тўққизга тўлади, эски даврларда қандай касб эгаси бўлишини ва мухлисларидан қай бирнга турмушга чиқишини танлаган бўларди. Улар мана шу вайрон этилган хонадонда, таланган ва қашшоқ ахволда ёлғиз ўтиришлари, уларнинг энг яқин кишилари эса – эри, ўғиллари, кизи, отаси, ака-сингиллари эмиграцияга жўнаб кетиши ёки хибсга олинишлари унинг етти ухлаб тушига ҳам қирмаганди.

Вена улар учун ёпиқ ҳудуд бўлиб, бахтига сақлаб қолган хонадони эса қамокхонага айланди.

Курт билан видолашиш нақадар оғрикли бўлганди! У ҳали жуда кичкина, нимжон – шунақа миттигина одамча катта оламга ёлғиз жўнаб кетишга мажбур эди. Тинига ўғлини поездга ўтказиб кўйишига йўл кўймадилар – платформага фақат чиптаси бор йўловчиларни киритишарди, – ва Герта иккаласи у билан вокзалда хайрлашишга, кейин эса, қочоқлар тўдаси уни ўзи билан қандай судраб кетганини узоқдан кўришга тўғри келди.

Ўз қонидан, жонидан бўлган нуридийдаси ундан узилди. Курт унинг умиди эди – унда янги оламда ҳаммасини янгитдан бошлаш имкони пайдо бўлди. Эҳтимол, бир куни у қайтиб келар ва онаси унинг ўрнида ҳаёт тарбиялаган, янги инсонни кўрар.

* * *

Курт чалқанча ётганча, юлдузларга қарарди. У умрида бундан-да қоронғирок, ҳеч нимани илғаб бўлмас зим-зиё, ердаги бошқа ҳар қандай жойда, ҳар қандай сунъий чироқлар умуман бўлмаганида, шундай жилваланувчи осмонни кўрмаганди. Тўлқинлар мавжлари узра аста чайқалаётган кема юлдузлар сочилган осмон остида, қора уммоннинг баҳайбат доирасида қоп-қоронғида яқка ўзи кетиб борарди.

У ўзини пировардда энг сўнги тирик қолган кимсадек сезарди. Поездда Лиссабонга етиб боргач, у Карл ва Ирмгард ҳамрохлигида бир неча ҳафтани кутиш билан ўтказди. Америкага улар билан бирга яна бир неча ўнларча боллар жўнаб кетиши керак эди, бироқ кемага чиқадиган вақт келганида, бошқаларнинг жўнаб кетолмаслиги аён бўлди. Эҳтимол, бунга турли қоғозбозликлар сабабчи бўлгандир. Курт, Карл ва Ирмгардни портга олиб бордилар, у ерда ҳукумат биносидай баҳайбат кема соҳил бўйида чайқалганча, жўнашга шай бўлиб турарди. АҚШ га тегишли “Сайбони” пароходи ўша вақтда энг йирик йўловчи ташийдиган кема бўлмаса ҳам, иккита бежирим қузури ва юқорида сайр қилишга йўлжалланган палубаси борлиги туфайли, ўзгача кўркемлиги билан фарқланарди. Унинг ён томонида германиялик сувости қайиқларидан муҳофазаланиш учун идентификация белгилари кўзга ёрқин ташланар ва йўл-йўл-юлдузчали байроқ тасвири туширилганди.

Пароходдаги йўловчиларнинг кўпчилиги қочоқлардан – шу жумладан, Куртга поездларда таниш бўлиб қолганлар, – шунингдек, уйларига қайтаётган кам сонли сайёҳлар ва битта-яримта коммерсантлардан иборат эди. Курт билан Карл кеманинг энг чуқур жойидаги ўз каюталарини топиб, ичкарига киришди, у ниҳоятда дим ва двигателлар шовкинидан титрарди. Улар тоза ҳавога қайтиб чиққач, “Сайбони”нинг соҳилдан қандай чиқаётгани ва ортидан кўпикли из қолдирганча, тумшугини ғарбга қаратиб бурилаётганига қараб туришди.

Курт атрофга ёйилган уммонни томоша қилиб, тутқичлар ёнида уч соатча турди. Лиссабон нуктага айланиб, кейин Португалия ингичка чизик бўлиб қолди, кейин эса, Европа уфқ ортига чўкканча, ғойиб бўлди. Қайдадир узоқда, Шимолий денгизда савдо-сотик кемалари кўриқланган кўйи, шарққа томон, Британия соҳилларига бирин-кетин жилиб борар, улар атрофида гўё хавотирланган подачилар каби ҳарбий кемалар айланиб

юрарди; шарқда қора сувлар тагида сувости қайиқлари бортида ажал келтирувчи торпедалари билан уммон кенгликлари узра сирғалишарди. “Сайбони”ни муҳофазаловчи танитадиган белгиларигина бор эди, холос.

Қаттик чарчаганига қарамай, Курт ўша ўзларининг шовқинли ва иссиқ каюталарида биринчи тунда яхши ухломлади ва эртасига денгиз касаллигидан азобланди: у мевалардан бошқа ҳеч нима еёлмади. Туни билан яна каравотда ағанаб чикмаслик учун улар адёлларини олиб, палубага чиқишди. Уларни ҳеч ким тўхтатиб қолмади: болаларга қараб туриш учун Нью-Йоркдан келган ўрта яшар паст бўйли аёл – хамшира Стебл кўпроқ кекса йўловчилар билан машғул эди.

Кечаси палубада совуқ эди, аммо болалар адёлларига ўралволиб, кўтарма шезлонгларга жойлашиб, тезда исиб кетдилар. Курт боши узра юлдузларга қараб, ўзининг янги ҳаёти ва бораётган жойи ҳақида ўйларди. Мактабда инглиз тилида ўқиганларидан жуда кам нарса ёдида қолганди; у фақат *hello, yes* ва *ok* дейишнигина биларди. Улар синфда битта шеър ёдлашганди, аммо Курт унинг қандай маъно англатишини унча тушунмасди. Улар билан пароходда кетаётган америкаликлар нутқи унга шунчаки ғўлдираш бўлиб туюларди.

Қайдадир ўша, шарқда, юлдузли осмон уммоннинг қора йўли билан қоришиб кетган жойда, унинг уйи билан оиласи қолганди. Уни онаси билан боғлаб турган охирги ҳалқа, янгигина гармоника йўқолиб қолди. Улар бошқа болалар билан қаердадир Францияда поездга чиқишган чоғда, бир неча германиялик аскарлар улар билан сўзлашиб қолиб, ўйнашни таклиф қилишди. Курт уларга ўзининг гармоникасини кўрсатди, улар уни олиб, қайтариб беришмади ҳам. Эҳтимол, улар яхудийга бундай яхши нарсанинг ҳожати йўқ, деб ўйлагандирлар.

* * *

Европа узра қора булут қопланиб, гумбурлаб чақмоқ чакнади. Атлантика уммони ўртароғида “Сайбони” ундан қочиб, Американинг очиқ тонгги томон сузиб борарди.

Шезлонгларда ухлаб қолган Курт билан Карлни муздек сув томчилари уйғотиб юборди – бу денгиз кўпиклари эмас, палубани ишқаб юваётган матрос швабрасидан сачраган сув эди. Улар ўз адёлларини олиб, каюталарига тушиб кетишди.

Ҳамшира Снебл уларнинг очиқ осмон тагида ётишганини қандайдир тарзда билиб қолибди. Ударни койиб, ўз каюталарида ухлашни буюришди. Улар кун бўйи пароходда изғиб, ҳар бир бурчагига бош суқиб чиқар, ўйнашар, денгизчилар билан танишиб олишарди, шулар билан ортда қолдирганлари ва эртанги кунга ишончсизлик ҳақидаги фикрлардан бироз чалғишарди.

Бермудга етиб боргач. Кема тропикларнинг илиқ ҳудудидан чиқиб, шимоли-шарққа бурилди. Курт кемадаги вазият қандай ўзгараётганини ҳис қилди, одамлар ўз ҳаётида тақдирда битилган энг муҳим воқеага тайёрланишарди. 1941 йил 27 март куни пешинга яқин кемадаги барча йўловчилар – эркаклар, аёллар ва болалар – палубага чиқиб ёйилдилар. “Сайбони” Стейтен ва Лонг-Айленд орасидан ўтиб борарди.

Бошқа одамлар орасида қисилиб турган Курт кулранг тўлқинлар билан йирокларда чизилиб кўринган соҳилларга қарарди. Дастлаб уфқда миттигина бўлиб туюлган портга кираверишдаги Озодлик ҳайкали энди кема узра оч яшил тусда улуғвор осилиб турарди. Улар Гудзон бўйлаб Манхэттоннинг осмонўпар бинолари ёнидан ўтишди. Болалар билан катталар кўлларини силкиб, хурсанд бўлганча, ўзаро валақлашарди. Уларга кичкинагина америкача байроқчалар тарқатишди – улар энди шамолда ҳилпирарди.

* * *

Нью-Йоркнинг улканлиги Куртни хайратга солди. Сапсарик рангдаги таксилар чоррахаларда тизилганча, тутун бурситиб ва сигнал берган кўйи, машиналар окими орасидан ўзига йўл топиб кетарди. Бродвей билан Таймс-Сквер унга тўлик айланганча ишлаётган баҳайбат моторнинг ички қисмлари бўлиб кўринди. Курт ёрдам кўмитасидаги аёлнинг кўлини, гўё кутқарув хасига ёпишгандай, маҳкам сиқиб борарди.

Бу шаҳар Венага умуман ўхшамас эди. Нью-Йорк пойдеворларидан тортиб осмонга қадар бутунлай замонавий, автомобиллар, шиша ва бетондан, Европадан шу қадар узок, мазкур замонавий оламни ўзида мужассам этган одамлар, одамлар ва яна одамлардан иборат шаҳар эди. Курт дўстлари билан унда ўзларини бегонадек сезишарди.

“Сайбони” кирғоққа келиб тўхтаганидан кейин йўловчилар тиббий кўриқдан ўтишди, болаларни эса кемадан туширгач, Германиядаги яхудий болаларига ёрдам кўрсатиш кўмитаси билан ҳамкорлик қилувчи яхудий эмигрантларига кўмаклашиш жамиятидан келган аёлга топширишди. Улар учовидан фақат Куртгина қаерга боришини биларди. Қаҳра билан Ирмгарднинг Америкада на қариндошлари, на дўстлари бор эди; хайрия ташкилоти Ирмгард учун Нью-Йоркда, Карл учун эса – узок Чикагода оила топди. Улар биринчи тунни меҳмонхонада ўтказишди ва мана, айриладиган вақт ҳам етиб келди. Курт ўз дўстларини бошқа кўрмади.

* * *

Австриядан келган бола – Куртга нотаниш номлар дераза ортида ҳеч нарса демай, кўз ўнгидан лип-лип ўтарди.

Курт Им-Верддан бошлаб у билан бутун йўлни босиб ўтган жомадонини кўлида тутганча, вагондан тушганида, уни тахминан онаси тенги, факат анча тузукроқ кийинган аёл кутиб олди. У болани хайрон қолдириб, олмон тилида гапириб, онасининг эски дугонаси Маурер хоним дея ўзини таништирди. Платформада у билан бирга ўрта ёшлардаги эркак билан аёл туришганди; уларнинг ҳар иккаласи Куртга меҳрли нигоҳ билан қарашарди. Маурер хоним ҳурмат билан унинг исмини айтди: судья Сэмюэль Барнет, Куртга васийлик қилувчи одам экан.

Судья Барнет элликка яқинлашган, ўрта бўйли, миқтидан келган, оқариб бораётган сочлари сийрак, катта сергўшт бурунли, барок қош ва кўринишидан каттиққўл бўлиб туюларди. Ёнидаги аёлнинг бўйи Куртдан баланд эмас, худди судья каби йўғонгина гавдали бўлиб, унинг синглиси Кейт экан. Маурер хоним Курт унинг уйда яшамаслигини тушунтирди; улар Курт судья Барнетникида яшашига келишиб олибдилар.

Улар Провиденсдан машинада Массачусетс орқали бир талай дарёлар, кўрфазлар ёнидан ўтиб бордилар. Бу штатнинг жануби-шарқий бурчагида Англиядан келган иммигрантлар зич жойлашганди, Бундан то Бостонга қадар атрофдаги кўп жойларга: Рочестер, Тонтон, Норфолк ва Брейнтри деб номланган йўл кўрсаткичлари далолат берарди. Куртнинг тушунишича, бу Нью-Бедфорд ҳам Венага сира ўхшамас экан – шаҳарда дарё паромлари ва унча катта бўлмаган жамоат бинолари, қоғоз фабрикалари ва кулранг черепицали томлар остидаги тахтадан қурилган оқ уйлардан иборат узун кўчалари, унда ғувиллаб бораётган автомобиллар, ўйнаб юрган болалар ва серташвиш шаҳарликлар ўз юмушлари билан банд юришарди.

Бутун шаҳарнинг таянчи – айниқса, унинг яхудий жамиятининг энг баобрў кишиси – Сэмюэль Барнет, Куртнинг фикрига кўра, шаҳар ташқарисидаги ҳашаматли иморатда яшаши керак эди; бунинг ўрнига автомобиль ўртаҳол синфга мансуб,

бошка худди шундай бир-бирига зич жойлашган оддийгина уй йўлаги томон бурилди.

Куртни илик қабул қилишди. Маурер хоним кетганидан кейин мулоқотнинг сира иложи бўлмай қолди. Унинг бахтига, судья ёлғиз яшамас экан. Сэмюэль Барнет йигирма йил илгари хотинидан айрилиб, у билан уч нафар қари қиз сингиллари яшар экан. Кейт, Эстер ва Сара ўзларини Куртнинг холалари деб, уялиб турган боланинг атрофини қуршаб, унинг хонасини кўрсатишга етаклашди. Авваллари унинг шахсий хонаси сира бўлмаганди.

Эртасига эрталаб у каравоти ёнида кимдир турганидан уйғониб кетди. Бу эгнига туя жунили пальто кийган уч яшар болакай бўлиб, унга мафтункор қараб турарди. Кейин у бижирлаб инглизчада нимадир деди. Афтидан, болакай ундан ниманидир хоҳлар, аммо Курт айнан нималигини тушунмасди. Бола алаmidан йиғлаб юборди. Кейин орқасида пайдо бўлиб қолган кишига ўгирилиб: “Курт мен билан гаплашгиси келмаяпти!” дея шикоят қилди.

Кичкинтой Дэвид экан, Курт кейинчалик билишича, у судья Барнетнинг укаси Филиппнинг ўғли бўлиб, улар қўшни уйда яшарканлар. Улар ҳаммаси биргаликда битта катта оилани ташкил қиларди. Курт кейинги бир неча ҳафтада унга тез ва осон киришиб олди. Сэм амаки – Курт судья Барнетни шундай деб атай бошлади – ташки қўринишдан сохта хўмрайишини сидириб, ниҳоятда меҳрибон ва меҳмондўст одам эканлигини намоён этди. Унинг уйида Курт ўзини сира бегонадек сезмади. Бир неча йиллардан кейин, унинг нечоғли омади келганини англаб етди; қочоқ болалардан жуда камчилиги шунга ўхшаган шароитга тушгандилар. Кўплар душманона муҳитга тушиб, антисемитликдан ёки ховли ёки мактабда шунчаки душманларча хужумлардан азият тортишарди. Курт Нью-Бредфордни

яхшироқ билиб олганидан кейин Барнетлар уни кучоқ очиб қабул қилган шаҳар яхудийлар жамияти етакчилари эканини англади.

Барнет оиласи консерватив яхудийларга мансуб эди. Бу вақтгача Курт ўз оиласида ҳеч кимга малоллик келтирмайдиган диний анъаналар билан таниш эди, улар учун Синагога билан Тора Леопольдштадт аҳолиси орасида учраб турадиган ашаддий ортодокслар ўзгача аҳамиятга эга эмас эди. Консерваторлар – сиёсатда ҳар доим ҳам консерватив бўлишмаган – қандайдир ўртада эдилар; улар қадимги яхудийларнинг урф-одатлари, анъаналари ва қонунларига риоя этиш зарур деб ҳисоблар, бироқ ортодокслардан фарқли тарзда: Тора инсон қўли билан яратилганини, диний қонунлар эса, одамларнинг эҳтиёжларига мувофиқ эволюция қилинганини тан олишарди.

Нью-Бредфордга баҳор келди ва кўчаларни тўлдирган дарахтлар кўкарди. Агар юқорига қаралса, Пратерда Хаупталлея бўйлаб кетаётганини ва ҳеч нима рўй бермаганини – на нацистларнинг келиши, на оила пароканда бўлганини – тасаввур қилса бўларди. Курт агар отаси билан онаси, Фриц, Герта ва Эдитни соғинмаганида ҳамда уларни шундай катта масафа ажратмаганида, ўзи учун янги уйни деярли топганини сезарди.

ЯШАШГА НОЛОЙИК

Филипп Гамберг нима сабабдан ўлдирилганини ҳеч ким билмасди, лекин унинг қай шароитда ўлганини ҳамма эшитганди. Эсэсчилар қилғиликларини оклаш талаб этилмасди: кайфиятнинг ёмонлиги, ичкиликдан кейинги бош оғриғи, маҳбуснинг кўрикчига хўмрайиб қараган нигоҳи ва шунчаки бировга азоб беришдан хузурланиш хиссиёти сабаб бўларди. Сержант Абрахам Филипп Гамберни ерга итариб юбориб, ўлдирганидан кейин, бунни кўриб турганлар учун унинг шафкатсизлиги ва бу уларнинг ўзларига қандай даҳшатли оқибатларни келтириши билан хотираларида қолди.

“Лагерда яна нотинчлик бошланди”, – деб ёзарди Густав. Ўша кунларда у ўз кундалигини яширган жойидан кам чиқарарди. Сўнгги ёзув 1941 йилнинг январиди, улар қор кураганларидан кейин ёзилганди. Ўшандан буён баҳор келди. Ўтган ойларда маҳбусларнинг кайфияти анча ўзгарганди.

Февралнинг охирида лагерга бир неча юз голланд яҳудийларидан иборат гуруҳ етиб келди. Нидерландларда маҳаллий нацистлар билан яҳудий аҳоли орасида қажатқич тўқнашувлар содир бўлди ва Амстердамда катта тўс-тўполонда нацистлар ёш яҳудийлардан азият кўрдилар. Эсэсчилар улардан тўрт юз нафарини гаровга олиб, иш ташлаш тўлкинини вужудга келтирдилар, натижада доклар ишламай қолиб, иш ташлаганлар билан СС орасида очик келишмовчиликлар рўй берди. Ойнинг охирида 389 гаровга олинган яҳудийни Бухенвальдга ўтказишди. Айримларни 17-блокка жойлаштиришди ва Фриц анча вақтни улар билан бирга ўтказди. Улар дўстлари билан биргаликда голландларни соқчилар билан ўзни қандай тўғри тутишга ўргатмоқчи бўлишди, аммо улар мослашишни хоҳлашмасди. Улар кучли, бўйсунмас эркаклар бўлиб, уларни синдириш унчалик осон эмас экан ва эсэсчилар улар билан безбетларча

шафкатсиз муносабатда бўлишарди. Уларнинг ҳаммасини тош конига, тош ташишга қўйиб, дастлабки икки ой ичида элликка яқин кишини ўлдиришди. Голландларни бу тариха эплаб бўлмайди, деган қарорга келиб, эсэсчилар тирик қолганларни маҳбусларга ноинсоний муносабати билан шуҳрат қозонган Маутхаузенга юборишди. Улардан ҳеч бири қайтмади.

Голландлар қаршилиги норозилик руҳини уйғотди ва унинг даражаси улар кетишганидан кейин ҳам ўсишда давом этди. Филипп Гамбер ўлдирилганида, маҳбуслар орасида ғала-ғовур бошланди.

Филипп ҳам Густав сингари веналик эди ва транспорт колоннасида, лекин Шварц фамилияли наъбатчи бошчилик қилган бошқа гуруҳда ишларди. Ўша ерда унинг укаси Эдуард ҳам бор эди. Филипп билан Эдуард Аншлюсгача продюсер бўлиб ишлардилар. Улар жисмоний меҳнатга одатланмаган бўлсалар ҳам, Бухенвальдда уч йил бир амаллаб чидадилар. Баҳорнинг ўша машъум куни уларнинг гуруҳи бир қурилишга материал етказаяётган эди. Бухенвальддаги энг ашаддий ва бераҳм, машхур блокфюрерлардан бири сержант Абрахам ҳам ўша ерда экан. Филиппнинг эҳтиётсиз нигоҳими, қандайдир ношуд ҳаракатими, эҳтимол, цементли қопни тушириб юборгандир ёки унинг кўриниши ва ҳаракатларида эсэсчининг диққатини нимадир жалб этди.

Жаҳли чиқиб кетган сержант Абрахам Филиппни ерга итариб юбориб, ура бошлади. Кейин унинг ёқасидан маҳкам чангаллаганча дарвозадан ташқарига, пойдевор учун қазилиб, четигача сув билан тўлган чуқурга қалин лой устидан судраб борди ва унинг бошини сувга тикди. Филипп то типирчилаб оғзи-бурни сувга тўлиб, нафаси тўхтагунга қадар Абрахам сувдан юзага чиқолмаслиги учун унинг бошини ботинкасида босиб турди. Эдуард бошқа маҳбуслар билан бирга даҳшат билан чурқ этмай, акасининг қандай жон бераётганини кўриб турарди. У

секин-аста қаршилиқ кўрсатмай қўйди ва танаси шалвираб қолди.

Бухенвальдда яшаётганлар уларнинг қундалиқ ҳаётининг бир қисми бўлиб қолган қотилликларга одатланиб қолишган ва ўзлари учун шундай ажалдан имкон борича нари юришга ўрганишарди. Бироқ энди улар дарғазаб эдилар. Филиппнинг ўлдирилиши ҳақидаги хабар гўё ёнғиндай лагер бўйлаб тез тарқалди.

Густав ташлаб қўйган қундалигини махфий жойдан олиб, унда Филиппни “гўё мушук боласидай чўктиришди” ва махбуслар бунини шундай қолдирмайдилар. Эдуард акаси учун қасос олишга интилиб, уларнинг норозиликларини янада қучайтирарди, деб ёзиб қўйди.

Қурилиш майдонида рўй берган қотилликка лагерга келиб қолган фуқаро тасодифан гувоҳ бўлиб қолгани боис, комендант Кох лагер журналида ўлим ҳолатини қайд этиш ва текширув ўтказишига тўғри келди. Шу билан бир вақтда, Эдуард расман шикоят топширди. У қандай хавфга дучор бўлаётганини тушунарди. “Ўз кўрсатмаларим учун, – деганди у бошқа махбусга, – ҳаётимдан айрилишимни биламан, лекин бу қотиллар балки жиноятларидан қўрқиб, келгусида ўзларини бироз тийиб юришар. Шунда бекорга ўлмаган бўларман”.

Лекин у СС ни тўғри баҳолай олмади. Эртаси қунги йўқламада Шварцнинг гуруҳидаги Филиппнинг ҳамма дўстларини, шу жумладан, Эдуардни бош бинога чақиртирдилар. Уларнинг исмини ёзиб, ҳаммасидан бирма-бир нимани кўрганликларини суриштирдилар. Улар қўрқиб, ҳеч нима кўрмадик, деб жавоб беришди. Фақат Эдуардгина ўз айбловида қатъий турди. Қолганларни баракка қайтариб юбориб, Эдуардни комендант Кох билан лагер доктори хузурига терговга олиб боришди. Кох унга: “Биз барча ҳақиқатни билмоқчимиз. Сиз билан ҳеч нима содир бўлмайди, сўз бераман”, – дея ишонтиради.

Эдуард ўз хикоясини такрорлаб, Абрахам акасига қандай ташлангани ва атайин шафқатсиз тарзда уни чўктирганини сўзлаб берди.

Унга ўз блокига қайтиб кетишига рухсат беришди, бироқ ўша кун и кечқурун чакириб, Бункерга қамаб қўйишди. Бункер – бош бинода яхлит қанотни эгаллаган қамоқхона бўлими. У ерда кийноқлар ва қотилликлар содир бўларди, ҳеч бир яхудий у ердан тирик чикмаганди. У ернинг бошлиғи ва кийноқлар устаси СС сержанти Мартин Соммер бўлиб, унинг ёш боланики каби ташқи кўриниши остида концлагерларда хизмат қилган йилларда эгаллаган дўзахий тажрибаси яширинганди. Қурбонни кийноқ курсисига боғлаб, ўз қўллари билан доимий тарзда калтаклашларига кўра, Соммерни ҳамма яхши биларди.

Тўрт кундан кейин Бункердан Эдуард Гамбернинг мурдасини олиб чиқишди.

Расман у ўз жонига қасд қилди, дея ҳисобланганди, бироқ Соммер уни ўлгунича кийноққа солганини ҳамма жуда яхши тушунганди.

Лекин СС учун бу ҳам камлик қилди. Кейинги бир неча ҳафтада Шварц гуруҳидаги уч ёки тўрт гувоҳни йўқламада чакириб, Бункерга жўнатишди. У ерда уларни комендант ўринбосари Рёдль (мусиқа шайдоси) билан лагернинг янги шифокори доктор Ганс Эйзеле сўроқ қилишди. Маҳбусларга ҳеч нимадан кўрмай, тўғриси айтишларини талаб қилдилар. Бунинг ёлғонлигини жуда яхши билиб, улар ҳаммасини рад қилишда давом этишарди. Бироқ гапирмаслик уларни қутқармади: ҳаммасини битта қўймай турмада қийнаб ўлдиришди.

Густав ўз кундалигида уларнинг бирин-кетин ғойиб бўлишларини тасвирлаб ёзганди; одамларни Бункерга олиб кетишарди “ва у ерда сержант Соммер улар билан шуғулланар: ҳатто Берлиндан келган бригадир Лулу билан (Шварц шундай

деб хисоблайди) Клюгер ҳамда веналик Громмельшлягер курбонлар орасида эдилар. Шу тарика исёнимиз чўкиб битди”.

Эдуард Гамбер, СС ўз жиноятлари учун жавобгарликка тортилиши ёки ҳеч бўлмаганда, шундай имкониятдан кўрка бошлаши умидида ўзини қахрамонларча курбон қилди. Бирок нацистларнинг жазоланмасликлари ва улар чексиз ва мутлак ҳокимликка эгалигини исботлади, холос.

* * *

Тини бир замонлар унинг бутун оиласи тўпланадиган стол ёнида ўтирарди. “Болажоним Курт, – деб ёзарди у, – ахволинг яхши эканлигидан жуда бахтиёрман. Сенинг мактаб таътилига оид ҳамма гаплар мени жуда қизиқтиради. Тасаввур қиласанми, сенга бироз ҳавасим келяпти; бу ерда биз ҳеч қаерга чиқолмаймиз... Ҳозир сен билан бирга бўлишни қандай хошлаётганимни билсанг эди! Бизга ҳеч қандай кўнгилхушликлар қолдирмадилар...”

Май ойида аввалги қонунларни янада кенгайтирган декларация чикканида, яҳудийларга оид чекловлар бундан-да қаттиқлашди: яҳудийларнинг театр, концертлар, музей, кутубхоналар, спорт муассасалари ва ресторанларга боришлари тақиқланарди; дўконларга ва умуман ниманидир сотиб олиш учун фақат қатъий белгиланган вақтда боришлари керак эди, энди эса, у ерга кириш учун ҳам умуман рухсат берилмайдиган бўлди. Декларация янги қоидаларни киритарди: яҳудийлар Венадан махсус рухсатномасиз жўнаб кетишлари, шунингдек, ҳар қандай усулда ҳукуматга мурожаат этишлари ман қилинганди. Кўчиб кетиш ва эмиграция ҳақида миш-мишлар тарқатиш шафқатсиз тарзда жазоланарди.

Тини шу пайтгача Герта билан Фрицни Америкага жўнатиш учун уринишларини тўхтатмаганди. Бирок энди бу аввалгидан ҳам янада мураккаброқ эди. Курт жўнаб кетганидан кейин кўп ўтмай, Португалия Лиссабонда катта миқдорда эмигрантлар тўпланиб қолгани сабабли мамлакат худуди бўйлаб ўтишни ёпиб қўйди, июнь ойида эса, президент Рузвельт АҚШ дан Европа мамлакатларига маблағ ўтказишни тўхтатди, бунинг оқибатида кочоқлар ишлари бўйича агентликларни молиялаштириш кескин қисқарди. 1942 йилнинг биринчи ярмида веналик яхудийлардан атиги 429 киши Қўшма штатларга жўнаб кета олди, бу вақтда 44 000 одам виза кутарди. Кейинроқ июль ойида америкалик иммиграция ҳокимияти қўллаб-қувватлаш ҳақидаги барча хатлар амал қилмаслигини эълон қилишди.

Тинанинг режалари барбод бўлди. Лекин у уринишларини ташлаб қўймади. Бу унинг тамомила тинкасини қуритди; баъзан ғам-алам шундай куч билан хикилдоғига келардики, у каравотидан турулмай қоларди. Охири вақтда кўп кўшни оилалар Бухенвальддаги ўз эркалари ҳалок бўлишгани ҳақида хабарлар олишди ва уларнинг ҳаммаси ўзини соқчилар чизиғига ташлашга мажбурланиб, жонларига қасд қилишганди. Густав билан Фрицдан худди шундай хабар келишини Тини ҳар куни кутарди. У эри бажаришига тўғри келаётган оғир ишни қандай эплайпти экан, дея хавотирланарди. “Ахир у энди ёш эмас-ку, — ёзарди у. — Буни қандай уддалаяпти?” Ҳар сафар лагердан хат кечикканида, у ваҳимага тушарди. У жилла курса, Гертани хавфсиз ерга жўнатиш умидидан воз кечишни хохламай, шу тариқа яшар ва курашарди. Улар қизи билан бирга ишлаб топаётган арзимас пул керакли солинқлар, тўловлар ва пораларга барибир етмасди. У бироз муддатга озик-овқатлар сотадиган растага ишга жойлашди, аммо уни тезда ишдан бўшатиб юборишди, чунки у яхудий сифатида ортик мамлакатнинг фуқароси эмас эди.

“Хаёт кун сайин янада ғамга тўлиб боряпти, – деб ёзарди у Куртга. – Лекин сен бизнинг бахтиёр жону жахонимизсан. шу боис бизга тез-тез ва барча тафсилотлар билан муфассал хат ёзиб тур... Опанг Герта сени доимо эслайди ва миллион ўличлар юборапти”.

* * *

Гарчи хозирча Курт инглизча гапирмаса ҳам, судья Барнет уни дархол мактабга берди. Барнетларнинг жияни Руфи ёзга уларникига келган бўлиб, унинг кўмагида Курт тилни тез ўрганарди.

Руфи эндигина коллежни тугаллаб, дельтанинг бошқа томонидаги Фейрхейвенда ўқитувчилик ишини топганди. Курт хар куни мактабдан қайтгач, Руфи у билан инглиз тили бўйича шуғуланарди. У жуда яхши ўқитувчи эди, мулойим ва меҳрибонлиги учун Курт уни жуда яхши кўриб қолди; кейинчалик у Куртга Эдит ва Гертанинг ўрнига опаси бўлиб қолди. Кўшни уйдаги амакиваччаси Дэвид унга укасидай бўлиб қолди, қачонлардир Фриц ўзига қандай муносабатда бўлган бўлса, унга ҳам худди шундай муомалада бўларди.

Ўша дастлабки ойларда Куртни маҳаллий газеталар учун сувратга туширишар, радиога таклиф қилишарди, июнь ойида тўртинчи синфни тугатганида эса, ўқитувчиси уни умумий синф сувратида биринчи каторнинг энг марказига қўйди. У Америкадаги хаётга энди кўникаётган биринчи ёзда Сэм билан Фил Барнетлар асос солган ёзги лагерь Камп-Аводага жўнатишди, у ерга бадавлат бўлмаган шаҳар мавзеларидаги яхудий ўғил болалар қабул қилиниб, уларга анъанавий яхудий диний кадрятларни ўргатишарди.

Лагерь Нью-Бедфорд билан Бостон оралиғида, Тиспаквин кўли сохилидаги дарахтлар орасида жойлашган бўлиб, бейсбол учун майдон атрофида кулай ёғоч уйчалардан иборат эди. Курт спорт билан шуғулланиб ва саёз кўлчада сузиб, вақтини марокли ўтказарди; улар Венада белига аркон боғлаб, Дунай каналига сакрашар, арконнинг нариги учини кимдир албатта ушлаб турарди, бу ерда эса ниҳоят росмана сузишни ўрганиб олди. Агар Фрицга Камп-Аводани кўриш имкони насиб этганида эди, у хойнахой, Макаренко “Педагогик поэма”сида тасвирлаган ер устидаги жаннатни унга эслатган бўларди.

Илгарилари Курт хат ёзишни ёқтирмасди, лекин энди у онасига тез-тез хат ёзиб, ўзининг янги олами ҳақида ҳамма-ҳаммасини ҳикоя қилиб берарди.

Тини унинг янгиликларини хурсанд бўлиб ўқирди, унинг икки боласи бехатарлигидан бахтиёр эди. (Гарчи Эдит билан икки йилдан бери алоқаси бўлмаса-да, у кизининг ахволи яхши деб ўйларди). Бирок унга доимо нимадир рўй бериши мумкиндек ва Курт яшаб турган роҳат-фароғатли ҳаёт барбод бўладигандек туюлаверарди. “Илтимос, гапга кўнадиган, яхши бола бўлгин, — илтижо қилиб сўрарди у ўғлидан, — амакигни шундай хурсанд қилгинки, сен ҳақингда фақат яхши гапларни гапирсинлар... Жон болам, ўзингни яхши тут”. Ўғли унга Барнетлар оиласининг ёқди. “Сен шундай ажойиб кўринишдасан... чиройли ва хурсандсан. Сени зўрға танидим”.

Шу тарика Курт ўзининг эски ҳаётидан узилиб, янги, порлок келажакка қизиқиб борарди.

* * *

Лагерга яна ёз қайтди. “Энди биз Фрицль билан уйдан мунтазам тарзда пул олиб турибмиз”, – деб ёзарди Густав ўз кундалигида. Пул унчалик кўп эмасди, аммо ҳаётни баҳарнав этса бўларди. Тини уларга кийим ҳам жўнатарди – кўйлақлар, ички кийим, свитерлар, – лагер шароитида булар бебаҳо эди. Уйдан жўнатма келганида, Густав ёки Фрицни махсус хонага уни қабул қилиб олиш ва имзо чектириш учун чақиришарди, уларга жўнатилган барча нарсалар ҳисоб олиш карточкаларида қайд этиларди.

Густавнинг ўғлига нисбатан меҳри, улар Бухенвальдда бўлган вақт ичида шу қадар ошиб кетдики, унинг қалбини тўлдириб ташлади. У июнда ўн саккизга тўладиган боласи қандай йигит бўлиб қолганидан ғурурланарди. “Бу бола – менинг энг зўр қувончим, – деб ёзарди Густав. – Биз бир биримизга далда берамиз. Биз айрилмас, яхлит бир бутунмиз”.

22 июнь, якшанба кунини лагердаги овозкучайтиргичлардан сўнги янгиликларни эълон қилишди. Фюрер Совет Иттифоқига хужум бошлабди. Бу тарихда энг буюк акция эди: уч миллион немис аскарлари энг қисқа муддатда бутун Россияни босиб олиш учун кенг фронт бўйлаб хужумга киришганди.

“Радио уззукун гумбирлайди, – деб ёзарди Густав. – Лагерь овозкучайтиргичи шундоқ ҳам маҳбусларни хурсанд қилмайдиган – уларда доимо гоҳ нацистлар ташвиқоти эшиттирилар, гоҳ олмонлар марши, гоҳ кишиларни даҳшатга солувчи буйруқлар ва разил эълонлар янграрди, – энди тинимсиз тарзда Шарқий фронтдан зафарли янгиликларни хабар қилувчи Берлин радиосини эшиттирарди. Германия куралининг ғолиб хужуми қаршисида большевикларнинг ҳимоя бастионлари қулаётгани, руслар дивизиялари қуршаб олингани, бир шаҳар

кейингиси ортидан босиб олингани, дарё орқали ўтиш, Ваффен ёки генерал Вермахтнинг у ёки бу корпуси ғалабалари, юз мингларча совет аскарлари асирга тушгани ҳақидаги хабарлар тинимсиз янграрди. Германия уйқуда ётган рус айиғини гўё кўйни бўғизлаган бўридай еб борарди.

Нацистлар бошқарувидаги яхудийлар учун – айниқса, польшалик геттоларда – Совет Иттифокига босқинчилик йилт этган умид уйғотди. Россия охир-оқибатда уларни зулмдан халос қилиб, ғолиб чиқиши ҳам мумкин эди. Бироқ концентрацион лагерлардаги кўпчилиги коммунист бўлган сиёсий маҳбусларнинг Советлар енгилаетгани ҳақидаги янгиликлар руҳини тушириб юборди. Густав ёзганидек: “Сиёсий маҳбуслар бошларини умуман эгиб қолди”.

Маҳбуслар орасида яна ғала-ғовур бошланди. Ишчи командалари орасида келишмовчиликлар, бўйсунмаслик, ҳатто қаршилиқ кўрсатиш ҳоллари тез-тез содир бўлиб турарди. СС уларни одатий йўл билан бостирарди. “Ҳар куни лагерга отилган ва уриб ўлдирилган маҳбусларни келтиришади”, – деб ёзарди Густав. Ҳар куни крематорийга янги иш ва яна қувурдан тутун ўрлайди.

Июль ойида Бухенвальд янги даҳшатнинг гувоҳи бўлди. Операция махфий шароитларда олиб борилганди, лекин унинг копламаси юпка чиқиб қолди.

Аввалги йилнинг сентябрь ойида Германиядаги Америка мухбири аноним манбадан билиб қолган “ғалати воқеа”ни сўзлаб берганди. “Гестапо Рейхдаги барча ақли заиф кишиларни доимий тарзда йўқ қилади. Нацистлар буни “меҳр-шафқатли ўлим” деб аташади”.

Т 4 коди остидаги дастур, шунингдек, газ камералари ва госпиталлар орасида ҳаракатланувчи ва режим “яшашга

номуносиб” деб ҳисоблаган кишиларни тўплаб юрадиган газли мобил фургонлар билан жиҳозланган махсус пунктлар яратишни ҳам ўз ичига олганди.

Жамиятнинг, айниқса, черковнинг негатив реакцияси Т 4 дастурининг тўхтатилишига олиб келганди. Бироқ энди нацистлар концлагерлар махбусларини қира бошладилар. Улар учун – Акция 14f13 коди остида янги дастурни ўйлаб топишди. У биринчи навбатда меҳнатга лаёқатсиз яхудий махбусларга қарши йўналтирилганди. Бухенвальдда комендант Кох Гиммлердан махфий буйруқ олганди: барча “имбецил ва мажруҳлар”, айниқса, яхудийлар йўқ қилиниши керак.

Бухенвальд асирлари, лагерга шифокорлар гуруҳи махбусларни текшириш учун келганида, Акция 14f13 билан биринчи марта тўқнашдилар. “Бизга тиббий бўлимга боришни буюрдилар, – деб ёзарди Густав. – Менга-ю ҳеч нарса бўлмайди, меҳнатга лаёқатлиман”.

Шифокорлар 167 нафар ақли заиф, кўр, кар, соқов ёки мажруҳ, шу жумладан, бахтсиз ҳодиса ёки қийноқлар туфайли майиб бўлган мабусларни танлаб олишди. Уларни махсус тикланиш лагерига ўтказишлари ва зарурий парвариш билан таъминланишлари, текстил фабрикаларида осонроқ иш беришларини айтдилар. Улар бундан хавотирландилар, албатта, лекин кўплар, айниқса, тиббий ёрдамга ҳаммадан кўра кўпроқ муҳтож кишилар бу ёлғон ваъдаларга ишондилар. Транспорт келиб, 187 кишини олиб кетди. “Кунлардан бир куни уларнинг буюмларини қайтариб олиб келишди”, – деб ёзарди Густав. Бошқа нарсалар орасида кийим-кечаклар, протезлар, кўзойнақлар бор экан. “Тап нима ҳақда борганини энди билдик: уларнинг ҳаммасини газ камераларига жўнатишганди”.

Бу Акция 14f13 доирасида ўлдирилган олтига маҳбуслар партиясидан биринчиси эди.

Бир вақтнинг ўзида комендант Кох шахсий дастурини: сил билан зарарланган ҳаммани йўқота бошлади. Бунинг учун доктор Ганс Эйзеле масъул эди. Ашаддий антисемит Эйзелени бемор ёки бўйсунмайдиган яхудийларга ўйлаб ҳам ўтирмай, ўлдирадиган инъекциялар қилиши туфайли лагерда “шприцли доктор” деб атардилар. Шунингдек, Эйзеле ўз шахсий илмий тадқиқотларини маҳбусларда синаб кўрар, улар томирига экспериментал воситалар киритиб, ҳеч қандай тиббий заруратсиз операциялар, ҳатто ампутациялар қилиб, кейин ўз қурбонларини ўлдиргани учун уни “Оқ Ажал” дейишарди ҳам. У Бухенвальдда ишлаганлар орасида энг бераҳм шифокор сифатида тарихга кирди.

Лагерга Дахаудан маҳбусларнинг иккита катта гуруҳи етиб келганида, механизм тўла қувват билан ишлаб кетди. Ҳеч қандай тиббий текширувларсиз, фақат ташқи кўринишига қараб 500 маҳбус сил касал деб топилди ва уларни изоляторга жўнатишди. У ерда доктор Эйзел жуда кучли седатив восита гексобарбитал ёрдамида уларни тинчитиб қўя қолди.

Икки ой ичида Бухенвальдда ҳаёт анча ўзгариб кетди. Энди инсонни нимжонроқ қилувчи ҳар қандай шикастланиш, касаллик ёки майиблик – ўлим ҳукми бўларди. Бунга ўхшаш хавф аввал ҳам мавжуд эди, бироқ энди, агар маҳбусни ишга яроқсиз ёки “Яшашга нолайиқ” деб тан олсалар, у автоматик равишда йўқ қилинадиганлар рўйхатига киритиларди.

Кейин эса совет ҳарбий асирлари кела бошлади ва лагерда дўзахнинг кейинги зинапоясига дарвозалар очилди.

Нацистларнинг фикрича, яхудийлар билан большевиклар орасида ўзгача фарқ йўқ эди: яхудийлар, дея таъкидлашарди

улар, коммунизмни ўйлаб топишди ва кенг ёйишди, энди эса, гарчи бири бошқасига қарши фикр билдиргандек туюлса ҳам, яна бутун дунё капиталистик фитнасини ҳам уюштиришди. СССР га босқинчилик ва оммавий қотилликлар кампаниялари ҳаракатларига айнан мана шу сабаб этиб кўрсатиларди. Қизил Армиянинг асирга олинган аскарлари билан, гарчи улар яҳудий миллатига мансуб бўлмасалар ҳам, ноинсоний тарзда муомала қилишарди. Сиёсий комиссарлар, чин коммунистлар, интеллектуаллар ва яҳудийлар биринчи навбатда йўқотиларди. Маҳбусларнинг катта оммаси орасида ваҳима хавфи кўтарилиши мумкинлиги туфайли, улардан ҳарбий асирлар лагерида қутилишнинг иложи йўқ эди, шу боис эсэсчилар ўз мақсадлари йўлида концентрацион лагерлардан фойдаланишга қарор қилишди. Бу дастур Акция 14f14 коди остида ўтарди.

* * *

Сентябрнинг кунларидан бирида Фриц 17-блокдаги бошқа маҳбуслар билан бирга йўқламада турарди. Унинг отаси майдоннинг нарига тарафида ўз баракидаги кишилар қаторида эди. Йўқлама шу пайтгача улар юз ва юзларча марта турган бошқалари каби, одатдаги тартибда ўтарди. Ҳар бир тартиб рақами қийноқли тарзда жуда секин чақирилар ва маҳбуслар жавоблари эшитиларди; эълонлар, кейин одат тусига кирган жазолашлар... шу пайт қутилмаган ҳодиса рўй берди.

Ўша куни Бухенвальдга совет ҳарбий асирларининг биринчи гуруҳи келганди. Улар анча кам эдилар: атиги ўн беш нафар Қизил Армиянинг тўзиган либосидаги паришон, кўрқиб кетган эркаклар. Фриц қизиқиш билан сержант Абрахам (Филипп Гамбернинг қотили) ва яна тўрт нафар соқчи русларни қуршаб олишгани ва уларни майдондан қайгадир олиб

кетишаётганини кўриб турарди. Уларни бир неча минг нигоҳ кузатарди. Тўсатдан майдонга лагернинг оркестри чиқиб келди. Эстрадага жойлашиб олгач, мусиқачилар “Бухенвальд кўшиғи”ни чала бошлашди.

Тинимсиз равишда никталайверишдан мусиқа чалинган заҳоти кўшнқ айтишга ўрганган Фриц билан унинг дўстлари ўйлаб ҳам ўтирмай, кўшиқни куйлай бошладилар:

Мана кун келди ва қуёш чиқмоқда,

Уларнинг ҳар бири жам бўлиб, ишга кетмоқда...

»

Фриц узокка зўр бериб тикилиб, русларни крематорий ёнидан лагернинг чоғрокқина фабрикаси жойлашган қисмига олиб кетишаётганини кузатарди; у ерда махбуслар кучи билан олмон армияси учун ўк-аслаҳалар ишлаб чиқариларди. Нарироқда эса, отиш девори кад ростлаганди. Ҳарбий асирлар билан уларнинг соқчилари кўздан ғойиб бўлишди.

Атроф қоронғи ўрмон, қизғишдир осмон,

Киссамизда бир бурда понимиз ҳам бор,

Ва юракларда гам-алам бисёр...

Лагерь узра мингларча овоз таралар, аммо улар ҳам фабрика ортида гумбурлаб отилган ўк садоларини пасайтира олмади.

Улар рус аскарларини кайтиб кўрмадилар. Икки кундан кейин лагерга яна 36 нафар совет ҳарбий асирларини хайдаб келтиришди ва отишма овозини ўчириш учун яна маҳбуслар кўшиқ куйлашларига тўғри келди.

“Бизга уларнинг комиссар эканликларини айтишди, – деб ёзарди Густав. – Лекин биз ҳаммасини биламиз... Бир даҳшат бошқаси билан алмашаётганида, биз нималарни ҳис этишимизни тасвирлаб бўлмайди”.

Эсэсчилар халос бўлишига тўғри келган катта миқдордаги русларни бу тарзда ўлдириш самарали эмас экан. Шу боис то кам сонли гуруҳларни девор тагида отишгунларича, янги жой тайёрлаш ишлари борарди, у ерда энди қурилиш бўлинмасидаги дурадгор усталар тезкор ишлардилар. Ушбу қурилмага Коммандо-99 коди остида ном берилди. Ва гарчи унинг нимага мўлжаллангани махфий тутилаётган бўлса-да, тез орада аён бўлди. Асосий лагерь бурчагидаги учта барак кўшимча девор билан тўсилиб, Бухенвальдга минглаб келтирилаётган совет ҳарбий асирлари учун махсус бўлим ташкил этилди.

Ҳар куни йўқ қилиниши зарур бўлган русларни гуруҳ-гуруҳ бўлиб Коммандо-99 га олиб киришар, уларга ҳозир тиббий кўрикдан ўтказилишлари айтиларди. Маҳбуслар тиббий асбоблар билан жиҳозланган, оқ халатли одамлар ўтирган хоналарга бирма-бир киришарди. Уларнинг тишлари текширилар, юрак ва ўпкалари эшитиб кўрилар, кўриш қобилияти тадқиқ этиларди. Ниҳоят, уларни деворда бўй ўлчаш учун мўлжалланган шкаласи бор хонага киритишарди. Шкала орқасида бош баландлигида сезилмас ўқ отар тешиқ бўлиб, у тўппонча тутган эсэсчи яширинган махфий хонага чиқарди. Маҳбус шкалага суянган чоғда, ўлчашни ўтказётган одам ўртадаги тўсиқни тақирлатар ва кўшни кабинетдаги аскар асирнинг бошига ўқ узарди. Бино ичида отишмани

эшиттирмайдиган баланд мусика янграб турар ва то кейинги курбонни олиб киргунларига қадар, аввалги қонни шлангдаги сув билан ювиб ташлардилар. Бинони қайта қурган дурадгорлар Фрицнинг оғайнилари эди. Русларни бутун юк машиналарида лагерга олиб келишар, бироқ улар ўша заҳотиёк ғойиб бўлар эдилар. Ҳамма Командо-99 дан крематорийга тоғ қиялиги бўйлаб бораётган ва ўзидан қонли из қолдираётган ёпик фургонни кўрарди. Маълум вақтдан сўнг, қон оқмаслиги учун фургон ичи металл листлар билан қопланиб, атрофи ўралган контейнер кўйишди. Крематорий юкломани эпложмай қолганлиги боис, Веймардан мобил печлари бор юк машиналарини келтиришди; улар майдон четларида турар ва қолган маҳбусларнинг кўз ўнгида мурдаларни ёқишарди.

“Бу пайтда отиб ўлдиришлар давом этарди”, – деб ёзарди Густав.

* * *

Инсон даҳшатни қайси чегарагача синашга қодир? Вақт ўтган сари кишининг дийдаси қотиб, узок муддат тutilган асбоб сингари ўтмаслашиб қолиши керакдек туюлади. Кўп чандикларнинг ўрни битганда, оддий терига нисбатан дағаллашиб қолади.

Эҳтимол, айримлар билан ҳам шундай ҳол рўй бергандир, бироқ қолганларда бошқачароқ бўлган. Ҳатто эсэсчилар ҳам бу даҳшатларга бардош беролмасдилар. Коммандо-99 да ҳарбий асирларни навбатма-навбат отишлари зарур бўлган лагерь соқчилари мазкур бетиним режали қирғин улар одатланишга улгурган ҳар замондаги қотилликнинг асло айнан ўзи эмаслигини билиб қолишди. Кўплар ундан ҳузурланишарди: улар ўзларини аскарлар деб ҳисоблаб, ҳарбий асирларни ўлдиришни эса – яҳудий большевизми билан курашишга ўз

хиссасини кўшиш деб билишарди, аммо бошқаларни эса, бу синдирди, шу боис улар Коммандо-99 га тайинланишдан жонжаҳдлари билан қочишарди. Соқчилардан бири хушидан кетиб йиқилар, кимдадир асабий зўриқиш бошланар; кўпчилик бундай отишлар ҳақида Совет Иттифоқида билиб қолишса, асирга тушган олмон аскарларига нисбатан советлар “гестапоси” – НКВД томонидан жавоб чоралари кўришларидан хавотирланишарди.

Акция 14f14 гувоҳлари бўлган, баъзида эса ҳукм ижросидан кейин мажбурий тозалаш ишларида иштирок этган Бухенвальд маҳбуслари рўй бераётган ҳодисалардан оғир изтиробни хис этишарди. Бу ҳам фақат бошланиши эди.

1941 йилнинг охирида маҳбусларни гитлерчилар кўшинлари учун вакциналар ишлаб чиқаришга йўналтирилган ўлдирувчи тиббий синовларда қўллаб бошладилар.

Экинзор олдидаги икки қаватли ғиштли бараклардан бири – 46-блок атрофини соқчилар тўса бошлаганларида, ҳамма қандайдир ёмон иш содир бўлаётганини тушунди.

Қиш кунларидан бирида йўқламадан кейин, соқчи рўйхат чиқариб, маҳбуслар сафига бир қараб қўйганча, рақамларни қичқириб ўқий бошлади. Майдонда турганларнинг ҳаммаси хавотирдан юраклари дукурлаб кетди: СС рўйхати ҳеч қандай яхшилик келтирмасди. Чақиртирилганларнинг юзлари бўзариб кетганди.

Майдонга доктор Эрвин Динг чиққани икки баробар хавотир уйғотарди. Озғин ва асабий бу одам илгари Ваффкеда хизмат қилган бўлиб, ўзининг саводсизлиги билан қайғули шуҳрат қозонганди. Худди шу гап унинг ўринбосари, СС капитани Вальдемар Ховенга ҳам тааллуқли эди – таъсирли афт-башараси туфайли у бир вақтлар Голливудгача бориб келган эди, лекин

тиббий жихатдан Дингдан ҳам камроқ малакага эга эди. Лекин у фенолдан ўлдирадиган укол қилишга чаккон эди.

Рақамлари эълон қилинган маҳбуслар – яҳудийлар, руминлар, сиёсийлар ва яшил учбурчакли кишилар 46-блокка кирдилар ва улар ортидан эшик ёпилди.

Ичкарида содир бўлган ходисалар омон қолганлар қайтиб чиққанларидан кейингина аниқланди. Динг билан Ховен маҳбусларга тиф таёқчаларини юктиришибди; улар ўша заҳоти оғриб қолишибди – шишлар, бош оғриқлари, параличлар, қонли тошмалар, бурундан қон оқиши, мушак оғриқлари, қоринда оғриқлар, қусиш ва эшитиш қобилятининг пасайиши бошланибди. Кўплар ўлиб, қолганлар эса жуда ночор аҳволда чиқишди.

Вақти-вақти билан 46-блокка маҳбусларнинг янги гуруҳларини жўнатишарди, уларни илм-фан йўлида қийнаб ўлдиришарди. Густавнинг веналик эски дўстларидан кўплари шундай қийноқларга дучор этилди. Лекин СС олий кўмондонлиги олмон аскарлари томирига тушадиган вакцина яратиш учун яҳудийлар қонидан фойдаланиб бўлмайди, деган фикрга келгани боис, бу қарор уларни қутқариб қолди. Яҳудийларни синовлардан чиқариб юбориб, аввалги лагерь дўзахига қайтаришди.

* * *

Тини билан Герта қўлларига игна билан ип олиб, ошхонадаги стол ёнида ўтиришарди. Тини учун йиртиқларни ямаш аллақачон оилавий ҳаётнинг ажралмас қисмига айланганди: даромади ҳаминқадар ва тўрт бола билан у доимо нималарнидир тикиб-чатиб, тузатишига тўғри келарди. Кейинги пайтда улар Герта икковининг кийимлари жуда тўзиб кетиб,

аёлларнинг кўчага кийиб чиқишлари учун игналарни доимий равишда ишга тушириш керак эди.

Лекин бу сафар улар ямаш билан машғул бўлишмади. 1941 йил 1 сентябрда Берлинда Ички ишлар вазирлиги шу ойнинг 12-санасидан бошлаб Германия ва Австрияда яшайдиган ҳамма яҳудийлар кийимларига сарик Давид Юлдузини тикиб олишлари зарур эди.

Мазкур ўрта асрларга оид амалиётни нацистлар аввал Польшада ва бошқа босиб олган ҳудудларда тиклаб, қўллашганди. Энди эса, барча яҳудийлар, шу жумладан, олмонларни ҳам жамиятнинг тўлақонли аъзолари остида ниқобланиш имконидан маҳрум этиш керак, деган қарорга келинди.

Кўшнилари ва дўстлари билан бирга Тини ва Герта маҳаллий Исроил маданий марказига бориб, ўз юлдузларини олишга мажбур бўлишди. Улар фабрикада тайёрланган бўлиб, қора ҳарфларда яҳудий сўзи йўлли газмолга босиб туширилган ва рулон қилиб ўралганди. Ҳар бир кишига тўрттадан берилиши керак бўлиб, энг ҳақоратли жиҳати – юлдузларнинг ҳар бирига 10 пфеннигдан пул тўлаш даркор эди. Уларни марказга баҳайбат ғалтақларда етказиб бериб, ҳар бир юлдузча давлат нархида беш пфеннигдан сотилиши зарур эди, қолгани эса маъмурий харажатларни қоплашга кетади, дея баҳона қилишди.

Лекин ҳатто ҳозир ҳам Тини Гертани мазкур даҳшатдан халос қилиш учун курашишни давом эттиради. Унинг ёшидаги ва ҳатто ундан ҳам ёш қизларни концентрацион лагерларга жўната бошлашди. Тини чорасиз қолганидан Америкадаги судья Барнетга ёрдам беришни илтимос қилиб хат ёзди. Унинг васийлик ҳақидаги таклифига қарамай, бюрократик тўсиқлар Гертанинг виза олишига имкон бермасди. “Унинг бу ерда

қолишга мажбуригидан буткул чорасиз аҳволдаман. Норасмий манбалардан билишимча, АҚШ даги қариндошлар Вашингтонга виза беришлари учун илтимоснома топширсалар бўлар экан. Герта учун шундай қила оласизми? Кейинчалик худди Фриц билан содир бўлганидек, ўзимни ўзим таъна-дашномга қўйишни хоҳламасдим”. Сэм Барнет ўша заҳоти илтимоснома топшириб, керакли қоғозларни тўлдирди ва Гертанинг харажатлари учун 450 доллар тўлади. Бироқ бюрократик лабиринтлар ниҳоятда чалкашиб кетган, тўсиқлар эса – ўтиб бўлмайдиган эди. Герта визани ололмади.

Унинг қўлидаги игна юлдузли арзон сариқ штапелни эски жун пальтосига тикарди. Тини стол ортидан қизига қаради: у хақиқий аёлга айланган – ўн тўққиздан йигирмага тўлар, – ва жўнаб кетаётгандаги Эдитнинг ёшига етганди. Герта соҳибжамол эди. Агар унда чиройли кийимлари бўлганида ва улар доимо етишмовчилик ва кўркув ичра яшамаганларида эди, у қандай мафтункор бўлар эди-я, дея хаёлидан ўтказди Тини. Герта эса, онасининг хавотирланиш ва ҳадиксирашлардан юзидаги ажинлар кўпайиб кетгани ва бетлари осилиб қолганини кўрди.

Кейинги бир неча ҳафталарда Венада сариқ юлдузчаларнинг пайдо бўлиши яҳудий бўлмаганларни кучли таъсирлантирди. Улар мамлакатда яҳудийлар деярли қолмаган – кўпчилиги эмиграцияга кетиб, хавфлилари эса лагерларга қамалган, деб ҳисоблашга одатланиб қолишганди, – энди эса улар орасида яна мингларчаси пайдо бўлиб, яна ҳамманинг кўз ўнгида бўлишлари учун уларга белги қўйилганди. Айрим шаҳарликлар нацистларнинг бу қилигидан номус қилишарди; улар яҳудийларнинг жамият ҳаётида иштирок этишларини тақиқлашга қарши эмас эдилар, бироқ уларга шундай очик тарзда тамға қўйиш ҳаддан зиёд пасткашлик эди. Авваллари яҳудий

харидорларга яширинча хизмат кўрсатишга рози бўлган дўкон эгалари энди ўзларини бошқа мижозлар олдида нокулай сезишарди. Айримлар бунга унчалик эътибор бермасалар ҳам, лекин кўпчилик кўксида сариқ юлдузли кишиларга эшикларини ёпиб қўйишди. Агар аввал оқсуякларга ташки жихатдан ўхшаб кетадиган яхудийлар тақиқларнинг бир қисмига эътибор бермай, уларга амал қилмаган бўлсалар, энди бу ҳақда гап бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Жамиятнинг анчагина қисми шаҳарда шунча яхудий қолганидан таажжубланиб, уларга қарши кескин чоралар кўришни талаб қила бошладилар. Уларнинг ҳаёти бундан-да аянчлироқ бўлиши мумкин эмасдек туюларди.

Лекин у, албатта бўлиши мумкин; энг охириги маррага қадар ҳали анча узок, жуда узок эди.

23 октябрда Берлин гестапоси бошлиғи Рейхнинг барча полиция бўлимларига буйруқ юборди. Бугундан эътиборан яхудийлар учун ҳар қандай эмиграция тақиқланган эди. Улар Рейхни фақат шарқий ҳудудларда янги ташкил этилган геттога мажбуран кўчирилганларидагина ташлаб кетишлари мумкин эди. Биргина перо ёзуви билан Тинининг Гертани асраб қолиш умидлари пучга чиқди.

Декабрда, Перль-Харборга уюштирилган ҳужумдан кейин Германия АҚШ га уруш эълон қилди ва иккала мамлакат орасида буткул девор тикланди.

МИНГЛАРЧА ЎПИЧЛАР

Бухенвальдга яна баҳор келди – бу Густав билан Фриц учун учинчиси эди. Ўрмон кўкариб, қушларнинг сайроғи янграрди. Ҳар куни эрта тонгданок лагерь бўйлаб арраларнинг дарахт таналарини ғичирлаётган товушлари, уларни йикитаётганда маҳбусларнинг кучаниб ихрашлари, назоратчилар ва соқчиларнинг баланд кичкириклари тараларди. Қулоқни батанг килувчи ғичирлаш эшитилади ва баҳайбат қайин ёки эман пастга қарсиллаб қулайди, маҳбуслар эса уни қуршаб олиб, тезроқ тўсинларга арралашар, шу боис ерда тўкилган барглар гиламигина қоларди.

Густав чарчади, тўсинларни ташиган елкаоқ зирқирарди, у ўз гуруҳи билан шу ерда меҳнат қилиб, тўсинларни қурилиш майдончасига ташиш учун тўпларди. У ишини яхши эплар, ҳатто бригадир этиб тайинланганди ва йигирма олти кишидан иборат ўз бўлинмаси учун жавоб берарди. “Йигитларим менга садоқатли, – деб ёзарди у, – улар билан ака-укалардекмиз ва доимо биргаликда меҳнат қиламиз”. Уларнинг дўстлиги жуда кадрли эди ва афсуски, узоқ давом этмади. Февралда Густавнинг кўпгина дўстларини, “барча чайир эркакларни” яна бир партия “ногиронлар” билан лагердан жўнатиб юборишди, эртаси куни эса, одатдагидек, улардан қолган нарсалар, протезлар ва кўзойнақларни қайтариб келишди. “Ҳамма эртага менинг навбатим келади, деб ўйлайди. Ажал ҳар куни, ҳар соатда кўз олдимизда туради”.

Февралда эсэсчилар 1917 йилда Густав билан Тинини никоҳлаб қўйган раввин Арнольд Франкфуртерни ўлдиришди; улар уни ўласи қилиб қалтаклаб, қолнинг танаси тилка-пора бўлгунича қийнаб азоблашди. Унинг мурдасидан Венадан чиққан барваста, соқолли руҳонийни таниб олиш қийин эди. Ўлимидан олдин руҳоний Франкфуртер дўстларидан бирига

хотини билан қизларига анъанавий диний яхшилик дуосини: “Мен учун саломат ва саботли бўлинг”ни етказиб қўйишини сўради. Густав ўзининг тўйи бўлган кун, Россауэр-Казернадаги ихчам ва чиройли синагогани, Венанинг армия казармасини эслади; кўксида ялтироқ жасорат учун кумуш медал тақилган байрам либосидаги ўзини, бежирим шляпа кийган ва қора пальтодаги Тинини хотирасида жонлантирди, у вақтлар хотини дўмбоққина эди.

Густав шапкасини ечиб, бошини юқорига кўтарганча, дарахт учларига қаради. Ҳузурланишга ўхшаган ғалати ҳисни туйиб, у бошига шапкасини қайта кийди-да, хўрсиниб қўйди. “Ўрмон жуда ажойиб, – дея ёзди у ўз кундалигига. – Қанийди, эмин-эркин бўлганимизда эди, аммо тиканли сим доимо кўз ўнгимизда”.

Ўша даврда одатдагидан кўра янада оғирроқ ишлашга тўғри келарди; январдан лагерда янги комендант, СС майори Герман Пистер пайдо бўлди. “Энди Бухенвальдда ҳаммаси бошқача бўлади”, – дея эълон қилди у маҳбусларга ва ваъдасида турди. Улар учун мажбурий жисмоний машқлар киритишди. Энди маҳбусларни ярим соат эртароқ тургазиб, белгача ечинтириб, йўқлама олдидан гимнастика билан шуғулланишга мажбур қилишарди.

Гитлернинг яҳудийларга нисбатан бўлган нафрати ниҳоятда ошиб кетди. Совет Иттифокига хужум бутун мамлакатни зудлик билан босиб олишдек кутилган натижани бермади. Рейхда озик-овқат танқислиги бошланди, партизан коммунистлар унинг қўшинларини ҳамма ерда – Франциядан тортиб Украинагача таъқиб қиларди. Нацистларнинг касалланган миясида буларнинг барчасига яҳудийлар айбдор, деган фикр ўрнашиб қолганди, аввалига улар ўз фитналари билан жаҳон урушини бошлаб юбориб, энди Германиянинг олдинга ҳаракатланишига тўсқинлик қилишарди. 1942 йил январида СС энг юқори

лавозимдаги амалдорлари ниҳоят, яхудийлар масаласини узи-
кесил ҳал этишга қарор қилди. Оммавий депортациялар,
эмиграция ва лагерларга қамаш иш бермади. Бундан-да
қақшатқич ва ҳал қилувчи чоралар талаб қилинарди. Уларнинг
айнан қандай бўлишини жамоатчиликдан сир тутишар, бироқ
концлагерлар тизими энди қайта кўриб чиқилиши керак эди.
Яхудийлар аввалгидан ҳам синчковлик ва душманларча назорат
остида қолишди. Бухенвальдда ногиронларни йўқ қилиш,
очарчилик, қийноқ ва хўрланишлар, котилликлар яхудий
маҳбуслар сонини анча қисқартирди ва март ойида улар деярли
саккиз минг кишидан атиги 836 нафаригина қолганди. Бошқалар
яхшигина ишчи кучи бўлганлари учун улар ҳаёти сақлаб
қолинганди, бироқ бу ҳам узоқ давом этолмасди, чунки
ҳокимиятнинг энг юқори эшелонларида “Яхудийдарсиз Рейх”ни
яратишга оид гаплар доимо борарди.

Густавнинг кўклам гўзалликларидан қисқароқ завқланиши
тезда тугади. Унинг бошчилигидаги гуруҳ тўсинларни кўтариб,
ташиб етказиб бериши керак эди. (Бунинг учун аравалардан
фойдаланиб бўлмасди, улар дарахт таналарини ўрмон қиялиги
бўйлаб юқорига қўлларида таширдилар.) Густав юкломани
тақсимлашга катта эътибор берарди; у ўз гуруҳидаги кўп
маҳбуслар ниҳоятда озиб, ҳолдай тойганлари ва елкаларида
тўсин ортганча тоққа яна бир марта чиқишга кучлари
етмаслигини яхши англарди. У тўсинни кўтариб бораётганда, гўё
жуда зўр оғирлик тушаётгандек ўзларини ёлғондан зўриқиб
ишлаётгандек кўрсатишларини тайинлади-да, тўсиннинг бир
учини ўз елкасига қўйди ва гуруҳ йўлга тушди.

Курилиш майдонига етиб борганларида уларни назоратчи
билан соқчи СС сержанти Грюель кутиб турардилар, маҳбуслар
қадамларини тезлатишди. Охирги бир неча метрни югурганча
ўтиб, тўсинни ҳам жойига тезроқ қўйишди. Бу жуда хавфли эди;

кўпгина маҳбуслар яхши тахланмаган тўсинлар пастга думалаб, уларни босиб қўйгани туфайли жароҳатланиб майиб бўлишар ёки ҳаётдан кўз юмардилар.

— Бу нима қилганларинг, яхудий чўчқалар?

Сержант Грюельнинг дарғазаб башараси Густавнинг рўпарасида пайдо бўлди; у ўзининг зилдек дарраси билан ниманидир кўрсатди.

— Манави хайвонлар умуман ҳеч нимани кўтаришмаяпти!

Густав ўз қўл остида ишлаётганларга қаради, улар тўсинни керакли даражада ишонтиролмаб кўтаришганди. Албатта, уларни айблаб бўлмасди, чарчокдан оёқларида деярли туrolмасдилар.

— Кечиринг, афсусдаман, айрим йигитлар ч...

Грюэлнинг залворли дарраси Густавнинг юзига зарб билан урилиб, унинг кўзидан ўт чиқиб кетди. Густав бошини муҳофаза қилиш учун қўлларини кўтариб, бошини тўсди. Лекин дарра унинг бармоқларига урилганча кетма-кет зарбалар тушаверди. У ортига ўгирилишга уринганида, зарбалар орқасига туша кетди. Густав ерга кулади. Энди Грюэль ўз ғазабини бошқа маҳбусларга соча бошлади. У тўдага ташланиб, ҳар тарафга зарбаларни уравериб, ҳамманинг оғзи-бурнини қон қилиб дўппослади. Ниҳоят, ўзи ҳам итдек чарчаб, яна Густавга ўгирилди ва хансираганча деди:

— Сен, яхудий, буларга бригадирсан. Ўз яхудий хайвонларингни яхшироқ ишлашига мажбур қил. Бу аҳвол ҳақида эса, албатта юкорига арз қиламан.

Эртасига ҳаммаси янгитдан такрорланди: Густав билан унинг одамларини гўё зўр бериб ишламаётганларини баҳона қилиб, яна калтаклашди. Йўкламада Густавни бошлиқлар хузурига чақиртиришди ва уни рапорт-фюрер, лагердаги интизом учун жавобгар сержант сўроқ қилди. СС стандартларига кўра, бу етарлича оқил киши эди, Густавнинг тушунтиришларидан қониқиб, у Грюелнинг арзномасини йиртиб ташлади.

Лекин Грюель тинчимасди. У ҳақиқий мараз садист эди. Айримлар унинг ваҳшийликларида шахвоний унсур бор деб ҳисоблашарди, у баъзан маҳбусларни ўз кабинетига олиб кириб, ёлғизликда хумордан чиққунча калтаклашини ҳамма биларди. У ўзига бир марта қурбонни танлаб олгач, энди уни қўлдан чиқармасди. Учинчи куни Густав билан унинг гуруҳи тош конидан тош ташидилар. Вагонеткага тахминан икки ярим тонна тош ортилган ва ҳатто йигирма олти нафар эркак арқонлар билан қиялик бўйлаб юкорига кадам-бақадам жуда қийналиб кўтариб боришарди. Грюель уларга қараб турганча, яна бир шикоят хати ёзди: энди Густав ўз одамларини етарлича шоширмаган эмиш. Рапорт-фюрер бу сафар шикоятни бости-бости қилмай, кейинги жараёнга жўнатди.

Йўкламада Густавни яна бошлиқ хузурига чақиритди. Ўз вазифасини сидқидилдан бажармагани учун у жарима гуруҳида беш якшанба овқатсиз ишлаб бериш билан жазоланишга ҳукм қилинди. Авваллари Фриц қандай “нури ташувчи”лик қилган бўлса, отаси ҳам шундай ишга қўйилди. Ҳар якшанба, қолган маҳбуслар дам олган чоғда, Густав ҳожатхоналардан нури олиб, югурганча экинзорларга таширди. Эллик бир ёшга тўлган Густав анча чайир бўлса ҳам, бундайин тезликда узоқ ишлаши мумкин эмас эди. У овқатсиз қолган кунларида дўстлари ўз егуликлари билан бўлишардилар, аммо у бир ойда ўн кило вазн йўқотди. У

доимо озгин бўлганди, бироқ энди ростмана қоқ суякка айланиб қолган эди.

Нихоят, у жазо муддатини ўтаб бўлиб, ўзининг одатдаги ишига киришди. Уни бригадирликдан олиб ташлашган эди, лекин транспорт колоннасидаги дўстлари унга лазаретдаги енгилроқ ишга тайинланишига кўмаклашдилар, у озик-овқат ва бошқа юкларни етказиб берарди. Густав бошидан кечирган қийинчиликлардан секин-аста ўзига келиб қолди. У Грюелнинг таъқибидан эсон-омон қутилганининг ўзи мўъжиза эди. У шундай кучли руҳга эга бўлмаганида ва дўстлари қўллаб-қувватламаганларида, Грюель худди бошқа кўпларнинг ёстиғини қуритгандай уни ҳам йўқ қилиб ташларди.

* * *

Бундай жойда мўъжизалар узоқ давом этмаслигини Фриц аллақачон билганди. Уларни қуршаган доира кун сайин сиқилиб борар ва омон қолиш имконияти камаярди.

Шу йилнинг баҳорида Фриц энг яқин дўстларидан бири, уни муҳофаза қилган ва омон қолиш санъатини ўргатган, уни ва отасини хавфсиз иш билан таъминлаган одам Лео Мозесдан айрилди. Маҳбусларнинг каттагина гуруҳини Эльзасда ташкил этилган янги – Найвейлер лагерига жўнатишди. Леони улар билан бирга юборишди. Фриц уни бошқа кўрмади.

Июнь оқшомларидан бирида Фриц ўзи одатланган жойда – 17-блокдаги стол ёнида ёши катта маҳбуслар суҳбатини эшитиб ўтирарди. Улар эндигина кечки таом – бир бурда нон билан шўрвани ичиб бўлиб, суҳбатга киришиб кетишди. Фриц тинглаб ўтирар, лекин гапга қўшилишга истиҳола қиларди. У бир ҳафтадан кейин ўн тўққизга тўлиши керак, аммо бу одамлар

билан таққослаганда, у ёши, ақлий ривожланиши ва дунёқараши билан ҳали бола эди. У ўқигиси келар ва уларнинг сиёсий фикрлари, “шоу-бизнес”га оид ҳикоялари ва Европа келажагининг улкан режаларини жон қулоғи билан тингларди.

Лекин шу пайт унинг диққатини эшик ёнидаги таниш қиёфа тортди. Бу назоратчи Роберт Сивертлигини у дарҳол таниди. У дик этиб туриб, илик ёз оқшоми тушган ташқарига чиқди. Сиверт унга жиддий қараб, кейин шошиб шивирлади: “Почта хонасида онангдан хат келган. Лекин цензор уни сенга бермайди”. Сиверт лагернинг алоқа тармоғи таркибида бўлиб, маъмуриятда унинг танишлари бор эди, улар энг ишончли маҳбусларни ишга чақиришарди. Шу тариқа у хатнинг мазмунини билиб олди. Ёз бўлишига қарамасдан, Фриц қалтираб кетди; олам кўзига тор кўринарди. “Онанг билан опанг Гертани кўчиртиришлари тўғрисида билдирибдилар. Улар ҳибсга олиниб, шарққа депортация қилинишларини кутишаяпти”.

Фриц ваҳимага тушиб, отасининг баракига югуриб кетди, Сиверт унинг ортидан шошилди. Эшик олдида бир неча маҳбус турганди. Фриц улардан отасини чақириб беришларини илтимос қилди. (Маҳбусларга бегона баракларга кириш тақиқланганди.) Густав ташқарига чикқанида, “Унга ҳам айтиб беринг”, – деди Фриц ва Сиверт Тини ёзган хатининг мазмунини такрорлади.

Кўчириш, депортация нимани билдиришини улар сезиб туришарди. Лагерда ҳар хил миш-мишлар айланиб юрар ва улар нацистларнинг мақсадини билиб олишга одатланишганди. Фриц билан Густав Польшадан шарққа томон босиб олинган худуд Остландда эсэсчилар содир этган оммавий қотилликлар тўғрисида эшитгандилар. Ҳарқалай, бир нарса аниқ: Венадан Россияга ёки умуман қаергалиги номаълум жойга жўнатилаётган Тини билан Гертадан энди ҳеч қандай хатлар ҳам келмайди, ҳеч қандай алоқа ҳам бўлмайди.

* * *

Тини ошхонада газ плитаси олдида турарди. У Фрицни олиб кетишган кунни ва агар Густав қочиб кетиб, яширинмаса, уни газ билан заҳарланмоқчи бўлиб кўрқитганини эслади. Бу ҳеч қандай яхшилиқ келтирмади. Энди эса, ўзини олиб кетгани келишди.

У газни қувурдан ўчирди. Ҳукумат томонидан тузилган йўриқномаларнинг батафсил рўйхати босиб чиқарилган қоғоз ошхонадаги столда ётарди.

Герта унинг ёнида ўзининг кўксида сарик юлдузча тикилган пальтосида ва кўлида жомадони билан турарди. Уларга ҳар бир одам учун икки жомадон – жами эллик килограмм юк олишга рухсат этилганди. Улар йўриқномага амал қилган ҳолда, кийим-кечак билан чойшаблар, шунингдек, ликопчалар, кружкалар, қошиқлар (пичоқ билан санчкилар олиш ман этилганди) ва уч кунлик йўл учун егулик олишди. Қишлоқ хўжалиги жиҳозлари билан асбоблари бор одамларга уларни ҳам олиб кетишни буюришди. Тинига никоҳ узугини қолдиришга ижозат беришди, лекин қолган қимматбаҳо нарсалар топширилиши керак эди. Аслида, унинг ҳеч вақоси қолмаган, ниманидир аллақачон тортиб олишган, ниманидир эса сотиб юборган; худди шу нарса пулга ҳам тааллуқли эди ва ҳар бир депортация қилинган ўзи билан 300 марка пулни ўзи билан Остландга олиб кетиши мумкин эди, – уларда бундай пул йўқ эди.

Тини ўзи билан жомадони ва чойшаблари ўралган тугунни олиб, хонадонига сўнгги бор кўз югуртирди, эшикни ёпиб, улфлади. Викерль Хельмхакер уни зинапояда кутиб турарди. Тини унга қалитни узатди ва шартта ўгирилиб кетди. Уларнинг ерта билан секингина зинадан тушиб бораётган қадамлари эвушининг маъюс акс-садоси таралиб турарди.

Улар полициячилар ҳамроҳлигида йўловчиларнинг кизиқувчан нигоҳлари остида бозор майдони бўйлаб ўтишди. Яхудийларни нима қилишаётганларини ҳамма биларди. Уларни бир неча ойдан буён катта гуруҳлар билан бир неча юз марталаб депортация қилишганди. Одамлар уларни қаерга олиб кетишаётганларини ҳатто тасаввур ҳам қила олмасдилар – шарққа, тахминан Остланднинг чўлли худудларига бўлса керак. У ердан янгиликлар келмас ва кўчирилганларнинг ҳеч бири қайтмаганди; Рейх улар учун ажратган худудларда янги ҳаёт барпо этиш билан ҳаддан зиёд банд бўлсалар керак, дея тахмин қилинарди.

Тини билан Герта бозордан ўтиб, маҳаллий бошланғич мактабгача етиб боришди. Герта бу йўлдаги ҳар битта тошни биларди. У қолган болалар билан бирга мана шу мактабга борганди; ундаги синфларда ҳаммалари – Герта ҳам, Курт ҳам, Фриц ҳам, Эдит ҳам – ўз ҳаётларининг каттароқ қисмини ўтказгандилар. Энди бу ерда ўқувчилар йўқ эди: 1941 йилда эсэсчилар мактабни ёпиб, уни депортация қилинувчиларни вақтинчалик ушлаб туриш пункти учун қайта жиҳозладилар.

Улар кўриқланадиган дарвоза орқали ўтиб, тош ётқизилган йўлка бўйлаб мактабнинг баланд бинолари орасидан юриб боришди. Мактаб тўрт қаватли блоклардан иборат бўлиб, кўчадан сал ичкарироқда жойлашган эди. Қачонлардир кичкинтойлар югуриб ва ўйнаб юрган жойда энди эсэс соқчилари турарди. Тини билан Герта ҳужжатларини кўрсатишди ва уларни бино ичига киритишди.

Синфлар одамларга лиқ тўлган ётоқхоналарга айланганди. Бу ерда ҳаммаси бўлиб мингдан ортиқ депортация қилинаётганлар сақлаб туриларди. Таниш чехралар, дўстлар, кўшниллар кўзга кўришиб қолар, лекин шаҳарнинг бошқа узоқроқ жойларидан келган бегоналар ҳам анчагина эди. Бу ерда асосан

қирқдан ошган аёллар, эркаклар ва болалар бор эди. Йигитларни аяқачон лагерларга ҳайдаб кетишганди, олтмиш беш ёшдан ошган кексаларни эса Терезиенштадтдаги геттога жўнатиш учун ажратиб қўйишганди.

Тини билан Гертани бир хонага киритиб, бахтсизлик бўйича шериклари билан қолдиришди. Улар ўз яқинлари ва дўстлари, умумий танишлари ҳақидаги янгиликлар билан фикр алмашишди. Янгиликлар асосан ёмон эди. Уларни кўчириб юбораётганлари янги ҳаёт имконияти сифатида тақдим этилаётган бўлса ҳам, бироқ Тини кадрдон шахридан жудо бўлаётганидан азобланар ва келажакдан қўрқарди. У нацистлардан фақат ёмонлик кутар ва шу пайтга қадар унинг кутганлари доимо амалга ошарди.

У Фриц билан Густавга ёзган хатида уларни фақат кўчираётганларини хабар қила оларди. Бироқ, бундан-да ёмонроқ ходисалар содир бўлиши мумкинлигидан хавотирланиб, Тини яхудий бўлмаган бир қариндошига айрим буюмларини, Фрицнинг ўша Бухенвальдда тушган энг сўнгги сувратини бериб қўйганди, опаси Женнига эса, уларга юбориш учун иссиқ кийимларни берди. Женнининг ўзи ҳам унчалик яхши аҳволда эмас, аммо ҳозирча депортация қилинмаётганди. Бу уларнинг энг катта опаси Бертага ҳам тааллуқли эди.

Тини билан Герта вақтинчалик сақлаш марказида бир-икки кун бўлгач, жўнаш вақти етганини хабар қилишди. Ҳаммага ҳовлига чиқишни буюрдилар. Одамлар йўлақларда тикилишиб, эшиклар олдида жомадонлари ва тугун-терсақлари, айримлар эса, яна асбоб-анжомлари билан бир-бирларини итариб, туртиб чиқардилар. Уларнинг ҳужжатларини текшириб, эвакуация қилингани ҳақида штамп босиб, ундан кейин ҳаммаларини кутиб турган юк машиналарига чиқаришди.

Колонна Таборштрассе бўйлаб ва Лунак канали ёнидаги кенг кўчадан ўтди. Герта пастга, куёш нурида яркираб жилваланаётган сувга қараб кетарди; бу ерда якшанба кунлари сайр қилаётган қайиқлар ва чўмилаётган одамларга тўла бўларди. У отаси билан худди Фриц ўртоқлари билан ўзаро мусобақалашганлари каби ким ўзарга сузишарди. Унинг отаси шундай мулойим, меҳрибон, жондан азиз эди! Дарё бўйидаги ўша ёзги дам олиш кунлари нақадар ажойиб бўларди. Онаси эшак эшишни ёқтирар ва гоҳида болаларни қайиқда учирарди. Ҳозир бу ёрқин, лекин жуда узок тушдек туюларди. Дунай каналининг яшил соҳилларига яхудийларнинг бориши аллақачонлар тақиқлаб қўйилганди.

Колонна канални кесиб ўтгач, шаҳарнинг жанубий қисмидаги вокзал Аспангбанхоф томонга кўчалардан гумбирлаганча кетиб борарди. Кириш жойида полициячилар билан СС аскарлари унча кўп бўлмаган одамлар тўдасини ўтказмасдан туришарди. Жўнаб кетаётганларни сўнгги бор кўриш умидида қариндошлари билан дўстлари келишган, қолганлари шунчаки бекорчилар яхудийларни мисоли моллар каби қандай ҳайдаб кетаётганларини томоша қилиш учун тўпланишганди. Тини билан Герта юк машинасидан тушиш учун бир-бирларига ёрдамлашиб, оломон билан бирга қоронғи вокзалга эшиқдан киришди.

Эркакларни лагерларга олиб кетилган даҳшатли юк вагонлари ҳақида ҳамма биларди, шу боис уларни йўловчи вагонлар кутаётганини билгач, хурсанд бўлиб кетишди. Ҳа, буниси ёмон бўлмади, деган фикр хаёлларидан ўтди.

Уларга поезднинг охириги алоҳида вагонига юкларини ортишни буюрдилар. Жараён анча чўзилиб кетди. Ниҳоят, баланд ҳуштак чалиниб, “Поезд жўнашига бир соат колди!”

деган эълон янгради. Уни платформада бир неча марта такрорладилар, одамлар шошилиб қолишди.

Тини Гертани маҳкам ушлаган кўйи уларга жой ажратилган вагонга одамлар тўдаси орасидан сукулиб кирди, у ерда эшик олдида кўлида рўйхат тутган старшина гердайиб турарди. Бу полициячи ҳам, эсэсчи ҳам эмас, Исроил маданий маркази тайинлаган яхудий эди ва унинг шу ердалиги умид уйғотарди. Унинг атрофида олтмишга яқин одам тўпланди. Тини Им-Вердда яшаган кекса аёл Ида Клапни таниб қолди, у буткул ёлғиз эди. Леопольдсгасседан ўзи билан тенгдош аёл ҳам ёлғиз кетаётганини кўрди; кўп аёллар ҳамроҳсиз жўнаб кетишаётганди – уларнинг эри ва ўғилларини лагерларга ҳайдаб кетишган, болаларини эса, омади келганларини Англия ёки Америкага олиб кетишганди. Бироқ айримлари қолган экан, Тини танимайдиган олтмиш ёшлардаги аёл ўз набиралари, уч ўғил ва бир қизга ҳамроҳлик қиларди; уларнинг энг кичиги Отто Курт билан тенгдошга ўхшар, каттаси эса, ўн олти яшар қиз эди. Атрофда соқолларига оқ оралаган эркаклар тўзиб кетган шляпаларида, бошларига шарф танғиган ночорроқ кийинган уй бекалари, юзларига эрта ажин тушган қизлар ва ҳар тарафга ҳайрат билан тикилаётган беш ёшдан катта бўлмаган болалар бор эди. Старшина уларни рўйхат бўйича исми шарифларини ракамлар билан текширганча чақирарди:

– Бир-икки-беш: Кляйн, Натан Исроил.

Олтмиш ёшдан ошган киши кўлини кўтарди:

– Шу ерда!

– Бир-икки-олти: Кляйн, Роза Сара.

Бу унинг хотини эди.

– 6-4-2: Кляйнман, Герта Сара!

Герта кўлини кўтарди.

— 6-4-1: Кляйнман, Тини Сара!

Рўйхат давом этарди: Клиндер, Адольф Исроил; Клиндер, Амалия Сара... Бутун платформада ўн бешта вагон бошлиқлари йўловчилар рўйхатини ўқирди: ҳаммаси бўлиб 1006 жон ўз юртини ташлаб кетарди.

Ниҳоят, уларга бориш манзиллари — Минск шаҳри эканлигини эълон қилишди. У ерда улар ёки геттога тушиб, ҳар хил маҳаллий корхоналарда ишлайдилар, ёхуд малакаларига боғлиқ равишда ерда деҳқончилик билан машғул бўладилар.

Бошлиқлар ҳеч ким ғойиб бўлиб қолмаганига ишонч ҳосил қилиб бўлгач, ниҳоят эвакуация қилинаётганларнинг вагонга чиқиб, аввалдан тайинланган жойларини эгаллаб, чурқ этмай ўтиришларини буюришди. Вагонлар иккинчи класс бўлиб, купеларга бўлинган ва етарлича қулай эди, гарчи бундай миқдордаги одамлар учун торроқ эди, албатта. Тини билан Герта ўтириб олганларидан кейин, ўзларини деярли эски вақтлардагидек ҳис этишди. Яҳудийларнинг Венадан жўнаб кетиши тугул, ўз туманларидан ташқарига чиқишларига аллақачонлардан бери ижозат берилмасди. Атрофидаги оламни бошқатдан кўриш қизикарли бўлиши тайин.

Паровоз буғ билан тутун чиқариб, ғилдираklarини ғижирлатди ва поезд ўрнидан кўзгалганча, станциядан сирғалиб чикди-да, бутун шаҳар орқали шимолий йўналишда юриб кетди. У Дунай канали устидан ўтиб, Пратер ва Пратерстерннинг ғарбий томони охиридаги кўприк, кейин Тини туғилиб ўсган кўчадан ҳамда бир неча сониядан кейин шимолий темир йўл вокзали орқали кетди. Яҳудийлар Леопольдштадтда ҳам поездга ўтиришса бўларди, ammo Аспангбанхоф кўзга камроқ ташланар ва одамлар сийрақроқ эди. Бир неча дақиқадан кейин купе

деразаси ортида Дунай сузиб ўтди, кейин шаҳар атрофидаги охириги жойлар ва Венадан шимоли-шарққа қараб ястанган қишлоқ хўжалик ерлари бошланди.

Гарчи поезд ҳар замонда тўхтаса ҳам, эвакуация қилинганлар учун вагондан чиқиш тақиқланган эди. Иссиқ июнь кун имиллаб ўтарди. Одамлар китоб ўқишар, ўзаро суҳбатлашар, ўтирган жойларида мудраб кетишарди. Болалар асабийлашиб, доимо типирчилайверишар ёки чарчаган кўйи ойнага тикилганча, ҳайкалдек қотиб қолишарди. Вагон бўйича бошлиқ вақти-вақти билан купега бошини сукиб, ҳамма жойидалигини текшириб кўярди. Поездда мабодо биронтасининг тоби қочиб қолса, тез ёрдам кўрсатиши учун Исроил марказидан тайинланган шифокор ҳам бор эди. Яҳудийлар ўзларига нисбатан шундай ғамхўрлик қачон кўрсатилганини унутиб ҳам юборишганди.

Улар собиқ Чехословакиядан ўтиб, қачонлардир Польша деб ҳисобланган ҳудудга кириб келишди. Энди бу Германия эди. Тини билан Герта учун бу ерлар ўзгача қизиқарли эди: айнан шу ерда Густав ҳали Австро-Венрия империяси кунларида, яҳудийлар олтин асрдалигида туғилганди. Тини уни Венада ўзида синаб ўтказганди, Густав эса мана шу ажойиб манзаралар орасида, тоғлар этагидаги кўл бўйида жойлашган қишлоқда болалик даврини ўтказганди. Поезд Густавнинг нафақат болалик хотираларига боғлиқ, балки айнан мана шу далаларда рус подшоси қўшинлари билан жанг қилган ҳарбий хизматини ҳам, ҳойнаҳой, ўзи таниса бўладиган ерлардан ўтиб борарди.

Поезд яна бир кичик шаҳар Освенцимдан ҳам ўтди. Бу ерда олмонлар янги концентрацион лагерь ташкил этган бўлиб, уни Аушвиц деб аташарди. Вена поезди кенг ёй ҳосил қилганча, шимоли-шарқ томонга боришда давом этарди.

Улар тунни тўхтамай ҳаракатланиш ва беҳаловатли уйку билан ўтказишди, ундан бел ва орқалари оғриб, оёқлари шишиб қолганди. Келаси тонгда поезд Варшава орқали бориб, Белосток ортидаги чегарадан ўтди. Буюк Германия ортда қолди ва собик Совет Иттифоқи ҳудудидаги Остланд Рейхкомиссариатига етиб боришди. Яна қирқ километрдан кейин, поезд Волковск шаҳарчасига етиб келди.

Бир муддат уларга бу шунчаки оддий станциядек туюлди. Тини ва Герта бошқа қолганлар билан биргаликда улар қаерга келиб қолганликларидан фол очганча, деразадан мўралашарди. Вагон бўйича бошлиқ купега бошини бир сукди-ю, кейин нари кетди. Афтидан, нимадир рўй берди. Йўлакнинг нариги тарафида баланд овозлар, эшиклар очилгани ва йўлакнинг икки томонидан яқинлашаётган оғир этикларда ташланган қадам товушлари эшитиларди. Купе эшиги кенг очилди – остонада қуролланган хужумчилар турарди.

– Қани, чиқларинг! – дея бақирдишди улар. – Ҳамма ҳозирок вагондан чиқсин!

Ҳайрон қолган ва қўрқиб кетган йўловчилар жойларидан ирғиб туриб, буюмларига ёпишдилар, оналар билан бувилар болаларини кучоқлаб олишди.

– Қани, яҳудий чўчқалар! Ҳозирок чиқларинг вагондан! – қичқаришда давом этишарди эсэсчилар.

Тини билан Герта йўлакда тўда орасида чиқиш томонга силжишарди. Хужумчилар ортда қолганларни милтиқлари қўндоғида туртишар ёки уришарди. Одамларни янада кўпроқ СС аскарлари турган платформага ҳайдаб чиқаришди. Улар Тини Венада кўрган аскарларга ўхшамасдилар, бу ёқаларида “Ўлик чанок” рамзи туширилган ёки концентрацион лагерларнинг анча шафқатсизрок, ҳаракатдаги қўшинлар, Ваффен аскарлари эди.

Уларга нацистлар хавфсизлик полициясининг кайғули машхур Зипо-СД формасидаги йигитлари ҳамроҳлик қилишарди. Улар бақириб, сўкиб, ҳақоратлаганча, яхудийларни – эркак ва аёллар, кексалар ва болаларни – платформа бўйлаб олдинга ҳайдашарди; қоқилиб тушган ва йиқилганлар ёки шунчаки тез юра олмаганларни ерга йиқитиб, калтаклашарди – шундай куч билан урганларидан улар ерда нафас олмай ётганча қолаверишарди.

Уларни бошқа поездга, бу сафар юк вагонларига чиқаришди, у ерда зўрға қимирлашарди. Эшиклар тарақлаб ёпилди. Тини билан Герта бир-бирига ёпишган кўйи ярадорларнинг инграшлари, дуою илтижолари ва кўрқиб кетган болалар йиғисига тўлган зулмат ичида қолишди. Ташқаридан бошқа вагонларнинг эшиклари қандай тарақлаб ёпилаётгани эшитиларди.

Мана, охириги эшик ҳам ёпилиб, одамлар қоп-қоронғиликда қолишди, аммо поезд жойидан қўзғалмади. Соатлар ўтди. Сўнги воқеалардан таъсирланган бир неча киши ўша тунда ақлушидан айрилиб, энди нима деб гўлдираётганларини ўзлари ҳам билмасдилар. Эсэсчилар барча ақли заиф ва беморларни поезддан чиқариб, алоҳида вагонга тўпладилар, уларни ўша жойда ҳар қандай ўйлаб топилгандан кўра кўрқинчлироқ шахсий дўзах кутарди.

Эртасига поезд йўлга тушди. У ниҳоятда секин, имиллаб юрарди. Ниҳоят, поезд тўхтади. Ташқаридан етиб келаётган товушларга қараганда, улар қандайдир станцияда эдилар. Кўрқиб кетган одамлар эшикларнинг очилишини кутишарди, бироқ ҳеч нима содир бўлмасди. Очлик ва кўрқув ичида бошланган тун ҳам тугади. Кейин кун келди. Кейин яна тун чўқди. Агар вақти-вақти билан текшириб турмасалар, улар ҳақида унутиб қўйишган, деб ўйласалар бўларди. Поезд станцияга шанба куни етиб борганди, аммо Минскдаги темирйўл

ходимлари учун эса, яқиндагина тақдирлаш сифатида дам олиш кунлари нишламасликларига рухсат берилган эди.

Вагон тахталари орасидаги тор ёриклар орқалигина ёруғлик кириши мумкин бўлган зимистон ичида, сўвсиз, егуликсиз, вагоннинг бир бурчида ҳожатхона ўрнига челак қўйилиб, депортация қилинганлар соатма-соат азоблантирувчи ноаниқликдан қийналишарди. Нахотки режалар ўзгарган бўлса? Агар улар алданган бўлсалар-чи, унда нима бўлади? Уларни йўловчилар учун мўлжалланган поезддан тушириб, юк ташувчи вагонларга тиқиштирганларидан кейин беш кун ўтгач, поезд яна юриб кетди.

Эй, Художон, бунинг охири бормикан?

“Сендан илтимос қиламан, жоним болам, – дея ёзарди Тини Куртга деярли бир йил илгари. – Ҳаммамиз соғ ва омон учрашайлик, шуни Худойимдан сўраб дуо қил”. У ўзига бундай умидни йўқотишга ҳеч қачон йўл қўймасди. “Отангнинг ёзишига караганда... Худого шукур, тани соғ экан... амакинг сенга шунча ғамхўрлик кўрсатаётгани унинг учун ягона қувонч... Илтимос, Курт, яхши бола бўлгин... Сен ҳақингда яхши гаплар гапиришаётгани ҳамда кийимларинг ва ўринларингни тозатартибли, ўзингни яхши тутаяпсан, деган умиддан... Ёзда яхшилаб дам олгин, яхши об-ҳаво тезда тугаб қолади... Бу ердаги ҳамма болаларнинг сенга ҳаваси келяпти. Улар хатто боққа ҳам чиқолмайдилар”.

Металлнинг гижирлаши, вагонларнинг бир-бирига урилиб, шарақлаши эшитилди ва поезд тўхтади. Атрофни сукунат қоплади, кейин эса вагон эшиги кенг очилди ва ёрқин кун ёруғлиги асирлар кўзларини камаштирди...

* * *

Ўша куни Тини билан Герта Кляйнманлар билан айнан нима содир бўлганини энди ҳеч қачон билолмаймиз. Улар нимани кўрганлари, нималар қилишгани, гапирганлари ёки ҳис қилганлари – бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ. 1942 йил июнь тонгида Минск темирйўл вокзали юк терминалига келтирилган 1006 нафар яҳудий эркаклар, аёллар ва болалардан ҳеч бирини ҳеч ким бошқа кўрмади ва улар ўзлари ҳақида далиллар ҳам қолдиришмади.

Бирок, умумий ҳисобга олиш мавжуд эди, ўша йили ёзда бошқа поездлар Венадан Минскга етиб борарди ва унинг йўловчиларидан баъзилари ўз воқеаларини сўзлаб беришга муваффақ бўлгандилар.

Вагон эшиклари очилган чоғда калтакланган, қийналган, тинкаси қуриган, оч ва ташна одамларга ташқарига чиқишни буюришган. Полиция уларнинг ҳар бирини сўроқ қилиб, асосан, ишчи малакалари ҳақида савол берган. Зобит улурга мурожаат қилиб, худди ўша Венада айтилган гапларни такрорлаган: улар заводларда ва фермаларда ишлайдилар. Улардан кўплари зобитнинг ваъдаларидан умидвор бўлиб, хурсанд бўлишган. Бир неча ўн нафар чайир эркаклар ва каттароқ болаларни танлаб, четга олиб боришган. Қолганларни станциядан чиқаверишга ҳайдаб бориб, у ерда уларнинг барча буюмларини олиб қўйишган. Алоҳида вагондаги юклар, озик-овқатлар ва кўчирилганлар Венадан олиб келишган асбоб-ускуналарни ҳам аскарлар олиб қўйишган. Вокзал олдида уларни юк машиналари билан усти ёпик фургонлар кутиб турганди, одамларни уларга чиқара бошладилар.

Колонна шаҳардан чиқиб, поёнсиз осмон остидаги чангли белорус текислигининг далалари ва ўрмонлари бўйлаб жануби-шарққа қараб йўлга тушди.

Герман кўшинлари ўтган йили ёзда Совет Иттифоқининг бу ерларини жанг қилиб қўлга киритганларида, унинг устидан ютоқиб, ўз йўлида ҳамма нарсани вайрон қилувчи тўлқин билан ўтиб кетишганди. Унинг ортидан дарҳол иккинчиси: Айнзацгуруҳ В, бутун фронт бўйлаб ҳаракатланган етти гуруҳдан бири етиб келганди. Мазкур гуруҳга генерал Артур Небе кўмондонлик қилар ва минг кишига яқин таркибига, асосан, хавфсизлик полицияси ва бошқа полиция идоралари ходимлари кирганди. Унинг бўлимлари Айнзацкомандалар эди, уларнинг вазифаси босиб олинган барча шаҳар ва қишлоқлардаги яҳудийларни топиб, кириб ташлашдан иборат эди, уларга бу ишда Ваффен ва Вермахт аскарлари жон деб ёрдамлашар эдилар, айрим ҳудудларда эса, жумладан, Польша билан Латвияда маҳаллий полицайлар кўмаклашардилар.

Ҳамма яҳудийларни жойида ўлдириб кетаверишмасди. Яҳудийлар у ерларда миллионлаб яшашлари ҳисобга олинадиган бўлса, бунинг амалда бажаришнинг сира имкони йўқ эди. Польшада нацистлар яҳудийларни ҳарбий иқтисодиётга ҳисса қўшишга қандай мажбур қилиш мумкинлигини билиб қолишибди. Минскда гетто ташкил қилиниб, у ишлаб чиқариш ҳисобига кўрган фойдаси Рейхнинг ҳисоблари ҳамда порахўр амалдорлар кассаларига оқиб кела бошлади. Бироқ энди Сўнги Қарор қабул қилиниши ва Минск унинг асосий марказларидан бири бўлиб қолиши зарур эди.

Хавфсизлик полицияси маҳаллий бошлиғи, СС оберштурмбанфюрери ва Айнзацгрупп ветерани Эдуард Штраух ташкилий чоралар билан машғул бўлди. Айнан ўша Минскдан жануби-шарқ томонда ўн километр нарида собиқ совет колхозини

Ўрнидаги Кичик Тростенец кишлоғида концентрацион лагер ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди. Лагерь унча катта бўлмади, олти юз маҳбусга мўлжалланганди, улар ерга ишлов бериш билан бир қаторда, Зондеркоманданинг топширикларини ҳам бажаришлари, яъни оммавий яксон қилишлар билан шуғулланишлари керак эди.

Кичик Тростенецга етказиб борилган асосан яхудийлардан иборат ўнлаб минг одамлардан атиги бир неча нафаригина лагернинг ўзини кўрди. Полициячилар ҳар бир колоннадан оғир меҳнатта лаёқатли кишиларни танлаб олишганидан кейин, юк машиналари уларни Кичик Тростенец йўналишида олиб кетишарди. Йўлда улар шаҳар ташқарисидаги қайсидир далада тўхтардилар. Баъзан Минск вокзалида танлов ўтказишга улгуролмай қолсалар, ўша жойнинг ўзида танлаб олинарди. Шу ердан юк машиналари тахминан бир соатлар оралаб, то қолганлари кутиб тургунича, битта-биттадан кетаверишарди.

Одамларни лагердан тахминан уч километр наридаги арчазорга олиб боришарди. Уларни ўша ерда тез ёки секин ажал кутарди. Охири доимо бир хил бўларди. Зондеркоманда дарахтлар орасида узунлиги эллик ва чуқурлиги уч метрча ҳандақ қазिशарди. Улар ёнида лейтенант Арльт кўмондонлиги остида Ваффен-СС взводи пойлаб турарди. Ҳар бир аскарда тўппонча билан йигирма бештадан ўқи бўларди; сал нарироқда кўшимча ўқ-яроқлар солинган қутилар турарди. Ҳандақдан тахминан икки юз метрча нарида латвиялик полицайлар соқчилик қилиб, битта ҳам қурбон қочмаслиги ва биронта гувоҳ ёнларидан ўтиб кетмаслигини кўриқлашарди.

Юк машиналаридан туширилган одамлар – эркаклар, аёллар ва болаларни – ички кийимларида қолгунларича ечинишга ва эгниларидаги ҳамма кийимларини топширишга мажбур қилишарди. Уларни йигирма кишилик гуруҳ билан,

кўриклаганча, хандак четига олиб бориб, олдинга қараб сафланишларини буюришарди. Ҳар бирининг орқасида эсэчи турарди. Буйрукка биноан, қурбонлар бошларига ўқ узишар ва улар чуқурга қулашарди. Кейин навбатдаги гуруҳни олиб келишарди. Ҳаммасини тинчитишгач, аскарлар хандак чеккасида ўрнатилган пулемётдан ҳали қимирлаётгандек туюлган жонсиз таналарга карата ўқлар ёғдиришарди. Қисқа танаффусдан сўнг кейинги юк машинаси етиб келар ва жараён такрорланарди.

Нима сабабдан бу одамлар итоат этишарди? Ҳали бўм-бўш хандак ёнига келтирилган энг биринчи қурбонлардан бошлаб, то ўз кўшнилари ва дўстларининг мурдалари билан ярмигача тўлганини кўриб, отилган ўқ овозларини Эшитган энг охиргиларига қадар, – нима учун улар тобеларча олдинга юриб, қаторга турган ҳолда ўзларини отишларига йўл қўйишган? Нима, улар шу даражада кўрққанларми? Эҳтимол, тақдирга тан бергандирлар ёки экзистенциал лоқайдликка тушиб қолганмиканлар? Балки то бошларига тўппонча тиралгунига қадар энг сўнгги лаҳзагача ўқ отилмаслиги ва улар қандайдир тарзда кутулиб қолишларига умид қилишгандир? Гарчи узокқа қочишни ҳеч ким эплэй олмаган бўлса-да, қочишга уринган ҳолатлар камдан-кам бўлган; бироқ ажабланарли жиҳати шундаки, асосан қурбонлар ажалга қарши хотиржам боришган.

Кичик Тростенецда ҳеч қандай назоратсиз зўрлик ёки бошқа жойларда рўй бергани каби оммавий қирғинларга хос эйфория ҳолатлари бўлмаган, масалан, Айнзацгуруҳлари гўдақларнинг бўйнини қайириб синдирганча, чуқурга ирғитишган, қотиллар эса ўз қурбонларини ўлдиргач, хохолаб кулганлар... Бу ерда эса қатллар совуққон, тинч ташкил этилганди.

Шунда ҳам аскарлар чидай олишмасди. Ҳатто мана шу одамларда ҳам чексиз қон тўкилиши ва айбдорлик ҳиссидан виждон азобига ўхшаш ҳолат вужудга келарди. Ўз

хиссиётларини биров жоловлашлари учун Арльтнинг одамларига ароқ беришарди, лекин бу ҳам ёрдам бермасди. Мана шу сабабли СС кўлларни қонга ботирмасдан, одамларни йўқ қилишга имкон берувчи муқобил услубларни эксперимент қила бошлашди. Шу тариқа иккинчи, секин қатл қилиш услуби вужудга келди, у ҳам шунингдек, Кичик Тростенецда кўлланди.

Июнь ойининг бошларида ўша ерда кўчма газ фургонлари пайдо бўлди. Уларнинг сони учта эди – иккитаси “Даймонд” юк машинаси ва битта илгари мебел ташиган катта “Стаурер”. Маҳаллий белоруслар уни “душегубка” деб аташарди. Кўпчилик яҳудийлар ҳамон аввалгидек ҳандақлар ёнида отиларди, лекин бир қисми – ҳар бир поезддан тахминан 200-300 одам – газ фургонларига жўнатиладди. Минск вокзалида одамларни ажратишарди; кимларнидир оддий юк машиналарига, бошқаларни эса – газ камераларига ортишарди, унга қурбонларни шу қадар зич тўлдиришардики, улар кўпинча бир-бирларини эзиб қўйишарди.

Маҳбусларни отиб бўлишганидан кейин газ фургонларини ўт олдириб, далага ҳайдашар ва мурдалар билан тўлган ҳандақ ёнида тўхтатишарди. Ҳайдовчи ёки унинг ёрдамчиси пўлат листлар билан қопланган фургон кузови ичига газ чиқариш қувурига уланган шлангни тортиб қўярди. Кейин мотор юргизиларди; ичкарига камалган одамлар ваҳимага туша бошлар, фургон титрар ва чайқалар, ичкарида беаёв кураш содир бўларди, у ердан бўғиқ қичқириклар ва бортга урилган овозлар чиқарди. Тахминан чорак соатдан кейин овозлар пасайиб, ўчар, фургон силкинишдан тўхтар ва жим бўлиб қоларди. Кейин кузовни очишарди. Ўлим олдидан эшик ёнига тўпланганларнинг жонсиз жасадлари ерга қуларди. Зондеркоманда аъзоси, яҳудий маҳбус ичкарига кириб, қолган мурдаларни чиқарар ва чуқур ичига ташларди. Кузовнинг ичида даҳшатли манзарани кузатиш

мумкин бўларди: мурдалар қон, қусуқ ва ичлари ўтган ҳолда ётишар, полда босиб ташланган кўзойнақлар, юлинган сочлар, ҳатто тишлар сочилиб ётарди – одамлар ташқарига чиқишга уриниб, жон аччиғида бир-бири билан ёқалашиб, тишларини синдиришарди.

Фургонни қайтадан ишлатишдан аввал уни лагерь яқинидаги кўлга олиб бориб, кузовни ювишарди. Фургонлар сонининг камлиги ва тез-тез бузилиб қолгани боис, эсэсчилар отиб ўлдиришни давом эттиришарди. Улар ўзларининг оммавий қирғин технологияларини ҳозирча энди ишлаб чиқараётган эдилар.

Ўша куни лейтенант Арльт журналга: “15/6 Венадан минг яҳудийдан иборат яна битта поезд келди”, деб ёзиб қўйди. Бўлди. Арльт ўзи ва унинг одамлари нима иш қилишганини ёзиш нияти йўқ эди. Одатий иш куни, шундай иш, у ҳақда ҳеч кимга билдирмаган маъқул.

* * *

Илиқ ёзги кун Дунай каналининг тинч суви узра кунботарга ботиб борарди. Дарахтлар остидаги сояда оилалар дам олаётган ва сайр қилиб юрган жойга, ўтлари ўсиб кетган соҳилларга болаларнинг қувноқ ва шодон қичқириқлари эшитиларди. Канал бўйлаб дарё трамвайчалари сузар, улар орасида эса енгил қайиқлар сирғаларди.

Тини эшакларни бир маромда кўтариб ва тушираркан, уларга эътибор бермасди; унинг қулоқларида овозлар узоқдан эшитилаётган мусиқа билан қўшилиб кетарди. Ҳар сафар эшаклар сувдан кўринганида, қуёш акси тушган томчилар ҳар томонга сачраб, болалари юзларини ёритарди. Эдитнинг

чехрасида сокин табассум, Фриц билан Герта хали жуда ёш, кенжатоё Курт эса эндигина йўрғакдан чиққанди. Тини жилмайганча, эшқакларга зўр берди ва қайиқ сув бўйлаб илдам сузиб кетди. У ҳали болигиданоқ жуда яхши эшқак эшарди. Ўз оиласини ҳам жуда яхши кўрарди. Тина болажон бўлгани сабабли уни ўн икки ёшидаёқ мактабда ўзидан кичикларга ёрдам беришга тайинлашган эди; асраб-авайлаш ва қайғуриш унинг энг суйган касб-кори бўлиб, оналик бахтига эришганида эса, бу ўзини энг олий мақомда намоён этди.

Сувнинг шовуллаши ва узок сохиллардан келган тўлқинлар шовқини аста-секин пасаяр, гўё атрофни туман қоплаётгандек ва қайиқни оламдан тўсаётгандек бўларди. Эшқакларни эшар, эшар ва у янада нарига сузиб кетарди.

* * *

Узок Массачусетсда стол тортмасида Тинининг Куртга ёзган охирги мактуби ётарди. У ёзган олмон тили Куртдан узоклашиб борарди; болаларнинг мияси янги оламга тез мослашади. У маъносини тушунарди, албатта, лекин сўзларнинг қандай ўқилишини секин-аста, сезиларсиз тарзда унута бошлаганди.

Жоним болам Курт... Сенда ҳаммаси яхши эканлигидан жуда бахтиёрман... Герта доимо сен ҳақингда ўйлайди... Мен ҳар куни сендан хавотирланаман... Герта сени бағрига босиб, ўпичлар юборяпти. Мингларча ўпичлар онангдан. Сени жудаям яхши кўраман.

* * *

Ўша куни зондеркоманда ҳандақни кўмиб ташлаганидан кейин, сокин арчазорга зулмат чўқди. Қушлар инларига

кайтдилар, тунги жониворлар буталар орасида югуриб, тинчи бузилган ер устида ғимирлаб қолдилар. Ернинг остида Венада поездга ўтирган тўққиз юз одамнинг жасадлари ётарди. Улар: Роза Кербель билан унинг тўрт нафар набиралари – Отто, Курт, Хелен ва Генрих, – кекса Адольф билан Амалия Клингер, беш яшар Алиса Барон, ҳали турмушга чиқишга улгурмаган опасингил Иоганна ва Флора Кауфман, Им-Верддан Адольф билан Вита Аптовицер, Тини Кляйнман билан унинг ўн тўққиз яшар сохибжамол кизи Герта.

Уларни Остландда янги ҳаёт кутаётгани ҳамда қачон бўлса ҳам, кунлардан бир кун улар лагерлар ва узоқ ўлкалар бўйлаб тарқалиб кетган ўз яқинлари – эри, ўғиллари, акалари, қизлари билан яна бирлашишларига ишонардилар.

Бирок ҳар қандай ақлга, инсонийликка қарамасдан, олам – фақат нацистларгина эмас, балки сиёсатчилар, газетачилар, Лондон, Нью-Йорк, Чикаго, Вашингтондаги фақат шахсий манфаатларинигина ўйловчи мешчанлар уларнинг қаршисида эшикни раҳмсизларча шартта ёпиб, келажакдан маҳрум этди.

ЎЛИМ САРИ БОРУВЧИ ЙЎЛ

Ёзги қуёш дарахтлар шохларига сарик нур таратиб ботарди, улардан ерда қоп-қора соялар ҳар тарафга югурарди. Густавнинг қулоқларига то у бошқалар билан кўтариб бўлмас ходаларни аравага ортгунига қадар дарахт таналарини арралаётган арраларнинг ғижирлагани ва назоратчиларнинг бақир-чақирлари, ўз юрагининг дукурлаши ва ҳансираган товушлар эшитиларди.

У қайсидир маънода яна лой билан чангдан узоқроқ бўлган ўрмонда ишлаётганидан мамнун эди, бироқ разил қасоскор назоратчи Якоб Ганцер уларнинг нафасини ростлаб олишига бир дақиқа ҳам йўл қўймасди.

— Сен, чўчқалар, тезроқ бўлларинг! Нима, тўсинлар у ёққа ўзлари сақраб чиқади, деб ўйлаяпсанларми?! Қани, чаққонроқ қимирлаларинг!

Бундай тезликда ишлаш нафақат чарчатарди, балки хатарли ҳам эди. Густав дўстлари билан залворли тўсинни кўтариб, уларнинг оғирлигидан ғичирлаб кетган аравадаги бошқа тўсинлар устига қўйишди. Нафасни ростлаш ёки тўсинларнинг думалаб тушиб кетмаслигига ишонч ҳосил қилиш учун бир сония ҳам йўқ, — Ганцер дарғазаб бақираётгани боис, кейингисини тезроқ кўтариш керак. Густав баҳайбат тўсиннинг бир учидан тутди, бошқа асир Фридман унинг тагига етқасини қўйди, қолганлар эса, қўллари билан дарахтни юқорига кўтара бошладилар; улар кучаниб, тўсинни саржин каби тахлаш учун арава борти орқали думалатишди. Ганцер кичкиришда давом этар ва тўсин жойига жойлашиб олмасидан бурун, кимдир қўлларини қўйиб юборди. Бир неча юз килограмм оғирликдаги

бахайбат тўсин ўз ортидан бошқасини ҳам эргаштирганча думалаб тушди.

Тўсин Густавнинг кўли устидан думалаганида, унинг мияси бармоқларидаги кучли оғриққа ҳали жавоб беришга улгурмасиданок, иккинчи тўсин Фридман иккисининг устига тушиб, йикитди ва юкоридан қисиб қўйди.

Густав ерда нафас етишмай, худди тўғноғичга қадалган капалакдек чалқанча ётар ва ботаётган куёшда олтиндек товланаётган дарахт шохларини кўрарди. Унинг бутун танаси зиркираб оғрир, кулоғида бақирлар, ингроқ ва сўкинишлар жарангларди. Кейин унинг кўзи олдида йўл-йўл камзуллар липиллади, кимларнингдир кўллари тўсинни кўтариб; унинг устидан олишди, лекин Густав барибир қимирлай олмади. У атрофга аланглаб, бошқалар қонли кўллари ва юзлари билан қандай тураётганларини, кимдир ерда инграганча букчайиб қолганини кўрди. Унга жуда яқин ерда Фридман ҳаракатсиз ётар ва оғир нафас оларди; унга тўсиннинг каттароқ қисми тўғри келган бўлиб, кўрагини босиб қолганди. Унинг оғзидан қон сизиб чиқарди.

Бир неча кўллар Густавни кўтариб, ўрмондан олиб кетишди. У оғриқ ичида атрофида дарахтлар қандай липиллаётгани, қоронғи тушаётгани ва осмон қандай тебранаётганини кўрар, уни кўтариб бораётган эркаклар қандай бўғилганча, уришаётганларини эшитарди. Мана, улар лагернинг дарвозасидан ўтишди, кейинги дақиқада эса у лазаретда эди ва уни тахтага ётқизишди.

У билан бирга ўша гуруҳдан яна етти киши: кимнидир кўтариб, кимдир ўзи судралиб келди. Фридманни энг охирида замбилга солиб кўтариб келишди. У кимирлолмасди; унинг

кўкрак қафаси эзилиб, умуртқаси синганди. У каравотда ўлим талвасасида ётарди.

Густавнинг ҳам кўкраги жиддий шикастланган, синиб кетган бармоқлари оғриқдан ловуларди. Лотерея охир-окибатда унинг учун мағлубият томонга бурилди, эртами-кечми хар кимнинг бошига тушарди. У қайсидир муддат энгишга эриша олганди, бироқ ўйинда қолиш учун сени қанча мажбурласалар, энгилиш шунча аниқ бўлиб бораверади. Оғир ярадорлар энг ачинарли аҳволда эдилар. Уларни венасига шифокорнинг игнасида фенол билан гексобарбитал юбориш кутарди, кейин эса, крематорий қувиридан тутун чиқади, вассалом.

Фридман шикастланишлардан тезгина ўлиб қўя қолди. Қолган энгилроқ яраланганларнинг кўпчилиги лазаретдан тез кунда чиқиб кетишди. Густав эса қолди. Кун ортидан кунлар ўтар, у эса II операция хонаси ёнидаги кичикроқ палатада ётарди. Агар у бу хонада нима билан машғул бўлишларини аввал билмаган бўлса, энди тушунганди. II операция хонаси ажал инъекцияларини юбориш учун мўлжалланганди, у ётган палата эса, ўлимдан олдинги кутиш даҳлизи эди.

Густавни қайсидир муддат тинч қўйишди. II операция хонасига ҳар замонда қайсидир бемор ёки майиб-мажруҳ асирни олиб кириб кетишар ва у ўша ердан қайтиб чикмасди. Доктор Густавнинг ёнидан ҳар сафар ўтиб бораркан, унга қисқа нигоҳ ташлаб қўярди; у ҳаддан ташқари оғир яралангани боис, вақт кетказиб ўтиришмасди. Ўзи ўлай деб турган маҳбусга ўлдирувчи укол сарфлашнинг нима ҳожати бор? Лекин Густав Кляйнман яшаб қолиш учун қандай иродага эғалигини доктор билмасди.

Гельмут исмли санитарлардан бири, доктор ёнида бўлмаган чоғларда, Густавни секин-аста парваришларди ва у, гарчи кечаю кундуз оғриқдан азобланса ҳам, ҳаётга тирмашишни давом

эттирарди. Секин-аста оғриқлар ортга чекинди ва олти ҳафтадан кейин у анча тузалиб қолди. Густав ҳали ҳам пичоқнинг тиги устида юрарди: транспорт командасида тугул, ҳатто лазаретда ҳам ишлашга унинг ҳоли келмасди, шу боис у ортиқча оғиз ҳисобланарди. Уни йўқотиш учун ҳар бир лаҳзада орқага, II операция хонасига қайтаришлари мумкин эди.

Унинг ҳаётини дўстлари билан аввалги касби асраб қолди. Маҳбусларнинг дўсти бўлган назоратчининг бир оғиз гапи билан Густавни ўқ-аслаҳалар ишлаб чиқарадиган фабрикага ўтказишди. У ерда ўқлар, гильзалар, самолётлар учун эҳтиёт қисмлар ясалар, шунингдек, юк машиналари кўчма ошхонаси учун қайта жиҳозланарди. Густав мебел ясөөвчининг ишини қўлга киритди. У тузала бошлади.

Лагерга келган кунидан бери – аслида, Аншлюсдан кейин биринчи марта – Густав ўз иши билан шуғуланарди. У жуда бахтиёр эди. Иш унга оғирлик қилмас ва у яхши дўстлар орттирган эди. Унинг бригадири Петер Керстен исмли олмон сиёсий маҳбуси бўлиб, коммунистик партиянинг собиқ шаҳар маслаҳатчиси эди – “жуда ҳам жасур инсон, – деб ўйларди Густав, – у билан биз жуда яхши чиқишиб кетдик”. У ҳатто транспорт колоннасида бирга ишлаган веналик дўсти Фридль Люстигни ҳам жой билан таъминлаб бера олганди. Уларнинг биргаликдаги жуда ажойиб кичик компанияси вужудга келди.

Бу октябрнинг бошларига қадар шу тариқа давом этди. Кейин эса, гўё қисқа уйғониш ва бир қултум тоза хаводан симиришдан сўнг, даҳшатли туш яна тикланди. Ҳамма нарса тўсатдан ва ҳалокатли тарзда ўзгариб кетди.

Фриц ўз ёрдамчиси билан оғир цемент кашакни кўтариб, дераза ўрни устидаги девор урилган жойга авайлаб қўйишди. Фриц унинг текис ётганини текширди.

Ўтган икки йил мобайнида Роберт Сивертнинг назорати остида унинг курувчилик малакаси сезиларли равишда яхшиланди. У ғишт билан тош теришнинг барча турларини, суваш услубларини ва умуман қурилиш маҳоратини эгаллаб олди. Ҳозир Сивертнинг бўлинмаси янги Густлофф-Веркелени барпо этиш билан машғул эди. Мазкур фабрика эсэсчилар гаражи мажмуасининг рўпарасида, “Қонли йўл” ниҳоясида қурилаётган эди. У ерда танклар ва ҳаво ҳужумига қарши комплекслар учун стволлар, шунингдек, бошқа қурол турлари тайёрланиши мўлжалланаётган эди. Ташқи деворлар деярли битган ва Фриц энди баҳайбат деразалар билан машғул эди. Икки деразага бир кун вақт кетарди: у ойна ўйиқларини текислар, ўйиқлар устига кашаклар қўяр ва уларни жойида мустаҳкамларди – бу ишга билим ва катта аниқлик керак бўларди.

Унинг ёрдамчиси Макс Умшвейф Бухенвальдда нисбатан янги, лагерга ўтган йили ёзда келганди. Веналик озғин яҳудийнинг чехраси ақлли бўлиб, у Испанияда Интернационал бригадада фашистларга қарши жанг қилганди. Мағлубиятга учраганларидан кейин уларни дўстлари билан бирга Францияга жўнатиб, қуролсизлантиришди; 1940 йилда Венага қайтгач, уни гестапо машҳур антифашист сифатида ҳибсга олди. Фриц унинг испан уруши тўғрисидаги ҳикояларини тинглашни яхши кўрарди, лекин у нима учун гестапочилар ҳибсга олишларини билиб туриб, Австрияга ўз хохиши билан қайтиб келганига сира тушунолмасди.

Кашакни сувоқчилар белчасининг туткичи билан уриб, текшириб кўргач, Фриц тез ҳаракат қилиб ва чаққонлик билан қоришма билан қотириб мустаҳкамлади. У юқорида, ҳавозада ишлашни яхши кўрарди. Пастда ғиштлар билан қоришма ташиб юрган маҳбусларни эсэсчи назоратчилар доимо уриб, таҳқирлашарди, бироқ улар юқорига, ҳавозаларга ҳеч қачон

чикмас эдилар. Кашакнинг қандай жойлашганини кўриб, мамнун бўлган Фриц бироз дам олиб, оёқ-қўллари чигилини ёзмокчи бўлди. Юқоридан ниҳоятда гўзал манзара кўзга ташланарди. Узоқда Веймар атрофи ва шаҳарни қуршаган далалар кўринарди.

Сўнгги ойларда Фриц бошидан кўп нарсларни ўтказишига тўғри келди. Лео Мозесни олиб кетишди, отаси ўлиб қолишига сал қолди, унинг кўплаб дўстларини СС қийнаб ташлади. Бирок энг ёмони, онаси билан Герта ҳақидаги хабарлар ва уларнинг кейинги тақдирига оид ноаниқлик бўлиб чиқди.

У ўйланиб, хаёл суриб ўтирганида, пастдан чақирган овоз эшитилди:

– Фриц Кляйнман, қани, пастга туш-чи!

У нарвондан пастга тушди ва ишчилардан бири ўзини кутиб турганини кўрди.

– Сени назоратчи чақиряпти.

Роберт Сиверт уни худди ўша жиддий, хўмрайган чехраси билан кутиб олди. У Фрицни секин четга олиб ўтди, қўлини унинг елкасига қўйиб, кейин оталарча бағрига босди. Сиверт авваллари ҳеч қачон бундай қилмасди ва Фриц ёмон янгиликлар борлигини тушунди.

– Раҳбарият Освенцимга ўтказаетган яхудий маҳбусларнинг рўйхати тузилди, – деди Сиверт оддийгина. – Улар орасида отанг ҳам бор.

Бу хабардан Фриц эсанкираб, ҳаяжонланиб кетди, у бундай изтиробни ҳали ҳеч қачон ҳис этмаганди. Освенцим нима эканини ҳамма биларди, у – босиб олинган ҳудудда СС барпо этган ўлим лагерларидан бири эди. Бухенвальдда мана бир йилдан бери ҳар хил гап-сўзлар юрарди: катта оламдан келган

янгиликлар ва миш-мишларга кўра, шунингдек, лагернинг ўзидаги содир бўлаётган ҳодисаларга биноан, яхудийлар драмаси ечимини топмоқда, нацистлар эмиграция қилолмаган ва аввалроқ ҳалок бўлиб улгурмаганларнинг ҳаммасини йўқ қилишмоқчи, деган хулосага келса бўларди.

Баҳорда айрим лагерларда қурилган газ камералари тўғрисида гаплар чиққанди, уларда бирваракайига юзларча одамлар ўлдириларди. Шундай лагерлар қаторига Освенцим ҳам кирганди. У ерга ўтказилиш фақат бир нарсани билдирарди.

Сиверт нималарни билиб олганини сўзлаб берди. Рўйхат анча узун эди: унга Бухенвальдда тирик қолган деярли ҳамма яхудийлар киритилган бўлиб, фақат Густлофф фабрикаси қурилишида иштирок этаётган Фриц каби маҳбусларгина бундан мустасно эдилар.

Фриц саросимага тушганча, паришон, қулоғи том битиб турарди; у лагерда отасидан айрилган кўп йигитларни билар ва ўз бошига ҳам шундай кўргилик тушишидан қаттиқ кўрқарди.

- Жасоратли бўл, – деди унга Сиверт.
- Лекин отам лагерда муҳим иш билан машғул-ку, – эътироз билдирди Фриц.

Сивер бошини чайқади. Бу ишнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди.

- У ерда ҳамма бор, – деди у. – Қурувчи ва ғишт терувчилардан ташқари, ҳамма яхудийлар Освенцимга кетади. Сенинг омадинг келиб қолди.

У Фрицнинг кўзига қараб деди:

- Агар яшашни хоҳласанг, отангни унутишингга тўғри келади.

Фриц сўз тополмасди.

— Бунинг иложи йўк, — шивирлади у ва шартга ўгирилганча, юқорига, ҳавозага чиқиб, ишини давом эттира бошлади.

* * *

Бухенвальд кўмондонлиги тузган рўйхатда тўрт юздан кўпроқ одам бор эди. Ҳамма лагерлар комендантларига бир неча кун аввал Гиммлердан буйруқ келди: шахсан фюрернинг фармойишига кўра, герман ерида жойлашган ерларда битта ҳам яхудий қолмаслиги керак эди. Барча ҳудудий маҳбусларни собиқ Польша ҳудудидаги лагерларга, айнан Освенцим билан Майданекка кўчириб ўтказиш керак эди.

Бухенвальдда қотилликлар, бошқа ерга ўтказишлар ва эвтаназиядан омон қолган ҳаммаси бўлиб 639 яхудий қолган эди. Улардан 234 киши фабрика қурилишида ишларди; ҳозирги вақтда улар лагерда қолишар, қолганларни эса Освенцимга олиб кетишарди.

Фриц билан Роберт Сиверт гаплашганидан бир неча кун ўтгач, 15 октябрь пайшанба куни кечқурун барча яхудий маҳбусларга майдонда сафланишни буюришди.

Улар нимани кутишни билишарди ва ҳаммаси Сиверт башорат қилганидек бўлиб чиқди. Фриц барча тажрибали ишчиларни рақамлари бўйича қандай чақираётганларини эшитиб турарди. Уларга ҳозироқ баракларига қайтишларини буюришди. Фриц отасини майдонда қолдирганча, бошқалар билан бирга ўз жойига қайтаркан, кўркув билан ғазабдан бутун ичи ағдар-тўнтар бўларди.

Густав билан қолган яхудийларни бошқа лагерга ўтказишгаётганларидан бохабар этишди. Шу лаҳзадан бошлаб уларни бошқа асирлардан ажратиб қўйишди. Атайлаб шу мақсадда бўшатиб қўйилган 11-баракка яхудийларни ҳайдаб, лагерь билан ҳар қандай алоқадан уларни маҳрум қилиб, қамаб қўйишди. Улар транспорт келишини кутишлари зарур эди.

* * *

Фриц ўша окшом сира тинчланолмади ва отасини ҳукм қилинганлар орасида турганча қолдириб, майдондан қандай кетганини тинимсиз равишда эслайверарди. Айрилиққа чидаб бўлмади. У туни бўйи тўлғониб чикди. Фриц Роберт Сиверт доно маслаҳат берганини ва унга фақат яхшилик тилаганини: у омон қолиши учун отасини унутишга ҳаракат қилиши кераклигини биларди. Бироқ у бундан кейин қандай яшашини сира тасаввур қилолмади. Онаси билан Гертадан қўркувлари шундоқ ҳам уни чорасиз аҳволга соларди; мабодо отасини ўлдириб қўйишса, Фриц қандай яшашни давом эттиришни ҳатто тасаввур ҳам қилолмади.

Эрталаб Фрицнинг бараки бўйлаб шундай гап тарқалди: 11-баракдаги уч маҳбусни тунда лазаретга олиб бориб, уларга ўлдирадиган укол қилишган эмиш. Миш-миш ёлғон бўлиб чикди, аммо Фрицга сўнгги якуний қарорга келишига кўмаклашди.

Эртасига эрталаб йўқлама олдиан у Роберт Сивертнинг ёнига борди.

— Сизнинг алоқаларингиз мавжуд, — деди у. — Лагерь штабида ишлайдиган дўстларингиз бор.

Сиверт бош ирғади: албатта улар бор эди.

– Керакли одамлар билан гаплашиб, мени Освенцимга ўтказиладиганлар рўйхатига киритиш зарур.

Сиверт даҳшатга келди.

– Сен сўраётганинг – ўз жонига қасд қилишнинг ўзи. Ахир сенга айтдим-ку, отангни унутишга ҳаракат қилгин, – деди у. – Бу одамларнинг ҳаммасини газ камераларига жўнатишади.

Бироқ Фриц ўз фикрида собит эди.

– Ҳар қандай ҳолда ҳам, отам билан бирга бўлишни истайман. Бундан кейин отамсиз яшай, олмайман.

Сиверт уни қайта ишонтаришга роса уринди, бироқ бола ўз гапида туриб олди. Йўқлама тугагач, Сиверт комендант ўринбосари, СС лейтенанти Макс Шобертга мурожаат қилиб, бир нарсаларни тушунтирди. То маҳбуслар ишга кетиш учун сафлангунларига қадар чакирув янгради:

– 7290 рақамли маҳбус, дарвозага!

Фриц Шобертнинг ёнига борди, у нима хоҳлаётганини сўради. Бу ортга қайтиб бўлмас нуқта эди. Фриц тош қотган кўйи отасидан айрила омаслигини тушунтирди ва Освенцимга у билан бирга жўнатишларини расмий тарзда сўради.

Шоберт елкасини қисиб қўя қолди; қанча яхудийни йўқ қилишга жўнатишлари унга барибир эди ва у розилигини билдирди.

Фриц биргина сўзи билан ақлга сигмас ишни амалга оширди: ўзини қутқарилганлар рўйхатидан ўчириб, ҳукм этилганлар орасига ўтди. Уни соқчи ҳамроҳлигида 11-блокка олиб боришди. Эшик очилиб, уни ичкарига итариб юборишди.

Икки юз кишилик барак одамларга лиқ тўлганди. Фриц йўл-йўл пойжомали турган, ўтирган, ташқарида нималар рўй бераётганини кўришга уринганча, деразалар олдида уймаланиб турган зич одамлар оммаси орасида тиқилиб колди. Фрицнинг ортидан эшик ёпилгач, ўнларча чехралар унга қараб ўгирилди. У ерда унинг дўстлари ва устозлари бор эди – кўзойнак таққан қилтириқ Стефан Хейманнинг одатдаги ажабланаверадиган юзи энди ҳайратни ифодаларди; унинг оғайниси Густль Херцог; жасур австриялик антифашист Эрих Эйслер ва бавариялик Фриц Зондхейм... Бу ерга унинг нима учун келганини билганларида, хайронлик даҳшат билан алмашди. Улар худди Сиверт каби қаршилиқ кўрсатишди, ғазабланишди, бироқ Фриц уларни итариб ўтиб борганча, отасини изларди...

... ва топди – тўда орасида озгин, сокин, меҳрибон кўзли, ажинли таниш чехрани кўрди. Улар бир-бирининг бағрига отилиб, хар иккаласи қувончдан йиғлаб, қучоқлашиб олишди.

Ўша куни кечқурун Роберт Сиверт Фриц билан гаплашиб олиш учун келди; у ўз хоҳиши билан ўтказишларини талаб қилгани ҳақидаги қоғозни имзолаши керак эди. Улар оғир айрилдилар: Фриц ўз аҳволи, қурувчилик малакалари, сўнгги икки йил ичида тирик қолгани билан Роберт Сивертдан қарздор эди.

17 октябрь шанба куни эрталаб, икки кунлик кутишдан кейин Польша, Чехия, Австрия ва Германиядан келган тўрт юз беш нафар яҳудий маҳбусни бугун лагердан жўнатишларидан бохабар этишди. Ўзлари билан буюмларни олиш тақиқланарди. Уларга йўлда ейишлари учун атиги бир бўлакдан нон тарқатишди ва кўчага олиб чиқишди.

Лагерда ҳатто эсэсчиларнинг ҳам кайфияти ниҳоятда кайгули эди. Бундан олдинги маҳбуслар гуруҳини соқчилар

масхаралар, ҳақоратлаб, устларидан кулганча олиб кетишганди, бироқ бу тўрт юз яхудий дарвозадан жим-житликда чиқиб кетишди. Вазият ўзгарган – қандайдир тақдири азалда битилган нималардир содир бўлар, унга енгил-елпи муносабатда бўлишнинг иложи йўқлигини ҳамма тушунаётгандек туюларди.

Дарвозадан нарироқда уларни автобуслар колоннаси кутарди. Густав билан Фриц маданий шароитларда, кулай ўриндиқларда ўтириб, роппа-роса уч йил, икки ҳафтаю бир кун илгари ўлгудай кўриқиб, югурганча босиб ўтишган ўша “Қонли йўл” бўйлаб кетишарди. Веймар вокзалида уларни ҳар бирига қирқ кишидан юк вагонига чиқаришди. Вагондаги тешик-ёриқларга ҳеч ким қочиб кетмаслиги учун кўшимча тахталар қоқишди.

Поезд йўлга тушди: вагонда кетаётган Фриц билан Густав – улар билан бирга Стефан Хейман, Густль Херцог ва жуда кўп дўстларининг кайфиятлари жуда ёмон эди. Кундузги ёруғлик вагон деворларидаги майда ёриқлар орқали сизиб ўтар, Густав эса қолганлар кўриб қолмаслигига ҳаракат қилиб, ўз блокнотини чиқарди. Бошқа лагерга ўтказишлари ҳақида олдиндан билгани боис, уларни изоляция блокига юборишларидан аввалроқ у ёндафтарчасини кийимлари орасига яшириб жойлаштириб қўйганди. Титилиб кетган кичкина ёндафтарча унинг ақлдан озмаслигига ёрдам бериб, унинг ҳозирги ҳаёти ҳақида ҳикояларни сакларди, ундан ажраб қолишни истамаган бўларди. Лекин модомики Фриц ёнида экан, Густав ҳамма нарсага тайёрлигини ҳис қиларди.

“Ҳамма бизни ўлимга олиб кетишяпти, дейди, – ёзарди у, – лекин биз Фриц билан иккимиз кўлни ювиб, кўлтиққа тикмасликка ҳаракат қиламиз. Мен ўзимга такрор айтаман, инсон бир марта ўлади”.

Учинчи қисм

ОСВЕНЦИМ

ОСВЕНЦИМ НОМЛИ ШАҲАРЧА

Бошқа поезд, бошқа вақт...

Густав қовоқлари орасидан нури ўтган куёшдан уйғониб кетди ва эркаларнинг ифлос ва терлаган таналаридан чиққан бадбўй ис, тамаки, тери ва машина мойи ҳидини янгидан сезди. Кулоқларида вагонлар ғилдираклари тинимсиз тақиллаши ва овозлар ўрнашиб қолганди. Йигитлар, гарчи, эхтимол, ўлимга кетишаётганини билишса ҳам, кайфиятлари яхши эди. Густав буюмхалта устида ноқулай жойлашганча, увишиб қолган бўйнини ишқади ва ёнида полда ётган милтиғини тимирскилаб топди.

У ўрнидан турди-да, вагондан бошини чиқариб, юзига урилган илиқ ёз шамолини сезди ва локомотив тутуни орасидан ўтган ўтлоқлар ифорини симирди. Ёнидан учиб ўтаётган буғдойзор далаларда олтин бошоқлар ҳосили пишарди. Узоқда черков минораси осмонга бўй чўзган, унинг ортида Бескид тоғлари, яна нарироқда – жодугарлар тоғининг ғаройиб шамоийллари кўринарди. Бу унинг болалиги ўлкаси эди. У Венадан ўтказган олти йилдан кейин гўё жонланган хотиралар каби сеҳрли туюларди.

Австрия империяси армиясига Густавни 1912 йил баҳорида, йигирма бир ёшга тўлганида чақиритганди. У Галицияда туғилгани боис, Краков атрофида жойлашган 56-пиёдалар полкига тушганди. Меҳнаткашлар орасидан чиққан кўпчилик ёш йигитлар армия хизматидан хурсанд бўлишар, чунки бу уларга оламни кўришлари учун имкон берар ва анча тузук шароитларда

яшашларига тўғри келарди ҳам. Улардан кўплари саводсиз, кам маош тўланадиган ишларда ишлаб, ҳеч қачон қўшни қишлоқдан ҳам нарига чиқишмаганди. Галицияда кўплар олмон тилида гаплашмас, ҳатто соат неччи бўлганини ҳам айтолмасдилар. Густав қолган чакирилганлар орасида ажралиб турарди: у Венада яшаб улгурган, олмон ва поляк тилида гаплашарди, лекин мебель устасининг шогирди бўлиб ишлар ва қашшоқ эди, армия эса бу маънода маълум барқарорликни кафолатларди. Ташқи жиҳатлар ҳам таассурот қолдирарди: Австрия империяси ва унинг армиясида гусарлар ва драгунлар ёрқин, башанг либослар кийиб ва қўшинлар узра ҳилпираган икки бошли бургут билан безалган байроқлар кўтарилган серхашам парадлар ўтказиш анъаналари сақланиб қолганди.

Густав учун ҳарбий хизмат жонажон ўлкаларига қайтишни билдирарди, бу ерда Бескид тоғларидан шимолда, кадрдон қишлоғи билан Освенцим шаҳри оралиғидаги гарнизонда икки йилни ўтказиши керак эди. Освенцим – прусс чегарасидаги чиройли ва гуллаб-яшнаган, бироқ ҳеч қандай кўзга ташланадиган жойи бўлмаган шаҳарча эди. У икки йил казармаларда яшади, вақти-вақти билан дала машқлари ва манёврларга чиқди. Кейин эса, 1914 йилда икки йиллик хизмат тугагач, бўшаб, ўз фермалари ва устахоналарига қайтмоқчи бўлиб турганларида, уруш бошланиб кетди.

56-полкни 12-пиедалар дивизияси қолдиклари билан бирга темирйўл вокзалига жўнатиб, у ердан Пшемисльга олиб боришди, шу ердан руслар худудларига хужум бошлаш режалаштирилган эди. Густав ўртоқлари билан бирга, оғир юкхалталарини орқаларига осиб, оркестрнинг жанговар маршлари ижроси остида, кўркем кулранг, кўкси яшил мундирларда шаҳдам одим ташлар, йўл чеккасидаги қизлар қўл силкишларига мўйловларини бураб, жилмайганча, фақат ёшлик

даврида бўладиган мамнунликни ҳис қилишарди. Улар русларни Санкт-Петербургнинг ўзига ҳайдаб бормоқчи эдилар.

Беш кундан кейин уларнинг қадамларидан ўт чакнамай кўйди: юк ортиладиган вагонларда юриб, йигирма килограммли юкхалталар билан оғир қишки кийимлар, улар устига ортилган ўқ захиралари, белкурак ва бир неча кунга егуликлар, милтиқлар қайишидан эзилган елкалар ва қадоқдан қонаб кетган оёқлар бунга таъсир қилди. Капрал Густав Кляйнман ва унинг взводдаги ўртоқлари сира ҳам жанг ҳақида эмас, фақат кечки овқат билан каравот тўғрисида орзу қилишарди. Бироқ уларнинг орзуларидаги ҳеч нима насиб этмади. Улар Люблин шаҳрига ҳаракатланиб боришарди, у ерда шимол тарафдан яқинлашаётган прусс авангардлари билан бирлашиш кўзда тутилганди. Чап флангдаги полклар русларнинг зўр бериб кўрсатган қаршиликларига учраб, жиддий йўқотишлар қилдилар, бироқ 56-полк жангларда қатнашмади – улар шунчаки руслар худудлари ичкарасига юраверишди.

* * *

Густав яраланган оёғини қулайроқ жойлади. Галиция аёзлари деразалар ойналарига муздан гул чизган, ерда қалин қор ётарди. Жазирама ёздан кейин маъюс куз ва лаънати киш келди. Гарчи рус армияси бетартиб тарзда чекинаётган эса-да, Австрия қўшинлари қўмондонлиги жуда расво иш юритар, Германия эса деярли ёрдам бермасди. Тез орада руслар кучларини тиклаб, ўз ерларини жанг билан тозалай бошладилар. Австрия қўшинлари бутун фронт бўйлаб мағлубиятга учрардилар.

Аҳоли ваҳимага тушиб қолди, темирйўл вокзаллари ва йўлларда қочоқлар тўда-тўда бўлиб тўпланишарди. Ҳаммадан кўп яхудийлар кўркишарди. Чор Россиясининг антисемит

конунлари ҳаммага маълу эди. Аслида Галициядаги яхудийларнинг кўпчилиги русларнинг вайронгарчиликларидан қочиб кетишганларнинг авлодлари эди. Рус армияси олдинга ҳаракатланиб, яхудийларга тегишли мол-мулклари, пулларини тортиб олишган. Яхудийларни давлат лавозимларидан ҳайдаб, айримларини эса гаровга олиб, Россияга жўнатишарди. Қочоқлар ғарбга ва жанубга, Австро-Венгриянинг юрагига йўл олишди. Аввалига улар Краковда бошпана излашди, бироқ куз ойида у ҳам хавф остида экани маълум бўлди, шу боис қочоқлар Венага бориб қолишди. Ҳокимият улар учун Вадовица ва Освенцимда кўналғалар ташкил қилдилар.

Нихоят, австриялик кучлар – Густавнинг 56-пиёда полки – русларни тўхтатиб қолишга эришди ва энди фронт чизиғи Краков яқинидан ўтарди. Армия окоплар қазиб, отишмалар, рейдлар ва умидсиз хужумлар билан чарчатадиган кураш бошланди. Янги йилга яқин Густав ўртоқлари билан Краковдан жануби-шарққа томон юз километр наридаги Горлица шаҳри яқинидаги фронт чизиғида эдилар. Уларнинг траншеялари унча чуқур бўлмаган ариқларни эслатар ва биргина тиканли сим билан муҳофазаланган бўлиб, душман армиясидан озгинагина ер йўлаги ажратар, у ҳам рус артиллерияси томонидан тинимсиз ўққа тутилари. Душман эски кабристондаги тепаликка жойлашиб олиб, шаҳар ва унинг атрофидаги ерларни эгаллаб турарди.

Улар ўша ерда бутун қаҳратон кишни ўтказдилар. Густав чап елкасидан ўқ тегиб, ярадор бўлганида, бир жихатдан, ҳатто суюниб кетди. У қандайдир муддат Бельско-Бялодаги ёрдамчи госпиталда ётди, январнинг ўрталарида эса, Освенцим ёки олмончасига Аушвиц шаҳарчасида захира госпиталга келиб қолди.

Отасининг ортидан Освенцимга кетган бола

Мазкур шаҳар унга болалигидан таниш эди. Тинчлик пайтида бу чиройли уйлар ва сайёҳларни жалб этадиган кўҳна гўзал яхудийлар мавзеси бор ёқимли жой эди.

Густав учун яраларининг оғриғидан ҳам кўра, ўртоқларидан айрилиши анча азобли кечди, улар аввалгидек фронт чизиғида қолишганди. У хизматдан бош тортмоқчи эмасди: ярадорлик уни мажруҳ қилмади ва унинг келишган қад-қомати, бежирим тана тузилиши, йирик кўзлари ва шалпангқулоқларига қарамай, у ўзини жуда яхши аскар сифатида намоён этди, ҳарбий қийинчиликларга ҳам, яқиндагина яраланганига ҳам ҳайратланарли тарзда сабру бардош берди.

Лекин ҳозир у ҳамшираларнинг пастрок одимлаб юришлари ва шивирлашиб сўзлашишларини эшитган кўйи сокинликдан ҳузурланарди.

* * *

Қабртошларга теккан ўқлар улардан тош зарраларини учирганча, Густавнинг юзига уриларди. У бошқа аскарлар билан биргаликда қабристон бўйлаб қадам-бақадам олдинга сурилиб, жанг қиларди.

У атиги бир ой аввал госпиталдан чиққач, дарҳол ортига, Горлицядаги шаҳар ташқарисидаги тоғ этақларидаги музлаган хандақларга, душман қажшатқич қаршилиқ кўрсатиб, тасодифий отишмалар гирдобига тушди. Кейин эса, 1915 йилнинг 24 феврал куни дивизия русларнинг мустаҳкамлаган позицияларига ҳужум бошлади.

Капрал Густав Кляйнманнинг фикрича, ўша тепаликка ҳужум қилиш ўлимга тикка боришни билдирарди. Руслар эгаллаб олган қабристон католикларники бўлиб, мрамртошлар бир-бирларига зич қўйилганди. У ростмана истехкомлиги боис,

хужум дархол тугатилди. Сержант билан взвод кўмондонининг ўлимидан кейин Густав ўзининг ўнг кўли бўлган капрал Иоганн Алексиак билан янги курбонлар бўлмаслигининг ўз режасини ўйлаб топди. Ўзлари билан бирга яна икки капрал билан ўн нафар оддий аскар қолган взводни бошқариб, улар душман томонга чап флангдан сездирмай ўтиб, яшириниб олишди. Кабристон худудига кириб олгач, улар қабртошлар ортига яшириндилар. Лекин шу вақтда уларга қарата отишма бошланди. Улар отишмаларга жавоб қайтарганча, хужумни давом эттиришарди. Руслар кўл гранаталарини ирғита бошладилар, Густав билан унинг взводи олдинга ҳаракатланиб, душманни чекинишга мажбур қилишарди.

Улар кабристон ичкарисига ўн беш метрга силжиб кирдилар, аммо у ерда қабрлар ҳаддан зиёд зич жойлашгани туфайли милтиқ билан отишнинг иложи бўлмай қолди. Шунда Густав ўз одамларини тўхтатди ва найзаларни ўрнатишни буюрди. Хужумдан қизишиб кетган аскарлар энг охириги қизгин жангга киришдилар.

Режа иш берди: ўзларининг яширинган жойларидан ҳайдаб чиқарилган руслар ўша заҳоти австрияликларнинг найзаларига дучор бўлишарди. Густавнинг фланг хужуми русларнинг асосий мудофаа кучларини чалғитгани боис, қолган дивизия кабристон ичига кира олди. Ўша куни улар икки юз рус аскарини асирга олишди, хужум вақтида эса, ҳаммаси бўлиб 1240 нафар асир кўлга тушган эди.

Уруш бошлангандан буён австриялик кўшинлар мағлубиятлари олдида Горлицадаги кабристонни кўлга олиш йирик муваффақият бўлиб кўринарди ҳамда бу уларнинг хизматларига яраша медаллар олишлари ва фельдмаршал фон Хофернинг маърузасида тилга тушишларига сабабчи бўлди. Шу

тариқа ҳарбий тарихда паст рангдаги зобит муҳим жанг йўналишини ўзгартириб юборишга муваффақ бўлди.

* * *

Венанинг Россауэр казармалари синагогасида руҳоний Франкфуртер никоҳ ўқиган овози акс-садо бўлиб тараларди. Густав чиройли парад формасида, кўксида ялтираб турган “Жасорати учун” биринчи даражали кумуш медалини таққанча, ёнида дўстлари билан турарди. Унинг ёнидаги келин Тини Роттенштейн оппоқ тўр ёқали қора пальтода ва қўлларида гулдаста тутганча, юзлари яшнарди.

Горлица кабрисонидаги ўша кундан икки йил ўтди. Густав билан Иоганн Алексиак ҳар иккаласи Австрия ҳарбий мукофотларининг энг асосийларидан бири бўлган кумуш медални олишди. Қўмондонлик уларнинг ҳаракатларини “самарали ва бениҳоя жасурлик” сифатида икки капрал “ғоят ажойиб тарзда ўзларини кўрсатдилар” дея таърифлади. Ўша беаёв жангда 56-пиёда полкда юздан ортиқ жангчи орден ва медаллар олишга сазовор бўлишди. Ўша кундан эътиборан Австрия армияси русларни Вистула ортига чекинтириб, Галициядан ҳайдаб чиқарди ва Лемберг, Варшава билан Люблинни эгаллаб олди. Ўша йилнинг августида Густав яна яраланди, бу сафар анча жиддий, ўпкаси шикастланганди. Бирок у шундан ҳам тузалиб, яна сафга қайтди.

“Худойим, севишган икки ёшнинг қалбларини шодлантир... келин билан куёвнинг бахтини, ўзаро иттифоқлигини бер...”

Руҳоний Франкфуртернинг овози синагогани тўлдирди.

“Худойим, Ўзингдан ўзга илоҳ йўқ, дунёдаги барча мавжудотни эратган Эгам, қувонч билан шодликни, келин билан

куёвни, хурсандчилик, тантана ва хузур-ҳаловатни, муҳаббат ва бирдамликни, тинчлик ва дўстликни барқарор қил”.

У шу сўзларни айтгач, анъанага кўра, Густавнинг олдига ерга ойна қўйди, уни куёв пошнасида уриб синдирди.

“Табриклаймиз, илойим, омадингни берсин!” – дея кичкиришди меҳмонлар.

Руҳоний сўзини давом эттириб, Тинига аскар билан никоҳдан ўтишнинг азизлигини эслатди, Австро-Венгрия империясининг яҳудий халқига нисбатан меҳри ҳақида гапирди; у янги император Карлни яҳудийларга нуруни сочаётган куёвга ўхшатди. Тўғриси айтганда, Австрияда антисемитизм доимо кенг ёйилганди, бироқ Габсбурглар даврида яҳудийлар озод этилганларидан кейин, улар яхши яшаб, кўп ютуқларга эришдилар. Энди эса, ўз қўллари ва юраклари билан ўзларига йўл қўришни давом эттирмоқдалар.

Густав билан Тини синагогадан янги ҳаётга чиқдилар. Густав ҳали хизматни тугатмаган эди: у Италия frontiдаги ҳарбий ҳаракатларда иштирок этиб, Австрия билан Германияга уларнинг қонли мағлубиятини чўзиб, яна мукофотларга сазовор бўлиши керак эди. Бироқ у Венага эсон-омон қайтди. Ўша тинчликнинг биринчи йилида уларнинг тўнғич фарзанди Эдит туғилди. Эски империяни ғолиб иттифокчилар бўлакларга бўлиб ташлашди; Галицияни Польшага беришга тўғри келди, Венгрия мустақил бўлди, Австрия эса анча кичрайди. Бироқ Вена маданиятли Европанинг юрагилигича қолди ва Густав ўз оиласи билан ўша жойда яшашга ўз хизмати билан эришди.

Лекин ҳамма ҳам шундай деб ўйламас эди. Австрия билан Германияда урушдаги мағлубиятга яҳудийлар айбдор, деган гаплар тарқалди. Одамларнинг айтишича, оғир даврларда яҳудийлар қора бозорда бойлик орттиришгани, кўчаклар фронт

олдида юришгани боис, уларнинг дастидан шаҳарларда озик-овқатлар етишмаган, яхудийлар ўз мажбуриятларини бажармай, ҳарбий хизматдан бўйин товлаганлар, уларнинг ҳукумат билан иқтисодиётга душманларча таъсири эса, Австрия билан Германиянинг орқасидан урилган пичоқ бўлган эмиш. Вена парламентида герман миллатчилари билан Консерватив христиан социалистик партияси антисемит тарғибот олиб борар, газеталар эса, босқинчиликлар билан очикчасига кўркитишарди.

Бироқ яхудийлар омон қола билдилар. Вақт ўтиб, антисемит ташвиқоти пасайиб қолди ва Вена яхудийлари яна гуллаб-яшнадилар. Баъзан Густавга оиласи билан пул етишмасди, аммо у ҳеч қачон умидсизликка тушмас ва ҳатто социалист бўлиб, барча ишчиларнинг муносиб келажаги ҳамда ўз фарзандларининг яхши яшаши учун курашиш ниятида сиёсат билан машғул бўлди.

* * *

Бошқа поезд, бошқа давр, бошқа олам... шу билан бирга, яна ҳаммаси аввалгидай.

Густав поезд билан бир маромда чайқалганча қоронғиликда ўтирарди. Вагондаги ҳаво одатдаги ювилмаган таналар, искирт кийимлар ва ҳожат учун қўйилган челақнинг бадбўй иси билан тўлган, кулоқларда эса тинимсиз овозлар шовқини ўрнашиб қолганди. Ўнларча эркаклар тор жойда тиқилиб, базўр ҳаракатланишар, ҳатто ҳожат челаги томонга бориш учун ҳам қолганлар орасидан тиқилиб ўтиш керак эди.

Улар Веймарда поездга чиққан вақтдан буён икки кун ўтди. Густавнинг кўзи эшик ва тахталар орасидаги ёриқлар орқали кирган хира ёруғликка ўрганди ва у кундалигида бир-икки қисқа қатор ёзишга қарор қилди. Афтидан, кун пешинга яқинлашганди

ва дўстларининг юзларини кўриш учун ёруғлик етарли эди: мана Густль Херцог, мана бу эса маъюс Стефан Хейман, мана бу Густавнинг дўсти, Юпп лақабли Феликс Рауш, ана Фриц ўзининг ёшроқ оғайнилари, шу жумладан, веналик Паул Грюнберг, унинг тенгдоши, у ҳам Сивертнинг шогирди эди, бироқ ўқишини ҳали тугатмаганди. Улар сувсиз ва адёлсиз ташналиқдан ҳамда совуқдан азобланишар, вагонда қайғули қайфият ҳукм сурарди.

У атрофни қуршаган жойларни кўрмас ва исини туймасди, аммо ҳозир улар далалар оралаб, кичик кишлоқлар ёнидан ўтиб боришаётганларига ақли етарди. У шу ерларда ўсиб-улғайди, шу ерда ватани учун қон тўкди, энди эса темирйўл бўйлаб шу ерда ўлиш учун сўнги бор қайтмоқда. ■

У шунчалар умид боғлаган оиласи янчилди ва дунё бўйлаб сочилганча, ўтмишда қолди. 1915 йилда кўксига медаль тақилгандаги умидлари, 1917 йилда Тини билан никоҳдан ўтаётган чоғда пошнаси билан шишани синдирганидаги умидлари, 1919 йилда илк бор жажжи Эдитни қўлга олганидаги умидлари, Исроилнинг Австрияда қайта барпо бўлиши тўғрисидаги умидлар – ҳаммаси мана шу баҳайбат, беақл, бераҳм машинасининг Буюк Оксуяклар Германияси томон оғишмай ва бемаъни юриши ғилдираклари остида чилпарчин бўлди. Буюк Оксуяклар Германияси ҳеч қачон мавжуд бўлмаган ва ҳеч қачон мавжуд бўлмайди ҳам, чунки унинг кўр-кўрона пуританлиги давлатни буюк қиладиган барча нарсага қарши қаратилганди. Устига олтин суви юритилган картон тожни бошига кийганча, қийшанглаётган актёр ростмана қиролдан қандай фарқ қилса, нацизм ҳам буюкликдан шунчалар йирокдадир.

Далалар ва олтин туси кираётган ўрмонзорлар оралаб елиб бораётган поезд юришини секинлаштира бошлади. У ёй бўйлаб юрганча жанубга бурилиб, кичик Освенцим шаҳарчасидаги станцияга кириб борди.

Локомотив тутун бурқситганча, юк ташувчи вагонларни перронга судраб келди. Ва тўхтади. Ичкаридаги Бухенвальд асирлари етиб келдикми ёки йўқми, дея фол очишарди. Соатлар ўтди, аммо ҳеч нима рўй бермасди. Ёруғлик ўчди ва улар зим-зиё зулматда қолишди.

Густав мана шу қўрқинчли соатларда Фриц ёнидалигидан хурсанд бўларди. Агар ўғли у билан бирга кетишни сўрамаганида, нима қилишини тасаввур ҳам қилолмасди. Унинг сўнгги умидлари мана шу болада, уларнинг чуқур боғланган алоқаларида рўёбга ошгани боис, улар шу пайтгача яшаб келдилар. Мабодо шу ерда ўлиш тақдирларига битилган бўлса, ҳар ҳолда ёлғизликда бўлишмайди-ку.

Ниҳоят, улар ташқарида қандайдир шовқинни эшитишди: вагонлар эшиклари ғичирлаб очилди, буйруқлар бера бошлашди; уларнинг эшиги ҳам четга сурилиб, кўзлари фонарлар ёруғлигидан қамашиб кетди.

— Ҳамма ташқарига чиқсин!

Улар ҳаммаси оёқлари шишган ва чарчаган аҳволда пастга тушдилар ва итларнинг хуриган товушлари қуршовида ёритилмаган майдончада эканларини кўришди.

— Қани, сафланинглар! Бу ерда биринчи қатор. Тезроқ!

Бир неча йиллардан буён йўқламаларда сафланиб ўрганган бухенвальдликлар тезда қаторларга туриб олишди. Одатий ҳақоратлар ва калтакларни кутиб, улар ҳайрон қолишди – бунга ўхшаш ҳеч нима содир бўлмаганидан озроқ ташвишландилар ҳам. Қуролланган соқчилар вақти-вақти билан бақириб буйруқ беришар, бироқ қаторлар оралаганча янги маҳбусларга тикилиб қараган чоғда, асосан ғалати тарзда босиқ бўлиб туюлардилар.

Вақт ўтиб борар, маҳбуслар ҳам қаттиқ асабийлашардилар. Соқчи узоқроқдалигида Густав Фрицни кучоқлаб оларди.

Густав ушбу станцияда охириги марта 1915 йилда, уни госпиталдан чиқариб, яна ортга олдинги қисмга юборганларида бўлганди. Бироқ атрофдаги ҳамма нарса нотаниш кўринарди.

Кечки соат ўнлардан сал ўтганда, перронда шахдам қадам ташлаган этиклар гумбурлаши лагернинг СС взводи етиб келганидан дарак берди. Уни ўрта ёшдаги, юзи жиддий, хўмрайиб олган, ингичка пўлат кўзойнакли зобит бошқарарди. Бу Освенцим соқчилар ротаси кўмондони лейтенант Генрих Йостен эди. У янги келганларнинг исми ва рақамларини рўйхат бўйича синчиклаб текшириб, кейин баланд овозда уларга қарата деди:

— Кимда соат ёки бошқа қимматбаҳо буюмлар бор? Тилла борми? Агар бор бўлса, ҳаммасини топшириш керак. Сизларга улар керак бўлмайди.

Ҳеч ким жавоб бермасди. Йостен ўз одамларига бош ирғади ва улар маҳбусларни сафга тизиб, перрондан йўлга тушишди.

Улар юк станциясидан тўғрига кетган узун кўча бўйлаб қандайдир саноат бинолари орасидан ва ярми бузилиб кетган тахта бараклар қаторидан ўтишди. Энди Густав нималарнидир таний бошлади.

Улар чапга бурилиб, электр ёруғлиги ёритиб турган дарвоза олдига келиб қолишди; дарвоза очилди, панжара кўтарилди ва бухенвальдликлар темирдан ясалган арк остидан ўтишди. Унда шундай ёзув битилганди:

МЕҲНАТ ХАЛОС ЭТАДИ

Панжара туширилиб, дарвоза уларнинг ортидан шакирлаб ёпилди.

Энди улар Освенцим концентрацион лагерида эдилар. Улар кенг кўча бўйлаб тартиб билан қирқилган ўтлар ва катта, мустаҳкам икки кават блокли бараклар орасидан ўтишди; улар Бухенвальддаги СС казармаларини эслатарди, лекин Густавга яна қандайдир узок даврлардан танишдек кўринди.

Улар лагернинг узокрок чеккасидаги бино ёнига етгач, ичкарига кириш буйруғини олишди. У ерда ювиниш хоналари бор экан. Уларнинг исмларини яна бир бор рўйхат бўйича текшириб, кейин ечиниш хонасига жўнатишди, у ерда шундай ҳам маҳбуслар тўлиб кетганди. Ҳаммага тиббий кўрик учун кип-яланғоч бўлиб ечинишни буюришди. Кейин эса душга тушиб, ётоқхоналарга жойлашишдан аввал кийимларни санитар ишлов учун топшириш керак эди.

Фриц билан отаси бир-бирига қараб кўйишди, аллақачонлардан буён бухенвальдликларни таъқиб этаётган асабийлик янада ошиб кетди. Улар Освенцимдаги газ камералари тўғрисида нималарни гапиришганларини билишар — баъзан уларни душ хоналари дея ниқоблашарди. Эркаклар эгниларидаги ўзларининг эски, унниқиб кетган форма ва ички кийимларини ечиб, кейин навбат билан кейинги хонага киришарди, у ерда уларни шифокор кўрарди, кейинги хонада уларнинг бошлари, соч-соқоллари бир тукини ҳам қолдирмай, кириб олинарди. Таналаридаги, шу жумладан, жинсий аъзолари устидаги туклар ҳам кириларди. Бит борлиги синчиклаб текшириларди. Фриц оппоқ девордаги битилган ёзувга диққатини қаратди: “Битта бит чиқса — тамомсан”

Кейин навбат душга келди. Фриц, Густав ва бошқалар хавотирли нигоҳлар билан эшикдан ичкарига итариб киритиб юборилган ўртокларининг биринчи гуруҳини кузатишарди.

Дақиқалар секин ўтарди, маҳбуслар хавотирга тушиб колишди. Фриц босимнинг қандай ошиб бораётганини сезарди, бундан пастроқ товушда шивирлаш далолат берарди. Наҳотки уларнинг навбати келган чоғда, чурқ этмасдан бўйсунганча, такдирга тан бериб, ажал камерасига киришса?

Тўсатдан эшикдан ҳамма ёғидан сув қуйилиб турган киши кенг жилмайиб қаради.

– Ҳаммаси жойида, – хабар қилди у. – Бу ер ростдан ҳам ювиниш хонаси экан!

Кейинги гуруҳлар ичкарига анча яхшироқ кайфиятда киришди. Ниҳоят уларга ишлов берилган, дезинфекцияланган либослари билан ички кийимлар беришди. Густавнинг ёндафтарчаси бебаҳо кундалиги ишлов бериш вақтида ҳеч ёққа йўқолиб қолмагани учун, у жуда енгил тортди.

Маҳбуслар кийиниб бўлишганидан кейин уларни текшириш учун СС капитани Ганс Аумаер келди. У комендант ўринбосари ва кўпчилик яҳудийлар мансуб “химоя сифатида қамаш” остидаги асирлар билан шуғулланувчи учинчи департамент бошлиғи эди. У маст ва жуда ёмон кайфиятда бўлгани туфайли блок бўйича бошқон – яшил учбурчакли олмонни, – янгиларни олиб кетишга кеч қолгани учун калтаклади. Аймаер асабий ва ҳар бир нарсага жанжал қилаверадиган, қийноқлар ва оммавий қатлларга суяги йўқлиги билан шуҳрат қозонган эди. У маҳбусларнинг аҳволидан қоникқач, бошқонга ҳаммасини баракларга олиб боришини буюрди.

Бухенвальдликларни лагерь ўртасидаги 16 А блокнига жойлаштиришди. Улар баракка киришган заҳоти, бошқон барча яширган бойликларини чиқаришларини буюрди ва ўз бригадирларига – улар ёш поляклар эди – янги келганларни тинтиб чиқишларини буюрди. Уларнинг ҳамма нарсаларини, қоғоз ва қаламларидан тортиб, сигарет ва паккиларигача, энг юксак даражада кадрланадиган пул ва иссиқ кийимларини тортиб олишди. Анча қатъиятлироқлари – шу жумладан, Густль Херцог – ўз буюмларини беришдан бош тортиб, поляклар билан баҳслашишга уринишганди, улар резина шланглар билан маҳбусларни ура бошладилар. Оғзини очиб, гапиришга уринган ҳар қандай одамни аямасдан калтаклашарди. Кўпчилик ўзларига руҳий мадад берган қимматли ҳадяларидан ёки ўтган қишда уларни асраган иссиқ кийимларидан айрилишди.

Ниҳоят, бригадирлар маҳбусларни ётоқхоналарга киритиб, уларнинг жойларини кўрсатишди – бир каравотга икки кишидан ётиб, ҳар кишига биттадан адёл берилди. Густав Фриц билан бирга ётадиган бўлди. Бу уларнинг Бухенвальддаги чодирда биринчи кечаси каби эди, лекин бу ерда, ҳарҳолда, ҳақиқий пол ва бошлари устида ишончли том бор эди. Шулар билан бирга, уларнинг Освенцимдаги ҳаёти қаттиқ ва қисқа бўлишига ишончлари комил эди.

* * *

Учинчи куни маҳбусларга татуировка қилишди. Мазкур амалиёт ўтган йили кузда киритилган бўлиб, фақат Освенцимда фойдаланиларди. Улар навбатга туриб, хонага киришар ва ҳар бири чап билагини шимарар, унга игна билан рақамини муҳрлашарди.

Густавнинг қўлида 1915 йилнинг январида ўқ текканидан қолган чандиқ хозиргача кўриниб турарди. Энди чандиқ ёнига

кўк сиёҳ билан 68523 рақами игнада туширилди. У “ҳимоялаш остида қамалган” яхудий сифатида ёзилди, ундан туғилган жойи, санаси, шунингдек, нима иш билан шуғулланишини сўрашди. Фриц Освенцимга кўнгилли бўлиб келгани боис, рўйхатнинг охирида қолиб, 68629 рақамини олди. Ундан касбини сўрашганида, курувчилигини айтди.

Кейин улар баракка қайтишди. Кунлар ўтиб борар, лекин Бухенвальдликларни ҳеч қандай ишларга тайинлашмас ва агар одатий лагер муолажаларини ҳисобга олинмаса, уларга умуман тегишмасди.

■

Освенцимда махсус майдон йўқ эди ва йўқламалар бараклар олдида, кўчада ўтарди. Егуликни поляк бригадирлари ва блок бўйича бошлиқлар тарқатишарди. Поляклар австриялик ва олмон яхудийларини кўргани кўзи йўқ эди ва улар Освенцимда узок қолишмаслиги, уларни бу ерга ўлим топишлари учун жўнатишганларини дарҳол тушунтириб қўйишди. Яхудийлар овқат олиш учун навбатга туришар, блок бошлиғи товоқ билан қошиқ бериб, кейин олдинга итарарди. Бригадир товоққа бир чўмич суюқ овқатни челақдан сузиб қуяр, ёнидаги поляк эса, ногоҳ тушиб қолган гўшт парчасини чўмичида тутиб, тезда олиб қўярди. Бухенвальддан келган ҳатто ювош маҳбуслар ҳам бу хусусда эътироз билдиришар, бироқ овозини баландлатишга уринган ҳар бир одамни аямасдан дўппослашарди.

Густав расман туғилгани бўйича поляк ҳисоблангани ва полякча сўзлашгани учун, у билан бошқаларга нисбатан сал тузукроқ муомалада бўлишарди. У ўша дастлабки бир неча кун ичида кексароқ поляклар билан танишиб олди ва улар Освенцим ҳақида сўзлаб беришди ҳамда бу жойнинг кўрқинчли ишларга мўлжалланганини тасдиқлашди.

Лагер Бухенвальддан кўра анча кичикроқ бўлиб, уч каторда еттигадан блок бор эди. Унинг билишича, улар асосий лагердан иборат. Ундан икки километр нарида, темирийўлнинг нариги тарафида Биркенау – “буюклар ўрмони” деб номланган қишлоқда қурилган Освенцим II жойлашганди (нацистларга ўз ўлим лагерларига чиройли ном қўйиш ёқарди.) Биркенау ҳажм жиҳатдан каттароқ бўлиб, юз мингдан ошиқ одамга мўлжалланган эди. Освенцим I да оммавий қиргинлар учун ўз жойи – қайғули 11-блок, ёки Ўлим Блоки мавжуд эди, унинг ертўласида захарловчи газлар билан дастлабки синовлар ўтказилган эди. 11-блок ёнидаги ёпиқ ҳовлида “Қора Девор” бўлиб, унинг ёнида маҳбуслар отиларди. Ҳозирча бухенвальдликлар, уларни Биркенауга жўнатишадими ёки шу ерда ўлдиришадими, билишмасди.

Густав кундуз куни бу жойни – айниқса, тартиб билан қурилган ғиштли баракларни дарҳол таниди. Эсэсчилар Освенцим I ни қурмаганлар: уни Биринчи жаҳон урушидан сал илгарироқ Австрия армияси барпо этган эски казармаларини қайтадан мослаштиришган. 1918 йилдан кейин ундан поляклар фойдаланган, энди эса, СС концентрацион лагерга айлантирган. У ерда яна бараклар қуриб, электрлаштирилган девор қуришган, лекин жойни барибир таниса бўларди. Айнан шу ерда 1915 йилда ярадор капрал Густав Кляйнман госпиталда ётган, у худди шу жойдаги кўлдан оқиб чиқадиган Соле дарёси ёнида дунёга келганди. Ўшанда қурилмаларни қор қоплаган, улар ичи австриялик аскарларга тўлган, ўзи эса, ярадор қаҳрамон деб ҳисобланарди. Ўқ уни яралаганида, даволанганди, энди унинг ёнида маҳбуслар татуировкаси пайдо бўлди.

Бу ўлкалар Густавни қўйиб юбормаётгандек туюларди. Шу ерда туғилди, шу ерда катта бўлди, шу ерда улғайиб, йигит бўлди ва бир куни ҳалок бўлишига оз қолди, мана энди ортига қайтди.

* * *

Освенцимга келганларининг тўққизинчи кунини бухенвальдликлар лагерга қайғули шуҳрат келтирган ходисалардан бирига гувоҳ бўлишди. 280 поляк маҳбусларини йўқ қилиш учун Ўлим Блокига жўнатишди; уларни нима кутаётганини англаб, айримлар қаршилиқ кўрсатишга уринишди. Улар нимжон, қуролсиз эдилар ва эсэсчилар ғалаён бошлаганлардан тезда қасос олишди, қолганларни эса “Қора Девор” ёнига олиб боришди. Хукм этилганлардан бири оиласига мактуб ёзиб, зондеркоманда аъзоси орқали бериб юборган экан, лекин эсэсчилар уни олиб қўйиб, йиртиб ташлашди.

“Бу ерда жуда даҳшатли ходисалар рўй бермоқда, – деб ёзарди Густав. – Буларга чидаш учун асаблар темирдан бўлиши керак”.

Лекин баъзиларнинг асаблари панд бера бошлади – шу жумладан, Фрицники ҳам. Доимий кўркув унинг ичида ўсиб борарди. У қурилишда ҳар кунини ишлашга одатлангани боис, бекорчилик уни кўшимча азобларга гирифтор этарди. Фриц эртами-кечми, уни ортиқча оғиз дея эълон қилиб, худди бошқалар каби “Қора Девор” ёки газ камерасига жўнатишларини англади. Бундан хавотирланиш даҳшатга айланарди. У ўзининг малакалари ҳақида бошлиқлардан биронтасига арз қилиб, яна ишга киришса, ўзини қутқариши мумкин, деган хулосага келди.

У шундай фикларини отаси билан яқин дўстларига айтди. Улар Фрицнинг шошилинич хулосаларини дарҳол рад этиб, тирик қолишнинг биринчи қондаси: ҳеч қачон ўзига эътибор қаратилмаслик эканлигини эслатишди. Аммо Фриц ёш ва қайсар эди, у агар ҳеч нима қилмаса, ўлиши муқаррарлигига ўзида ишонч ҳосил қилди.

У муружаат қилган биринчи одам блокфюрер – барак бўйича бошлиқ эди. Фриц чорасиз жасорат билан ўзи тўғрисида арз қилди.

– Мен тажрибали курувчиман, – деди у. – Мени ишга тайинлашларини хоҳлардим.

Бошлиқ унга хайрон бўлганча қараб, шу билан бирга, Фрицнинг кўксидаги юлдузни ҳам безътибор колдирмади, кейин эса елкасини қисди:

– Яхудий курувчилар ҳақида ҳеч қачон эшитмаганман.

Фриц рост айтаётганига қасам ичди ва блокфюрер уни эсэсчи соқчи, гапдон рапорт-фюрер Герхард Паличнинг ёнига олиб борди.

Палич келишган, оқсуяқларга хос рисоладаги кўркам, ташки кўринишдан яхшилик қилишга мойил ва жозибадорлиги билан ажралиб турарди. Бироқ буларнинг барчаси хавфли кўзбўямачилик эди. У қотилликлар сонига кўра, энг зўр рекордчилардан бири ҳисобланарди. У ўз кўли билан “Қора Девор” ёнида отган одамлар сони беҳисоб эди. унинг энг сеvimли қуроли пиёдаларнинг милтиғи бўлиб, маҳбусларнинг бошига сира ташвиш чекмай, хотиржам отиши ҳатто СС бўйича ҳамқасб ўртоқларини ҳам хайратга соларди. Освенцим коменданти Рудольф Хёсс кўпинча Палич қатлларни қандай амалга оширишини кузатар ва “унда бирон марта ҳам ҳеч қандай хиссиётларни сезмадим”, у “ҳеч шошилмай, беташвиш, бир маромдаги кайфиятда ва хотиржамлик билан” ўлдиради. Мабодо кечикишлар бўлиб қолса, у милтиқни четга қўйиб ёки бирон куйни хуштақда чалар, то давом эттириш фурсати етгунига қадар ўртоқлари билан валақлашарди. У ўз иши билан ғурурланарди ва виждон азоби нималигини билмасди. Маҳбуслар уни “Освенцимдаги бош валади зино” деб аташарди.

Фриц ўзи хақида гапириб бериш учун мана шундай палид одамга мурожаат қилмоқчи бўлди. Палич худди блокфюрер каби яхудий-курувчилар хақида сира эшитмаганини айтди. Бироқ бу гап комендантни қизиқтириб қўйганди.

– Сени синаб кўраман, – деди у ва қўшиб қўйди: – агар мени алдашга уринган бўлсанг, турган жойингда отиб ташлайман.

У блокфюрерга махбусни ташқарига олиб чиқишни ва унга бирон нима қуриши учун зарур нарсаларни беришини буюрди.

Фрицни қурилиш майдончасига олиб боришди. Назоратчи ажабланганча унга асбобларни бериб, ҳозир бу ақлли ва айёр яхудийнинг асл башарасини очиб ташлашини ўйлаб, иккита дераза орасига оддийроқ услубда ғишт теришни буюрди. Бу топширик қурилишда етарли тажрибага эга бўлмаган одамнинг қўлидан келмасди.

Боши узра хавфли хатар осилиб турганига қарамай, Фриц бир неча ҳафта ичида ўзини биринчи марта буткул хотиржам сезарди. У қўлига андава билан ғиштни олиб, ишга тушиб кетди. Унинг қўллари тез ва чаққон ҳаракатланарди: челақдан қоришмани олиб, уни аввал терилган ғиштлар қатори устига солди, кейин андавада текислаб, кулранг қоришма устидан бирма-бир ғишт тера бошлади, ҳар ғишт қўйганида, ортиқча қоришмани сидириб олар ва шу тариқа ишни давом эттирарди. У гўё эсэсчи назоратчиларнинг тикилиб туришига одатлангандай тўлиқ жимжитликда тез ҳаракатланарди ва терганлари тартибли ҳамда текис чиқарди. Назоратчи йигитчанинг ишини кўриб, ҳайрон қолди.

Икки соатдан кейин у лагерь дарвозаси ёнига тамомила ҳайратда қолган блокфюрер ҳамроҳлигида қайтди.

– У ростдан ҳам куришни биларкан, – деди у Паличга.

Паличнинг одатий совуқ юзида норозилик акс этди: яхудий курувчи ҳалол ишчи бўла олиши ҳақидаги фикрнинг ўзи унинг асл ва тўғри деб ҳисоблаган ҳаммасининг буткул акси эди. Шундай бўлса-да, у Фрицнинг рақамини ёзиб олиб, уни баракка қайтариб юборди.

Ҳеч қандай тезкор ўзгаришлар рўй бермади, бироқ кейинроқ, 30 октябрда уларнинг келганидан 11 кун ўтгач, ниҳоят Бухенвальдликларга диққат-эътибор қаратишди.

Эрталабки йўқламадан кейин ҳамма янги келганларни эсэсчи зобитлар қаршисидан сафланиб ўтишга мажбур қилишди. У ерда нафақат Бухенвальддан келган тўрт юз киши, балки яна Дахау, Нацвейлер, Маутхаузен, Флоссенбург ва Заксенхаузендан келган мингдан ошиқ асирлар, шунингдек, Равенсбрюкдан келган 186 аёл – ҳаммаси бўлиб 1674 одам бор эди. Уларга қип-яланғоч бўлиб ечинган ҳолда, зобитлар синчиклаб баҳолай олишлари учун улар олдидан секин ўтишни буюришди. Қари ва бемор бўлиб туюлганларни чапга, қолганларни ўнгга жўнатишарди. Чапда турганларни нима кутаётганини ҳар бир киши яхши тушунарди.

Навбат Фрицга етиб келди. У яқинлашган чоғда, зобит унга бошдан-оёқ разм солиб, дарҳол ўнг томонга ўтишини кўрсатди. Фриц кейинги воқеалар қандай содир бўлишини кузатиб турарди. Ниҳоят, навбат отасига етди. Густав эллиқдан ошган ва сўнгги йилларда зиммасига тушган анча азоб-уқубатларни тортди. Унинг ёшидаги ва ундан ҳам ёшроқ бир неча юз киши чап томонда туришарди. Фриц юрагини ҳовучлаб, нафасини ичига ютганча, зобитлар отасини қандай кўриб текшираётганларига қараб турарди. Кейин зобит қўлини силкиб, ўнгни кўрсатди. Густав бориб, ўғлининг ёнига турди.

Кўрик натижаларига кўра, олти юз киши – Бухенвальддан тахминан юз нафари, Дахаудан келган ҳаммаси яроқсиз деб топилганди. Улар орасида Густав билан Фрицнинг жуда кўп дўстлари ва танишлари бор эди. Уларни Биркенауга олиб кетишди ва улар бошқа қайтиб келишмади.

“Бухенвальддан келганлар Освенцимда шундай ҳаёт бошлагандилар, – дея кейинроқ хотирларди Фриц. – Энди биз ҳаммамиз ўлимга маҳкум эканлигимизни билардик”.

Лекин дарҳол эмас. Танловдан қўйин қолган саккиз юз кишини лагердан олиб чиқишди. Бироқ уларни ғарбга, темирйўл ва Биркенау томонга олиб кетиш ўрнига шарққа қараб ҳайдашди. СС улар учун иш топиб қўйганди – янги лагерь куриш керак эди. Улар дарёдан кесиб ўтгач, Освенцим шаҳрини ортда қолдириб, далаларга чиқиб қолишди.

Одатдагича аёвсиз тарзда йўл бўйлаб ҳайдаб боришаркан, бухенвальдликлар шунда ҳам ўзларини енгил сезишарди. Улар омон қолишди – энг муҳими шу эди. Бунга комендантнинг калласига яхудийларнинг қурувчи бўлишлари мумкинлиги тўғрисидаги фикр келишига Фрицнинг аралашуви ёрдам бердими-йўқми, ҳеч ким билмасди, аммо Густав айнан шундай бўлган, деб ҳисобларди. “Фриц ўз ихтиёрига кўра мен билан бирга кетди, – деб ёзарди у ўз кундалигида. – У садоқатли ҳамроҳ, доимо ёнимда ва ҳамма нарсага ғамхўрлик қилади, менинг болажонимни ҳамма яхши кўради ва у барча учун ҳақиқий дўст”. Ҳарқалай, айримлар Фрицнинг аралашуви уларнинг барчасини газ камерасидан асраб қолганига ишонардилар.

ОСВЕНЦИМ – МОНОВИЦ

Мабодо 1942 йил ноябрида Жанубий Польша узра шарқий йўналишда аэроплан учиб ўтганида, унинг учувчиси Германия оккупациясининг қандайдир изларини, хойнахой, сезмаган бўларди. Одатдаги кишлоқлар ва савдо шаҳарчалари, ҳар томонга тарқалиб кетган йўллар ва дарёлар.

Краковга яқин жойда, темирйўлнинг жигарранг тасмаси ёнида далалар узра узунлиги бир километрга яқин ва эни ҳам тахминан шунча келадиган катта тўғритўртбурчак жой тасвири кўриниб, унда қаторлашган узунчоқ бараклар турарди. Периметр бўйлаб соқчилик миноралари бўй чўзган, четда, дарахтлар орасида эса, яна бир бино қувуридан тутун кўтариларди.

Темирйўлнинг бошқа томонидан нарида бошқа қурилмалар бир-бирига ёпишиб турганди – бу кулранг фабрикасимон корпуслари қалин бараклардан иборат Освенцим лагери эди. Шу ерда дарё жанубга бурилиб, эски гарнизон шаҳарчаси Кентага қараб оқарди, айнан ўша ерда Биринчи жаҳон урушига қадар Густав Кляйнман хизмат қилган полк турганди.

Освенцимдан бир неча чақирим нарида қачонлардир Двори номдаги кишлоқ жойлашганди: ҳозир бўйи уч километр, эни бир километрлик жойда Буна кимё комбинати қурилатганди.

Мана шу ернинг энг чеккасида қачонлардир Моновиц кишлоғи бўлган, у эсэсчилар томонидан аллақачон бўшатилиб, энди у ерда янги лагер қурилди. Дала ўртасида оддий тўртбурчак жойда бир неча бараклар, ҳали қуриб битказилмаган иккита йўл ва пойдеворлари қўйилган қурилмалар ҳамда оғир иш билан машғул маҳбусларнинг шаклу шамоийллари кўринарди.

* * *

Фриц бор кучини ишга солганча, ғишт теришдан чалғимасликка ҳаракат қиларди. Тирик қолишнинг ягона усули оддий вазифага диққатни жамлаганча, мақсадга етишиш ва уни бажаришига ўзи ишониши керак эди.

– Темпо-темпо! Тезроқ!

Поляк назоратчиси Петрек Боплинскийнинг овози бутун курилиш майдони бўйлаб тараларди. У қдмончада атиги икки сўзни билар ва маҳбуслар ундан “тезроқ” сўзини бот-бот эшитардилар, уни қўлидаги дарраси билан зарба тушириб қолганида ишлатарди. Калтақдан кўпинча ғишт билан қоришма ташиётганлар бахраманд бўлишарди. Лагер жуда шошилинич курилар, энг юқоридаги бошлиқлар босим ўтказишар, фақат энг чайир ва қатъиятли кишиларгина бундай тезликда эплаб ишлай олишарди. Тинка-мадори куриб, озиб кетган маҳбуслар орасида эса бундай кишилар кам эди.

– Қани, бўл тезроқ! – дея бақирди Боплинский ва дарра қайсидир бир бечора ташкачининг думбасига урилди. Бошқалар кўзларини ерга тикканча, тезликни оширдилар.

Фриц қолганлар билан бирга ёрдамчи лагер Моновицга келганига икки ҳафта бўлди. Бу ҳатто Бухенвальддан ҳам ёмонроқ, ер юзидаги ҳақиқий дўзах экан. Кўплар бу ерда икки кунга ҳам чидолмади.

Освенцим I дан бошланган уч соатлик пиёда юришдан кейин янги келганларни баракларга киритишди. Аслида, ҳали лагернинг ўзи йўқ – шунчаки бир нечта тахтали курилмалар, тўсиқларсиз, фақат асирларни кўриклаш учун соқчилик постларигина бор эди. Бараклар оддий, ҳали куриб битказилмаган, чироқ ва суви йўқ эди. Сув кўчада бир нечта

колонкаларга бериларди. Ошхона ҳам йўқ, шу сабабли овқатни ҳар куни Освенцим I дан келтиришарди.

Аввалига янги келганларни, шу жумладан, Фрицни ҳам йўл қуришга қўйишди. Афтидан, Моновицдаги назоратчилар унинг қурувчилик малакалари ҳақида билмаганлар. Доимо ёмғир ёққани боис, ер лой бўлиб, уни ўйишнинг сира иложи йўқ эди ва замбилғалтақлар тикилиб, юрмай қўярди. Кечқурунлари одамлар ҳамма жойлари ҳўл, шалаббо аҳволда, бутунлай кучдан қолиб, баракларга қайтишарди. Иситиш тизими ишламасди, лекин блокфюрер билан рапорт-фюрер улар эрталабки йўкламада тоза ва қурук кийим ҳамда ботинкалар кийиб чиқишларини талаб қилишарди. Ўша дастлабки кунларда Фриц унчалик чайир бўлмаган катта ёшдаги маҳбусларга, айниқса, отасига хавотирланиб қараб қўярди. Уларнинг узоқ муддат чидашлари кийин эди.

Фриц лойни ўяр экан, кўз ўнгида лагерь қандай тус олаётгани, тўсиқлар ҳамда соқчилик миноралари пойдеворлари қандай пайдо бўлаётганини кузатарди; унинг учун қурувчилар командасига тушиш хавфдан халос бўлиш йўли эканлигини у биларди.

Бир куни унинг ёнидан Моновицда ишчи кучи учун жавобгар СС сержанти Рихард Столтен ўтиб қолди. Лагердаги эсэсчилар учун ҳали казармалар қурилмагани боис, улар ҳар куни Моновицга юк машиналарида келишар ва жуда тез асабийлашиб кетишарди, соқчилар у ердаги вахталарини жуда ёмон қўришар ҳамда сал нарсага дарҳол ғазабланиб, ўзларини тутолмай қолишарди.

Фриц таваккал қилишга қарор қилди – агар иш шу таҳлидда давом этгудек бўлса, отаси ҳалок бўлиши мумкин.

У белкуракни четга кўйиб, Столтенга етиб олди ва уни чақирди.

— Рақамим 68629. Мен гишт терувчимаан, — деди у шошилиб, сержантнинг жажли чиқиб кетмасидан. Кейин ўз дўстларини кўрсатиб, деди: — Биз Бухенвальддан келдик, орамизда тажрибали курувчилар кўп.

Столтен унга диққат билан қарагач, назоратчини чақирди.

— Мана бу яхудийлардан қайси бири курувчилигини билиб ол, — буюрди у, — ва уларнинг рақамларини ёзиб кўй.

Мана шундай оддийгина ҳал бўлди. Бошқа ҳар қандай ҳолатда у Фрицни калтаклашга буюрган бўларди, лекин бошлиқлар чорасиз вазиятда қолишганди. Гиммлер билан Геринг уларга босим ўтказиб, Бунадаги комбинатни тезроқ куриб битказиш ва ишлаб чиқаришни йўлга кўйишни талаб қилишар, бунинг учун эса, лагерь курилишини тугатиш даркор эди.

Фрицнинг кўп ўртоқлари, шу жумладан отаси ҳам, уларни ҳам ўғли билан бирга ўтказишлари учун курувчиликдан хабардор эканликларини айтишди. Густав ўз касби туфайли дурадгор бўлиб ишласа бўларди. Фриц пойдевор билан деворларга гишт тергунига қадар, отаси тайёр панеллар билан унга кўмаклашар, улардан турар-жой бараклари барпо этиларди.

Освенцим-Моновиц йўлининг нариги томонида Буна комбинатининг ҳали куриб битказилмаган корпуслари юқорига бўй чўзганди. У И.Г. Фарбен кимёвий концернига тегшли бўлиб, Германия армиясига синтетик мойлар, резина ва бошқа кимёвий маҳсулотларни ишлаб чиқариши керак эди. Уруш кутилганидан ҳам анча оғирроқ ва талофатлироқ бўлиб чиққани боис, ҳарбийлар ёқилғи билан резинага чорасиз ҳолда муҳтож эдилар. Компания СС билан келишган ҳолда, кунига ҳар кишига

уч-тўрт маркадан пул тўлаб (пуллар тўғридан-тўғри эсэсчилар сейфларига тушарди) курилиш ва ишлаб чиқариш учун Освенцимдан чексиз микдорда ишчи кучига эга бўларди. Бу фуқаро ишчиларга тўланадиган маошдан анча кам, бундан ташқари, компания касаллик варақалари, таътил ва бошқа ижтимоий тўловлардан тежаб қоларди. Силласи куриган маҳбусларнинг жисман абгор аҳволдалиги туфайли меҳнат самарадорлиги ҳам пасаярди, албатта, аммо компания тежамкорлик буни оқлайди, деган фикрда эди.

Ҳар қандай оғир бемор ёки тинка-мадори куриб, иш беролмаётган ишчини шунчаки Биркенаудаги газ камерасига жўнатиб, Германия босиб олган худудлардан доимий тарзда келтириляётган бошқа янги маҳбуслар билан алмаштиришарди.

Янгилар – шу жумладан яхудийлар, Ғарбий Европа ва Польшадан тўғри келтирилган бўлиб, бошқа лагерларда чиғириклардан ўтиб чиникмаганлари боис, бу ерда қандай омон қолишни билишмасди. Улар иш тезлиги, ҳақорат ва таҳқирлар, очлик ҳамда тиббий хизматларнинг йўқлигига бардош беролмай, тез мағлуб бўлишарди. Густавнинг айтишича, шундай бахтсиз бечоралардан ҳар куни 80 дан 150 нафаригача Моновицдан ғойиб бўлишар – улар газ камераларига жўнатиладди ва ҳеч ким уларнинг на исми, на қаердан келганини сўраб билишга ҳам улгурмасди.

Янги асирлар қайғули янгилар келтиришарди: улар орасида кунлардан бир кун Бухенвальддаги эски дўстлари Юл Мейхнер билан Йоши Шендени учратиб қолдилар. Уларни бир неча ой аввал Нацвейлерга вақтинча ўтказишганди. Фриц улардан Лео Мозес ўлдирилганини билиб олди. Саккиз йил турли лагерларда юрганидан кейин ниҳоят СС унга ҳам етиб борибди. Бундай фожиавий адолатсизликдан Фрицнинг юрак-бағри ўртаниб кетди. У тош қонидаги уларнинг илк учрашувини

эслади, ўшанда Лео унга қора таблеткалар берганди, уни хавсиз жой – Сивертнинг ёнига қандай ўтказганлари ёдига тушиб кетди. Шўрлик Лео, жahlдор ва кўнгли юмшоқ эски коммунист, энг яқин садоқатли дўсти эди – Фриц унинг учун қандай қайғурди-я!

Қачонлардир Лео туфайли Фриц энг мураккаб шароитларда ҳам меҳр намоён бўлиши мумкинлигини англаганди, энди эса бунинг яна бир тасдиғини топди. Эсэсчилар Германиядан фуқаро ишчиларни келтиришди ва концлагерга қамалганларидан буён Фриц билан Густав биринчи бор оддий одамлар билан мулоқот қила олишди. Улар соқчилардан кўрқиб туришар, уларга маҳбуслар билан гаплашиш ман этилганди, бироқ аста-секин ўзаро алоқалар йўлга қўйилди. Фриц уларнинг ашаддий нацистлар эмаслиги, аммо нацистлар ғояларига қаршилик ҳам қилмасликларини тушунди. Фриц улардан маҳбусларга нисбатан қандай муносабатдаликлари ҳақида сўраганида, улар индамадилар. Бироқ улардан кўпларининг маҳбусларга раҳми келар, ачиниб қарашарди, уларга нисбатан нигоҳлари илиқлашди ва вақти-вақти билан столда нон бўлаклари, охиригача чекиб улгурмаган сигарет қолдиқларини ташлаб кетишарди. Қалласи учбурчаксимон ва башараси доимо таҳдидни ифодалагани боис Франкенштейн деб аташадиган фуқаролар бригадири анча раҳмдил бўлиб чиқди: у ҳеч қачон маҳбусларга бақирмас ва уларни ҳақоратламасди. Унинг муомаласи туфайли Боплинский ҳам энди ўзини тутиб туришга уринар ва даррасини анча камрок ишлата бошлади.

Дастлабки бараклар қурилиши тугаганида, Густав кўчадаги ишлардан биров озод бўлди. Юк машиналарида каравотлар билан сомон бойламлари келтирилди; Густав билан яна бир қанча маҳбусларга қаноп қопларга сомон тикиб тўлдиришларини буюришди. Улардан тўшак сифатида фойдаланиларди. У жон

деб ишга киришиб, тўшакларни ҳаммадан чиройлироқ ва тезроқ тикиб ташлади.

Бироқ тез орада танаффус тугаб қолди ва у яна кўчада ишга чиқишига тўғри келди. Лагердаги бараклар деворлари ва уларнинг қисмлари қуриб битказилган, яна оғир меҳнат билан шуғулланиш керак эди. Бироқ Буна комбинати қурилишида ишлаш имкони янада ёмонроқ эди. У ерда ишлаётган одамлар кечқурун ўлар ҳолатда қайтишар ва даҳшатли воқеаларни сўзлаб беришарди. Гўёки Бухенвальд тош қонидаги аҳвол такрорланарди. Маҳбусларни кўпинча замбилларда кўтариб қайтариб келишарди. Иш тезлигини кўтаролмайдиган ҳар қандай маҳбус Биркенауга жўнатиладди.

Густав тақдирнинг синовларига хотиржам қатъият билан қарши туришда давом этарди. Ҳар куни сержант Столтен малакали ишчиларга талабни эълон қилганида, Густав бир қадам олдинга чиқарди. Ким талаб этилишидан қатъи назар, том ёпувчимиз ёки дурадгорми, – Густав ҳамма ишлар бўйича керакли малакаларга эғалигини айтиб, олдинга чиқарди. У ростдан ҳам ўша ишни эплаб бажарар ва кундан-кунга турли хилдаги қурувчилик касбларини эғаллаб оларди. Фриц ҳар доим ундан ташвиш тортиб, соқчилар уни билиб қолишларидан хавотирланарди. Бироқ отаси қўл силтар: етарли даражада ақли борлиги ва қўллари билан ҳар қандай меҳнатни бажара олишини айтарди; у мияси йўқ соқчиларни алдаш учун ҳамма ишни қойилмақом қилиб уддалай оламан, деб ҳисобларди.

Бараклар қуриб битказилишига қараб, лагерга доимо келиб турадиган ва комбинат қурилишида ишлаш учун жўнатиладиган янги маҳбуслар ўша ерга жойлаштириларди. Лагердаги шароитлар ҳатто ветеранлар учун ҳам ниҳоятда даҳшатли эди: одамларнинг зичлиги, каттиқ совуқ ва антисанитария туфайли

дизентерия таркала бошлади. Махбуслар ҳар куни кўрkitарли миқдорда ўлиб қолишарди.

Шундай бўлса ҳам, бу ер Биркенауга нисбатан яхшироқ эди. Моновицга ҳар куни етиб келган тўртта колоннадан учтаси яҳудийлардан иборат эди. Улар эсэсчилар ўз қурбонларини қандай талашлари ҳақидаги кўркинчли воқеаларни сўзлаб беришарди. “Улар Биркенауда голландлар ва бошқаларнинг ўзлари билан олиб келган доллар ва фунтларини тортиб олиб, уларнинг устида ухлашади, – деб ёзарди Густав. – Эсэсчилар – миллионер бўлиб кетишган, улар ҳаммаси яҳудий қизларни зўрлайдилар. Чиройли қизларнинг ҳаётларини сақлаб, қолганларини ўлдириб юборишади”.

Польшанинг киши қаттиқ бўлиб, ер ич-ичигача музларди. Моновицда иситиш тизими ишламас ва овқат кўчада пишириларди. Рождествода ошпазлар ўз вазифаларини бажаришдан бош тортдилар ва махбуслар икки кун оч қолишди. Улар ҳатто фуқаро ишчилардан байрамга бериладиган оддий садақани ҳам ололмадилар. Ниҳоят, овқатни Освенцим I ошхонасидан келтирадиган бўлишди.

Фриц билан отасини ҳар хил баракларга жойлаштириб, уларнинг ҳафсалаларини пир қилишди. Улар окшомлари кўришиб, ўз аҳволларини муҳокама қилишарди. Фрицга аҳвол ҳар қачонгидан ҳам қийинроқ бўлиб туюлаверарди. У умидини йўқота бошлади. Освенцим-Моновицда ўтказган икки ярим ой ичида унинг Бухенвальддан келган ўртокларининг кўпчилиги ҳалок бўлишди. Австриялик барча таниқли инсонлар ҳаётдан кўз юмишди: “Бухенвальд кўшинғи”ни ёзган Фриц Лёнер-Беда етарли даражада тез ишламагани учун декабрда уни ўласи қилиб уриб ўлдиришди; сиёсатчи, социал демократ Роберт Даннебергни ҳам худди шундай баҳона билан асфаласофилинга равона қилишди; ёзувчи ва адвокат доктор Генрих Штейниц... Рўйхатни чексиз

давом эттирса бўлади. Улардан ҳеч ким колмади. Фриц учун энг оғир зарба ўзи ва дўстлари учун ўша оғир кунларда омон қолишларига ёрдам берган боксчи, Бухенвальд экинзорлари назоратчиси Вилли Курцнинг ўлими бўлди.

Фриц отаси билан кечкурунлари суҳбатлашганида ўз кўркувларини сўзлаб берарди. Густав уни умидсизликка берилмасликка ундарди.

– Бошингни кўтар! – дерди у. – Ўғлим, нацист жаллодлари бизни енголмайди!

Лекин Фриц унга ишонмасди: унинг барча дўстлари шундай жасоратли фалсафа тарафдорлари эдилар, бироқ улардан кўпчилиги ҳозир ўлиб бўлганди.

Густав ёлғиз қолганида, ишончни давом эттириш ўзи учун ҳам қийинлигини тан оларди. У ўзининг кўркувларини фақат кундалик дафтариغا ишонарди: “Ҳар куни кимнидир олиб кетишади, баъзан юрагим шунчаки тарс этиб ёрилиб кетгудек бўлади, бироқ ўзимга ўзим: *бошингни баланд тут; ҳали озод бўладиган кун келади. Ёнингда содиқ дўстларинг бор. Шу боис хавотирланма – яқинда энгилроқ бўлади, дейман*”. Бироқ инсон қанча муддат чидаши мумкин? Қанча вақт бошини тик тутганча, ўлимга чап бериши мумкин?

Ҳатто энг кучли инсонларда ҳам имкони кам эди. Энг Охирги Қарор ишга тушганди ва ҳатто жисмонан кучлилиги билан фаркланиб турган ҳамда жуда яхши ишлаётган яхудийларни режали ва услубий тарзда йўқ қилишарди. Уларнинг ишчи кучи сифатидаги қадри ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди – ўлдими, демак, дунёда бир яхудий камайибди. Унинг ўрнига ўнта янгиси келади. Мабодо кимлардир омон қолишга муваффақ бўлса, бу фақат ўзининг касб маҳорати, дўстларининг кўллаб-қувватлаши ва жуда катта омади борлиги туфайли эди.

Густавнинг касбий маҳорати билан омади уни ўз вақтида кутқарди – январда у лагернинг мебелчиси этиб тайинланди, у Моновицдаги барча қоплама ишларига – асосан СС учун мебелни тузатишга жавобгар эди. У аёзда эмас, хона ичида ишлар, ниҳоят иситиш тизими ишга тушганида эса, ҳатто иссиққина жойда ишларди.

Мана шу хавфсизлик бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ Густав бундай омади келмаган дўстлари учун қаттиқ хавотирланарди, лагерда хавфсизлик ҳеч қачон узоқ давом этмаслигини тушунарди ҳам.

ЯХУДИЙ ГУСТАВ КЛЯЙНМАН ТАМОМ БЎЛДИ

Моновиц лагери бинолари ортиб борарди. Икки қатор тўсиқли девор пайдо бўлди, бараклар қурилиши тугаётганда СС казармалари ҳам анча битиб қолганди. 1943 йилнинг биринчи ҳафтасида Фриц марказий дарвозалар ёнида бош гараж ва блокфюрерлар учун қўмондонлик пунктини қуришда ёрдамлашарди.

У фуқаро ғишт терувчи билан бирга ишларди. Бошқа кўплар каби бу одам ҳам маҳбуслар билан гаплашмас, лекин бошқалар алоқалардан шунчаки ўзларини обқочиб юрсалар, бу Фрицнинг борлигини умуман сезмаётгандай туюларди. Кунлар кетидан кун ўтар, лекин улар чурқ этмай ишлардилар. Фриц унинг индамас қўшничилигига анча ўрганиб қолганди, аммо кунлардан бир кун, ҳе йўқ-бе йўқ, ўша киши кўзини ердан узмай шивирлади:

— Мен Эстервегендаги ботқоқликда бўлганман.

У жуда паст овозда шивирлади, бироқ Фриц ишлаётган жойида бир ирғиб тушди. Эркак ҳеч нима бўлмагандек, ғишт теришда давом этар ва бошқа бир сўз ҳам демади.

Ўша куни кечқурун Фриц отаси билан дўстларига унинг жумбоқли гапини айтиб берди. Улар ҳаммасини дарҳол тушундилар. 1933 йилда Германиянинг шимоли-ғарбида аҳоли кам яшайдиган ботқоқ жойда ташкил этилган нацистларнинг энг биринчи концентрацион лагерларидан бири Эстервеген деб аталарди. У ерда сиёсий маҳбуслар, асосан социалистик партия аъзолари сақланарди. Лагерларда ашаддий шафқатсизликлари билан довруқ қозонган ҳужумчилар иш олиб боришар ва 1934 йилда бошқарувни ўз қўлларига олган эсэсчилар уларнинг олдида маданиятли одамлар бўлиб туюларди. Кейинчалик кўп

махбуслар қўйиб юборилганди ва Фрицнинг индамас ҳамкасби ҳам ўшалардан бири бўлиши мумкин эди. У мулоқот қилишдан ўзини тийиб юрганидан ажабланмаса ҳам бўлади – ҳойнаҳой, бу одам ўзининг кимлигини билиб қолишса, яна ҳибсга олишларидан кўрққан бўлса керак.

Лекин Фрицга тан олганидан кейин гўё муз ёрилгандек бўлди. У йигитча билан ортиқ гаплашмаса ҳам, бироқ эрталаблари Фриц коришма соладиган ўз қелаги ёнида кичикроқ ҳадяларни топадиган бўлиб қолди. Бир бўлак нон ёки бир жуфт сигарет – майда-чуйда бўлса ҳам, лекин ёқимли, баъзида эса кутқарувчи бўларди.

Фуқаролар билан ёнма-ён ишлаб, кичикроқ ҳадялар олиб, малакали ишчи сифатида имтиёзли ҳолатдан фойдаланиб, Буна комбинати қурилишида қаддини эгиши мумкин бўлмаган Фрицнинг руҳи бироз кўтарилди ва, гарчи лагерларда уч йил умрини ўтказиб, бўшашиб қолиш шарт эмаслигини билиши керак бўлса ҳам, у ҳаётга энди бошқача кўз билан қарай бошлади.

Кунлардан бир кун у блокфюрерлар учун кўмондонлик пункти деворини кураётганида, ҳавозада ишларди. Фриц ўзининг бобоси, кекса Маркус Роттенштейннинг ҳазиломуз бир гапини эслаб, шу ҳақда фикрлаётганди. Бобоси Венадаги императорларга хизмат қиладиган обрўли Боден-Кредит банкида ишларди. Унинг жамиятда ўз халқи мавқеига оид аниқ ишончли фикрлари бор эди: у яхудийлар раҳбарлик лавозимларини эгаллаши ва жисмоний эмас, ақлий меҳнат билан машғул бўлиши керак, деб ҳисобларди. Шу пайтда Фрицнинг транспорт командасида ишлайдиган бир таниши навбатдаги ғиштлар тўпламини кўтариб келиб, бошини юқорига кўтарганча, уни чақирди:

– Ҳой, Фриц, қандай янги гаплар бор?

– Ҳеч қандай, – жавоб берди Фриц кўлини силтаб. – Менинг бобом доимо: яҳудийларнинг жойи қаҳвахонада, асло қурилишда эмас, деб айтарди.

Бироқ пастдан дарғазаб соқчининг буйруғи янграганда, унинг кулгиси бўғзида тикилиб қолди:

– Сен, яҳудий! Ҳавозадан тезда пастга туш!

Юраги така-пука бўлган Фриц нарвондан пастга тушди ва Моновиц лагери кўмондони, СС лейтенанти Винценц Шеттель билан юзма-юз келди.

Шеттел илон кўзли ва башараси кўпчиган хамирга ўхшайдиган энг расво барзанги эди. Унинг қиладиган иши ўзига спиртли ичимликлар ва қора бозордан қимматбаҳо майда-чуйдалар топиш бўлиб, ўз асабийлиги билан шуҳрат қозонган ҳамда жаҳли чиққанида, жуда кўркинчли бўлиб кетарди. Бир куни қайсидир асирда бит топилганида, Шеттел бутун баракни – уларга кўшиб бригадирларни ҳам газ камерасига жўнатганди. У Фрицга ўқрайиб қаради:

– Ниманинг устидан кулдинг, яҳудий?

Фриц қаддини ғоз тутганча, бошидан шапкасини ечиб, жавоб берди:

– Бобом айтган гап устидан.

– Хўш, бобонг қандай кулгили гап айтган экан?

– У: яҳудийларнинг жойи қурилишда эмас, қаҳвахонада, деб айтганди.

Шеттель эсанкираб қолди. Фриц нафасини ютиб турарди. Кутилмаганда шалвираган башара илжайишдан чўзилиб, олмон хохолаб кулиб юборди.

– Қани, юкорига йўқол, яхудий чўчка! – деди Шеттель ва кулганча нарига кетди.

Фриц қаро терга ботганча нарвондан ҳавозага чиқиб кетди. У ўзининг эҳтиётсизлиги учун қилмишига яраша жазоланишига сал қолганди. Лагерда ҳеч ким ўзини хавсиз сеза олмасди.

* * *

Моновицга яхудийларнинг оқиб келиши ўсишда давом этарди. Фриц билан бошқа ветеранлар янги келганларнинг нақадар соддаликларини пайқашарди. Улар Биркенауда танловдан ўтган бўлиб, уларнинг ота-оналари, хотин ва болаларини бир томонга, ёш йигитларни эса – бошқа ёққа жўнатишди. Лекин улар оилалари билан нима содир бўлганини билишмас ва уларни яна кўришга умид қилишарди.

Фриц тўғриси айтиб, уларнинг умидини чилпарчин этишни хоҳламасди. Лекин шундайми ёки йўқми, ҳаммаси аён бўларди – уларнинг хотинлари билан болалари, оналари, опасингиллари ва оталари газ камерасида ҳалок бўлишарди. Айримлар бундай янгиликлардан ғамгинлашиб, тушкунликка тушиб қолишарди. Улар энди қалбан ўлик эдилар. Улар лагерда гўё соядек юриб, ўзларига қарамай қўйишар, чорасиз, суяқлари туртиб чиккудек озиб, кўзи нурсиз ва қалби бўм-бўш кишилар каторини секин-аста тўлдиришарди. Лагерда бундай тирик мурдаларни мусулмонлар дейишарди. Бундай лақабнинг келиб чиқишини баъзилар шундай талқин этишарди: бу бечоралар бошқа ўтиролмайд қолишса, мусулмонларнинг намоз ўқиётгандаги ҳолатни эгаллашар экан. Агар одам мусулмонга айланса, қолганлар ундан нарироқ туришар, ундан юзларини ўгиришаркан.

Кўмондонлик пункти битганидан кейин, Фриц билан яна олти нафар бахтиёр кишини Столтен ювиниш блоки курилиши учун танлаб олди. Фриц фуқаро бригадири кузатувида печга ғишт терарди; у эса ишни ниҳоясига етказарди. Якоб Преусс бақириб-чақирар ва эсэсчилар олдида ўзини кўрсатишни яхши кўрарди. У маҳбусларга ҳар доим кичкираверар, ёнида соқчи ёки зобит пайдо бўлиб қолгудек бўлса, дарҳол қўлини олдинга кўтариб “Хайль Гитлер!” деб ҳайқирарди. Фриц унинг аҳмоқона қилиқларига базўр тоқат қиларди.

Кунлардан бирида Преусс Фрицни ўз хонасига чақирди.

– Сен ҳадеб қайга шошаверасан? – дея сўради у.

Фриц довдираб қолди; у доимо тез ишларди ва уни шу пайтгача бунинг учун сира уришмагандилар.

Преусс овозини пасайтирганча деди:

– Агар шундай тез курадиган бўлсанг, ҳаммасини тезда тугатамиз ва мени фронтга жўнатиб юборишади!

Фриц нима деб жавоб беришни билмасди. У икки ўт орасида қолганди. Агар иш секинлашса, маҳбуслар СС ғазабига учрайдилар. Иккинчи томондан, агар Преусс бирон баҳона топиб, унинг устидан соқчиларга шикоят қилса, бу ўлим билан тугаши тайин. Фриц ишни озрок секинлаштирган хавфсизрок бўлади, деган қарорга келди. Шундан кейин Преусс ўзини тузукрок, дўстона тарзда тута бошлади ва ҳатто ўз ишчилари учун кўшимча егулик беришлари ҳақида келишиб қўйди. Уни яна бир фуқаро, Вроцлавдан келган кавшарловчи Эрик Буковский ҳам қўллаб-қувватларди. Ҳар иккаласи нацистларнинг енгилишига умид қилаётганларини тан олишди.

Ҳақиқатан ҳам, бу энди имконсиз бўлиб туюлмасди. Шу пайтгача Германия ғалаба кетидан ғалабага эришарди. Бирок

феврал ойида лагерга Сталинград остонасида олмон кўшинлари русларга асир тушгани ҳақидаги янгиликлар сизиб кирди. Демак, нацистлар унчалик енгиб бўлмайдиган эмас эканлар.

Фриц ушбу кувончли хабарни француз фуқароси Жандан эшитди, уни бурни остида ажабтовур кўнғизга ўхшаш мўйлови борлиги учун шунчаки “Мўйлов” деб чакиришарди. Жан француз қаршилиги ҳақида сўзлаб берди. Фриц кечкурун учрашганларида, ушбу ахборотни отаси билан дўстларига етказди. Бирок иттифоқчилар Германияни мағлуб этган Сталинград, Британия ва Африка Освенцимдан ҳаддан зиёд йироқда эди.

* * *

Густавнинг бармоқлари чакқонлик билан тери бўлагини кесиб, бураганча, қалин бигизни таранг, эгилувчан мато орасидан итарарди. У ўзининг ҳозирги аҳволдан мамнун эди. Иш етарли эди, у ҳатто назоратчи ҳам бўлди – унинг қўл остида бир амаллаб ўргатилган бир қанча шогирдлари меҳнат қилишарди. У қиш ойларида усти ёпиқ иссиқ хонада ишлаш насиб этганидан, ўзини омади келган, деб ҳисобларди, аслида, ҳатто май ойида ва ёзда ҳам транспорт колоннаси ёки комбинатда ишлашдан кўра, шу ерда ғимирлаб юргани яхшироқ эди.

Густав бугунги кун билан яшашга уриниб, ўзини албатта омон қолишига ишонтирарди. Фриц отасининг доимо кўтаринки руҳи тамойиллари билан чиқишмасди; у ҳар доим дўстларидан, отасидан, келажагидан хавотирланаверарди. У Эдит ва Куртдан ташвишланар, онаси билан Гертанинг холи не кечгани ҳақида ўйлайверарди. У Биркенауда нималар содир бўлаётганини эшитарди – айниқса, крематорийда зондеркомандада ишлайдиган “махфийлар” даҳшатли нарсаларни сўзлаб

беришарди, буни ҳатто тасаввурга ҳам келтириб бўлмасди. Унинг ичида чорасизликдан туғилган ғазаб тобора ўсиб борарди. Унинг феъл-атвори отасиникидан фарқ қиларди. Густав қийинчиликлар олдида эсанкирамасликка ҳаракат қилар, ўз ишини бажарар, меҳнат қилиб, ҳозир кечаётган лаҳза билан яшарди. Фриц эса, нацистларга нисбатан ичидаги нафратни ортиқ тутиб туролмайдиган фурсат яқинлашаётганини сезарди. Бунинг оқибатида қандай портлаш рўй беришини тасаввур этишга ҳам кўрқарди.

Густав ўз фикрларига чўмганча, иш столи ёнида кўлида бигиз ушлаб ўтирар ва ҳозир бу ердан унчалик узоқ бўлмаган жойда, йўл ва темийўлнинг нариги томонида, Буна комбинатида унинг нисбатан чидаса бўладиган мавжудлигига раҳна солинишига таҳдид қилувчи қарор унаётганига шубҳа ҳам қилмасди.

Комбинат қурилиши шу маҳалгача жадвалдан орқада қолар ва Берлиндан зобитлар комиссияси текширувга етиб келишган эди. Гиммлер жавоб талаб қиларди. Лейтенант Шеттель билан И.Г. Фарбен вакили қурилиш майдони бўйлаб комиссия аъзоларини олиб ўтишди. У ерда кўрганлари зобитларга умуман ёқмади. Баҳайбат комбинатнинг ҳатто ярми ҳам қуриб битказилмаган ва биронта ҳам корпуси ишга туша олмасди. Метанол ишлаб чиқарадиган фабрика ишга тушиш арафасида эди, лекин резина билан ёнилғи бўйича анча муҳимроқ заводларни яна бир неча ой, эҳтимол, ҳатто бир йил қуриш керак эди.

Ҳар дақиқа сайин комиссиянинг янада кўпроқ қовоғи уюлиб, маъюс тортарди. Зобитлар қурувчиларнинг тахминан учдан бир қисми ҳолсиз маҳбуслар эканига эътибор қаратишди, улар пул тўланадиган фуқаро ишчилари каби меҳнатга лаёқатли эмас. Бу ҳам етмаганидай, уларни доимо қўриқлашга тўғри келади, бунга

хам қимматбаҳо ресурслар сарф бўлади. Бироқ маҳбусларнинг кўпгина бригадирлари яҳудийлар экани зобитларнинг ҳаммадан ҳам кўпроқ жажлини чиқарганди. Шеттел Моновицда оқсуяклар етарли эмаслиги, бу ерга фақат яҳудийлар жўнатилаётганини тушунтирди. Комиссия, бундай ҳол давом этишига йўл қўйиб бўлмайди – яҳудийлар раҳбарлик лавозимларини эгаллаши асло мумкин эмас, дея арз қилди. Шеттель ушбу масалани ҳал қилиш учун буйруқ олди.

Бир неча кундан кейин кечки йўқламада Шеттель маҳбуслар олдига капитан Ганс Аумаер билан чиқди. Бу одам қачонлардир Бухенвальдликларни Освенцимда қабул қилиб олган баджаҳл махлуқ эди. Шеттель гўё олдида муҳим вазифа тургандек чўчқаники каби башарасини жиддий тутиб, афтини буриштирди. У минбарга чиқиб олди, бир варақ қоғозни олиб, ўн еттита маҳбус рақамларини ўқиди-да, уларга бир қадам олға чиқишни буюрди. Рўйхатда 68523: Густав Кляйнман рақами ҳам бор эди. Уларнинг ҳаммаси бригадир лавозимини эгаллаган яҳудийлар бўлиб, асосан Бухенвальд ва Заксенхаузендан келган ветеранлар эдилар.

Бу нимани билдириши мумкин, дея ҳамма фол очарди; бунга ўхшаш танлаб олишлар доимо ўтказилиб турар ва одатда, Биркенау ва газ камерасига жўнатиш билан якунланарди.

Аумаер танланганларга диққат билан назар ташлаб, уларнинг кўкрагидаги яҳудийлар юлдузларига нафрат билан тикиларди. Юлдузлар икки рангда: кизил ва сариқ учбурчаклар эди.

– Уларни йўкотинглар, – дея буюрди Аумаер.

Унинг ёнида турган назоратчи Густавнинг камзулидаги юлдузни юлиб олиб, учбурчакларни бир-биридан ажратди-да, кизилини қайтариб берди. У қолган ўн етти бригадир билан

худди шу ишни такорлади. Уларга қизил учбурчакни бераркан, бригадирлар хайрон бўлганча қараб туришарди.

— Энди сизлар сиёсий маҳбусларсиз, — эълон қилди Аумаер. — Лагерда раҳбарлик лавозимларида ҳеч қандай яхудийлар йўқ. Бу ёдингизда бўлсин! Шу лаҳзадан эътиборан сиз оқсуякларсиз.

Мана шундай оддий ечим топилди. Режим учун Густав Кляйнман яхудий бўлмай қолди. Рўйхатдаги оддийгина тузатиш ҳамда бошқа эмблема ёрдамида у яширин хавф ва олмон халқи бўйнидаги юк бўлиб ҳисобланмай қўйди. Мана шу кулгили оддий ечимда нацистларнинг аҳмоқона табақалаш ғояси ўзини бус-бутун намоён қилди.

Шу пайтдан бошлаб Моновицдаги яхудийлар ҳаёти тубдан ўзгариб кетди. Оқсуяк деб эълон қилинган ўн етти бригадир, лагерь иерархиясининг кейинги босқичига чиқиб қолишди, гарчи улар аввалгидек жазоланишлари мумкин бўлса ҳам, ҳақоратомуз хўрланишдан ҳимоялангандилар ва эсэсчилар кўз ўнгида энди хайвонлар бўлиб кўринмасдилар.

Бригадир ва назоратчи лавозимларида ўрнашиб олишганидан кейин улар ўз таъсир кучларидан фойдаланган ҳолда, фойдали лавозимларни эгаллашлари учун бошқа яхудийларга ҳам кўмаклашдилар. (Комиссия жўнаб кетганидан кейин Шеттель яхудийларни раҳбарлик лавозимларига тайинлаш ман этилганини тезда унутиб юборди.) Густль Херцог маҳбусларни ҳисобга олиш хизмати ходими бўлди, кейинрок унинг бошлиғи этиб тайинланиб, бир неча ўнларча маҳбусларга бошчилик қилди. Яна бир бухенвальдлик Юпп Хиршберг қўмондонлик автомобиллари ва бошқа транспорт сақланадиган ҳамда хизмат кўрсатиладиган СС гаражи назоратчиси бўлди; у ҳайдовчилар билан бир-икки оғиз сўзлаша олар ва катта лагерь

билан ташқи оламдаги барча ҳодисалар ҳақида биларди. Бошқалар ҳам барак бўйича бошлиқликдан тортиб, то дурадгорлар ҳамда лагерь сартароши назоратчисигача лавозимларига эга бўлишарди. Уларнинг ҳаммаси қолган яхудийлар ҳаётини енгиллаштиришга ҳаракат қилишарди. Янги оксуяклар калтакланишларга аралашилари ва уларнинг олдини олишлари, қўшимча егуликлар берилишига эришилари ҳамда яшил учбурчакли жаҳлдор[»] назоратчиларга қаршилик кўрсатишлари мумкин эди.

Густав учун бу яхши ишга яна хавфсизлик ҳам қўшилганини билдирарди. Энди уни газ камерасига жўнатиш учун танлашлари гумон эди, агар эҳтиёткорликка амал қилса, у СС томонидан тасодикий зўрланишлардан хавотирланмаса ҳам бўларди.

Бироқ мақомнинг бундай ўзгаришининг кўзда тутилмаган оқибатлари ҳам борлиги уни қаттиқ ранжитди. Улар Фриц билан ҳар хил баракларда яшардилар, бироқ ҳар куни йўкламадан кейин оқшомлари кўришиб туришга одатланиб қолишган ва буни шундай бўлиши керак, дея ҳисоблашарди. Бир куни кечкурун гапга берилиб кетиб – улар эски кунларни эслаб, келажакдаги ўз имкониятларини тарозига солиб, лагерь янгиликлари ҳақида сўзлашиб ўтирганларида, Фриц билан Густав блокфюрер уларга очик шубҳа билан тикилиб қолганини пайқамай қолишди.

У ота-боланинг суҳбатини шартта бўлди-да, Фрицнинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Сен, яхудий чўчка, нимага назоратчи билан бундай гаплашяпсан?

Фриц билан отаси кутилмаганда бундай аралашувдан ҳайратланганча, ўрниларидан ирғиб турдилар.

- Сен ўзингни ким деб ўйлаб, бундай қиялпсан?
- Лекин бу менинг отам, – деди Фриц тушунолмай.

Блокфюрер огохлантирмай, унинг юзига мушт туширди.

- Унда қизил учбурчак бор, у яхудийнинг отаси бўлиши мумкин эмас.

Фриц хайратда қолганча, бутун калласи бўйлаб оғриқ қандай тарқалаётганини хис қиларди; шу пайтгача унинг юзига шундай куч билан сира урмагандилар.

- Лекин у ростдан ҳам менинг отам, – дея такрорлади у.

Блокфюрер уни яна урди.

- Алдоқчи!

Фриц ўзини йўқотганча, сўзларини такрорлаб, яна бир шафқатсиз зарба олди. Ёнида Густав чорасиз аҳволда турар, ўз аралашуви билан иккаласи учун вазиятни фақат ёмонлаштиришини биларди.

Дарғазаб блокфюрер Фрицни ерга ағдаргандан кейин шу билан тинчланди.

- Қани, тур, яхудий.

Фриц оғзи-бурнидан қон оқизиб, ўрнидан турди.

- Энди йўқол!

Фриц бошини қўллари билан қисганча кетганидан кейин, Густав блокфюрерга юзланиб деди:

- У ростдан ҳам менинг ўғлим.

Бошлиқ унга гўё ақлдан озган одамга қарагандек қаради. Густав индамай қўя қолди; агар у соқчига илгари ўзининг яхудий

бўлганини айтса, бу ҳеч нимани ўзгартирмасди. Аслида, у буни шундай ҳам билиши мумкин эди, бироқ аввалгидек ўйларди. Нацистларнинг мияси ғалати тарзда ишлар, мантиқ ҳақида гапиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди.

* * *

Энди бутунлай қуриб битказилган Освенцим-Моновиц кичик ва оддий эди. Лагерь икки қаторли тоқ ўтган тиканли сим ва буталар билан қуршалган бўлиб, дарвозаси оддий эди. Унинг ягона кўчасининг узунлиги 490 метр эди. Унда чап тарафда уч қатор, ўнг тарафда икки қатор бараклар турарди. Тахминан ўртада майдон бўлиб, унга темирчилик устахонаси билан ошхоналар туташганди. Йўл чеккасини, худди барча концентрацион лагерларда бўлгани каби, тартиб билан тарошланган газонлар ва гулзорлар безаб турарди. Ўсимликларни қандай меҳр бериб парваришласалар ҳам, шу билан бир вақтда одамларни қийнаб, ўлдиришар, кўплаб маҳбуслар ақлдан озишарди.

Сал нарироқда, кўчанинг чап тарафида еттинчи блок турарди. Ташқи жиҳатдан у қолганлардан ажралиб турмас — ўзгача сифат билан қурилмаган, оддий ёғоч барак. Бироқ ичида ҳаммаси бошқача эди, чунки мазкур блокда маҳаллий имтиёзга эга кишилар яшарди. Улар Фриц билан Бухенвальдда танишган одамлар эмас — ҳеч қандай машҳур ёки сиёсатчилар, — шунчаки назоратчилар, бригадирлар ва қадрли ишчи мутахассисликларига эга кишилар, яъни лагерь элитаси эдилар. Лагерьнинг мебелчиси ва янги бўлган оқсуяк Густав Кляйнман уларнинг орасида эди. Лагерга пастларнинг энг пасти бўлиб келганди, энди у энг имтиёзлилардан бирига айланди.

Густав нисбатан қулай шароитларда яшаб, қолганларнинг азоб-укубатларини секин-аста унута бошлади ёки ҳарқалай, улар

хақида камрок ташвишланадиган бўлди. У хона ичида ишлар ва бошқа махбусларнинг хўрланишларини кўрмасди. У кундалик дафтарчасини камдан-кам ҳолларда, лагернинг бироз тинчроқ бўлиб қолгани, анча кам асирлар газ камерасига жўнатилаётганини ёзиш учун оларди. Аслида эса, Биркенауга танлов янада каттиклашган ва сал ҳолсизроқ кишилар дарҳол ўлдириларди. Густавнинг фикрича, ҳар янги келган партиядан 10-15 фоизигина омон қолар, “Қолганларни газ билан захарлашарди. Бу ерда энг қайғули ишлар содир бўлади”. Густав ўзини тажрибали одам деб ҳисоблар ва лагернинг асосий вазифаси – одамларни йўқ қилиш эмас, балки махбусларни ишлатиш, деган хулосага келиб, энди тиканли сим ортидаги ҳаётдан аввалгидек даҳшатни бошидан кечирмасди. Ўтган вақт ичида у ўз аҳволини нормал, тамаддунли одам билан таққослаш қобилиятини йўқотгандек туюларди.

Барибир уни доимий тарзда икки нарса қийнади. Бири – Фриц билан айрилиқ. Иккинчиси – ҳамманинг устидан ҳукм ўтказиб, ўзини катта тутадиган, бировларнинг қонини ичишга уста, лагерь старшинаси ва барча назоратчилар билан малакали ишчилар бошлиғи Йозеф “Юпп” Виндек эди. Юпп Виндек эсэсчилар учун рисоладагидек назоратчи эди.

У ташқи жиҳатдан кўримсиз, озғин ва пакана бўлиб, нимжон туюларди. Бироқ бу ҳақиқий худонинг балоси эди. Турки совуқ башараси доимо буришиб, нафрат билан менсимай қарарди; у ўзининг қўл остидаги одамларга буйруқ беришни ёқтирар ва ўзини баланд кўрсатиш учун доимо уларни камситарди. У олмон миллатига мансуб бўлиб, ҳали ўн олти яшарлигидаёқ жиноятчилик фаолиятини бошлаб, 1930 йил бошларидан қамоқхона ва лагерларда ўтирарди. У қора учбурчак – “ижтимойй ёт унсур” белгисини тақиб юрарди, бу билан гиёҳвандлар, ичкиликбозлар, уйсизлар, фирибгарлар, ишсизлар

ва ахлоқсизлар белгиланарди. У Освенцим I лагери старшинаси бўлиб, бухенвальдликлар билан бирга Моновицга ўтказилганди.

У қисқа муддат ичида порахўрлик, террор ва камситишлар пошшолигини ташкил қилди. “Албатта, яхудийлар ўзлари билан қанча нарсалар олиб келишарди, – эсларди кейинроқ Виндек, – биз ҳам улардан олиб қўярдик, табиийки, олиб қўяверардик... ва назоратчилар сифатида ўзимизга ҳамма энг яхши нарсаларни олардик”. Унинг энг асосий ҳамтовоғи СС рапорт-фюрери Реммеле бўлиб, у Виндекнинг порахўрлик схемаларида бойлик орттирарди.

Виндек ўзи ёқтиргандек кийинар ва одатда, от минганда кийиладиган шпорали этикда ва қора пиджакда айланиб юрар – ҳойнаҳой, эсэс зобитига ўхшашга ҳаракат қиларди. У доимо кўлида дарра тутганча, лагер бўйлаб гердайиб юрарди. У ёш махбусларни зўрлаши ҳақида миш-мишлар тарқалганди. У одамларни бежазо ўлдирар, ўлгунларигача калтаклар ёки кир ювиладиган тоғораларда чўктирарди. Айнан Юпп Виндек ориқлаб, азобланиб кетган кекса шоир Фриц Лёнер-Бедани ўз дарраси билан савалаб ўлдирганди. Унинг малайларидан бирининг айтиб беришига қараганда, унга “айниқса, нимжон, ориқлаб кетган ва бемор асирларни калтаклаш ёқар экан... Ўша шўрликлар ерга қулаганларида, у оёғи билан – юзи, қорни, ҳамма ёғига этиги пошналари билан тепкиларди”. Виндек ўша этиклари билан ғурурланиб: “Худойим, мана шу этикларни ифлос қилган ўша одамга ёрдам бер – бунинг учун уни ўлдиришим мумкин”, дерди.

Густав билан унинг имтиёзли баракдаги дўстлари Юпп Виндекни зўрликлардан тутиб қолиб, қолган яхудийларни ҳимоя қилишга уринишди. Ўзлари иттифоқ тузган асир коммунистлар уларга ёрдам беришди.

Энг қаттиққўл нацистлар лагери бўлиб ҳисобланган Маутхаузендан олти юз кишилик маҳбуслар гуруҳи Моновицга етиб келгач, ҳокимият мувозанати бузилиши уларнинг фойдасига бўлмади. Уларнинг ҳаммаси қора учбурчак таққан бўлиб, кўплари – ҳақиқий йиртқичлар эди. Виндек дарҳол уларни ўз атрофида тўплаб, назоратчи ва бараклар бўйича бошлиқ лавозимларига қўйди. Янги оқсуяклар билан коммунистлар қаршилиқ кўрсатдилар, аммо Виндек билан унинг малайлари кучлироқ бўлиб чиқишди. Уларга қаршилиқ кўрсатишга уринган ҳар қандай маҳбус жазоланар, баъзан ўласи қилиб қалтакланарди. Моновицдаги турмуш икки қарра оғирлашди.

Бироқ кейин Виндекнинг ёввойи малайлари ўзлари қўйган тузоққа тушиб қола бошлашди. Кимлардир ўлгудек ичиб, тўполон қила бошлар, яна бирлари лагерь мулкини ўғирлар, учинчилари эсэсчи соқчилар ёки фуқаро ишчилар билан муштлашиб, жанжаллашарди. Бунинг учун уларни сира гап-сўзсиз энг кўрқинчли жой: Аушвицнинг кўмир конларига жўнатишарди. Вақт ўтиши билан Юпп Виндек тўдаси шунчалик камайиб кетдики, натижада таъсир кучидан тўла айрилди.

У ўзининг очкўзлиги билан охир-оқибатда ўзига чоҳ қазиди. Маҳбусларни ҳисобга олиш хизмати ходими бўлиб ишлаётган Густль Херцог Виндек бўйинга тақиладиган қимматбаҳо тақинчокни ўзлаштириб, хотинига юбормоқчилигини тасдиқлайдиган далилни топди. Ушбу маълумотлар Освенцим I даги лагерьга юборилди. Виндекни ушлаб олиб кетиб, икки ҳафта қарцерга ҳукм қилишди, шундан кейин Биркенауда жазони ижро этиш командасига жўнатишди. У Моновицда қайтиб пайдо бўлмади.

Густав дўстлари билан яна бошқара бошладилар. Лагерьда дўстона вазият ўрнатилди; маҳбуслар тузукрок овқатланадиган бўлишди, ҳафтада бир марта душ қабул қилишар ва ойда бир

марта тоза ички кийим олишарди. Улар тартиб-интизомни йўлга қўйдилар ва одатий хавфлар: СС дан, касалликлар, ишдаги майибликлар, вақти-вақти билан нимжон ва беморларни газ камераси учун ажратишлардангина кўрқиш қолганди, холос. Улар ўзларининг бошидан ўтказганлар билан таққослаганда, бундай ҳаёт амалда маданиятли бўлиб туюларди.

ҚАРШИЛИК КЎРСАТИШ ВА ЎЗАРО ЁРДАМ:

ФРИЦ КЛЯЙНМАННИНГ ЎЛИМИ

Нацистлар тизими ўздан таассурот қолдирарли, бироқ жуда барқарор бўлмаган механизмни намоён этарди. Илҳом билан қурилган бу тизим тобора тезлашиб олдинга ҳаракатланар, мўлжалга тегмай отар, қоқилар, ўзининг жонли ёнилгисини ютганча, суяклар билан кулни тупуриб, кўнгилни айнатар тутун бурқситарди. Йўл-йўл пойжомодаги одамларни унинг олови ичига нафақат жисмоний, балки ахлоқий, руҳий маънода итаришарди. Блокфюрерлар ва назоратчилар ортида, ток ўтган тиканли сим ва соқчилар миноралари ортида, лагерлар тизими ва эсэс иерархияси ортида бутун бошли миллат, ҳукумат ва одамлар жамияти турарди. Уларнинг энг паст, ҳайвоний хусусиятлари – кўркув, разиллик, бойликка ҳирс қўйиш ёки қандайдир буюклик ҳақидаги ҳаёлпараст таҳайюллари мана шу тизимни ишга туширган эди.

Барча исталмаган унсурларни изоляция қилиш ва мураккаб жамият муаммоларининг ҳалол ва оддий ечими бўлиши керак эди. Инсоний токсинлар – жиноятчилар, чап қанот фаоллари, яхудийлар, бачавозларни йўқотиш мамлакатга аввалги шухратни қайтариши керак эди. Ва аслида, бу дори эмас, балки аста-секин,

аниқ тарзда мамлакатни заҳарлайдиган оғу бўлиб чиқди. Силласи қуриган кулларнинг бесамар меҳнати, уларни қўриқловчиларга тўланадиган маблағ, миллатидан омади келмаган даҳолар ва ақли расолар йўқотилгани туфайли илм-фан билан саноатнинг сусайиши – бу омилларнинг барчаси миллий иқтисодиётга катта зарар келтирди. Бошқа давлатлар орасида ҳуқуқсиз аҳволга тушиб, мамлакат гуллаб-яшнаган савдосидан айрилди. Германия ушбу муаммоларни кейинги урушлар ва босқинчиликлар билан, янги куллар гуруҳлари билан, барча ёвузликларнинг сабабчиси ҳисоблаган кишиларни ўлдиришлар билан ҳал қилмоқчи бўлди; тошмайдалагич қалтираганча кечаю кундуз ишлашни давом эттириб, чайнаб ва тупуриб чиқариб, секин-аста ўзини йўқ қиларди.

Ичи қулфланган лабиринтдаги бундайин чорасизлик ва ишончсизлик Фриц Кляйнманга чидаб бўлмасдек туюларди. Унинг отаси ҳозирча хавфсизликда эди, бу унинг қалбидаги юкнинг бир қисмини ечарди. Бироқ тизимнинг адолатсизлиги ва шафқатсизлиги ҳатто энг оқилни ҳам ақлдан оздириб, энг худодан қўрққани эса, Худони лаънатлашга мажбур қилиши мумкин. Улар ўзлари каби маҳбуслар қурган тўсиқлар ва деворлар ортида яшар ва кўпчилиги ҳеч бир маънисиз ўлим топишарди. Фрицнинг ўзи ҳам дала ўртасида ушбу қамоқхонани ўз қўллари билан қурди. У терган ҳар битга ғишт билан тош СС бошқараётган ғишт заводлари билан тош конларида маҳбуслар томонидан қуйилган ёки тарошланган эди.

Уларнинг отаси билан яқин алоқадалиги ва бошқа маҳбуслар билан дўстлиги қоида эмас, фавқулодда ҳолат эди. Экстремал шароитларда тирик қолиш учун зарур бўлган бирдамлик ҳамда ҳамкорлик камдан-кам инсонларга хосдир. Очлик туфайли маҳбуслар орасида душманлик келиб чиқар: улар адолатсизлик билан тақсимланган ёвғон шўрва таллашиб,

мушглашиб кетишлари ва бир бурда нон учун бир-бирларини ўлдириб юборишлари мумкин эди. Ҳатто оталар билан ўғиллар ҳам оч қолишганда, бир-бирларига ташланиб қолишарди. Лекин фақат бирдамлик ва ўзаро ёрдам маҳбусларнинг узоқроқ муддат омон қолишларига имкон берарди. Доимий террор шароитларида яккамохов, ёлғизнишин кишилар ёки олмонча ва яхудийча тилни билмагани учун кимсасизликда қолган бахтсизларнинг яшаб кетишга имкоқдари йўқ эди. Нафрат ва худбинлик ҳукмрон бўлган оламда ўз яқинини яхши кўриш ва у билан бўлишиш қобилиятини сақлаб қолиш учун катта ирода кучи талаб этиларди. Ҳеч ким тирик қолишга кафолатланмаганди. Фриц ўзи ва ўз ўртоқларида тез орада ўлим белгилари бўлиб туюлган очлик ва етишмовчилик излари: кўкаришлар, чандиклар ва синган суяклар, яра ва қорақўтир тошмалар, бўзариш ва ажинлар, чайқалиб юриш ва тиш тўкилишларни кузатарди. Маҳбуслар ҳафтада бир марта душ қабул қилишар, бироқ бу ҳам инсонларга хос бўлмаган шароитларда ўтарди. Барак бўйича қаттиққўл старшина насиб этган шўрликлар ўз жойларида ечиниб, кейин чўмилиш блокигача қип-яланғоч ҳолда югуриб боришлари керак эди. Ювиниб бўлгач, фақат биринчиларгина қуруқ сочиққа артинишарди; уларни кейингиларга узатиш зарур бўлар, шу боис энг охирида қолганлар ҳўл латтани кўлига олар, ҳатто қишки аёзда ҳам баракка ҳўллигича қайтарди. Одамлар ўпкалари шамоллаб, кўпинча ўлим билан тугатишарди. Лагерда маҳбуслар учун госпиталь бор эди, бироқ, гарчи у ерда маҳбуслардан етарличаси ишласа ҳам, эсэсчи шифокорлар фақат дастлабки даволаш билан шуғулланишар, госпиталнинг ўзи эса доимо тиф билан оғриган беморлар билан лик тўлган, кўркинчли жой эди. Жиддий эҳтиёжи бўлмаса, ҳеч ким уларга мурожаат қилмасди; беморларни доимий тарзда элақдан ўтказиб, яқин орада

тузалмайдиганларини газ камерасига жўнатишар ёки укол билан ўлдиришарди.

Овқатни баракларда тарқатишарди. Бутун баракка атиги бир нечта товоқ берилар, шу боис шўрвасини биринчи бўлиб олганлар, қолган маҳбуслар кутиб қолмаслиги учун, наридан-бери ичиб олишарди. Унчалик тез еёлмайдиганларни бесабрлик билан шоширишарди. Чўчкаёнғокли қахвани худди ўша товоқларга қуйиб беришарди. Агар бирор кимсада шахсий қошиғи пайдо бўлиб қолса, уни кўз қорачиғидай асрашарди; қошиқ ростмана қимматбаҳо буюм ҳисобланарди, маҳбусларга пичоқ берилмагани туфайли, қошиқ унинг ҳам вазифасини бажарарди, бунинг учун унинг дастасини тошга қайрашарди. Ҳожатхоналарда қоғоз бўлмасди ва ҳар қандай кераксиз қоғоз парчасининг кадри жуда баланд эди; баъзан қурилиш майдонларидаги семон солинган қоғоз қоплар парчалари, лагерга яширинча келиб қолган ва қурилиш майдонида фуқаро ишчилардан қимдир қолдириб кетган газета маҳбусларга тегиб қоларди. Бир парча қоғозни ўз эҳтиёжига ишлатиши ёки егуликка айирбошлаш мумкин эди.

Мана шундай етишмовчиликларга бардош бераётган кишилар нацистларга одамларнинг чиқиндилари бўлиб туюларди, бироқ мамлакат ҳарбий иқтисодиёти айнан шуларга тобора кўпроқ боғлиқ эди. Эски буюкликни тиклашга уринган Гитлер яратган оламда ғижимланган қоғоз парчаси аниқ нархдаги пулга айланганди.

Ҳар бир маҳбус вужуди доимий тарзда синовларга бардош берарди. Тузукроқ пойабзалга эга бўлиш ниҳоятда муҳим эди. Агар оёқ кийим тор ёки, аксинча, каттароқ бўлса, оёққа ишқаланиб, қавартириб юборар, қадоқлар эса яраларга айланарди. Пайпоқлар камдан-кам одамларда бўлар, уларнинг ўрнига лагерь кўйлақлари этакларидан йиртилган матодан

пайтава ўрашарди. Кўйлақларни йиртиш хавfli эди, чунки СС мулкига шикаст етказиш саботаж ҳисобланар ва унинг эвазига йигирма беш дарра уриш ёки егуликдан маҳрум қилиш билан жазоланарди. Қайчи ва тирноқ оладиган асбоб бўлмагани туфайли, оёқ бармоқларидаги тирноқлар ўзи синиб ёки тери орасига ўсиб кетмагунига қадар ўсаверарди.

Лагерь сартарошхонасида бит тарқалиб кетмаслиги ва шунингдек, боши қирилган ва йўл-йўл пойжомодаги маҳбуслар кўзга тез ташланиши сабабли, бошларини икки ҳафтада бир марта кириб ташланарди. Сартарош на совун, на антисептик воситалар ишлатмагани сабабли кўпларнинг бошлари ва юзларида кесиклар, хуснбузарлар ва йирингли яралар, шунингдек, сочларнинг тери ичига ўсиши каби нуқсонлар қоларди. Инфекцияга осонгина чалиниш мумкин бўлиб, у одамнинг госпиталга тушиб қолиши ҳеч гап эмасди. Фрицнинг, ҳеч бўлмаса, юзини киришмасди – йигирма ёшида ҳали унинг соқоли ўсиб чиқмаганди.

Лагерда тиш шифокори бор эди, бироқ маҳбуслар унга иложи борича камроқ мурожаат қилишарди. Пломбалар тушиб, кариес билан милқлар касалликларини келтириб чиқарар, ёмон овқатланишнинг оқибати сифатида цинга тишлар тўкилишига сабабчи бўларди. Тилла тишлар ҳаётни асраб қолиши, баъзан эса, аксинча, уни хавф остига қўйиши мумкин эди. Айрим назоратчилар уларга эга бўлиш учун маҳбусларни ўлдиришар, лекин тилла тиш эгаси уни ўзи суғуриб олса, тишни бирон тузукроқ нарсага айирбошлаш мумкин эди. Лагернинг қора бозорида тилла тиш эвазига сифатли поляк ароғини беришарди. Ёки тиш учун бешта катта батон нон ва бир пачка ёғ сотиб олса бўларди. Буларнинг ҳаммасини маҳбус кейинроқ бошқа молларга айирбошлаши мумкин бўларди. Ҳар бир ҳафта, ҳар кун, ҳатто ҳар соат одамзод учун охиргиси бўлиши мумкин оламда

қандайдир муҳимроқ ёки юқорироқ мақсадлар йўлида қора кунга бирон нима сақлашдан маъно йўқ эди. Ҳозироқ кўнгилга таскин, қулайлик келтирадиган ёки ошқозонни тўлдириш учун кўмаклашадиган ҳамма нарса шунга арзирди.

И.Г. Фарбен эгалари билан бошқарувчилари учун маҳбуслар орасидаги қурбонлар фойда келтириш билан оқланарди. Эҳтимол, улардан биронтасининг виждони азоблангандир, бироқ улар ҳеч қандай чораларни кўришмаган. Ҳисобчилар билан директорлар эсэсчиларнинг Циклон В кимёвий инсетицидини жуда кўп миқдорда харид этишлари, айниқса, Освенцим газ камераларида заҳарли тутун билан одамларни заҳарлашларига кўз юмардилар.

Фриц Кляйнман ҳаммасига ким айбдорлигини аниқ биларди. “Маҳбуслар ўз иерархик тизимлари туфайли шундай вазиятга етказилди, дейишга ҳеч ким ҳақли эмас. Айримлар, албатта, мослашиб ва эсэсчиларнинг фирибгарликларидан фойдаланишни ўрганиб олган бўлсалар ҳам, бироқ Освенцимда мукамалликка етган ўлим машинаси сифатида масъулият тўлиқ СС зиммасидадир!. Биркенауда танланган ҳар бир маҳбус ўртача яна уч-тўрт ой яшаши мумкин эди. Фриц билан отаси саккиз ойдан кўпроқ вақтни бир амаллаб ўтказишди. Улар билан бирга келган тўрт юз нафар чиниққан, Бухенвальдда синовдан ўтган ўртоқларининг чорак қисмидан камроғи омон қолди.

Гарчи Освенцимда лагерь тизими рисоладагидай ишлаётган бўлса ҳам, аслида у бетартиб, самарасизлиги боис, барбод бўлиш хавфи бор эди. Унинг шафқатсизлигининг ўзи маҳбусларда қаршилиқ кўрсатиш истагини уйғотар, порахўрлик эса қаршилиқнинг мавжуд бўлишига имкон берувчи тешиқлар яратарди.

Освенцим-Моновицдаги биринчи ёзда, Юпп Виндек хукмронлиги авжига чиққан чоғда, ички дарғазаблик Фрицни Қаршилиқ ҳаракатига киришига туртки бўлди. Бу билан у ўз ҳаётини хатарга қўйганди, албатта. Лекин унга доимо нимадир хавф солар: ҳар қандай хатога йўл қўйиш, эҳтиётсиз нигоҳнинг ўзи етарли бўлиб, кучли аёз ёки инфекция билан алоқа ногиронликка ёки ўлимга олиб бориши мумкин эди. У қаршилиқ кўрсатиб, жилла курса, ҳаётини ниманингдир эвазига хавфга қўярди.

“
* * *

Ҳаммаси баракнинг узок бурчагида бошланиб, янги иш билан якунланди.

1943 йилнинг ёзида лагерда қурилиш тугади ва Буна комбинатида ҳам қурувчиларга эҳтиёж пасайди. Фриц учун ишсиз қолиш хавф соларди. Унча-мунча дўстлари унга ёрдам бериш ва ўзларининг мақсадларида ундай фойдаланишга қарор қилишди. Улар Фрицни четга тортиб, ҳаммасини махфий тутиш шарти билан гаплашиб олишди.

Уларнинг барчаси бухенвальдликлар бўлиб, Фриц уларни кўп йиллардан бери биларди. Ҳарбий ветеран ва коммунист, Фриц билан бошқа болалар учун иккинчи отаси бўлган оқил яхудий Стефан Хейман, Густав Херцог билан бирга, австриялик антифашист Эрих Эйслер. Уларнинг Фриц учун ҳаётий муҳим, бироқ хатарли топшириғи бор эди.

Бу одамлар лагерларда узок йиллар давомида ҳаёт кечириб, СС га қарши махфий яхудий-коммунистик иттифокни шакллантирган эдилар. Қаршилиқ ҳаракати асосан маҳбусларни маъмурий бошқарув лавозимларига қўйиш билан шугулланар, бу тузукроқ яшаш ва тирик қолиш нуқтаи назаридан бебаҳо

маълумот олишга имкон берарди. Шу туфайли Фриц билан Густав хавфсизроқ иш жойига ўтишди, Роберт Сиверт ўз қурувчилик мактабини ташкил қилди, Фриц онасининг охирги хати мазмунидан бохабар бўлди ва отасини Освенцимга ўтказишгаётгани ҳақида огоҳлантирилди.

Иттифоқ Моновицда тикланди ва унинг аъзолари, шу жумладан, Густав каби “янги оксуяклар” туфайли яна муҳим маъмурий лавозимларни эгаллашди. Бироқ энди улар ўз фаолиятларини кенгайтириш керак, деб ҳисоблардилар. Саботажнинг майда-чуйда кўринишлари ҳам ёмон эмас эди; авваллари Фриц уларда иштирок этиб турарди – қурилиш майдончаларида гоҳ цемент солинган қоп тушиб ёки йиртилиб кетарди, гоҳ бетон ташиётган юк машинаси кузовига яхши ёпилмаган кран тушиб қолади, – бироқ уюшган Қаршилиқ ҳаракати бундан кўпроғини хоҳларди.

Энг муҳими, ахборотга эга бўлиш эди. Маъмурий лавозимларда ишлайдиганлар Освенцимнинг саттемит (йўлдош) лагерлари ҳақида, маҳбусларнинг кўчирилиши, ажратиб олиниши ва оммавий қатллар тўғрисида маълумотлар олишлари мумкин эди. Энди улар Фрицнинг бошқа муҳим манба – фуқаро ишчилар билан алоқа ўрнатишга ёрдам беришини хоҳлашарди. Бунинг учун уни Буна комбинати фабрикаларидан бирига ўтказмоқчи бўлишди. У эркин ёлланган ишчилар билан дўстлаша билиши исботланганди, комбинатда эса, улар кўпминг сонли миқдорда эдилар. Унга қурувчилар командаси Шлоссенкоманд-90 – слесарлик бўлинмасида жой топиб беришди.

Шундай қилиб, бир куни эрталаб Фриц бошқа ишчилар билан биргаликда соқчилар ҳамроҳлигида, Моновицга елганидан буён биринчи марта дарвозадан ташқарига чиқиб, сосий йўл орқали Буна комбинати томон йўл олди.

У комбинатнинг худудига боргачгина, унинг нақадар баҳайбатлигини англади. Бутун мажмуа кўчалар ва темирйўллардан ташкил топганди. Шарқдан ғарбга борган асосий йўлда турган кўйи, уч километрлар нарида элас-элас кўринаётган тарафини пайқаш мумкин эди. Шимолдан жануб томонга кўндаланг ётган йўлларнинг узунлиги бир километрга етарди. Улар орасидаги тўғри тўртбурчакли ерда фабрика бинолари, печлар, устахоналар, омборлар, нефть ва кимёвий моддалар солинган цистерналар ва америкача сирпанчик йўлларни эслатувчи ғалати қувурлар чатишмалари мавжуд эди. Мажмуа бир неча секцияларга: синтетик мойлар заводи ва унга тегишли устахоналар, Буна резина фабрикаси, электростанция ва кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган ҳамда уларга қайта ишлов бериладиган майда ишлаб чиқаришларга бўлинганди. Кўп корпуслар ҳали ишга тушмаган – улар қурилган, лекин ички безатиш ишлари тугамаганди.

Комбинатда мингларча эркак ва аёллар меҳнат қилишарди. Учдан бир қисми маҳбуслардан, қолганлари – фуқаро шахслардан иборат эди. Слесарлик бўлинмаси – аслида, металлни қайта ишлашнинг барча турлари билан шуғулланадиган устахоналар ва фабрикадагилар – дўстона, ёқимтой кишилар эди. Кўп назоратчилар маҳбуслар билан мулойим муомалада бўлар ва “у ёқ-бу ёққа қараб”, яъни сокчиларнинг қаердалигидан бохабар бўлиб, шошилмасдан ишлашларини эслатиб туришарди. Фриц тушиб қолган жойдаги назоратчи сиёсий маҳбуслардан бўлиб, Дахаунинг собиқ асири экан – айнан шу одам Қаршилиқ аъзоларига унинг учун тайинлов олишларига кўмаклашганди.

Фрицни фабрикалардан биридаги биринчи бўлимига бош ёрдамчи қилиб кўйдилар, у ерда германиялик жуда кўп ёлланган муҳандис, техник ва бригадирлар ишлардилар. Ишчиларнинг

кўпчилиги поляк ва рус маҳбуслари бўлиб, улар олмон тилидаги буйруқларни унчалик тушунмасдилар, бунинг учун назоратчилар уларни жазолашарди. Мабодо фуқаро бригадири уларнинг ишларидан норози бўлса, концерт асирларни Освенцим I га “ўқишга” жўнатарди. Олмон тилида сўзлашадиган маҳбусларга анча енгилроқ эди. Фриц эркин ёлланган бригадирлар билан танишиб, уларнинг ишончларини қозониб олди.

Улардан бири билан айникса яқин муносабатлар йўлга қўйилганди. Фриц ундан нон ва сигарета, баъзан эса, янги газеталар кўринишида яширин ҳадялар оларди. Вақти-вақти билан олмонлар ўзаро валаклашиб суҳбатлашиш учун тўхтардилар, Фриц эса уруш ҳақидаги расмий тарғибот-ташвиқотдан кескин фарқланувчи янгиликларни диққат билан эшитарди. Нацистларни барча фронтлар бўйлаб сиқишарди; Сталинград остида мағлуб бўлганларидан кейин, улар шарқда қакшатқич ҳужумга учрадилар, британияликлар уларни Шимолий Африкадан ҳайдаб чиқаришди, америкаликлар эса, шу кезде Италияга кириб, уларни ортга, Германияга ҳайдашлари керак эди. Фриц ўша олмоннинг нацист эмаслигини билар, у ҳам уруш яқинда тугаши ҳамда Германиянинг енгилишига умид қиларди. Фриц ҳар куни тўплаган ахборотларни (улар билан бирга, қиммати ҳадя – нон билан газетани) ўз ўртоқларига етказарди.

Гарчи Фриц ўз вазифасининг муҳимлиги ва хавфли эканини билса-да, ўзи иштирок этаётган операциянинг ростмана кўламини ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди. Освенцимда Қаршилиқ ҳаракати секин-аста самарали ишлайдиган, яхши координацияланган тармоққа айланди. 1943 йил 1 майда – нацистларнинг байрами куни лагерда ишлайдиганлар камроқ қолган чоғда – Освенцим I да Қаршилиқнинг ҳар иккала

фракцияси аъзолари иштирокида махфий йиғилиш бўлиб ўтди, унда ҳамкорлик ҳақида келишиб олинди. Унда собиқ армия зобитлари кирган поляклар гуруҳи. Юзеф Циранкевич бошчилигида ҳаракат қиларди, у ўз одамларини яхудийлар ва австро-германиялик сиёсий маҳбуслар билан ҳамкорлик қилиш учун кўндирди. Шу тариқа улар ўзларининг кучли жиҳатларини бирлаштирдилар – олмонлар Германия билан нацистларни яхшироқ билишар, бу эса разведка учун муҳим аҳамият касб этарди, полякларга эса, почта олишларига рухсат бериларди, бу маҳаллий партизанлар билан алоқада бўлиш имконини яратарди. Улар ўзларини Аушвицнинг Жангчи гуруҳи деб номладилар, бу эса уларнинг жанговар кайфиятлари ҳақида тасаввур берарди, улар тез орада Стефан Хейман ва Моновицдаги Қаршилиқ ҳаракати билан алоқага чиқдилар. Лагерлар орасидаги алоқа маҳбуслар ва ишчи бўлинмаларининг бутун мажмуа бўйлаб доимий ўтказилишини енгиллаштиради. Моновицдаги гуруҳ ҳам ўз ҳиссасини кўшди – унда эркин ёлланганлар билан алоқа ўрнатиб, Буна комбинати ишига тўсқинлик қилиш имкони бор эди. Саботаж доимий тарзда ва кенг миқёсда ўтказиларди. Электростанциядаги маҳбуслар турбинада қисқа туташув содир қилдилар. Бошқа гуруҳ 1 май куни соқчилар камлигидан фойдаланиб, ҳали куриб битказилмаган синтетик мойлар заводида портлаш рўй беришига сабабчи бўлишди, яна бири – элликта нацистлар автомобилени йўқ қилди. Мазкур терактлар курилишнинг жуда секин силжиши билан биргаликда комбинатнинг кўпгина ишлаб чиқаришларини ишга туширишни анча муддат ортга сурди.

Қаршилиқ фаолиятининг ҳамма ишлари орасида эркин ёлланганлар билан алоқалар энг хавфлиси эди. Лагерь гестапога ҳар қандай йўл билан ташкилотга сукулиб кириб, унинг раҳбарлари билан иштирокчиларини аниқлашга интиларди. Ахборот етказадиганларни излаб топиш ва йўқотишга онд ишлаб

доимий тарзда олиб бориларди. Уларнинг етказган маълумотлари лагерда энг мураккаб операцияларни ўтказиш: қочишларни режалаштириш ва амалга оширишга ёрдам берарди.

Ҳар куни комбинат билан лагерь оралиғида қатнаб, ўртоқларига майда ахборотлар келтирадиган Фриц мазкур тармоқ кўлами ва унда ўзи ўйнаётган ролини атиги озгинасини тасаввур қиларди.

* * *

Июнь ойи эди, шанбадаги иш куни охирлаганди. Кечки йўқламада турган маҳбуслар эртага якшанбада мабодо дам олишмаса ҳам, ҳарҳолда, жуда оғир меҳнат қилишмаслиги ва кун унчалик хатарли бўлмаслигини билишарди. Фриц тугмалари тартиб билан қадалган камзулда ва шапкасини қиялаб кийганча сафда турарди. Ҳаммаси одатдагидек борарди: секин, бир маромда, доимо ўзгаришсиз ўтадиган, кишини қийнаб ташлайдиган мазкур муолажада у 1939 йил октябридан буён кунига икки маҳалдан иштирок этишга мажбур эди.

Рапорт-фюрер рўйхат ниҳоясига етиб, маҳбуслар тарқалишига энди рухсат бермоқчи бўлганди, шу пайт майдонга келаётган қандайдир гуруҳни сезиб, тўхтади. Гуруҳ яқинлашган чоғда, Фриц икки эсэсчи сержант бир эркакни олдиларига солиб ҳайдаб келишаётганини кўрди, у эса қоқилар ва оқсоқланарди. Фриц уларни фақат ёнидан, кўз қири билан кўрди, чунки ҳамма олдинга қараб туриши керак эди. Гарчи эркак йўл-йўл пойжомада бўлмай, боши қирилмаган эса-да, улар ўз қурбонини одатла маҳбусларга муомалада бўлган каби итариб, ҳайдаб ва калтаклаб келишарди. Афтидан, бу эркин ёлланган бўлиб, эсэсчилар унинг устидан анча меҳнат қилишган ва унинг шишиб кетган юзидан қон сизарди. Бирдан Фрицнинг юраги шувиллаб кетди: бу унинг комбинатдаги олмон таниши эканлигини таниб

қолди. Унинг сокчилари Моновицда гестапо бўлимини бошқарадиган сержант Иоганн Таут билан унинг қўл остида ишловчи сержант Йозеф Хофер эдилар.

Улар олмонни сафланган маҳбуслар рўпарасига қўйиб, комбинатда у билан алоқада бўлган барча одамларни кўрсатишини буюрган чоғда, Фриц чурқ этмай, тобора ортиб бораётган даҳшат билан қараб турарди.

Эркак рўпарасида турган мингларча чехраларга қараб чиқди. У қатор ичкарироғида турган Фрицни ҳали пайқамаганди. Иккала эсэсчи уни қаторлар бўйлаб орқа-олдига итарганча, диққат билан қарашга мажбур қилишарди. Мана, улар Фрицнинг олдига етиб боришди. У юраги гупиллаб урганча, олдинга қараб турарди. Урилавериб, ичи қонга тўлган кўз Фрицга тикилиб қолди, унинг қўли юқорига кўтарилиб, “Мана бу” деган овоз чиқди.

Фрицни дарҳол ушлаб, эркин ёлланган билан бирга дўстлари ёнидан, кўрқиб кетган нигоҳи билан қараб турган отаси ёнидан судраб, майдондан олиб чиқиб кетишди.

* * *

Уни юк машинаси кузовига ортиб, лагердан олиб кетишди. Юк машинаси Освенцим I гача бир неча километр юргач, аммо лагерь худудига бурилмай, девор ортидаги эсэс госпитали қаршисидаги ерости газ камераси яқинида жойлашган гестапо биносига етиб борди. Сержантлар Таут билан Хофер уни йўлақдан олиб ўтиб, катта хонага туртиб киритдилар.

Кўрқувдан кўнгли беҳузур бўлган Фриц хонадаги буюмларга нигоҳ ташлади. Ўртада боғланма қайишли стол турар, шифтда қозиклар туртиб чиққанди. У буларнинг барчаси нимага

кераклигини билиши учун лагерда етарли даражади муддат ўтказганди.

Кейин хонага СС зобити кирди. У Фрицга оталарча юз ифодаси билан жилмайиб қаради. Сочи эрта тўкилган ва оқарган Максимилиан Грабнер умуман қўрқинчли бўлиб туюлмас, у кўпроқ университет профессори ёки меҳрибон дин пешвосига ўхшаб кўринарди. Инсон киёфаси унинг феъл-атвори билан шу қадар тубдан фарқланиши жуда кам учрарди; жозибали Грабнер Освенцимда гестапо бўлимини бошқарар ва бошқа лагерлардаги ўз ҳамкасбларидан совуққонлиги ва шафқатсиз оммавий қатллари миқдори билан ҳаммасидан ўзиб кетганди. У доимий равишда госпитал билан лагерь бункерини бўшатар – буни “тозалаш” дея атар, – ва маҳбуслар газ камералари ёхуд Қора Деворга жўнатиларди. У польшалик ҳомиладор аёлларни йўқ қилиш дастурини ишга тушириб, ўз кўли билан икки мингдан ортиқ кишини ўлдирган эди. Освенцимда Максимилиан Грабнердан кўра қўрқинчлироқ одам кам эди. У ҳатто СС ни ҳам даҳшатга соларди.

У Фрицга бир он қараб қўйиб, кейин гап бошлади. Унинг овози ажабтовур мулойим, лаҳжаси эса, Вена атрофидаги қишлоқларда яшайдиган оддий ва маълумотсиз одимникига ўхшарди.

– Биламан, – деди у дарҳол ишга ўтаркан, – сен, 68629 рақамли маҳбус Освенцим-Моновиц лагеридан йирик кўламдаги қочишни режалаштиришда иштироқ этгансан ва буни сени сотган германиялик эркин ёлланган билан биргаликда бажаргансан. Сержант Таутнинг одамлари уни анчадан буён кузатишарди. Унинг одатдан ташқари хулқи сизнинг эътиборингизни жалб этди, шундайми, сержант?

У бош ирғади ва Грабнер ўзининг дўстона нигоҳини Фрицга қаратди.

– Хўш, бу ҳақда сен нима дея оласан?

Фриц нима деб жавоб беришни билмасди. У эркин ёлланган билан таниш эканини рад этолмасди, бироқ қочипга тааллуқли гапларнинг ҳаммаси унинг учун сир эди.

Грабнер ёндарфтарчаси билан қалам чиқарди.

– Ҳозир сен фитнада иштирок этган барча маҳбусларнинг исмини менга айтиб берасан.

Фрицнинг хайратланиб, жим туришини жавоб беришдан бош тортиш деб қабул қилган Грабнет Таут билан Хоферга бош ирғаб, имо қилди.

Хофер даррасининг дастлабки зарби Фрицни икки букчайтириб, нафас олдирмай кўйди; унинг ортидан иккинчи, учинчи зарбалар тушди.

Бироқ айбига иккорулик рўй бермади. Грабнер ҳайрон қолди. Гарчи 68629 рақамли маҳбус кўринишидан ёш болага ўхшаса ҳам, анави эркин ёллангандан кўра, буни синдириш қийинроқ экан. Грабнернинг буйруғи билан Фрицни стол устига юзтубан ётқизиб, қайишлар билан боғлашди. Дарра визиллаб кўтарилиб, унинг думбасига зарбаларни туширди. Кейин яна, яна, яна... улар ўтдек ёнаётган қип-қизил гўштга айланмагунча зарбалар тушаверди. Бироқ у кўркув билан оғриқдан азоб чекиб ётса ҳам, зарбаларни санашни давом эттирарди: йигирма зарба урилгач, уни ечиб, яна оёққа турғазилди.

– Қилган ишларингга иккору бўл, – деди Грабнер, ёндафтарчасини кўрсатиб. – Сизлар қочишларига кўмаклашишни режалаштирган маҳбусларнинг исмларини айт.

Фриц рад этишнинг фойдасизлигини билар ва боис шунчаки индамай кўя қолди. Уни яна столга ётқизиб, боғлаб, дарра яна ҳавода визиллади.

Мазкур ётқизиб-турғазишлар муолажалари неча марта такрорлангани ҳисобини йўқотса ҳам, у барибир зарбаларни санарди: унинг илвираб кетган танасида олтмишта ловуллаатиб ачишаётган яра ҳосил бўлганди.

Уни яна бўшатиб, оёққа турғазишди. Фрицнинг туришга холи қолмаганди. Грабнер унга диққат билан тикилиб, ўрганарди.

– Исmlарини менга айтиб бер.

Эртами-кечми, шундай фурсат етиб келиши керак эди – мазкур деворлар ичра қолган кўпчилик маҳбуслар билан содир бўлгани каби, – Фриц фақат азобларнинг тўхтатилиши учун мағлуб бўлиб ва истаган нарсани бўйнига олиши мумкин эди. Нимани айтиб бериши: ҳақиқатими ёки ёлғоними, бунинг аҳамияти йўқ, – фақат қийноқ тўхтаса, бўлди. У Қаршилиқда катнашган дўстларини айтиб бериши мумкин эди. Бу шундай оддий бўлиб туюларди – унинг аҳволига тушган ҳар қандай одам бундай фойдаланса бўларди. Стефан, Густль, Юпп Рауш ва Қаршилиқнинг бошқа аъзолари, унинг дўстлари ва устозларини у қийноқ билан ўлимга мубтало этса бўларди. Бу унинг ҳаётини қутқариб қолмаслигини Фриц яхши биларди, лекин ҳарқалай, қийноқларга чек қўйиларди.

У ҳеч нима демади. Грабнер Таут билан Хоферга қараб, шифтдаги қозикларга имо қилди.

Фрицнинг қўлларини орқасидан шу қадар қаттиқ боғладиларки, ҳатто қон ўтмай қолди. Узун арқоннинг бир учини қозикдан ўтказиб, уни иккала сержант қаттиқ тортишди.

Фрицнинг оркасидаги қўллари юқорига қараб қайрилди ва у тасвирлаб бўлмайдиган даражада кўз ўнги қоронгилашиб, пол узра осилиб қолди. Унинг оёқлари таянчдан ярим метр юқорида, тана оғирлиги остида бўғимлари қақшаб оғрир, кучли оғриқдан онги портлаб кетгудек зирқирарди. У Гёте эманида худди шундай осилиб қийналган бошқа маҳбусларни бир неча марта кўрганди, бироқ бу, аслида, тасаввур этиш мумкин бўлганидан кўра анча даҳшатлироқ экан.

– Менга исмларни айт, – такрорларди Грабнер қайта ва қайта.

Фриц деярли бир соатча осилиб, унинг оғзидан фақат англаб бўлмас ингроқ ва хириллаш чиқарди, холос.

– Сен барибир ўласан, – майин шивирлади Грабнер унинг кулоғига. – Менга исмларни айт.

Грабнернинг буйруғи билан арқонни қўйиб юборишди ва Фриц полга гурсиллаб қулади. Грабнер саволини кетма-кет такрорларди: исмларини айтсанг, ҳаммаси тугайди. Бироқ Фриц аввалгидек чурқ этмасди. Уни оёққа турғазиб, яна арқонни козиқдан ўтказишди ва Фрицни қичқиртирганча юқорига тортиб чиқаришди.

Уни уч марта осиб қийнадилар, бироқ ҳаммаси натижасиз бўлди. Грабнер сабрини йўқота бошлади. Бугун шанба эди ва у уйига тезроқ етиб олишни хоҳларди. Мазкур сўроқ уни қимматли бўш вақтидан мосуво қиларди. Фриц ҳаммаси бўлиб бир ярим соат осилиб тургач, уни учинчи бор ерга ташлаб юборишди. У Грабнернинг хонадан чиқаётгани ва сержантларга маҳбусни лагерга қайтаришга буйруқ берганини базўр англади. Улар сўроқни кейинроқ давом эттиришади.

* * *

Фрицни олиб кетишгандан кейин Стефан Хейман билан Қаршиликнинг бошқа иштирокчилари шоша-пиша, энди қандай йўл тутишни ҳал қилишга киришдилар. Фрицни синдириш ва уларни олиб кетиш учун гестапо келишига қанча фурсатлари бор? Улар келаётган ҳалокатдан қандай қутулиш йўлини топишга уриниб, ўша оқшом роса баҳслашдилар.

Фрицни лагерга қайтариб келишганда, Густьль Херцог ҳали ухламаганди. У тезда кўришиш учун шошилиб чикди ва Бухенвальддаги эски дўсти Фредль Люстиг билан транспорт колоннасидаги Макс Мацнер уни кўчадан ўз елкаларида кўтариб келаётганларини кўрди.

Фриц оёқларида туrolмасди; кўкариб кетган ва яраланган жойларидан ташқари, унга чиқиб кетган бўғимлари билан орқаси даҳшатли оғриқ берарди. Густьль Люстиг билан Мацнерга уни госпитальга олиб боришларини тайинлади ва ўзи Қаршиликнинг бошқа аъзоларини излаб кетди.

Госпиталь лагернинг шимоли-шарқий бурчагидаги барак блокини эгаллаганди. У ерда бир қанча: терапевтик, жарроҳлик, юкумли касалликлар ва тикланиш бўлимлари бор эди. Гарчи унга эсэсчи шифокор раҳбарлик қилса-да, у жойида камдан-кам бўлар ва госпитальда асосан маҳбуслар ишларди. Гарчи у ерда дорилар етишмаса ҳам, концлагер стандартлари бўйича госпиталь ёмон эмасди.

Фрицни терапевтик бўлимдаги хонага олиб киришди. У ярим шол аҳволда, қўллари жонсиздек туюлар, орқаси қонаб ётар, чидаб бўлмас оғриқдан азобланарди. Чех шифокор унга кучли оғриқ қолдирадиган дори берди ва қўлларини ёзди.

Бир муддатдан кейин Густль Херцог Эрих Эйслер ва Стефан Хейман билан келишди. Улар учаласи қалбларида кўнгилсиз ходисалар рўй берадигандек азобланиб, Фрицга ачиниб қараб туришарди. Шифокор чиқиб кетгач, улар гестапо ундан нимани хоҳлаганини синчиклаб суриштира бошладилар. Фриц Грабнернинг айбловлари ҳамда мўлжалланган қочиш режаси тўғрисида сўрашганини айтиб берди.

- Сен унга бирон нимани айтдингми? — сўради Стефан.
- Йўқ, албатта. Ахир мен ҳеч нарсани билмасдим-ку.

Бундай жавоб шу пайтгача гестапони қониқтирмагандай, уларнинг ҳам қизиқишларини янада оширди.

- Сен кимнинг бўлса ҳам, бирон кишининг исмини айтиб бердингми?

Фриц оғриқдан лабларини тишлаганча, бош чайқади.

Унинг аҳволи оғирлигига қарамасдан, дўстлари у ростдан ҳам ҳеч қандай исмларни айтмаганлигини қайта-қайта сўрайверишди. Йўқ, Грабнер ундан ҳеч нимани билолмади, дея гапида қатъий туриб олди у. Фрицни лагерга қайтиб келишига ижозат беришгани уларга жуда шубҳали бўлиб туюларди. Эҳтимол, Грабнер Фрицнинг эҳтиётсизлик қилиб, қандайдир тарзда ўз шерикларини айтиб кўйишидан умидвор бўлгандир? Ёки балки Освенцимдаги Ўлим Блоки камералари шунчаки тўлиб кетганмикан (кўпинча шундай бўларди ҳам).

Ниҳоят улар Фриц дўстларини сотмагани ҳақидаги жавоблардан қониқдилар. Улар ҳозирча хавфсиз эдилар. Бироқ Стефан билан Эрих Грабнер бу билан тўхтаб қолмаслигини жуда яхши англашарди. У сўроқни давом эттиради ва Фриц тан олмагунча ёки ўлмагунига қадар унинг қийноқлари давом этади. Энди нимадир қилиш керак эди.

Улар ҳозирча Фрицни лагернинг узок бурчидаги ўликхонага туташган тиф ва дизентерия билан оғриган беморлар ётган юқумли касалликлар бўлимига ўтказиш ҳақида келишиб олишди. Эсэсчи шифокор ва унинг қўл остида ишлайдиганлар у ерга жуда кам боришарди. Фрицни ёлғиз ётадиган хонага жойлаштиришди. Ҳозирча унга ҳеч нима хавф солмас, фақат касаллик юқтириб олмаса, бўлди. Бирок уни ўша ерга тоабад яшириб бўлмасди; эртасига йўқламада кўринмай қолса, изламасликлари учун унинг исмини госпиталь рўйхатига киритишга тўғри келарди. У ҳолда гестапо уни олиб кетиш учун госпиталга келади. Улар қандай йўл тутишни ўйлаб, турли усуллардан қай бирини танлаш ҳақида бош қотиравериб, фақат биргина йўл қолганди: Фриц Кляйнман ўлиши керак.

Шу мақсадни кўзлаб, лагер старшинаси ва госпиталь маъмури Сепп Люгер рўйхатга 68629 рақамли маҳбуснинг ўлгани тўғрисида ёзув киритди. Тафсилотлар талаб этилмасди; рўйхатда ҳар бир бемор учун атиги биргина сатр ажратилиб, унда маҳбус рақами, исми, келган ва кетган санаси ҳамда кетиш сабаби ёзиларди. Сўнгги сабаб учун учта вариант: тузалди, газ камерасига жўнатилди ёки ўлганлигини билдирадиган қора хочли муҳр қўйилгани кўрсатиларди. Густль Херцог, шунингдек, лагерь ҳисоби бош хизмати маҳбуслар рўйхатида ҳам Фрицнинг ўлими ҳақида ёзув пайдо бўлишини кузатди.

Атиги бир неча кишиларгина билган ҳақиқат жуда қаттиқ сир тутилиши керак эди. Фрицнинг қалтак ва қийноқлардан ҳалок бўлгани ҳақидаги янгиликни унинг дўстларига маълум қилишга тўғри келди. Хавф ҳаддан зиёд катта бўлгани боис, ҳатто Густавга ҳам тўғриси айтишмади. У ҳам жондан азиз фарзандини гестапода қийнаб ўлдиришгани ҳақидаги кўрқинчли, қалбларни ларзага солувчи хабарни эшитди. Отанинг ғам-андухи шунчалик кучли эдики, Густав бу ҳақда кўп ҳафталар давомида

кўл теккизмай ташлаб қўйган кундалигига ҳам ёзишга ўзини мажбурлолмади.

Густав боласига аза тутиб, ғамга ботиб юрганида, конспираторлар тирик ва тузала бошлаган Фриц билан энди нима қилишларини ўйлаб топишга уринишарди. У секин-аста тузалар, лекин ханузгача госпиталь изоляториди эди. Эсэсчи шифокор ҳар сафар ўз ҳамроҳлари билан ўша ерни кўргани борган чоғда, касалхонанинг кирхонасида ишлайдиган эски дўсти Юл Мейхнер Фрицга каравотидан туриб, омборхонадаги чойшаблар тугилган тугунлар ортига яширинишига ёрдамлашарди.

Фриц бундан кейин холи не кичишини билмасди. Дизентерия билан оғриган беморлар ҳожат челақлари томон қандай судралиб боришаётгани, тиф билан касалланганлар эса тер сингиб қолган чойшаблар устида қандай буралаётганларини кўрган Фриц бемор бўлса ҳам, соғ бўлса ҳам, госпиталда узок қолиб бўлмаслигини тушунарди.

Моновиц гестапосидан Фриц ўлгани туфайли Грабнер терговни тўхтатгани ҳақидаги янгилик сизиб чиқди. Энди кейинги боскичга ўтиш фурсати етиб келганди.

Фрицга тифдан яқиндагина ўлган беморнинг шахсини беришди. Ўша шўрликнинг исми ҳам унинг ёдида қолмаганди – лагерга охиргилар билан Берлиндан келган қайсидир яҳудий: унинг рақами 112000 дан бошланарди. Татуировкани йўқотиш ёки уни ўзгартиришнинг сира иложи йўқлиги боис, рақамни ҳеч ким текширмайди, деган умидда унинг билагини бинт билан боғлаб қўйишди.

Стефан Хейман у билан анча вақт суҳбатлашиб, янги иш командасига жўнатишганларида ўзини қандай тутиши ва эҳтиёткорлик чораларини кўриши зарурлиги ҳақида гапириб ўтди.

Фрицга барибир эди. Қийноқлар камерасидан кейин унинг қалби гўё тил-забонсиз, гунг бўлиб қолганди, у ҳатто кимлигини билиб қолишадими-йўқми, дея унчалик хавотирланмасди ҳам. Таҳқирлашлар, оч қолиш ва чорасизлик йиллари охир-оқибат унинг ҳаётга нисбатан иродасини синдирган, у секин-аста ҳамма нарсадан бешиб, мусулмонга айланиб қолиш даражасига етганди. У Стефанга ишга чиққанида, соқчилар занжирига ёки лагердаги электр токи ўтган бута устига ўзини отиб, тезроқ жонига қасд қилиш ниятидалигини айтиб ёрилиб қолди. Бир дона ўқ отилади – қисқа сония ўтади – ва унинг азоб-укубатлари ҳам тугайди.

Лекин Стефан бу очиқ-ойдин гапларни узоқ эшитиб ўтирмади.

– Отангнинг холи не кечишини тасаввур қила оласанми? – сўради у. – Ҳозир у ўғлини ўлган деб ҳисобляпти, бироқ у ҳолда – демак, яқинда, – ростини билади. Тасаввур қил: шу маҳалгача тирик эдинг ва энди жонингга қасд қилдинг. Бу ҳақда умуман ўйладингми?

Фриц бунга гап топиб беролмади, албатта. Улар шунча чиғириқлардан биргаликда ўтиб, энди СС нинг жонини киритганча, ўзини ўлдиришларига йўқ қўйишига ақл бовар қилмасди. “Бундай ҳолда улар бизни енголмайдилар”, – дерди отаси доим; энг муҳими – сабр, азоблар вақтинча, умид билан кучли рух эса албатта қолиб келади.

Стефан Фрицни госпиталдаги хавфсиз жойда узоқроқ тутиб туриш учун қўлидан келган барча ишни бажаришини ваъда қилди. У ишлай биладиган бўлганида, уни ҳеч ким танимайдиган гуруҳда иш ўрни топиб беришди. Маҳбуслар орасида ўлим кўп бўлгани боис, ҳеч ким ҳеч ким билан тузукроқ танишишга ҳам улгурмасди.

Фриц буни тушунар ва Стефанга ишонарди, бироқ барибир гумонлардан қутилолмасди. Одамлар, шу жумладан, айрим СС дагилар уни юзидан танишарди. Эртами-кечми, отаси ҳам билади. Қаршиликнинг энг камида етти аъзоси унинг сиридан бохабар эди ва отаси ҳам улар билан дўстлашганди. Густав лагерда имтиёзли шароитда бўлиб, бунга ўхшаш сирни билиши унга жуда катта хавф келтирарди.

Уч ҳафтадан кейин Фриц тузалиб, госпиталдан чиқди. Дўстлари уни Қаршилик аъзоси Хаим Гославски старшиналик қилган 48-блокка секингина ўтказиб қўйишди. Унинг блокида Фриц танимайдиган асосан олмонлар билан поляклар яшарди.

Эртасига Фриц ишга чиқди. Унга бошқа слесарлик бўлинмасида омборчи лавозимини топдилар. Назоратчилардан бири Пауль Шмидт унинг сиридан бохабар бўлиб, Фрицни кузатиб юрарди. Эрталаб ва кечкурунлари улар лагерь дарвозаларидан ўтаётганларида, ҳозир уни соқчи ёки биронта душман назоратчи таниб қолишини кутганча, Фриц кўркувдан бўғилай дерди. Гарчи унинг юраги така-пука бўлиб, кўксидан отилиб чиқмоқчи бўлиб турса-да, у гуруҳ марказида хотиржам, олдинга қараган қўйи юриб ўтишга уринарди.

Ҳафталар ўтиб борар, уни ҳеч ким сезиб қолмас ва энди Фриц ишда ҳам ўзини тинчроқ тута бошлади. Ҳозирча унинг кимлиги ошкор бўлиши хавф солмасди

* * *

Бир куни Густав кечки пайт еттинчи блокнинг умумий хонасида ўтирганида, қўшниларида бири унинг елкасига қокди.

— Анави ерда кўчада Густль Херцог турибди, — деди у. — Сени кўрмоқчи экан.

Густав баракдан чиқиб, хаяжонини базўр яшириб турган эски дўстини кўрди. *Ортимдан юр*, – дея ишора қилиб, у Густавни йўлнинг нариги томонидаги бино орқасига ёлғизоёк йўл бўйлаб бошлаб кетди. Баракларнинг биринчи қатори орқасида майда қурилмалар: хожатхона, гестапо бункери ва кичикроқ ювиниш хонаси бор эди. Херцог Густавни душхонага етаклади. Эшик ортида коронғиликда қандайдир шарпа кўринди; Густав ҳаммом бошлиғи, Фриц билан дўстлашган ёш бухенвальд ветеранини таниди. У атрофга аланглаб, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Густавнинг киришига имо қилди.

Густав ҳеч нимага тушунмай, ҳеч қандай совун эмас, зах ва моғор хиди билан тўлган бино ичига кирди. У яримзулмат аро ичкарида турган йигитнинг шаклу шамойилини пайқади. У Густав томонга яқинлашди ва унинг чеҳраси Фрицники эди.

Бу ишониб бўлмас мўъжиза эди. Густав қандай қайғули вазият бўлмасин, умидни йўқотиб бўлмайди, дерди, аммо унинг ҳозирги хайратини тасвирлаш қийин эди. Ўғлини яна бағрига босиш, унинг ҳидини искаш, овозини эшитиш – бунга у умид қилолмасди ҳам! Демак, улар шу вақтгача ҳаёт учун курашганлари бежиз эмас экан-да.

Мана шу дастлабки учрашувдан кейин улар ҳар қандай имкон бўлганда, тунда душхонада доимо кўришадиган бўлишди. Энди унинг қалбидаги йўқотиш юкидан халос бўлган чоғда, оталарча ғамхўрлик ташвиши янги куч билан тошиб чиқди ва Густав Фрицнинг икки ҳисса хавфдалигидан хавотирлана бошлади. Густль Херцог билан бошқалар болани асраш учун ҳамма ишни қилишаётганини айтиб, ишонтирдилар, лекин бу етарлимиди?

* * *

Кузда Освенцим I дан кутилмаган янгилик келди: СС Максемилиан Грабнерни лагерь гестапоси бошлиғи лавозимидан олиб ташлабди.

Бу шунчаки ишдан бўшатиш эмас эди. Берлинда анчадан буён унинг ҳаракатларидан норозилик унарди. Ҳатто СС стандартларига кўра ҳам, унинг буйруғи билан ўтказилган қатллар сони хайрон қолдирарли эди. Гиммлернинг фикрига кўра, Охирги Қарор – умуман қотиллик ҳам – кўнгилхушлик учун ёки шахсий мойилликларни намойиш этиш билан эмас, балки ҳалол, самарали ва тартибли ишлашга чақирадиган ўзига хос тадбир эди. Грабнернинг бировларга азоб бериб хузурланиши ва қонхўрлиги унинг содиқлигини шубҳага қўярди, бироқ уни одатдаги очофатлик билан ҳамма нарсаларни ўзлаштириши туфайли лавозимидан четлатишди.

Лагерлардаги кўпчилик катта зобитлар каби, Грабнер хизмат лавозимидан фойдаланган ҳолда, Биркенауда қатл этилган яҳудийлардан мусодара қилинган қимматбаҳо буюмлар, гарчи расман СС га тегишли бўлса-да, ўзи ўзлаштириб оларди. Лагернинг бошқа ходимларидан фарқли равишда у жуда катта миқдордаги қимматбаҳо буюмларни ўғирлаб, ноқонуний ўлжадан бир неча жомадонлаб уйига жўнатганди. Бундай катта миқдордаги коррупция сабабли эсэсчилар унга нисбатан ички тергов бошлашганди. Грабнерни эгаллаб турган лавозимидан бўшатиб, унинг бир неча ҳамтовоқларини ҳам, шу жумладан, ҳаётсевар жаллод Гехард Палични қамоққа олдилар. Грабнернинг қилмишларини яширган Освенцим комендант Рудольф Хёсс ҳам ўз лавозимидан жудо бўлганди.

Янги комендант Артур Либехеншель 1943 йилнинг ноябрида ишга тушди. У лагердаги барча ходимлар ўрнини

Ўзгартириб, лагернинг СС қаторига янгитдан тартиб ва интизомни киритди.

Фриц учун унинг беҳатарлигига раҳна солиб турган энг асосий хавфнинг йўқолгани муҳим эди. Грабнер четлаштирилгач, умумий бебошликда гестапочилардан биронтаси Моновицдаги ягона маҳбус ортидан қувиб юрармиди. Бундан ташқари, 7 декабрда Освенцим I гестапоси биносида ёнгин чиқиб, Грабнер жиноятларига тегишли барча далилларнинг қулини кўкка совурди. Охир-оқибатда Грабнер билан бўлган вазият эсдан чиқди, бу билан эса, доимо яшириниб юриш зарурати ҳам йўқолди. Фриц Кляйнман ҳаётга қайтиши мумкин эди. Унинг исми шарифи лагер рўйхатига яна ёзилди ва тифдан ўлган берлинлик йигит унутилди.

Бирок, гарчи ўта махфийликка зарурат қолмаган бўлса ҳам, унинг ўлими ҳақида билган биронта соқчи – айниқса, гестапо сержантлари Тауту ёки Хофернинг назарига тушиб қолмаслик учун Фриц эҳтиёткорлигини сақлаши керак эди. Бирок Моновицдаги минглаб асирлар орасида, Освенцимнинг турли хил лагерлари бўйлаб чексиз равишда кўчиб юрган юз минглаб кишилар ва ўн минглаб ўлдирилганлар орасида биттаси секингина тирилиб қолганини ким ҳам сезарди?

Қиш келгач, Густав лавозимидан фойдаланиб, Фрицни ўзининг блокига кўчириб ўтказди. Энди улар оқшомлари бараклар ташқарисида учрашганча ўзларини хавфга қўймай, тинч ва хотиржам бирга ўтиришлари мумкин эди. Лекин уларнинг аҳволи оддий эмасди: Фриц энг қуйи мақомдалиги боис, отаси дўстлари билан гаплашиб ўтирган вақтда, кундузи у билан бир хонада қолишига руҳсат берилмасди; бунинг ўрнига у ўзининг каравотида ёлғиз ўтириши зарур эди, аммо техник жиҳатдан бу ҳам тақиқланган – каравотлар фақат ухлашга мўлжалланган эди.

Шундай бўлса-да, у иссиқ жойда ва хавфсизликда эди. Ўзининг “ўлими”гача бўлган ҳаётига нисбатан яхшироқ шароитларда яшарди; у ерда барак бўйича бошлиқ Пауль Шафер деган одам ювуксиз эркакларнинг ётоқхонадаги бадбўй хидларига чидолмай, ҳар қандай об-ҳавода деразаларни очиб қўярди. У, шунингдек, маҳбусларни қийнаб хузурланиш учун иситиш тизимини ҳам ўчириб қўяр, шу боис ҳўл кийимлар қуриб улгурмасди. Агар бирон кимса совук еб қолмаслик учун ишчи кийимда ухлашга ётганини билиб қолса, Шафер уни калтаклаб, егулигини олиб қўярди.

“Хуллас, 1944 йил бошланяпти”, – деб ёзарди Густав. Яна қаҳратон совуқлар бошланди; қор қопланган ер музлади.

Бу Фриц билан уларнинг лагерлардаги бешинчи киши, бешинчи ёруғликсиз даҳшат йили эди. Гарчи улар шунча азоб-укубатларни бошдан кечирган бўлсалар ҳам, барибир энг қўрқинчлиси ҳали олдинда эди.

НОТАНИШЛАР ЯХШИЛИГИ

“Тутяпман!”

Фриц боши узра учган тўпга интилиб, ҳавога сакради; тўп бўшаган бозор растасига тегиб, йўлга думалади. Фриц югуриб бориб, уни маҳкам ушлаганди, бироқ Леопольдгассе бурчагидан бурилиб келаётган полициячини сезиб қолди. Констебль унга ўқрайиб қўйди ва Фриц қадини тик тутиб, тўпни – аслида латта-путта қийқимларидан ясалган думалоқ жисми – орқасига яширди. Кўчаларда футбол ўйнашга йўл қўйилмасди. Полициячи кўздан ғойиб бўлгач, Фриц тўпни ерга ташлаб, чакқон оёқ зарби билан дўстларига тепиб юборди, кейин эса ортига ўгирилганча, бозор майдонига қайтиб кетди.

Кеч тушаётганди ва охирги сотувчилар пештахталардаги сотилмаган молларини йиғиштиришарди. Дехқонлар сабзавотларни араваларга юклаб, тизгинни шиқирлатганча, ёндош кўчалар бўйлаб тарқалишарди. Фриц дўстлари билан тўпни бир-бирларига тепишганча қаторлар бўйлаб югуришарди. Мева сотувчи фрау Чапек жойида ёлғиз қолганди; у ҳеч қачон қоронғи тушмагунча кетмасди. У ёзда болаларни маккажўхори сўталари билан меҳмон қиларди. Улардан кўплари бечораҳоқ бўлиб, қассобнинг қолбасалар четидан кесиб берган бўлақларими, Анкер новвойхонасидаги герр Кёнигнинг нонлари қолдиқларими ёки мактаб яқинидаги Гросс Шперглассдаги герр Рейхертнинг қандолат дўқонида ортган қаймоқлари бўладими, ҳеч қандай бепул садақалардан бош тортишмасди.

Фриц тўпни оёғи билан тўхтатиб, уни энди ортга тепмоқчи бўлиб турганида, узоқдан ўт ўчирувчи машиналар овози эшитилди. Қайдадир чиққан ёнғинни ўчиришга ўт ўчирувчилар йўлга тушганди! Болалар ҳаяжонланганча шовқин солиб, харидлари билан тез-тез юриб бораётган уй бекалари, Шабат бошланишига қоронғи тушмасидан уйга етиб бориш учун шошилаётган қора пальтолардаги соқол кўйган ашаддий диндор яҳудий йўловчилар орасидан югуришарди. “Тўхтаб тур!” деган овозни эшитган Фриц аланглади ва унга етиб олиш учун югургилаб келаётган кичкинтой Куртни кўрди! У укасини буткул унутганди. Фриц уни кутиб турди, укаси етиб келганида эса, дўстлари аллақачон кетиб бўлишганди.

Курт ўшанда етти ёшда эди – яқиндагина ўн тўрт ёшга тўлган Фрицнинг кўзига бу жуда катта фарқ бўлиб туюларди, лекин ака-укалар жуда яқин эдилар. Фриц уни ўзи билан бирга тез-тез олиб кетар, ўз ўйинларини ўргатар ва умуман, кўча ҳаётидан сабоқ берарди. Куртнинг ҳам ўзи тенги ўртоқлари бор эди ва Фрицнинг дўстлари уларни оталиққа олишганди.

Чоррахада Биринчи жахон урушида кўзи кўр бўлиб қолган кекса герр Лёви турарди; у юк машиналари ва кўмирчилар билан пивопиширувчиларнинг аравалари тинимсиз ҳаракатланаётган йўлдан ўтишга иккиланиб турарди. Фриц чолнинг кўлидан ушлаб, оқимнинг камайишини кутиб, кўчанинг нариги бетига ўтишига ёрдам берди. Кейин Куртга орқада қолиб кетмаслигини ишора қилиб, дўстларининг изидан кетди. Улар Таборштрассе бўйлаб қайтаётганларида кўришишди, уларнинг бетлари крем ва канд кукуни билан ифлос бўлганди. Болалар ёнгин қаердан чиққанини тополмабдилар, бироқ пирожний колдикларидан бахраманд бўлиш учун Гросснинг қандолат дўконига кириб чиқишибди. Фрицнинг мактабдаги оғайниси Лео Мет унга ҳам бир бўлак торт олиб қўйган экан, Курт билан бўлишиб еб олишди.

Улар ширинлик билан лунжларини тўлдириб, Кармелитермарктга қайтишди; фриц Куртнинг ширадан ёпишқоқ кафтидан тутиб борарди. Фрицга уларнинг дўстона муносабати ёқарди; айрим ўртоқлари бошқачароқ яшашлари, уларнинг ота-оналари черковга бормасликлари, улар учун Рождество байрами муҳимроқлиги, буларнинг барчаси ҳеч қандай аҳамиятсиз эди.

Оқшом илик эди, эртага – шанба; эхтимол, улар Дунай каналига чўмилгани боришар. Балки қизлар билан бирга 17-уй ертўласида йиғилиб, театр томошасини ташкил этишар. Уй бошқарувчиси фрау Дворжакнинг ўғли Ганс ҳам Фриц билан дўст эди, у ертўлада шамлар ёқишга ижозат берарди; Герта дугоналари билан ўзлари топиб келган башанг ва чиройли кўйлақларни кийганча ертўлада олдинга-орқага юриб, намоёиш қилишарди. Фрицга бундай томошалар ёқарди.

Улар Курт билан илик тун қоронғилигида уйга етиб олишарди. Шундай ажойиб кунлар тинимсиз занжиридан яна

бир кун тугаб борарди. Венада болалар учун хузур-ҳаловат гўё пишган олмалар каби қўлларга ўзи тўкиларди; фақат кафтини узатса, бўлди, марҳамат, олавер! Ана шундай лаззатли ҳаёт эди...

* * *

Назоратчининг кулокни тешиб юборгудек чинқирган хуштак товуши Фрицни ширин тушидан уйғотиб юборди. У тўлиқ зулмат ичида кўзини очиб, уч юзта ювилмаган тана ва уч юзта терлаган махсус кийимлар сассик исини ҳидлади. Унинг мияси уйқудан уйғонаркан, ҳар куни тонгда содир бўладигандек ҳозирги вазиятни бошқатдан тўлиқ сезди.

Пастки каватда ётган эркак ирғиб туриб, бошка бир неча ўнлаб баракка қаҳва тарқатишга тайинланган маҳбуслар сингари эгнига кийимларини кийди. Фриц сомон тўлдирилган тўшакда қулайроқ жойлашишга уринганча, адёлга ўраниб олди ва тушининг бирон-бир парчаларини ушлаб қолиш учун кўзини яна юмди.

Биру чорак соатдан кейин уни яна уйғотишди, бу сафар ёрқин чирок ёқилганди.

— Туринглар! — кичқирди барак бўйича бошлиқ. — Турдик, турдик, турдик!

Бир зум ўтгач, уч каватли каравотлар орасидан оёқлар, қўллар, бўзарган башаралар туртиб чиқиб, маҳбуслар пойжомаларини шоша-пиша кийишарди. Фриц билан отаси тўшакни олиб, бир қоқиб, сўнг адёлни тахлаб, устидан текислаб ёзиб қўйишди. Кейин олтига яшаш блоки одамлари билан лик тўлган ювиниш хонасида муздек сувга юзларини ишқалашди ва кимдир Буна комбинатидан топиб келган бочкадаги қорамой билан ботинкаларини тозалашди. Энди ўша ётган бараклари ичида қаҳва тарқатишлари учун сафланиб туриш керак эди;

қахвани ўттиз литрлик баҳайбат термос-канистраларда етказиларди. Қахвани тикка турганча ичишарди (каравотда ўтириш қатъиян такикланганди). Кечкурундан озрок нон бурдасини асраб қўйганлар ҳозир уни ширин илик суюкликка ботириб еб олишлари мумкин. Барак бошлиғи уларнинг каравотлари, кийимлари ва пойабзалларини текшириб чиқарди.

Фриц бундан аввал яшаган жойларга нисбатан бу ерда вазият анча дўстона эди. 7-блок маҳбуслари бир-бирларига ғамхўрлик қилишга уринишарди.

Соат бешу кирк бешда, қоп-қоронғида улар ташқарига чиқиб, бино олдида сафга тизилишарди. Бутун кўча бўйлаб бараклардан маҳбуслар чиқарилар ва бошлиқлар уларни санаб чиқишарди. Йўқламага келмасликка на касаллик, ҳатто на ўлим баҳона бўлиб ҳисобланмас – одатда, ҳар бир баракдан эрталаблари бир-икки мурдани олиб чиқиб, уларни ҳам кўшиб санаш учун қатор ёнига ётқизиб қўйиларди.

Мингларча маҳбуслар прожекторлар ёруғлигига тўлган майдонга бир текис одим ташлаб чиқишарди. Улар бир текис қаторларга тизилишар: ҳар бир маҳбус ўз блокида ва ўз ўрнида, ҳар бир блок бошқалар орасида ўз жойида турарди. Ўлганлар билан беморларни ҳам олиб келиб, орқага қўйиларди.

СС блокфюрерлари қаторлар бўйлаб юрганча, ҳар қандай қоидабузарликларни текшириб, ўз блокларидаги одамларни санаб ва мурдалар сонини белгилашарди. Одатланган маросимда ҳар қандай қоидабузарлик – айниқса, агар ўша туфайли блокфюрер ҳисобдан адашиб қолса – калтаклаш билан жазоланарди. Блокфюрерлар текширувдан қоникқач, минбардаги рапортфюрер қаршисида ҳисоб беришарди. Асирлар ҳар қандай совук ва ёмғирда ҳам, то рапорт-фюрер ҳар бир одамни узундан-узук йўқлама қилиб бўлгунига қадар, қилт этмай туришарди.

Ўша куни эрталаб майдонга лейтенант Шёттль етиб келган пайтда, улар ўша ерда бир соатдан кўпроқ тургандилар. Шёттль минбарга қандай чиқаётганини Фриц хавотирланиб кузатиб турарди, у ханузгача ўзини таниб қолишларидан кўрқар, бу кўркув уни сира тарк этмасди.

Рўй берган сўнгги ходисалар уни кучли ташвишга солди. Сентябрьда, Грабнер қўмондонлигининг охирги хафталарида маҳбуслар орасида чақимчини топишганди. Гестапо яширин фаолият бўйича далилларни фаоллик билан излар ва Қаршилик аъзолари алоҳида огоҳликка риоя қилишлари даркор эди. Моновиц гестапоси маъмуриятида ишловчи асирлардан бири Болеслав “Болек” Смолински деган назоратчи – ўта антисемит ва коммунистларнинг ашаддий душмани – СС сержанти Таутнинг айғоқчиси эканини билиб қолибди.

Мазкур муҳим маълумотлар Қаршилик аъзолари даврасида дарҳол муҳокама қилинди. Бухенвальдликлардан бири Курт Познер (Купо сифатида танилган) Смолински Қаршилик билан ҳамкорлик қилган госпитал бўйича бошлиққа ошначилик муносабати борлигини эслатди. Улар устида катта хавф юзага келганди. Купо Эрих Эйслер ва Стефан Хейман билан гаплашиб олди. Эйслер Смолински билан суҳбат ўтказиб, уни қайта ишонтириш таклифи билан чиқди. Стефан билан Купо ушбу хавфли фикрга қаттиқ қаршилик билдиришди. Бироқ Эйслер уларнинг огоҳлантиришларига эътибор бермай, Смолинскига мурожаат қилди. Оқибатда Смолински ўша заҳоти гестапога борди. Эрих Эйслер билан Курт Познерни дарҳол қўлга олиб, яна олти нафар маҳбусни, жумладан, маъмурий лавозимларни эгаллаган ва Қаршилик аъзолари бўлган, ҳамманинг ҳурматиغا сазовор Вальтер Петцольд билан Вальтер Виндмюллерни ҳам бирга қўшиб, Освенцим I га олиб кетишди. Уларни Ўлим Блоки

казематига ташлашди ва кун бўйи сўроқ қилиб, кийноқларга солишди. Смолински хам улар билан бирга ўтирганди.

Бир неча кундан кейин Курт Познер билан қолганлар кийноқлар туфайли майиб-мажруҳ қилиниб, иродасини тўла синдирган ҳолда Моновицга қайтарилди. Улар ҳам худди Фриц каби кийноқлар остида ҳеч нимани айтишмабди. Смолинскини ҳам қўйиб юборишди ва у ўз вазифасига қайтди. Вальтер Виндмюллер кийноқларга бардош беролмай, камерада жон таслим қилибди. Смолинскига мурожаат қилиш оқибатида ўзини билдириб қўйган бадбахт Эйслер бошқа одамларга ёрдам бериш учун ўзини бағишлаган эди; у ҳали қамалмасидан аввалроқ маҳбуслар оилаларига кўмаклашиш билан шуғулланувчи “Ротэ Хилфа” (Қизил Ёрдам) ижтимоий ташкилотига ишларди. Айнан ўша инсонпарварлик охиروқибатда унинг ўлимига сабабчи бўлди – Эйслер Смолинскини ўзини инсонга хос тутишига астойдил қайта ишонтира оламан, деб ҳисобларди.

– Дикқат! Бош кийимлар ечилсин! – қичқирди сержант овоз кучайтиргичдан ва беш минг маҳбус бош кийимини ечиб, қўлтиғига қистирди. Улар то Шёттль маҳбусларни рўйхат бўйича янги келганлар, ўлганлар, танланганлар ва тайинланганларни белгилаб, текширгунига қадар, қаддиларини ғоз тутиб туришарди.

Нихоят, кейинги буйрук янгради:

– Бош кийимлар кийилсин! Ишчи бўлинмалари бўйлаб тарқалинг!

Саф дарҳол аралашиб кетди: ҳамма ўз командаларига қараб шошилиб борар, уларни назоратчилар санашарди. Улар асосий кўча бўйлаб юрганча, колонналар учун кенг очилган дарвоза томон боришди. Кўплар ўзларини оёқда базўр тутганча, лагеръ

ҳаёти қийинчиликлари билан энг сўнгги чегарага етган ойпарастлар каби гандираклашарди; улар тез орада Биркенауда ёхуд тонгги йўқламада олиб чиқилган мурдалар орасидан жой олишлари аниқ ва равшан эди.

Колонна дарвоза ёнидаги унча катта бўлмаган уйчада ўтирган маҳбуслар оркестри ижро этган садолар остида шахдам одимлаб боришарди. Дирижёр голландиялик сиёсий маҳбус, биринчи скрипкачи – Германиядан келган румин, қолганлар – турли мамлакатлардан келган яхудийлар эди. Улар сира герман куйларини чалмай, фақат империя давридаги австрияча маршларни ижро этишларига Фриц эътибор берган эди. Қачонлардир унинг отаси Вена ва Краковдаги парад намойишларида мана шу садолар остида одим ташлаган ва кейин ўша мусиқа остида жанг қилишга жўнаганди. Лагер оркестрида яхши мусиқачилар бор эди, баъзан якшанба кунлари Шёттль уларга имтиёзли маҳбуслар учун концертлар уюштиришларига ижозат берарди. Чарчокдан силлалари қуриган оркестр аъзолари тик турган маҳбуслар тўдаси билан курсиларда қулай жойлашиб олган эсэс зобитлари қаршисида мумтоз мусиқа ижро этишаётгани – сюрреалистик томоша эди.

Улар тонг ёришиб бораётган осмон остида Буна комбинати дарвозасигача одим ташлаб етиб боришди; ҳар бир колоннани СС сержанти билан соқчилар кузатиб боришарди. Комбинатнинг айнан қайси худудида ишлашларига боғлиқ равишда, айрим маҳбуслар яна тўрт километр юришлари керак эди, кейин уларни ўн икки соатлик смена ва яна тўрт километр орқага қайтиш, кейин эса совуқ ҳаво ва ёгингарчилик остида, прожекторлар нурларида узоқ давом этадиган кўпсоатлик йўқлама кутарди.

Фриц омборда ишлар, шу боис унинг учун зерикарли, бироқ ҳеч бўлмаганда, бехатар иш куни бошланарди. Бугун унинг

хаётида яна жиддий бурилиш юз бериши кутилаётганидан унинг хабари йўқ эди.

У бошқа бир яхудий махбус билан гаплашиб турганида, якинрокдаги герман эркин ёлланганлардан бири, кавшарловчи уларнинг суҳбатига қўшилди.

– Яна олмонча тилда сўзлашишни эшитиш қандай ёқимли, – деди у. – Бу ерга ишга келганимдан буён олмонларни кам учратаман, бу ерда асосан поляклар билан бошқа хорижийлар бор экан.

Фриц унга ажабланиб қаради. Йигит анча ёш бўлса ҳам, оқсоқланаётгани яққол сезиларди.

Кавшарловчи уларнинг махсус кийимларига қизқиш билан қарарди.

- Сизни нима учун қамашган? – дея сўради у.
- Кечирасиз?
- Қандай жиноятингиз учун?
- Жиноят? – хайрон бўлди Фриц. – Биз яхудийлармиз!

Йигит уни тушуниши учун бу гапни бир неча маротаба такрорлашга тўғри келди. Йигитнинг қизқиши ортганди.

– Лекин фюрер ҳеч қандай жиноят қилмаган кишиларни камаб қўймайди, – таъкидларди у.

– Ахир бу Освенцим, концентрацион лагерь, – деди Фриц. – Бу нимани билдиришини биласанми?

Олмон йигит елкаларини қисди:

– Мен Шарқий фронтда армияда эдим. Ўша вақтда уйимда нималар содир бўлганидан хабарим йўқ.

Бу унинг оксокланиши сабабини тушунтирарди – у яраланиб, хизматдан жўнатилганди.

Фриц ўзининг кўкрагидаги нишонни кўрсатди:

- Бу яхудий юлдузи.
- Бунинг нималигини биламан. Лекин бунинг учун лагерга қамашмайди-ку!

Бу бўлиши мумкин эмасдек ва шу вақтнинг ўзида таҳқирланишдек туюларди.

- Жуда қамашади-да.

Йигит ишонқирамай бош чайқади. Фриц ўзини сабру тоқати тугагандек сезарди. Бундай кўрлик одамни ҳайратга соларди – йигит 1941 йилда фронтда бўлгани сабабли ўша йили бошланган эскалацияни ўтказиб юборгандир, бироқ у 1933 йилда, таъқиблар бошланган чоғда ёки 1938 йилда, Биллур тунда қаерда эди? У нима, ростдан ҳамма яхудийлар мамлакатдан ўз ихтиёрларига кўра эмиграция қилинганлар, деб ҳисоблайдими?

Лекин олмон билан баҳслашиш хатарли эди ва Фриц уни қайта ишонтиришга уринишдан воз кечиб қўя қолди.

Бирпас туриб йигит унинг олдига яна келди.

- Биз ҳаммамиз биргаликда бўлишимиз керак, шуни биласанми, – деди у. – Ватанни ҳимоя қилиш керак ва умумий яхши ишлар учун меҳнат қилишимиз зарур – ҳатто, шу жумладан, сизлар ҳам.

Фриц тилини тийди. Йигит Ватан олдидаги шараф ва бурч ҳақидаги мулоҳазаларини баён этаверганидан, ахири Фриц портлаб кетди.

– Сен нима, бу ерда нималар содир бўлаётганини кўрмаяпсанми? – газаби ошиб хитоб килди у ва кўлини силкиганча комбинат, Освенцим, умуман бутун мамлакатни кўрсатди. Кейин эса нарига кетди.

Эркин ёлланган унинг гапларидан ажабланди, бироқ мағлуб бўлишни хохламасди. Ўша куни у Фрицнинг ортидан юраверди. Ватан олдидаги бурч, яна эса, махбусларни, хойнаҳой, бирон жиноят содир этганлари учун камашгандир кабилар унинг энг яхши кўрган мавзуси экан. Бироқ у қатъиятли эканига қарамаздан, ҳар сафар камроқ ишонч билан гапирарди.

Ниҳоят, йигит чарчади ва кейинги кунларда индамай ўз иши билан машғул бўлди. Кейин бир куни эрталаб Фрицнинг ёнига бориб, унга секингина яримта думалоқ нон билан каттагина бутун колбасани бериб, дарҳол кетиб қолди.

Нон ниҳоятда ажойиб эди. Австрия навили жуда мазали ундан пиширилганди. Фриц нондан бармоқлари билан чимдиб, озроғини оғзига солди. Шунақанги мазалики – уларга лагерда бериладиган нон билан сира тенглаштириб бўлмасди. Ноннинг илохий таъми унда ўз уйи ва Анкер новвойхонасида кун охирида дўстлари билан уларга тегадиган ноз-неъматлар ҳақидаги хотираларни уйғотиб юборди. Фриц нон билан колбасани кечкурун отаси билан дўстларини меҳмон қилиш учун лагерга олиб ўтиш умидида яшириб қўйди.

Бир-икки соатдан кейин кавшарловчи унинг ёнига яна келиб тўхтади.

– Бу ерда олмонлар унча кўп эмас, – такрорлади у. – Гаплашадиган одамнинг борлиги яхши-да.

Кейин у каловланиб қолди ва Фриц унинг юзида аввал бўлмаган қайдайдир ташвишни пайқайди.

– Бу ерда мен бир нимани кўрдим... – дея хижолатомуз гап бошлади у. – Эрталаб, ишга келаётганимда...

У жуда ранжиган ҳолда, тутилиб-тутилиб, Моновиц лагерида ток ўтган симли буталар устида осилиб ётган маҳбуснинг мурдасини кўриб қолганини айтиб берди. Кавшарловчи Шарқий фронтда ҳар турли даҳшатларни хўп кўриб келган бўлса ҳам, барибир изтиробда қолганди.

– Менга бунга ўз жонига қасд қилиш, дедилар. Айтишларича, бундай ҳол бўлиб тураркан.

Фриц бош ирғади.

– Тез-тез рўй бериб туради. Эсэсчилар бошқаларга сабоқ бўлиши учун жасадни бир неча кун осилган ҳолда қолдиришади.

Йигитнинг овози титради.

– Мен бунинг учун жанг қилмаганим, – деди у. Олмон йигитнинг кўзида ёш қалқди. – Бунинг учун эмас. Бу билан ҳеч қандай умумийлик бўлишини хоҳламайман.

Фриц ҳайрон қолди: германиялик аскар концлагернинг ўлик маҳбуси устида кўзёш тўкаяпти. Шу маҳалгача унга ҳамма олмонлар – хоҳ аскар, хоҳ полициячи, хоҳ СС ёки яшил нишон таққан маҳбусми – бир хил бўлиб кўринарди. Ягона ўхшамайдиган жиҳати борлар сиёсий маҳбус-социалистлар эди; қолган ҳаммаси ҳиссиз, сабрсиз ва золим эдилар.

Йигит Фрицга ўз ҳаётини гапириб берди. Унинг исми Альфред Вохер экан. У Баварияда туғилган бўлиб, лекин веналик қизга уйланган ва шу ерда қолиб кетган экан. Венанинг мазали нони ҳам шу сабабли келгани маълум бўлди. Фриц ўзи ҳам Венада яшаганини айтиб ўтирмай, бунинг ўрнига Вохернинг Шарқий фронтда қандай хизмат қилгани, Темир хоч билан

сержантлик унвонини қандай олгани ҳақидаги сўзлаб берганларини диққат билан эшитди. Оғир яраланганидан кейин уни муддатсиз таътилга уйига жўнатишган экан; у аскарликда қолган, бироқ ҳаракатдаги хизматга энди ярамасди. У тажрибали кавшарловчи сифатида И.Г. Фарбен комбинатига эркин ёлланувчи сифатида тайинлов олибди.

Фриц Вохернинг фойдали алоқачи бўлиши мумкинлигини ўйлади. У кечкурун лагерга қайтиб боргач, Стефан Хейман билан гаплашиб олиш учун госпиталга борди; Фриц Альфред Вохерни тасвирлаб бериб, у ҳақида билиб олганларининг ҳаммасини такрорлади. Бироқ Стефан шубҳаланарди. У Фрицга эҳтиёткорроқ бўлишни маслаҳат берди: олмонларга, бунинг устига, гитлерчи армия ветеранига ишониб бўлмайди. Смолинскидан кейин яширин гуруҳ аъзолари ахборот олиб келувчилардан янада кўпроқ кўрқиб қолишганди. Фриц охириги марта фуқаро ишчи билан танишганида, бу унинг ҳаётига нуқта қўйишига оз қолди, отаси билан дўстлари учун қанча қайғу келтирганини айтмаса ҳам бўлади.

Фриц ҳаммасини жуда яхши тушунарди. У Вохерга ишониб бўлмаслигини ҳам биларди. Бироқ нимагадир – эҳтимол, бунга Венанинг нони сабабчи бўлгандир ёки ўлган маҳбус учун астойдил қуюнгани учундир – ўзи билан ҳеч нима қилолмасди. Стефаннинг маслаҳатлари ва ички овозининг мантиқан фикрлашига қарамасдан, Фриц ўша аскар билан мулоқотини давом эттирарди.

Тўғриси айтганда, у Вохердан барибир ўзини нари тутолмасди: чунки одатда, йигит кўнглидаги гапларни айтиб, енгил тортиш ёки Освенцим тўғрисида бирон нима билиш учун Фрицнинг ёнига келарди. Фриц унинг саволлари – текширув бўлиши мумкинлигидан гумонсирар ва шунчаки орқасини ўгириб, ҳатто уларни эшитмагани маъқул, деб ўйларди. Лекин у, гарчи барча тафсилотларига тўхталиб ўтирмаса ҳам,

Освенцимнинг тузилиши тўғрисида унча-мунча сўзлаб, саволларига жавоб берарди. Вохер унга нацистлар партиясининг газеталаридан (мамлакатда нималар рўй бераётганидан бохабар бўлиши учун) келтириб берарди. Фриц уларни жон деб оларди: лагерда газеталар ҳар қандай ҳолатда ҳам юксак кадрлар, хатто ҳожатхоналарда ишлатиш учун ҳам керак бўларди. Лекин Вохер келтирадиган нон билан колбаса уни кўпроқ хурсанд қиларди. Кунлардан бир кун у, нимагадир, Фрицнинг хат ёзиб бериб юбориши мумкинлигини таклиф қилиб қолди. Мабодо ташқи оламда у биронтаси билан боғланишни истаса, Вохер унинг мактубини жўнатиб юбориши мумкин эди.

Бу – тузоққа ўхшарди. Ҳарҳолда, унга шундай бўлиб туюлди. Венадаги қариндошлари билан боғланиб, – ва, агар омади келиб қолса, онаси билан Гертага нима бўлганини аниқлаш, – уни жуда қизиқтирарди. Фрицнинг ички сезгиси аввал олмонни текшириб кўриш кераклигини айтарди. Лекин қандай мақсадда? Агар Вохер нацистларнинг айғоқчиси бўлса, бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилишнинг қандай фойдаси бор? Шундай ҳам у ҳаётига бункерда нукта қўяди.

Фриц Стефан Хейман билан яна бир марта гаплашиб олди. Бола барибир ўз билганидан қолмаслигига ақли етган Стефан бу масалада маслаҳатчилар бўлмаслигини, ўзи ҳал қилиши кераклигини айтди.

Тез орада Вохер гапнинг орасида таътилда уйга бориб келмоқчилигини айтиб қолди. Фриц бунда жуда яхши имконият борлигини кўрди. Вохер Венага Брно ва Прага йўли орқали кетишини айтганди, шу боис Фриц эртасига ҳар иккала чех шаҳарларида унинг қариндошлари яшашларини айтиб, ёлғон манзиллар кўрсатилган бир нечта хатни ишхонасига олиб келди. Вохер хурсанд бўлиб уларни олиб кетди ва шахсан етказишига заъда берди. (У хатларни кузатишлари мумкинлиги боис, уларни почтадан юборгиси келмади.) Фриц, агар Вохер жосус бўлса, у,

табийки, хатларни ҳеч қаякка олиб бормаиди ва манзилларнинг ҳақиқий эмаслигини билиб қолмаиди, деган қарорга келганди.

Орадан икки кун ўтгач, Вохер яна ишхонада пайдо бўлганида, у жуда хафа эди. У ҳар иккала мактубни эгаларига етказиб бермоқчи бўлиб, излаб, битта ҳам манзилни тополмабди. Фриц унинг устидан қулиш учун атайлаб шундай қилган, деб ўйлаб, унинг жаҳли чиқиб, хафа бўлибди. Фриц хурсанд бўлиб, енгил тортганини билдириб, ундан узр сўради; энди у Вохернинг провакатор эмаслигига амалда ишонч ҳосил қилганди.

У энди олмонга Освенцимнинг ҳақиқатан қандайлигини сўзлаб бера бошлади, яҳудийларни бутун Германия, Польша, Франция, Нидерландия ва шарқий Европа мамлакатларидан поездларда қандай олиб келишларини тасвирлаб берарди; Биркенауда қандай танлаб олишларини, болалар, кексалар, беморлар ва кўпчилик аёлларни газ камераларига қандай жўнатишлари, қолганларни эса қуллаб айлантиришлари ҳақида сўзлаб берди. Вохер айрим воқеаларни ўзи ҳам кўрганди; у жануби-шарқий темирўйдан Моновиц орқали Освенцимга ёпик юк вагонларида нима келтириляётганини ўзи ҳам тушуна бошлаганди. У комбинатда эркин ёлланганлар шулар ҳақида нималар дейишляётганини эшитиб, у фронтда бўлгунича қанча воқеалардан беҳабар қолганини энди сезарди.

Аммо атрофда қандай воқеалар рўй бераётганлигини сезмасликнинг иложи йўқ эди. Освенцим гўё саратон шиши каби ўсиб борарди. Унинг худуди тобора кенгайиб борар ва Освенцим III-Моновиц Буна комбинати атрофидаги бир-бири билан боғланган лагерлар тармоғида энг асосий марказ бўлиб қолди. Лагер бошлиғи Шёттль устидан раҳбарлик қилувчи комендант, капитан Генрих Шварц келди. Юзи бўзарган, сўхтаси совук мазкур янги бошлиқ маҳбусларни қийноқ жараёни ва қатлларда шахсат қатнашишни яхши кўрар ва ундан роҳатланарди. Шварц

Охирги Қарор тарафдори бўлиб, Освенцимга яхудийлар оқими пасайган кезларда Берлиндаги ҳокимиятдан жакли чиқарди.

И.Г. Фарбен ёрдамчи лагерларига йўналган маҳбуслар ортилган поездлар баъзида тўғри Моновицга етиб келарди ва Фриц илгари фақат эшитганларини энди ўз кўзи билан кўрди – кўрқув ичидаги одамларни юклари билан бирга, тўғри лагерь олдидаги бўм-бўш ялангликка худди молларни қандай хайдаса, шундай хайдаб чиқаришди. Ўзларини кўчириб олиб келишди, деб ўйлаётган эркаклар, аёллар ва болалар атрофга хайрон бўлиб қарашарди. Унчалик кўркмаётган айрим кишилар диққинафас вагонларда узоқ юргандан кейин очиқ ҳавога чиқиб, дўстлари билан шодон гапга тушиб кетишди. Ишга яроқли, соғлом эркакларни бошқалардан ажратиб, лагерда қолдиришди, бу вақтда аёллар, кексалар ва болаларни яна поездда чиқариб, Биркенауга олиб кетишди.

Моновицда эркакларни шир яланғоч ечинишга мажбур қилиб, майдонда сафга тизишди. Кўпчилик анча қимматбохо шахсий буюмларини ўзларида сақлаб қолишга уринарди, лекин уларни деярли доимо тортиб олишарди. Ҳамма буюмларни текшириш ва ажратиш учун “Канада” деган (у бойлар мамлакати ҳисобланарди) омборхонага ташиб бориларди. Бу билан СС нинг эътибори ва кузатуви остида маҳбуслар гуруҳи шуғулланарди: одамлар гўё олтин изловчилар каби яширилган қимматбохо буюмларни излаб, ҳар бир чокларни сўқиб қарашарди.

Фриц, айниқса, Терезиенштадтдаги геттодан келган янгилар билан қизиқарди, улардан кўплари аввалбошида у ерга Венадан бориб тушишганди. У ўз уйдан бирон янгилик эшитиш умидида улардан сўраб-суриштирар, бироқ улар жуда кам нарса гапириб бера олишарди. Тўғри Венадан депортация қилинганлар унча-мунча замонавий янгиликлардан бохабар эдилар – энди шундайлар ҳам Освенцимга кела бошлашганди. Шаҳарда рўйхатдан ўтган барча яхудийлар аллақачон жўнатилгандилар ва

энди нацистлар ҳукумати оксуяклар билан яҳудийларнинг аралаш никоҳларидан туғилган курама – яримқонлиларни ҳайдашга киришганди. Афсуски, улардан ҳеч бири Фрицнинг яқинлари ва дўстлари ҳақида ҳеч нима билишмас ва уларнинг тирик ё ўликликларини айтиб беришолмасди.

Альфред Вохер бир муддатдан кейин яна таътилга бориш нияти борлигини айтганида, Фриц бундан фойдаланиб қолишга қарор қилди. Унинг ўзи олмон йигитга ишонар ва мазкур ишонч икки тарафлама эканлигига умид қиларди. Фриц унга Леопольдштадтдан Дунай каналининг нариги қирғоғидаги Дёблинг деган жойда яшовчи Хелен холасининг манзилини берди. У оксуяк йигитга турмушга чиқиб, христиан динини қабул қилганди. Унинг эри Вермахтда зобит бўлиб хизмат қилар, холаси ҳозирча нисбатан хавфсиз эди. Унинг ўғли Виктор бўлиб, қачонлардир Курт шу холаваччасининг пичоғини олиб кўйганди. Мактуб ёзиб беришнинг ўрнига Фриц Вохер орқали ўзи билан отасининг тириклиги ва соғу саломат эканликларини оғзаки тарзда айтиб кўйишни ва ушбу хабарни барча қариндошларига етказишини сўради. Вохер манзилни олиб, жўнаб кетди.

У бир неча кун ўтгач, қайтиб келди. Бу сафарги йўқлов ҳам аввалгисидан кўра кўпроқ натижа бергани йўқ: манзил тўғри эди, аммо эшикни очган аёл ўзини ҳаддан зиёд нодўстона тутибди – у Кляйнман фамилияли оилани умуман танимаслигини айтиб, эшикни шартга ёпиб олибди.

Фриц ҳеч нимага тушунмай, Вохердан батафсилроқ сўраб-суриштирди. У манзилни адашмай, тўғри топиб борганига ишончи комилми? У фақат кейинроқ гап нимадалигига тушунди: фабрикадан чиқиб кетаётганда, Альфред Вохер ўзининг эски ҳарбий либосини кийиб кетишини Фриц бутунлай унутганди. Унинг Хелен холасининг остонасида пайдо бўлиши ва яҳудий қариндошлари ҳақидаги саволлари, ҳойнаҳой, кампирни ўлгудек кўрқитиб юборган бўлса керак. Аслида эса, ҳаммаси Фриц

ўйлагандан ҳам баттарроқ эди. Хеленнинг зобит эри урушда ҳалок бўлгани боис, унинг унвони туфайли берилган имтиёзли мақомидан бева аёл буткул маҳрум бўлганди. Ҳарҳолда, бир нарса равшан эди: Альфред Вохерга тўлиқ ишонса бўлади.

Рождество байрамида Вохер Венага отланганида, Фриц унга Кармелитермаркт атрофида яшайдиган отасининг яхудий бўлмаган дўстларидан бир нечтасининг манзилларини айтди. У ўзларининг Им Верддаги эски хонадони манзилини, шунингдек, онасига ёзган хатини ҳам берди. Фриц ҳеч нарсага қарамасдан, ханузгача умидини узмаганди. У онаси билан Гертанинг соғу омон эканликларига ишонгиси келарди. Кимдир ниманидир билса керак-ку, ахир.

* * *

Леопольдштадт ўзининг юрагидан маҳрум бўлганди. Яхудийларнинг собиқ дўконлари усти тахталар билан миҳланиб турар, савдо тўхтаган, уйлар бўшаб қолганди. Им Верд кўчасидаги 11-уй зинапоясидан кўтарилган Альфред Вохер хонадонларнинг ярми ташландиқ ҳолга тушганини кўрди. Нацистлар эса ҳали ҳам яхудийлар ҳақиқий германлар учун зарур бўлган шундай ҳам етишмайдиган турар-жойни эгаллаб турибди, дея таъкидлардилар.

У 16-хонадонни тақиллатди, бироқ ҳеч ким жавоб бермади. Афтидан, Тини Кляйнман 1942 йил июнида қулфлаб кетганидан буён эшик очилмаган, шекилли. Вохер қўшнилардан сўраб-суриштиришга аҳд қилди, Густавнинг қачонлардир дўсти бўлган Карл Новачек деган қўшнисига дуч келиб қолди. У Кляйнманлар нацистлар таъкиби даврида уларга содиқ қолган яхудий бўлмаган дўстларидан бири эди. У Густав билан Фрицнинг ханузгача тирикликларини билгач, жуда хурсанд бўлиб кетди.

Нафақат у, унинг бошқа дўстлари ҳам топилди: қўшни уйда дўкони бор Ольга Стейскал ва слесарь Франц Крал ҳам худди

Новачек каби севиниб кетишди. Улар янгиликни эшитгач, учаласи ҳам дархол бозорга бориб, саватларда озиқ-овқатларни келтириб, лагерга етказиб кўйишни сўрадилар. У ердан икки кўча нарида яшайдиган Фрицнинг холаваччаси Каролина Семлакка ҳам – ёки, одатда, уни Линши деб чақиришарди, – хабар етиб борди. Линши оксуяк эрга тегиб, христиан ва оксуяк бўлди, бироқ, Дёблингдаги бечора Хелен холасидан фаркли тарзда, яхудийлар билан кариндошлигини тан олишга кўрқмасди. У ҳам озиқ-овқатларга кўшиб хат ёзиб, ичига ўзининг фарзандларининг расмини солиб юборди. Ольга ҳам Густавга хат ёзди; у Густавга бепарво эмас эди ва у ҳам аёлни ёқтирарди, шекилли; эҳтимол, Густав уйланмаган бўлганида, улар орасида қандайдир ришталар боғланган бўларди.

Жуда ажойиб ва ҳаётда сира рўй бермаган воқеа: оксуяк дўстлар билан христиан бўлган яхудийлар гуруҳи Вермахт формасидаги бавар аскарлари орқали меҳр билан тўпланган ҳадяларни Освенцимдаги икки яхудий учун бериб юборишяпти. Буларнинг барчаси жуда таъсирли кўринарди, бироқ Вохернинг олдида бир муаммо чиқиб қолди: озиқ-овқатлар икки жомадонни тўлдирди. Уларни Фрицга етказиш учун ниманидир ўйлаб топиш талаб этиларди.

Освенцимга қайтгач, у ноз-неъматларни қисмларга бўлиб, комбинатга келтира бошлади. Егуликлар айни муддао бўлди, лекин Фриц учун Линши ва дўстларидан келган янгиликлар янада кадрлироқ эди. У дархол онаси билан опаси ҳақида савол берди, бироқ Вохер бош чайқади, холос. У ким билан гаплашмасин, ҳаммалари бир гапни такрорлашарди: Тини Кляйнман билан унинг қизини Остландга депортация қилишган ва ўшандан буён улардан ҳеч қандай хабар йўқ. Ҳафсаласи пир бўлганига қарамасдан, Фриц уларнинг тириклигидан умидини узмасди. Ўтган йил сентябрда Венадан Минскка жўнаб кетган охириги поездлардан бирида унинг Женни ва Берта холаларини

ҳам депортация қилишгани учун Женнининг “гапирадиган” мушугидан бошқа оиласи йўқ эди, лекин Бертанинг Хилда исмли қизи (яхудий бўлмаган йигитга турмушга чиққан) ва набираси бор эди.

Фриц озиқ-овқатларнинг каттагина қисмини дўстлари билан бирга баҳам кўргач, қолганини хатлар билан бирга қўшиб, отасига олиб бориб берди. Тини билан Герта тўғрисида қайғули хабар эшитганига қарамай, Густав эски дўстлари ҳақида қандайдир янгиликлардан бохабар бўлганидан хурсанд бўлди. У умидини узмас ва ўзи яхши кўрган инсонларга хат ёза олишидан қувонарди.

Фриц қилганларини Густль Херцог билан Стефан Хейманга айтиб берганида, улар бунга анча босиқ муносабатда бўлишди; Альфред Вохернинг садоқатига унинг ишончи комил бўлишига қарамасдан, Стефан ўз гумонларидан воз кечмади. У Фрицни олмон билан ош-қатик бўлмасликка ундарди.

Бирок Фриц ўз сўзида туриб олди. У Стефанни жуда ҳурмат қиларди, аммо эски олами ва қариндошларига нисбатан соғинч ҳисси ундан кучлироқ эди.

УЙДАН ЙИРОҚДА

Қадрли Олли,

Ажойиб мактубингизни олиб, сизга чуқур миннатдорчилигимни билдираман ва Фрицль билан менда янгиликлар йўқлиги учун сиздан узр сўрайман, сизга ҳеч қандай нохушликлар келтирмаслик учун мен жуда эҳтиёткор бўлишимга тўғри келади. Қимматли жўнатмаларингиз учун яна минг марта раҳмат айтаман... Ҳатто ҳозир, уйдан йироқдалигимда ҳам шу қадар садоқатли дўстларим борлигидан бахтиёрман.

1944 йилнинг учинчи кунни бўлиб, Густавнинг калами дафтар варағи устида тез-тез югурарди.

Ишонинг, қимматли Олли, шу йиллар мобайнида сиз ва сизнинг яқинларингиз билан ўтказган энг ажойиб соатларни хотирлардим ва сизни сира унутмадим. Фрицль иккимиз учун бу йиллар осон кечмади, бироқ қаъият ва кучли иродам туфайли ўзимни яшашига мажбур қилардим.

Башарти сиз ва яқинларингиз билан яна кўришиш бахтига мушарраф бўлсам, ўша икки ярим йил ошладан хабар келмаган зое кетган йиллар учун товон тўланган бўларди... Бироқ мен бу билан ўз ич-этимни емасликка ҳаракат қиламан, чунки бир кун келиб, биз албатта бирлашамиз, азизам Олли, мен ҳанузгача ўша аввалги Густльман ва шундайлигимча қолиш ниятидаман... Ҳар қандай ҳолда ҳам, азизам, шунин билангки, мен қайда бўлмайин, доимо сиз тўғрингизда ва энг азиз дўстларим ҳақида ўйлайман ва сизга энг яхши тилакларим ва ўпичларимни йўллайман.

Сизнинг Густль ва Фриц.

Густав варақни тахлаб, хатжилдга солди. Эртасига эрталаб Фриц хатни секингина фабрикага олиб ўтиб, ўзининг олмон дўстига беради. Жасоратли йигитча унинг учун ҳеч қандай тўсиқлар йўқлигини исботлади. Густав фақат бир нарсага умид қилар – у ҳам бўлса, ўгли ўзига қулфат орттириб олмаса, бўлди эди.

Ўша ҳафта Фриц Альфред Вохерга бошқа веналик маҳбуслар, айниқса, уйда оксуяк хотинлари кутаётган асосан яҳудийларнинг хатларини бериб юборди. Улар, агар почта гестапо кўлига тушиб қолгудай бўлса, мактуб мазмуни жўнатувчини ҳам, олувчини ҳам хавфга қўймаслиги учун ўйлаб ёзишлари керак эди.

* * *

Фриц учун ўз ўртоқлари фойдасини кўзлаб, хатларни бериш тизимни алдашнинг ягона йўли эмас эди. У, шунингдек, бонусларни алмаштириш билан ҳам машғул бўлди.

Освенцимда яқинда намунали ходимлар учун бонусли купонлар тизимини киритишди. Ушбу бонусларни фақат малакали мутахассислар мақомига эга яхудий бўлмаганлар олиши мумкин эди; лагерь буфетида тамаки ва ҳожатхона қоғози каби дабдабали буюмлар харид қилиш таклиф этиларди. Ушбу тизимни Гиммлер ўйлаб топган бўлиб, ишлаб чиқаришда меҳнат самарадорлигини оширишга қаратилган эди, бироқ амалда назоратчилар намунали ишлаганлик учун эмас, балки айрим хизматларни тақдирлаш воситаси сифатида кўпроқ фойдаланишарди.

Кўпчилик учун купонларнинг энг жозибали томони – улар билан лагерьнинг исловатхонасида тўласа бўларди. Мазкур янгилик ҳам Гиммлер ташаббуси билан жорий этилган бўлиб, тезкор меҳнатни қўллаб-қувватларди. Фоҳишахона тиканли сим ортида лагерь ошхоналари қаторида турган бўлиб, “аёллар блоки” деб аталарди. У ерда Биркенаудаги олмон, чех, поляк, лекин биронтаси яхудий бўлмаган, кейинроқ озод этилиш ваъдаси берилган “ўз ихтиёри билан” чикқан маҳбус аёллар ишлардилар. Фоҳишахонага бориш учун навбатга ёзилиш талаб этилар, у ерга эса етарли даражада купонлар тўплаган фақат оқсуяк маҳбусларнигина ёзишарди. Киришдан олдин мижозга таносил касалликларига қарши укол қилинар ва эсэс зобити унга аёл билан хонани тайинларди. Кундузи, иславотхона ёпиқлигида, аёллар кўпинча ҳар бири блок-фюрер ҳамроҳлигида лагерь ташқарисида сайр қилиб юришганини кўришганди.

Расман оқсуяк бўлиб ҳисобланган Густав ҳам купонлар олар, бироқ амалда улардан сира фойдаланмасди. Ўзининг бузук

диди билан фаркланувчи лагерь бошлиғи Шёттль маҳбусларнинг аёллар билан учрашувлари ҳақидаги батафсил ҳикояларини эшитиб, ўзгача ҳузур оларди; лекин у Густавни фоҳишахонага бориш учун қанчалар ундамасин, у ёши ўтинкираганини баҳона қилиб, доимо бош тортарди (у атиги эллик бир ёшда бўлса ҳам, лагерь ўлчамида у қари чол ҳисобланар – у ерда амалда бундай ёшга ҳеч ким етиб бормасди).

Густав чекмагани учун ҳам купонларни ишлатмас, уларни қора бозорда алмаштирадиган Фрицга берарди.

Фриц ошхонадаги ва маҳбуслардан тортиб олинган буюмлар сақланадиган “Канада” назоратчилари билан танишиб олди; уларнинг иккаласи ҳам сотиладиган ҳамда иславоthонага боришни яхши кўрадиган кишилар эди. Фриц купонлар эвазига омбордан нон билан ёғ, “Канада”дан эса – қимматбаҳо кийимлар, свитерлар, кўлқоп, шарф ва бошқа нарсаларни оларди. У ўз ўлжаларини баракка келтириб, отаси ва дўстлари билан баҳам кўриб, бўлишарди.

Унинг шу тариқа иславоthонадаги аёлларни ишлатишга кўмаклашаётгани тўғрисида ўйлаш ёқимсиз бўлса ҳам, бироқ лагернинг душманлик муҳити бир кишининг шароитини яхшилаш учун доимо бошқасига азоб бериш билан тўлашга тўғри келарди. Бир муддатдан кейин аёлларни ёшроқ поляк кизларининг янги гуруҳи билан алмаштиришди. Бир неча ойлар мобайнида таҳқирлик ва хўрликлар учун ваъда қилинган озодлик туфайли бардош берган биринчи гуруҳ Биркенауга қайтариб юборилди. Уларни лагердан ҳеч ким чиқармади ҳам.

* * *

1944 йилнинг баҳори ва ёз бошларида Освенцимда шароит анча ўзгарди. Густав ўз кундалигида Моновицга доимо янги маҳбусларнинг деярли ҳаммаси Венгриядан ёш яхудийлар

келишаётганини ёзганди. Уларнинг кўриниши абгор ахволда эди, Шарқдан етиб келаётган янгиликларга қараганда, уруш нацистлар учун жуда омадсиз бурилишга кирганди.

Март ойида Германия ўзининг собиқ иттифоқчиси Венгрия худудини босиб олди. Нацистлар кўшинларининг Шарқий фронтларда доимий мағлубиятлари ва инглиз-америкаликларнинг Шимоли-Ғарбий Европага босиб кириш эҳтимоли юқорилигидан хавотирланган Венгрия ҳукумати иттифоқчи кучлар билан ярашишга махфий тарзда қадамлар қўя бошлади. Германиянинг назарида, бу ишончли йўқотадиган хоинлик эди. Гитлер ғазаб билан мамлакатни босиб олиб, унинг армиясини ўз назоратига олди.

Ўша пайтда Венгрияда 765000 яхудий яшарди. Мамлакатда баъзан антисемитизм авжига чиқиб турарди, албатта, бироқ шу пайтгача у ерда яхудийлар таъқиб этилмаганди. Энди бир лаҳзадаёқ уларни йўқ қилишга қарор қилинди.

Доимий кувғинлар яхудийлар Пасхасининг сўнгги куни – 16 апрелда бошланди. Айнзацгруппа бўлинмалари венгер жандармерияси ёрдами билан юзларча минг яхудийларни лагерь ва геттоларга ҳайдай бошладилар. Ҳаммаси тез, аниқ ва шафқатсиз тарзда олиб бориларди; операцияга икки тажрибали эсэс зобити: илгари Венадан яхудийларни депортация қилинишига жавобгар бўлган Адольф Эйхман билан Освенцимнинг собиқ комендант Рудольф Хёсс бошчилик қиларди.

Венгриядан Освенцимга дастлабки поездлар апрелнинг охирларида жўнатилди – унда уч минг саккиз юз яхудий эркак ва аёллар бор эди. Етиб боришган заҳоти уларни газ камераларига жўнатишди. Бироқ бу бўлажак гигант одамлар оқимидан биринчи иғичка жилғаси эди. Самаралироқ ишлаш мақсадида Освенцимдаги эски “яхудийлар йўлаги”ни янги темирйўл тармоғига алмаштиришди. У деярли ярим километр узунликдаги

одамлар тушириладиган перрони билан тўппа-тўғри Биркенауга борарди.

Кейинрок Густав Венгриядан Освенцимга айнан мана шу тармоқ орқали етиб келган аёллар билан танишиб олди ва улар ўша ерда нималар содир бўлганини унга батафсил сўзлаб беришди.

16 май сешанба кунни Биркенау лагери каттиқ изоляция режимига ўтди. Барча маҳбуслар соқчилар кўриқчилигида баракларга қамалдилар. Фақат зондеркомандалар ва, нақадар ажабланарли бўлмасин, лагерь оркестри бундан мустасно эди. Шундан кейин тез орада темирйўл тармоғи орқали гумбурлаб ва тутун бурқситганча КПП ғиштин арки орқали темирйўл состави кириб келиб, перрон олдида тўхтади. Эшиклар ланг очилиб, ҳар бир вагондан юзларча одам – кекса ва ёш аёллар, эркаклар ва болалар тушдилар. Улардан ҳеч бири қаерга келтирилганлари ҳақида тушунмаётгандек туюлар, кўплар диккинафас поезддан чарчаб, лекин юраклари умидга тўлиб, ерга тушардилар. Улар йўл-йўл пойжомадаги зондеркоманда аъзоларини кўрганда ҳам кўрқмадилар. Лагерь оркестри чалаётган мусиқа ҳам вазиятга ташвишсизлик киритарди.

Кейин ажратиш содир бўлди. Эллик ёшдан ошган ҳамма бемор ёки ҳолсизлар, болалар билан оналар, хомиладорларни бир томонга жўнатишарди. Ўн олтидан эллик ёшгача бўлган соғлом эркак ва аёлларни – омманинг тахминан чорак қисмини олиб, лагерда улар учун алоҳида ажратилган қисмини – бошқа тарафга тўплашди. Одамлар яна икки бор ажратиб олинди, минларча кишилар чап ва ўнг тарафга юборилди. Қолганларни темирйўл тармоғи охиридаги дарахтлар орасида жойлашган қувурларидан кечаю кундуз осмонга бадбўй тутун кўтариладиган пастак уйчаларга ҳайдаб киритишарди.

Ўша кунни Биркенауга тахминан ўн беш минг венгриялик яҳудийларни етказиб келишди; уларнинг аниқ сони номаълум,

чунки улардан ҳеч бири – на ўлдирилган, на ишга жўнатилган – Освенцим маҳбуси сифатида рўйхатга олинмаган ва шахсий рақам берилмаганди. Ҳатто ишга жўнатиладиганлар ҳам узок яшаб қолмаслиги аён эди.

Шу тариқа Освенцим ўлим фабрикаси сифатида марказ бўлиб қолган мудҳиш эскалация бошланган эди. 1944 йилнинг май ва июль ойлари оралиғида Эйхман ташкилоти Освенцимга бир юз қирқ етти темирйўл составини жўнатди. Кунига бештагача поездлар Биркенауга келарди. Шу маҳалгача бекор турган захирадаги газ камералари яна бошқатдан ишга туширилди. Улардан тўрттаси кечаю кундуз ишларди. Зондеркомандадаги тўққиз юз нафар қийноқ азобларидан қалблари мажруҳ маҳбус кип-яланғоч аёл, эркак ва болаларни газ камералари ичига ҳайдаб, у ердан мурдаларни олиб чиқишарди. “Канада”даги барча омборлар кийим-кечаклар ва қимматбаҳо буюмларга тўлган жомадонлар билан уюлиб ётарди. Крематорийлар юклamani эплай билмай, жонсиз таналар учун чуқурлар кавлашга тўғри келарди. СС ниҳоятда шошилиб ҳаракат қиларди; янги келганларни газ камераларига жўнатишга шу қадар шошилардиларки, кўпинча эшигини тез очишганида, аввалги гуруҳдаги айрим қурбонлар ҳали нафас олаётган бўларди; кимирлаётганларни отиб ўлдиришар, кимларнидир эса тириклайин кўмиб юборишарди.

Танлаб олинган эркак билан аёлларнинг бир қисми Моновицга жўнатиладди. Густав уларни кузатаркан, астойдил ачинарди. “Улардан кўпчилиги ота-оналаридан жудо бўлишди, чунки улар Биркенауга жўнатилди”, – деб ёзарди у. У билан Фриц каби ота-ўғилнинг биргаликда қолишлари ҳар кимга ҳам насиб қилмасди. Уларнинг омон қолишлари учун кучлари етиб, омад ёр бўлармикан? Улар қалбининг синдирилган аҳволдалигига қараганда, етмаса кераг-ов. Уларнинг кўпларида ички жиҳатдан бўм-бўшлик, бепарволик белгилари намоён

бўлар, улар кун сайин тушкун аҳволга тушиб, мусулмонларга айланиб боришарди. “Бу ниҳоятда қайғули”, – дея ёзарди Густав.

* * *

1944 йил ўрталарида Густавнинг мебел гуруҳини Буна комбинатига кўчиришди. Энди у шундай таъсирдан фойдаланиб, Фриц ўз кўлида ишлаши учун, уни ўз гуруҳига ўтказди.

Йилнинг дастлабки ойлари оғир кечди: киш қаттиқ келиб, жуда кўп қор ёғди ҳамда безгак билан дизентерия хуружи авжга чикди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам касалланиб, бир муддат госпиталда доимий кўрқув билан ётишди. Биринчи бўлиб Густав февраль ойида йиқилди. У госпиталда саккиз кун ётиб, айна тозалаш ишлари бошланиши олдидан у ердан чикди, натижада у билан бир вақтда ётган беморларни тўғридан-тўғри газ камерасига жўнатишди. Кейинги эпидемия март ойининг охирида авжига чиқиб, Фрицни госпиталга икки ҳафтага ётқизиб кўйди.

Густав энди комбинатда ишлаб, у билан Фрицнинг ишончини қозонган, уларга яхшилик қилган одам Фредль Вохер билан ниҳоят танишиб олди.

Отасининг устахонасига ўтиш Фриц учун 1938 йил Аншлюсдан кейин тўхтаб қолган мебелчилик ҳунарига ўрганишни қайта тиклашни билдирарди. Улар Людвигсхафендан келган эркин ёлланма бошлиқ назоратида ишлардилар. “У ёмон одам эмас, – ёзарди Густав, – ва бизга имкон қадар ёрдам беришга интилади. Ҳарқалай, унинг нацист эмаслиги аниқ”.

Урушнинг бориши ўзгариб, мамлакат мағлублик эҳтимоли билан тўқнашганда ва нацистлар режими қандай оқибатларни келтириб чиқаргани аён бўлиб қолганда, халқнинг нацистларга нисбатан ишончи сусайди. 6 июнда иттифоқчи кучлар Францияга

бостириб кирди. Бу вақтда Қизил армия Шарқдан олмонларга хужум қилишни давом эттирарди.

Июль ойида руслар Остландга кириб, Минскни қуршаб олдилар ва илгари Кичик Тростенец жойлашган худудни эгаллаб олишди. Лагерь ўз вазифасини бажариб бўлганидан кейин, 1943 йилда уни ёпиб, йўқ қилиб юборишганди. 22 июлда кўшинлар Шарқий Польша худудидан силжиб бориб, Люблин яқинидаги баҳайбат концентрацион лагерь Майданекни ишғол қилдилар – у иттифоқчилар кўлига тушган йирик концлагерлардан биринчиси эди. Бу лагерни қандай бўлса, шундайлигича: унинг газ камералари, крематорийлари ва уюб ташланган мурдалари билан кўришди. Бу аҳволни кўрганлар далиллари “Правда”дан тортиб “Нью-Йорк таймс” газеталарида пайдо бўлиб, бутун олам бўйлаб тарқалди. Бир рус ҳарбий мухбирининг сўзларига кўра, даҳшат “ҳаддан зиёд катта ва уни охиригача англаб етиш учун тасаввур этиб бўлмас” даражада эди.

Иттифоқчи давлатлар ҳукуматларига босим ўсиб борарди; энди улар лагерлардаги, шу жумладан, Освенцимдаги вазиятни ўзлари тасаввурга келтиргач, қандайдир чоралар кўришлари керак эди. Ёрдамчи лагерь хизматлари билан темирйўл йўлакларига бомба хужуми ўтказиш чақириклари янграрди. Иттифоқчиларнинг ҳарбий-ҳаво кучлари қўмондонлиги бундай вариантни кўриб чиқиб, уни рад этдилар. Уларнинг сўзига кўра, ресурсларни стратегик хужумга ва хужум қилаётган армияларни ҳаводан қўллаб-қувватлаш учун тўлиқ йўналтириш керак эди.

Бироқ айрим лагерлар ишлаб чиқариш мажмуаларига ҳаддан зиёд яқин жойлашганини жуда яхши тушунардилар. Освенцимдаги Буна иттифоқчиларнинг бомба хужумига учраши мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда, ҳаво хужумига қарши мудофаа чораларини кўришга қарор қилинди. Комбинатда бомба хужумидан сақланиш жойлари ташкил этилди, бутун лагерь мажмуаси бўйлаб эса, қоронғилаштириш қоидалари киритилди.

Лагерни махсус пардалар билан таъминлаш Густав Кляйнман зиммасига тушди. У мебел коплашни вақтинча тўхтатиб, қоронғилаштирувчи пардалар тикиш билан машғул бўлди. У тикув цехида бошчилик қилиб, йигирма олти ёш яхудий қизлар – “ҳаммаси итоаткор ва ишдан қочмайдиган меҳнаткаш қизлар”ни ишлатарди. Улар Густавнинг раҳбарлигида ёруғликдан ҳимояловчи пардалар тикишар, Фриц эса уларни осишда эркин ёлланган ишчиларга ёрдамлашарди.

Густавнинг бошлиғи Ганс исми фуқаро бўлиб, у социалист эди ва биргаликда суҳбатлашиб, чой ичиш учун цехга тез-тез кириб турарди. Ганс комбинатдаги бошқа (СС дан доим кўрқиб яшайдиган ва фюрер нима қилаётганини ўзи билади, деган гапга ёпишиб қолган) бошқарувчилардан фарқ қиларди; улар орасида махбуслар билан ҳар қандай алоқалар ҳақида дарҳол яна бир ашаддий гитлерчи бош муҳандисга гап етказадиган ғоявий нацистлар ҳам учрарди.

Кўшни цехдаги изоляция материаллари билан шуғулланувчи поляк аёллар ишхонага нон билан картошка олиб ўтишга муваффақ бўлишар ва уларни парда тикаётган яхудий аёлларга беришарди. Улар озиқ-овқатларни қаердан олишлари жумбоклигича қоларди, ахир, уларнинг егулик улушлари ниҳоятда кам эди. Пардаларни осаётган икки нафар чех ишчиси ҳам чехиялик яхудийлар учун худди Альфред Вохер Фрицга ёрдам қилгандек – Брнодаги дўстларига хатлар элтиб беришар ва лагерга ёғ билан гўшт кўринишида ҳадялар олиб ўтишарди.

Дўстлар ва кариндошлар саховатига қарамасдан, махбуслар сонига нисбатан озиқ-овқат миқдори ниҳоятда кам эди. Ашаддий ортодоксал яхудийлардан ташқари, ҳамма аллақачон диний қонунларга амал қилмай кўйгани боис, ҳар қандай егуликни жон деб истеъмол қилишарди. Айрим Фриц каби махбуслар яхудийларга ғамхўрлик қилмай кўйган Худога ортиқ ишонмай, умуман диндан юз ўгирдилар.

Густавнинг цехидаги Биркенауда бўлган аёллар у ерда содир бўлган ҳодисаларни сўзлаб беришарди. Улар гуруҳига киритиб қўйилган тўрт нафар венгриялик тикувчилар Будапештдан депортация қилинишни тасвирлаб беришарди. Ҳодисалар тўфон тезлигида, Венадагидан анча тезроқ ва шафқатсизроқ ривожланганди. Гарчи венгриялик яхудийлар антисемит ҳукумат зулми остида яшасалар ҳам, Шабатга риоя қилиш ва синагогага боришга ижозат этиларди, шу боис улар Германиядан етиб келган таъқиблар ҳақидаги миш-мишларни ортиқча муболаға қилинган, деб ҳисоблашарди. Лекин кейин нацистлар келгач, улар ҳаммасини ўз кўзлари билан кўришди.

Густав Биркенауда содир бўлган воқеалар ҳақида деярли икки йилдан бери эшитарди, аммо ҳозир у ерда юз бераётган ҳодисалар ваҳшийликнинг энг чегарасиз даражаси бўлиб туюларди. “Ёқилаётган жасадлар сассик иси шаҳаргача етиб борарди”, – деб ёзарди у. Ҳар куни Моновиц ёнидан жануби-шарқдан қаттиқ ёпилган вагонлар ўтарди. “Биз у ерда нималар рўй бераётганини биламиз. Буларнинг ҳаммаси венгер яхудийлари ва бу – йигирманчи асрда содир бўлаётган воқеалар эди”.

* * *

Шуберт Фрицнинг ёрдами билан хона деразасига сўнги пардани илиб қўйди. У хизматчига қандай ишлатишни тушунтирмоқчи бўлди, аммо эплормади. У польшалик этник олмон бўлиб, олмончада гапиролмасди.

Улар Фриц билан ўз асбобларини жойладилар. Шу маҳалда ёнларидан ўтиб бораётган фуқаро ишчилардан бири Шубертнинг жомадончасига бир бўлак нон солиб, Фриц томонга имо қилди. Шуберт нонни сездирмасдан олиб, Фрицнинг асбоблари солинган қутига солиб қўйди. Фриц елкасига тайёр пардалардан бир уюмини ортиб, улар кейинги бинога кетишди. Тил бўйича

мураккабликларга қарамасдан, улар ўзаро яхши чиқишардилар. Шуберт асли Бельско-Бялодан эди, у ерда Густав аср бошларида новвой шогирди бўлиб ишлаганди. Бир бинодан иккинчисига бориш Фрицга ёқарди – у ўзини деярли овоз дея ҳис этарди. Улар ҳар куни Шуберт билан цехга кутилари нон бўлакларига тўлган ҳолда қайтишарди.

Рўйхат бўйича кейингиси КПП эди, у ерда СС капралаи бошчилик қилар, унинг оловранг сочлари ва жаҳли тезлиги туфайли маҳбуслар Сарик тулки (Лис) деган ном қўйиб олишганди. Улар ўтиб кетишаётганда, Лис дарвоза арки остида бекор турган грек яҳудийлари гуруҳига дарғазаб тикилиб турганини Фриц кўриб қолди. ҳозир қандайдир нохушлик рўй беришини сезган Фриц қадамини секинлатди. Лис ғазабига эрк бериб, КПП дан чиқа солиб, грекларнинг ишга қайтишларини талаб қилганча, уларга қичқира бошлади. Улардан ҳеч бири олмончани билмасди; греклар улардан нимани хоҳлаётганини тушунмасдилар. Шунда Лис уларни милтик қўндоғи билан аямасдан ура бошлади.

Фриц бунга чидаб турулмади: у асбоблари солинган кутини ерга қўйиб, Лис билан унинг қурбонлари орасига ташланди.

– Сиз тезроқ КПП га қайтишингиз керак, – деди у кенг очик дарвозани кўрсатиб. – Маҳбуслар қочиб кетишлари мумкин.

Ўз хизмат вазифасини писанд этмаётганини ҳатто яҳудий маҳбус кўрсатган бўлса ҳам, бу аҳвол бошқа эсэсчини дарҳол ўзига келтирган бўларди. Бироқ Лисни эмас. Унинг бўзарган, шишинқираган башараси ғазабдан қизариб кетди.

– Хоҳлаганимни қиламан! – дея қичқирди у.

Шундан кейин тепкининг ўқланган овози чикиб, милтиқнинг оғзи Фрицга қаратилди.

Бу тамом дегани эди; шунча йиллик азоб-уқубатлардан кейин Фриц ҳатто ўзи танимайдиган маҳбуслар туфайли

тасодифий ғазаб жўш урганда, уни ўлдирмоқчи бўлиб туришибди.

Лис тепкини босай деганда, ғалати шовқинни эшитиб, дарҳол етиб келган бош муҳандис герр Эрдман милтиқ стволини четга бурди. Фриц ўша заҳоти ортига ўгирилиб, яқинроқдаги омборга йўналганча тез-тез юриб кетди. У тезроқ жуфтакни ростлаб қолиш зарурлигини яхши тушунарди.

Вазият икки хилда: уни бўйсунмагани учун отиб ташлашлари ёки калтаклаш билан ҳал бўлиши мумкин эди. Бироқ бундай бўлмади; герр Эрдман И.Г. Фарбенга Лиснинг устидан расмий шикоят қилди ва капрални бошқа жойга ўтказишди. Моновиц маҳбуслари уни қайтиб кўришмади.

Эрдманнинг ҳаракатлари кўпинча олмонлар кайфиятини акс эттирарди. Германиядаги вазиятнинг кейинги кескинлашуви нацистлар режимига нисбатан ишончнинг энг сўнгги зарраларини ҳам йўқ қилганди. Мамлакат фуқаролари Германиянинг айби билан энди ҳоллари не кечишидан кўрқишар, Освенцимда ва комбинатда ишлаётганлар кўз ўнгида эса, СС жиноятларининг реал масштаблари секин-аста очилар ва одамлар бунга камроқ кўз юмишарди.

Фриц Буна худуди бўйлаб ёруғлик тўсадиган пардаларни етказганча, эркин юра оларди, шу боис Фредль Вохер билан тез-тез учрашиб турарди. Бир куни у Фрицни Люфт Ваффе ҳаво хужумига қарши батареяларидаги дўстлари билан таништириб қўйди. Уларга анча яхши егуликлар беришар ва аскарлар Фрицга гўшт ҳамда балиқли консервалар, қиём ва сунъий асал бериб юбордилар.

Бундай совғалар кейинги вақт янада қимматлироқ бўлиб қолганди. Германияда озиқ-овқат тақчиллиги бошланди; барча захирадаги ресурслар фронт чизиги ортида жанг қилаётган аскарларга кетарди. Аҳоли ниҳоятда кам овқатланарди, концлагерлардаги маҳбуслар эса деярли ҳеч нима олишмасди.

Мусулмонлар сони доимо ортиб борар, очлик ва касалликлардан ўлганлар сони жуда катта миқдорга етди, янада кўпроқ одамлар кунба-кун газ камераларида ҳалок бўлишарди. Лагерга юборилган озиқ-овқатлар ҳаммага етмасди, албатта, бироқ ҳар қалай, у кимларнингдир тирик қолишига ёрдам берарди. Фриц билан дўстлари ўз улушларини доимо очларга улашардилар.

Фриц озиқ-овқатни жуда катта миқдордаги маҳбуслар билан бўлишишнинг иложи йўқлиги боис, у танлаб озиқ улашаётганидан виждони қаттиқ кийналарди. “Агар егуликни ҳаммага тенг бўлинса, бу қизиқ турган тошга бир томчи сув тушгандек бўлади”.

Фриц юраги ўртаниб, ўта даражада силласи қуриб, ўлаётганлар ўрнига ёшларнинг қорнини тўйғазарди. Унинг баракида ота-оналари газ камераларида ҳалок бўлган 3 нафар ўғил бола бор эди. Улардан бири – Венадаги эски оғайниси Лео Мет бўлиб, у аввал бошда Францияга жўнаб кетиб, нацистлар концлагерига тушмай қолганди, лекин Германия Виша ҳудудини аннексия қилганидан кейин у барибир Освенцимга келиб қолганди. Фриц уларга нон ва шўрвадан иборат ўз улушини, шунингдек, озроқ колбаса ва комбинатдаги одамлардан тушган бошқа озиқ-овқатларни берарди. У ўн олти ёшлик ўсмир чоғида Бухенвальдга тушиб қолганида, лагерь ветеранлари унга шундай ғамхўрлик қилишганди. Бу ўша меҳрибончиликлар учун миннатдорлик деб ҳисобларди.

Густав ҳам ёш ва муҳтож маҳбусларга кўлидан келган яхшилигини қиларди. Бир куни йўқламада у янги исмларни эшитиб қолди, Георг Копловиц деган фамилияга эътибор қаратди. Қачонлардир Густавнинг онаси Копловиц фамилияли яҳудий оиласида ишлаганди, у мазкур оилага илиқ муносабатда бўлган ва то ўлимига қадар 1928 йилгача уларникида қолган. Қизиқиб қолган Густав йигитчани гапга солди, у ростдан ҳам худди ўша оиланинг фарзанди экан. У Биркенаудаги танловда

ёлғиз ўзи омон қолибди. Густав Георгни ўз оталиғига олиб, уни кўшимча овқат билан таъминлади ва госпиталда ёрдамчи қилиб хавфсизроқ иш топиб берди.

Уларнинг ўзaro ёрдам доирасида Освенцим маҳбуслари билан биргаликда ишлаб чиқаришда ишловчи британиялик ҳарбий асирлар ҳам қатнашар эдилар. Улар Е 715 лагерида, Шаталаг VIII-B ишчи бўлинмасида яшардилар. Лагерь СС назоратидаги Аушвиц зонасининг ичида жойлашганига қарамасдан, улар, Вермахт асирлари бўлиб ҳисобланар ва уларни оддий аскарлар кўриқлашарди. Улар доимий равишда Халқаро Қизил Хўч каналларидан гуманитар ёрдам олишар ва уларни Освенцим маҳбуслари билан бўлишардилар, шунингдек, ўзларида яшириб қўйган радио орқали Би-Би-Си эшиттиришларини тутиб, урушнинг бориши ҳақидаги янгиликларни уларга сўзлаб беришарди. Фриц, айниқса, уларнинг шоколад, инглиз чойи, “Нэви Кат” сигаретини ёқтирарди. Британиялик асирлар учун ҳам буларнинг ҳаммаси бебаҳо экани ҳисобга олинса, улар бошқалар билан бўлишишлари анча саҳийлик қилишгани кўринади. Уларни СС нинг маҳбусларга шафқатсиз муносабати лол қолдирар, улар ўз соқчиларига нолиб, шикоят қилишарди. “Британиялик ҳарбийларнинг бизга нисбатан муносабати бутун лагерь бўйича тезда оғизга тушди, – хотирларди Фриц, – ва уларнинг қилган ёрдами биз учун ниҳоятда қимматли эди”.

Бироқ маҳбуслар олган егулик уларни қанчалик кутқармасин, мабодо қўлга тушиб қолгудек бўлсалар, уларни қалтаклаш ёки бир неча кун Ўлим Блокнинг типпа-тик турадиган камерасида оч қолиш кутарди. Бу – миттигина клаустрофобия келтириб чиқарадиган пеналлар бўлиб, у ерда ўтириб бўлмасди. Айниқса, буни СС сержанти Бернхард Ракерс диққат билан кузатарди, у Буна комбинати асирлари ишчи бўлинмаларини ўзининг кичик қироллиги деб ҳисоблар, улар

ҳисобидан киссаларини гўлдирар, аёл ишчиларни зўрлар ва энг шафқатсиз жазолар тайинларди. Фриц ўз асбоблар солинадиган кутисида озик маҳсулотларини яширинча олиб ўтаётганида, доимо у билан тўкнашиб қолиш хавф соларди. Ракерс маҳбусларни бот-бот тинтувдан ўтказар ва ҳар қандай ёт буюмни топиб олса, айбдорни ўша жойдаёқ йигирма беш дарра уриш билан тақдирларди. У ҳеч қандай рапортларни расмийлаштирмас, яширин олиб ўтилган озик-овқатлар эса, тўппа-тўғри унинг хирмонига бориб тушарди.

Фриц билан қолганлар озик-овқат топишнинг бошқа, анча хатарсиз усулларини топишга уринишарди. Шунда икки нафар венгер яҳудийлари қизиқ ғояни: плашч тикиб сотишни таклиф этишди.

Будапештлик ака-ука Йено билан Лачи Берковицлар Густавнинг ёруғликдан тўсувчи пардалар тикадиган цехида ишлайдиган жуда зўр тикувчи эдилар. Бир кунни улар жуда кучли ҳаяжонда Фрицнинг ёнига бориб, ўз жасоратли режалари билан бўлишдилар. Парда тикиладиган анча қалин ва чидамли, бир тарафи сув ўтказмайдиган қора мато эди. Ундан жуда зўр плашч тикса бўлар ва қора бозорда егуликка ёхуд ҳатто нақд пулга эркин ёлланганларга сотиш ҳам мумкин эди.

Фриц ака-укаларга бир муаммо борлигини кўрсатди: мато захираси қаттиқ назоратда тутилар ва қанча сарфлангани тикилган пардалар сони билан таққосланарди. Ҳатто четидан ортган қийқимларни ҳам герр Гансга қайтариб топшириш шарт эди. Йено билан Лачи қўл силтадилар: улар ортиқча мато топишларига ишончлари комил эди. Тажрибали тикувчи матони шундан бичадики, сарфланган мато одатдаги қийқимлар фоизига мос келади. Цехда қанча пардалар тикилаётгани ҳисобга олинса, плашчлар анчагина бўлади. Фриц отаси билан маслаҳатлашганди, у ҳам режани йўлга қўйишга розилик билдирди.

Ака-ука ростдан ҳам материалнинг умумий сарфини оширмасдан кунига тўрттадан олтигача плашчни бича олардилар. Қолган ишчилар цехда пардалар ишлаб чиқариш ортда қолмаслиги учун кучлари борича ҳаракат қилишарди.

Режа энди-энди амалга ошишни бошлаган чоғда, кутилмаган тўсикқа дучор бўлишди. Ака-укалар бир муҳим омилни ҳисобга олишмаганди: уларда тугмалар йўқ эди. Улар сўраб-суриштиришди ва бир парда осувчи эркин ёлланган чех яқин орада уларга Брнодан тугмалар захирасини келтириб беришга ваъда берди. Ечим топилди ва ишлар яна юришиб кетди.

Плашчларни соғишга Фриц жавобгар эди. У ўзларига кўшни изоляция материаллари цехида тикувчи бўлиб ишлайдиган 2 нафар фуқаро, поляк аёл Данута ва Степа билан танишиб олди; улар ўз яшаш жойига тайёр плашчлар олиб ўтиб, бошқа ишчиларга сотишарди. Бир плашч ё бир кило гўшт ёхуд ярим литр шнапс баҳосида бўлиб, кейин уларни бошқа озик-овқатларга айирбошлаш мумкин бўларди.

Жуда зўр тикилган ва қулай плашчлар тезда оммалашиб кетди, бундан СС кўп эркин ёлланганлар бир соатда кийиб олган қора уст кийимга диққатини қаратиш хавфи ортиб борарди. Бироқ кейинроқ уларни олмон муҳандислари ва бошқарувчилари ҳам харид қила бошладилар, бу эса хавфни камайтирди: мазкур обрўли кишилар ўзлари кизиқиб қолишди. Бу вақтда Фриц дўстлари билан ёрдам бера олган маҳбуслар сони анча кўпайди ва улар кўпларнинг ҳаётини асраб қолишни уддаладилар.

КУРАШ ВА ХОИНЛИК

Маҳбуслар ҳаётини саклаб қолиш учун олиб борилаётган барча ишларига қарамасдан, Фриц қаршиликнинг бундан-да ифодалироқ шаклига интиларди. У курашишни хоҳларди ва бунда у ёлғиз эмасди.

СС га қуролланган Қаршилик кўрсатишнинг қуролсиз ва кўллаб-қувватловсиз иложи йўқ эди. Ҳар иккаласини олишнинг ягона усули Бескид ғорларидаги поляк партизанлари билан алоқа ўрнатиш эди. Уларга хабар етказиш унча қийин иш эмасди, аммо доимий муносабатларни йўлга қўйиш учун шахсан учрашиш талаб этиларди.

Партизанларга хабар жўнатишди ва майнинг бошларида Қаршиликнинг юқори раҳбарлари беш кишидан иборат гуруҳни қочиш учун танлади. Биринчиси – бухенвальдлик яҳудий, 34 яшар қассоб Карл Пеллер. Иккинчиси Фриц ёлғондан ўлганидан кейин унга қараб юрган 48-блок бошқони Хаим Гославски бўлиб, у ўша ўлкаларда яшаган ва партизанларга борадиган йўлни топа оладиган ягона одам эди. Яна улар орасида Берлиндан келган яҳудий ҳам бор бўлиб, унинг исмини Фриц билмасди, яна иккиси лагерь ошхонасида ишловчи Женик ва Павел исмли поляклар эди.

Уларнинг тўғарагига Фрицни Гославски жалб этганди; унинг вазифаси қочоқлар учун “Канада” омборидан фуқаролар кийимини топишдан иборат эди.

Тайёргарлик ишлари бораётган вақтда, бир куни эрталаб тонг отмай туриб, ҳали йўқлама бошланмасидан, Гославски Фрицга тахминан нон буханкаси ҳажмида кичикроқ пакет берди.

– Бу Карл Пеллер учун, – деди у секингина ва қоронғиликда ғойиб бўлди.

Фриц пакетни маҳбуслар пойжомаси тагига яшириб, ўртоқлари билан бирга йўқламага борди. Фитначилар тўғарагига

у бевосита киритилмаган эди, бироқ қочиш бугун ё эрта содир бўлишига ақли етганди.

Ўша куни эрталаб ишга келгач, у Буна худудига бориб, Пеллерга пакетни бериш учун баҳона топди. Женек билан Павел комбинатга шўрва – маҳбуслар учун тушлик келтиришди. Фриц Гослински қандайдир баҳона билан уларга ҳамроҳлик қилганига эътибор берди. Энди барча қочоқлар лагерга нисбатан анча камроқ кўрикланадиган комбинат худудида эдилар.

Кейин Фриц ўз иши билан машғул бўлди ва бошқа ҳеч нимани кўрмади. Ўша окшом йўқламада бешала қочоқ – Пеллер, Гославски, Женек, Павел ва берлинлик – йўқ эди. Улар шунчаки комбинатдан чикиб, Фриц топиб келган фуқаролик кийимларини кийиб, ғойиб бўлишди. То СС қочоқларни излаб топгунига қадар, соқчилар назорати остида маҳбуслар майдонда тураверишди.

Соатлар секин чўзиларди. Ярим кеча бўлди, кейин тонг отди, улар эса атрофларини кўлларида қурол тутиб, занжирдай қуршаб олинган кўйи, ҳаммалари тикка туришарди. Нонушта вақти бўлди. Қаторлар аро ҳаяжонли шивирлаш югуриб ўтди: соқчилар нафақат беш қочоқни, балки кеча эрталаб қурилишда Карл Пеллер билан гаплашиб турганини кўрган маҳбусни ҳам излашяпти.

Фрицнинг юраги шувиллаб кетди; агар уни топишса, бу сафар унга бункер кафолатланган – кейин эса, дархол “Қора Девор”. Лекин кўрқайтган бўлишига қарамай, у ич-ичидан қочиш муваффақиятли бўлганидан хурсанд эди.

Ниҳоят, маҳбусларга ишга жўнашларига буйруқ беришди. Улар оч ва ҳолсиз, аммо кўтаринки руҳ билан ишга кетишди. Кунлар кетидан кунлар ўтди. Бироқ миш-мишларга қарамай, ҳеч ким Фрицни Пеллер билан гаплашган сирли нотаниш сифатида кўрсатмади. Уч ҳафта қочоқлар ҳақида ҳеч қандай хабар

бўлмади... Кейин эса, мутлако кутилмаганда, тўсатдан ҳалокат рўй берди.

Иккала поляк Женек билан Павел ҳамда берлинлик маҳбусни уриб, дабдала қилинган ҳолда лагерга қайтариб келишди. Қаршилиқ раҳбарияти уларни Краков полицияси қўлга олганини билиб олди. Бу ғалати эди – Краков Бескид тоғларидан қарши йўналишда, жуда узоқда жойлашганди. Гославски билан Пеллер қаерда эдилар? Улар партизанларга етиб олишни уддалаганмиканлар?

Ўша куни кечки йўқламада учала қайтарилган қочокни курсига боғлаб, калтаклашди. Шу билан, қанчалик ажабланарли бўлмасин, жазо чекланди. Бир муддатдан сўнг, лагердан поляклар гуруҳини Бухенвальдга жўнатишганда, уларни ҳам бирга олиб келишди. Берлинлик яҳудий Моновицда қолди.

Шунда ҳаммаси аён бўлди. То поляклар лагердалигида сўзлаб беришдан жуда кўрққан берлинлик яҳудий дўстига қочишдан кейин нималар содир бўлганини гапириб берибди. Ҳамма гап Фриц Гославскидан Карл Пеллерга олиб бориб берган пакетда экан. Унда “Канада” омборидан ўғирланган пул ва заргарлик буюмлари бор бўлиб, уларни партизанлар кўмаги учун тўлаш режалаштирилганди. Учрашув тайинланганди, бироқ Гославски билан Пеллер унга боролмадилар; биринчи тундаёқ Женек билан Павел уларнинг иккаласини ҳам ўлдириб, пакетга эга бўлишди. Берлинлик шунчалар кўрқиб кетганидан, аралашмай қўя қолди.

Ўлжани олиб, қочиб кетиш ўрнига, улар учаласи партизанлар билан учрашувга боришга аҳд қилишди. Улар ҳақиқатан ҳам қочокларни кутишарди, бироқ норози бўлишди – уларга беш киши келади, дейишганди, яна иккитаси қани? Женек билан Павел ўзларини ҳеч нимани билмасликка солишибди,

бирок партизанлар уларга ишонмабдилар. Уларни уч ҳафта ўз жойларида яшириб қўйишибди, лекин Гославски билан Пеллер пайдо бўлишмаганлари боис, келишувдан воз кечишибди. Қочоқларни Краковга олиб бориб, ўша ерга ташлаб кетибдилар. Улар ҳеч қандай таниш-билишсиз полиция қўлга олмагунча кўчаларда санғиб юришибди.

Берлинликнинг гаплари лагеръ бўйича бошликка етиб бориб, у эса СС маъмуриятига хабар қилибди.

Бир неча ҳафта ўтгач, Женек билан Павел яна Моновицда пайдо бўлишди – уларни СС фармойишига кўра, Бухенвальддан қайтариб келишди. Майдонда дорлар куриб, маҳбусларга сафланишни буюришди.

Майдонга етиб борган Фриц билан ўртоқлари дор ёнида автомат ушлаган СС соқчиларини кўришди. Маҳбусларни сафга тизгач, жимжитлик ҳукм сурган пайтда минбарга комендант Шварц билан лейтенант Шёттль кўтарилдилар. Овоз кучайтиргичда буйрук янгради:

– Бош кийимлар ечилсин!

Фриц ва саккиз минг бошқа маҳбус шапкаларини ечиб, кўлтиқ тагига қистиришди. Фриц кўз кири билан икки полякни майдонга қандай олиб келишганини кўрди. Шёттль микрофонда ҳукмни ўқиди: ҳар иккисини қочишгани ва қотиллик қилишгани учун ўлим жазоси кутарди.

Дор ёнига аввал Женекни, кейин Павелни олиб боришди. Ҳукм қилинганлар бўйнига ингичка симдан ҳалқа ўтказиб, кейин тўсатдан оёқларидан уриб юборишди ва улар секин-аста кучини йўқотиб, типирчилаб қолишди. Бир неча дақиқадан кейин жонсиз таналар осилиб қолди. Комендант маҳбусларга сабоқ бериб бўлгач, сафни тарқатиб юборди.

Мазкур халокатли муваффақиятсизлик Моновицдаги Қаршилиқни йўққа чиқарди. У нафақат Гославски билан Пеллердан айрилди, балки поляклар билан германияликлар орасидаги эски гина-кудурат ва ишончсизликни яна ташқарига калкитиб чиқарди.

Бундан ташқари, СС ўзининг гумонсирашлари билан кўриқчилик чораларини янада кучайтирди. Қочишдан кўп ўтмай, янги фитна аниқланди, бу сафар том тузатиш командасида бўлган эмиш. Гумонланганларни гестапо бункерига олиб бориб, даҳшатли қийноқларга солдилар. Комендант Шварц буйруғига биноан, учаласини худди ўша энг кўркитувчи тадбирни тақрорлаб осишди. Бунинг ортидан яна бир неча осишлар давом этди.

Фриц учун ўша кунлар Освенцимдаги энг зулматли даврлардан эди. Бироқ бундан-да ёмони уни олдинда кутарди.

20 август якшанба куни кечга яқин очиқ зангори осмондан илк бомбалар ёғилиб тушди. Американинг 127-бомбардирчилари Италиядаги базадан ҳавога кўтарилганча, Освенцимдан 5 чақирим баландликда ҳар бирида чорак тонна металл билан портловчидан иборат 1336 та бомба ташлашди. Улар Буна комбинати маркази ва шарқий қисмида портладилар. СС чилар бомбадан сақланиш жойларида яширингунларича, маҳбуслар кулоқни батанг қилган шовқин ва уларни ерга отиб юборган портлаш тўлқинлари орасида ким қандай эпласа, шундай тарзда ўзини кутқаришига тўғри келди. Ҳаво хужумига қарши батареялар жавоб ўти очишарди. Комбинатда ишловчи асирлар ўзларини ерга ташлаганча, ич-ичларидан хурсанд бўлишарди. “Ўша бомба хужуми биз учун ҳақиқий бахтиёр кун бўлганди”, дея эсларди улардан бири. – “Биз ҳақимизда энди ҳамма биледи ва бизни озод этиш учун тайёрланишяпти, деб ўйлаган эдик”. Яна бошқаси шундай дерди: “Биз ростдан ҳам бомба хужумидан

хурсанд бўлган эдик... Биз барча хўрланишлардан кейин, уларга жавоб қайтара олмаган олмонларнинг ўлишини кўришни жуда хоҳлар эдик, шунда тинчроқ ухлардик”.

Бомбалар комбинат ҳудудида ва унинг атрофида тутун чиқиб ётган воронкаларни қолдирдилар. Кўплари ҳеч қандай зарар келтирмади, бироқ синтетик мойлар ва алюминий ишлаб чиқарадиган завод биоларининг бир қисми, шунингдек, кўп сонли омборлар, устахоналар ва маъмурий қурилмалар яксон қилинганди. Бир неча тасодифий бомбалар комбинат атрофидаги лагерларга, шу жумладан, Моновицга тушганди. Натижада 75 нафар маҳбус ҳалок бўлди, 150 дан ортиқ киши яраланди.

Кўпчилик яҳудий маҳбуслар эсэчиларнинг қўркувларини кузатиб, ҳузурланишарди, лекин бошқалар ўзгача фикр билдиришди. Моновицга февраль ойида келтирилган ёш итальян йигит Примо Леви бомба ҳужуми эсэчиларни янада бешафқат қилиб, Буно комбинатидаги герман эркин ёлланганлар билан бирлашишга мажбур қилади, деб ҳисобларди. Бундан ташқари, ҳужумдан лагерга озиқ-овқат ва сув етказиш йўллари шикастланди.

Қаршилик иштирокчиларининг ҳафсаласи пир бўлди. Бомбардирчиларнинг пайдо бўлиши иттифоқчилар самолётларидан аскар-парашютчилар билан қурол ташлашлари мумкин, деган миш-мишлар чиқишига сабаб бўлди. Лекин, Америка ҳарбий-ҳаво кучлари яна лагерь узра баландликда учиб ўтсалар ҳам, на парашютчилар, на бомбалар тушди; улар И.Г. Фарбен ҳудуди ва Освенцим мажмуини батафсил сувратга туширганча, текширув ишларини олиб боришарди.

Қаршиликнинг анча кўпроқ иштирокчиларини Шарқдан ҳужум қилиб келаётган Қизил Армия кўпроқ ташвишлантирарди. Барча фикрлар ва гап-сўзлар фақат шу ҳақда

бўларди. У яқинлашганда маҳбусларни озод этишларидан аввал улардан кутулиш учун СС бутун лагерни оммавий тарзда йўкота бошлашдан кўркишга уларда барча асослар бор эди. Майданекда айнан шундай қилинган эди.

Қочишга уринишлар давом этарди. Октябрь ойида тўрт нафар маҳбус худудда ишлаётганда, соқчига хужум қилиб, унинг милтигини тортиб олиб синдиришди, кейин эса қочиб кетишди. Яна биттаси эсэсчининг ўғирланган униформасини кийиб олиб, лагерь дарвозасидан чиқиб кетди. Нацистлар уни ушлаб олишидан олдин у Венагача етиб олишга муваффақ бўлди – у гестапо билан отишмада ҳалок бўлди.

Бундай ходисалар илҳомлантирарди. Бироқ яхудийлар Қаршилиги, жумладан, Фриц ҳам каттароғига интиларди – энди поляклар билан муносабатлар мураккаблашган чоғда, партизанлар билан алоқага чиқиш имкони йўқ эди. Бунинг ўрнига, улар Қизил армия билан алоқа ўрнатишга уриниб кўришга қарор қилишди, бунинг учун эса, Моновицда алоҳида бўлинмада ушлаб турилган рус ҳарбий асирлари билан танишиб олиш талаб этиларди. Улар билан Қаршилиқ аъзоларига таниш рус яхудийлари орқали алоқа ўрнатишга уриндилар. Бу осон эмасди, чунки ҳарбий асирлар орасида ашаддий коммунистлар ёки яхудийлар йўқ эди – уларни ушлаб олишлари билан дарҳол отиб ташлашарди; шу боис кураш учун умумий замин йўқ эди. Шундай бўлса-да, Фриц билан қолганлар уринишларни тўхтатишмасди. Ниҳоят “янги оқсуяклар”дан бири руслар гуруҳи билан бирга қочишга муваффақ бўлди. Ҳамма хавотирланганча, кейин нима бўлишини кутарди. Лекин ҳеч нима содир бўлмади ва улар енгил нафас олишди: афтидан, қочоқларни ушлай олишмаган.

Қаршилиқ ҳаракатида, гарчи жуда нимжон бўлса ҳам, умид пайдо бўлганди. Фриц йиғилишларда ўтириб, сабрсизликдан

азобланарди. Унинг барча фикру хаёли Қаршилиқ тўғрисида бўларди, қачон финал жанг бошланади; руслар ёрдамига умидвор бўлиш бемаъни ва ўзини окламайдигандек туюларди. “Агар ўлдира бошласалар, жилла курси, иложи борича, ўзи билан кўпроқ эсэсчиларни олиб кетиш керак”, – дея ўйларди у. Фриц ушбу фикрларни миясида яна ва яна айлантлар, бироқ уларни амалга ошириш режасини ҳозирча сир тутарди.

* * *

Сентябрь ойида америкалик бомба ташловчилар қайтиб келди, бу сафар Бунада мой ишлаб чиқариш заводига ҳужум қилишди. Айримлар ўз курсларидан адашиб, Освенцим I га бомбалар ташлашди, бахтларига, зарбалар СС казармалари устига тушди; яна бири тикув устахонасига тушиб қирқ нафар маҳбус жонини олиб кетди. Бир нечта бомбалар Биркенауга тушиб, крематорийлар олдидаги темирўл тармоғига шикаст етказиб, ўттизга яқин эркин ёлланганларни ўлдирди. Мой заводи деярли шикастланмади, лекин бомбадан сақлаш жойига боришдан маҳрум уч юзга яқин маҳбус яраланди.

Айримлар бундай таваққалга хурсанд бўлиб боришарди. Газ камералари учун танлов энди ҳар ҳафтада ўтказилар ва баъзан Моновицдан бирйўла икки минг кишини олиб кетишарди. Америка бомба ҳужумлари тез орада озодлик келтирадигандек туюларди. Эҳтимол, энди озгина қолгандир? “Янги қиш яқинлашмоқда – биз учун у олтинчиси”, – деб ёзарди Густав биринчи аёзлар бошланганида. “Лекин биз аввалгидек шу ердამиз ва аввалгидек ҳаммамиз ўшалармиз”.

Озодликдаги янгиликлар русларнинг Краков остида тўхтаганлари ҳақида хабар берарди. “Бизнинг лагерларда бўлишимиз яқин орада ниҳоясига етади, деб ҳисоблашда давом этаман”. Бироқ яна қанча кутиш мумкин?

* * *

– Менга тўппонга топиб келишингни хоҳлайман.

Фредль Вохер қотиб қолди. Улар энди Фриц билан кун давомида тез-тез кўришиб қолишарди. Одатда, Вохер ўртоғига озик-овқатлар ёки баъзан Венада бўлганида, хатлар ва жўнатмалар етказиб турарди.

– Нимани топиб бераман?

– Тўппонча. Мен учун шуни қила оласанми?

Вохер саросимага тушиб қолди, бироқ нима учун деб сўрамади: у билишни истамасди.

– Ўйлаб кўриш керак, – деб жавоб берди у, ички қаршилигини енгиб ўтаркан. – Бу хатарли.

– Сен менга шунча нарса олиб келдинг-ку, ахир, – деди Фриц. – Бу аввалгилардан кўра хатарлироқ эмас.

У Вохерни ишонтира олмади. Мукофотларга эга олмон аскарари яширинча яҳудий-маҳбусни қурол билан таъминлайдими? Бу шунчаки хатарли эмас, ақлсиз иш эди.

Дўстининг қаршилик билдиришига қарамасдан, Фриц ўзиникини маъқулларди. Агар Освенцимда яқуний жанг бошланса – ҳаммаси эса шунга бораётганга ўхшайди, – у, ҳеч бўлмаганда, ўзи ва отасини ҳимоя қилиш имконига эга бўлиши керак. Агар уларда етарлича тўппончалар бўлса, у ҳолда улар, ҳойнаҳой, бутун Қаршилик аъзоларини ҳам қуроллантира оладилар.

Бир неча кун ўтгач, улар комбинатдаги хилват бурчакда яна учрашдилар. Вохер хурсанд эди.

– Уни топдингми? – қизишиб хитоб қилди Фриц.

– Йўқ, менда яхшироқ ғоя бор. Биз биргаликда, сен билан мен қочишимиз керак.

Фрицнинг руҳи тушиб кетди, лекин у эътироз билдиришга улгурмасидан, Вохер ўз режасини шошилиб баён этди. У ҳаммасини ўйлаб қўйганди. Лагерь худудидан ташқарига чиккач, улар жануби-ғарбга, Австрия Тироль тоғларига қараб боришади. Бавариялик Вохер у жойларни яхши билар ва маҳаллий фермерлардан биронтасининг уйида уларга ишончли жой топишига амин эди. Тироль тўғри икки иттифокчи фронт оралиғида жойлашганди: америкалик ва британиялик қўшинлар Шимолий Италиядан, Поттоннинг учинчи армияси эса, ғарбдан Рейн томонга ҳаракатланарди. Жуда тез орада улар Тиролда учрашишлари керак эди, шунда Фриц билан Фредль озод бўлишарди.

– Бу шу ерда қолиб, тирик қолишни умид қилиб кутишдан кўра анча яхшироқ, – дерди Вохер.

У Шарқий фронтдаги ҳарбий даҳшатларни ҳали унутмаган ва Қизил армия шафқатсизликда СС дан сира қолишмаслигини биларди.

Фрицга ўртоғининг қатъий ишончи таъсир қилди, аммо маҳбус бош чайқади.

- Бу ҳатто муҳокама ҳам қилинмайди.
- Нима учун?
- Отамни ёлғиз қолдириб кетолмайман.
- Унда биз билан бирга олиб кетайлик.
- У шунча йўлни пиёда юриб ўтиш учун анча қариб қолди.

Аслида Фриц бунга умуман ишонмасди. Бинобарин, ҳатто отасида қочиш учун етарлича кучи бўлганида ҳам, у барибир

кочиб кетишга қарор қилолмасди: лагерда ҳаддан зиёд кўп одамлар унга боғланиб қолишган. Ва Густав ҳам уларга ҳеч қачон хиёнат қилмасди. Яна бир тўсиқ мавжуд эди: агар Фриц отасини қолдириб, кочиб кетса, унинг зиммасига назоратчи сифатида жавобгарлик юкланарди.

– Бунинг имкони йўқ, – такрорлади Фриц. – Лекин менга тўппонча керак. Менга уни топиб берасанми?

Олмон ниҳоят мағлуб бўлди.

– Пул топиш керак, – деди у. – Рейхсмаркалар эмас – Америка доллари ёки швейцария франклари керак.

* * *

Фриц биринчи бўлиб пул сўраб мурожаат қилган одам “Канада” омборларида ишлайдиган Густль Таубер бўлди. Бу кўрқинчли ердаги токчалар қаторини пальто ва плашчлар, шимлар, свитер ва кўйлақлар уюмлари эгаллаганди, ботинкалар, яна бошқа кўп нарсалар аралаш-қуралаш бўлиб, Густав ва Франц, Шломо ва Пауль, Фрида, Эммануэль, Отто, Хаим, Хелен, Мими, Карл, Курт сингари турли исмлар, Раухмат, Кляйн, Ребсток, Аскиев, Розенберг, Абрахам, Херцог, Энгель фамилиялари ва қайта-қайта Исроил ёки Сара деб ёзилган жомадонлар қалашиб ётарди.

Айримлари устида Вена, Гамбург, Берлиндаги манзиллар ёки шунчаки рақам, баъзиларида туғилган саналар ёзилганди. Илгаклар ва жавонлар орасидаги йўлақлар уларнинг тер ва атир, нафталин ҳамда тери, моғор ислари билан тўлганди.

Густль Таубер эски бухенвальдлик бўлиб, Фрицнинг отаси қатори ёшда эди; у Силезиядан келган яхудий, Германия империяси гуллаб-яшнаган кунларда туғилган эди. У Фрицга

сира ёкмасди; Таубер ўз ватандош махбуслари билан ҳеч қандай бирдамлик ҳисларини туймайдиган ва улар учун сира ҳам ўзини хатарга қўймайдиган кам сонли одамлардан бири эди. Бирок бу ишда у Фрицга фойдали бўлиши мумкин эди. Фриц аввал ҳам Густль билан ишга оид муносабатларда бўлган, Траубер махбуснинг бонус купонларини айирбошлаб, уларни арокқа ва (“янги оқсуяк” сифатида) фоҳишахонага бориш учун ишлатганди. Фриц кийимларда кўпинча пул топилишини ва Таубер кўзига кўринган ҳамма нарсани ўзлаштириб олишини биларди. Балки у бирон нималарни қайгадир яширгандир? Чол бош чайқади. Фриц сўрайверди, бирок Таубер сира кўнмади; у Фрицнинг Қаршилиқ билан боғланганлигини билар ва ўзининг имтиёзли лавозимини хатарга қўйиб, таваккал қилишни хоҳламасди. Фриц ундан нафратланиб кетди; Таубер фоҳишахонага бориш ёки бир шиша арок учун ҳар қандай хатарли таваккалчиликка киришаварарди.

Буюм омборидан Фриц бош ювиниш хонасига йўл олди. Янги келганларни у ерга дезинфекция қилиш ва соч қиришга юборилар, “канада”лик титкиловчи гуруҳдан яшириб қолишга муваффақ бўлинган пул ва қимматбаҳо нарсалар душга тушганда тортиб олинарди. Душхона бўйича бошлиқ яна бир эски бухенвальдлик Берлиндан келган Давид Плауг Траубердан фарқли тарзда ишончли дўст эди. Гарчи ювиниш хонасида тортиб олинган қимматбаҳо буюмларни лагерь назоратчиси Эмиль Воргулга топшириш керак бўлса ҳам, Плаут уларнинг бир қисмини ўзи учун яшириб қўйган бўлиши мумкин, деб гумон қиларди Фриц. У унга Воргулни сотиб олиш учун арокқа пул кераклигини, эски ўртоқларидан бирини енгилроқ ишга ўтказиш учун ваъда қилганини айтиб қармоқ ташлади. Айёрлик иш берди. Плаут ўз махфий жойига бориб унча катта бўлмаган америка доллари ўрами билан қайтди.

Эртасига Фриц Фредль Вохер билан учрашиб, унга пулни берди. Бир неча хавотирли кутиш кунлари ўтди. Бир куни эрталаб Вохер кувонч ва кўркув аралашган ифода билан учрашувга келди. У шинели остидан ҳарбий “Люгер” тўппончасини чиқарди. Вохер уни қаердан олганини айтмади, бироқ Фриц тўппончани ҳаво хужумига қарши Люфтваффе батареясидаги дўстларидан бири сотганига ақли етди. У Фрицга уни қандай ишлатиш кераклигини кўрсатиб, тушунтириб берди. Тўппончага бир неча ўқдонлар кўшиб берилганди. Фриц уни ҳаяжон ва ҳайрат билан ушлаб кўрди.

Энди қуролни лагерга қандай олиб кириш янги муаммоси пайдо бўлди. Егуликларни яширинча олиб ўтиш – бир иш, аммо ўқотар қурол бошқа оқибатларни келтириб чиқарарди. Фриц “Люгер”ни оёғига боғлаб, ўқларни киссаларига жойлаштирди. Ўша оқшом у лагерга базўр нафас олганча кирди. Фриц йўқламадан кейин тўппа-тўғри госпитальга бориб Стефан Хейманни излаб топди. Уни ўзининг изидан келишга ундаб, дўстини бир уюм ифлос чойшаблар ортига олиб ўтди ва “люгер”ни кўрсатди.

Стефан даҳшатга тушди:

– Сен, нима, ақлдан оздингми? Ҳозироқ ундан халос бўл! Агар сени бу билан ушлаб олсалар, шунчаки халок бўлиб кетмайсан – бутун бизнинг операциямизни хатарга қўясан!

Фриц хафа бўлиб кетди.

– Мени ўзинг шундай қилдинг, – жавоб берди у ўзини ҳақоратлангандек сезиб. – Сен доимо ўз ҳаётинг учун курашиш керак, деб ўргатгансан.

Стефан бу гапга жавоб топиб беролмади. Кейинги бир неча кун улар жуда кўп гаплашишди; Фриц ўз фикр-ўйларини

тушунтириб берди – яқин орада қакшатқич жанг бўлиши мумкинлиги, руслар ўз шафқатсизликлари билан шуҳрат қозонгани, СС махбусларини йўқ қила бошлашларини айтиб, секин-аста Стефанни ишонтиришга уринди.

– Агар пул топсак, яна қурол келтириб, ғамлаб қўйишимиз мумкинлигига ишончим комил, – деди у.

Стефан ҳаммасини яхшилаб ўйлади.

– Майли, – дея рози бўлди у ниҳоят. – Қўлимдан келган ишни қиламан, фақат буни яхшилаб ташкил қилиш керак. Сен эса, бошқа якка ўзинг ишламаслигинг керак.

У икки юз доллар топишга муваффақ бўлди ва Фриц уни Фредль Вохерга олиб бориб берди. Яна кутиш даври келди. Кейин эса Вохер Фрицни комбинатнинг хилват бурчагига етаклаб унга яшириб қўйилган қуролларни кўрсатди: яна бир “люгер” билан иккита тўппонча-пулемёт МР-40 – бу модель олмон аскарлари томонидан кенг қўлланиларди. Ҳар учала қуролнинг бир нечтадан ўқлари ҳам бор эди.

Уларни лагерь ичига олиб кириш мураккаб масала бўлди. Фриц ҳаммасини яхшилаб режалаштириб қўйди; бир неча марта боришга тўғри келиши аён эди. Махбусларга шўрва олиб келинадиган баҳайбат канистралардан бирини қўлга киритиб, унга иккинчи таглик ясади ва ўқларни ўша ерга жойлади. Люгерни яна оёғига боғлади, бироқ тўппонча-пулемётларни бундай боғлашнинг иложи бўлмади. Вохердан уларни қандай ишлатишни ўрганиб олгач, биттасини қисмларга бўлди ва камзули остидан белига боғлаб олди.

Қиш келиб, тунлар узайган, шу боис смена тугаганида қоронги бўлар ва соқчилардан биронтаси Фрицнинг одатдагидан кўра йирикроқ кўринишига аҳамият бермаса керак. Шундай

бўлса-да, унинг томирлари ости титрар ва йўклама вақтида узок муддат кўшимча юк билан типпа-тик туриш ҳам осон эмас эди.

Йўклама тугаши билан Фриц госпиталь кирхонаси томон тез-тез юриб кетди. У ерда уни Юл Мейхнер кутарди. Фриц эгнидаги йўл-йўл пойжомасини дархол ечиб, тўппонча-пулемёт қисмларини жойига кўйгач, куролни яшириб қўйиши учун Юлга берди. Хавфсизлик нуктаи назаридан каерга яширишларини айтишмади – ахир инсон ҳатто қийноқ остида ҳам, ўзи билмайдиган сирни ошкор эта олмайди-ку. Кейинги бир неча кун давомида ҳар уччала курол-ўқлар лагерга келтирилмағунига қадар, у шундай хатарли операцияни такрорлади. Фриц ўзидан мамнун эди: “Люгер”ни олиб кирди, Стефанни қайта ишонтира олди, унинг кўмагига таянди. Унинг ёрдамисиз Қаршилик эпполмаган бўларди. Энди мабодо бу ерда ҳам Майданекдаги аҳвол такрорлана бошласа, улар ўзлари билан анчагина СС аскарларини олиб кета олишади.

* * *

Декабрь ойида Густавнинг тикув цехи коронғилаштирадиган пардалар билан параллел равишда плашчлар тикишни давом эттирарди. Қаршилик ҳаракатида тўғридан-тўғри иштирок этмаган Густав ўғли қандай хавфли ишга аралашиб қолганидан буткул беҳабар эди. У Вохер яна Венага жўнаб кетадиган Рождествони сабрсизлик билан кутарди. Бир куни душанбада, цех одатий тартибда ишлаб, тикув машиналари бир маромда тариллаётганида, тўсатдан ҳаво тревогаси сиренаси шовқини эшитилиб қолди. Бир сония ичида эшиклар тарақлади, қадамлар товушлари, бақириқ-чақириқлар янгради: Эсэсчилар билан эркин ёлланганлар бомбадан яширинадиган жойларга югуришарди. Густавнинг қўлида ишлайдиганлар бошлиққа қараб туришарди. У ўзларига

хавфсизроқ бўлиб кўринган жойларга бориб яширинишларига ижозат берди. Густавнинг ўзи жойида қолди. мабодо бомба якинроққа тушса, яширинган жой ҳам ёрдам бермасди.

Кўркув ичра сўнгги одим товушлари узоқроққа кетиб, пасайиб қолгач, бомба ташловчи самолётлар шовқини билан ҳаво ҳужумига қарши тўплар гумбурлаши тобора кучли наъра торта бошлади. Кейин дастлабки бомбалар портлашидан ер ларзага келди. Густав ерга ётиб олди; у кўркмасди – у кўп ойларни окопларда бомбалар ҳужуми остида ўтказган ва улар ё тугаши ёки уни асфаласофилинга жўнатгунига қадар ўтириб, кутишга ўрганганди. Ваҳимага тушиш бефойда ва хатарли эди. У фақат қоронғилаштирувчи пардаларни осийш учун қайгадир кетган Фрицдан хавотир оларди. Густав ўғли иморатлардан бирортаси ортида ўзи учун хилват жой топиб яширинганини биларди. Бомба ҳужумчилари сунъий мойлар заводини яна мўлжалга олиб, афтидан, бутунлай бошқа жойларга тушаётганга ўхшарди; портлашлар гоҳ узоқда, гоҳ кўркитадиган даражада яқинда янграрди. Тўсатдан Густав тагидаги пол жуда кучли портлаш тўлкинидан силкиниб кетди. Деразалар ойналари синиб, терилган тошлар тўкилди. Густав қўллари билан бошини беркитиб, ўтириб олди. Ернинг зириллаши аста-секин тўхтади, ҳаво қалин чангга бурканди, кейин Густавга узоқдан сукунатни бузган қичқириқ ва фарёдлар, узоқлашаётган самолётлар шовқини эшитила бошлади. Тревога тугади.

Густав ўрнидан туриб, вайрон бўлган устахонага кўз югуртирди: тикув машиналари сочилиб ётар, ерда курсилар бетартиб ағдарилган, ҳар ерни чанг билан синган ойна парчалари қоплаганди. У билан хонада қолган эркак ва аёллар ҳам ўрниларидан туриб, йўталишар, ҳамда кўзларини артишарди.

Улардан ҳеч ким яраланмаганига ишонч ҳосил қилгач, Густав Фрицни излашга тушди. У кўчага олов ва тутунга чикди.

Бир неча курилмалар вайрон бўлган, махбуслар мурдалари ерда ва бузилган вайроналарда ётарди. Ярадорларга уларнинг ўртоқлари ёрдам беришарди.

Фриц ҳеч қасрда кўринмасди. Густав тутун орасидан ўтиб, ўғлининг яширинган жойига йўналганча, олдинга қараб шошилди. Бурчакдан бурилгач, у ердаги девор ўрнида бир уюм чиқинди ҳамда эгилиб ётган метални кўрди. Густав ҳайратланганича ундан кўз уза олмай қолганди. Кейин ортига ўгирилмай, кулфатдан кўзи кўрмай қолиб, орқага тисарила бошлади. Унинг Фрици – отасининг фахри ва қувончи, унинг жонажон, меҳрибон, садокатли ўғли ҳалок бўлди.

Эсэсчилар ва эркин ёлланганлар бомбадан яширинган жойлардан чиқиб келишарди. Улардан ҳеч бири ўз жойида қолмаганди. Густав соқчилар тартибни тиклашга қандай уринишаётганини кузатганча, бир лаҳза туриб қолди. У энди кайрилиб, кетишга чоғланаётганида, тутун орасидан ўзи томон юриб келаётган йўл-йўл пойжомодаги икки шарпа кўринди; улардан бирининг қўлида асбоблар солинган катта кути бўлиб, у таниш юриши билан ҳаракатланарди. Густав кўзларига ишонмасди. У олдинга югуриб бориб, Фрицни маҳкам бағрига босди.

– Ўғлим, менинг Фрицим, тирикмисан, – дея ҳикиллаб, йигитчанинг ҳайратланган юзларидан ўпиб ва уни қучоқлаганча қайта-қайта такрорларди: хайрият, тирик экансан! Болагинам! Ахир, бу мўъжиза!

Густав Фрицнинг қўлидан ушлаб, унинг тутун бурксаётган, вайрон бўлган яширинадиган ерига етаклади.

– Бу мўъжиза! – такрорлашда давом этарди у. Шунча вақт уларнинг омон қолишига ёрдам берган отасининг омадга ишончи яна ўзини оқлаганди.

* * *

Буна комбинатига кейинги ҳаво ҳужуми 26 декабрь, Совғалар кунида содир бўлди. Америкаликлар комбинатни ўзларининг биринчи навбатдаги мўлжали қилиб олишди ва уни ер юзидан буткул йўқотишга аҳд қилишди. Бироқ ҳар сафар улар атиги бир жуфт корпусни йўқ қилиб, бир неча нацистга тегиниш ва юзларча маҳбусларни ўлдириш ёки яралаш, озгина унумдорликни пасайтиришни уддалардилар, холос. Асирларни синганларни йиғиштиришга, биноларни тузатиш ва тиклашга мажбур қилишарди. Улар ишларнинг бир қисмини атайлаб ташлаб қўйиб, иложи борича секин, имиллаб ишлашардики, шу туфайли улар билан америкаликларнинг биргаликдаги ҳаракатлари билан Буна комбинати ҳеч қачон ҳеч қандай резина чиқармади, унинг колган ишлиб чиқаришлари тўла қувватга кирмадилар ҳам.

1945 йил 2 январда Фредль Вохер Венадан Олли Стейскал ва Карл Новачекдан мактублар билан жўнатмалар олиб қайтди. “Уйда ҳали меҳрибон дўстларимиз борлигидан жуда хурсанд эдик”, – деб ёзганди Густав ўз кундалигида.

Бу вақт ичида Фредль Вохер уларга меҳрибон дўст бўлиб қолди. у ўз садокатини сон-саноксиз марта турли йўллар билан тасдиқларди. Қизил армия энди Краков яқинида турар ва Фриц руслар Освенцимга келмаслари ва у ерда нималар содир бўлаётганини билмасларидан бурун уни бу ердан кетиб, яширинишга ундарди.

Вохер бунга ҳеч қандай эҳтиёж кўрмасди.

– Менинг виждоним тоза, – дерди у. – Ҳатто ундан-да тозарок. Мен шунчаки фуқаро шахс бўлсам, ишчиман; мен билан ҳеч нима содир бўлмайди.

Фриц бунга ишонмасди. У Вохерга русларнинг барча олмонларга нисбатан нафрати борлигини эслатарди. Вохер

фронлда хизмат қилгандан кейин буни ўзи ҳам яхши биларди. Бундан ташқари, Освенцимда минглаб рус маҳбуслари бор бўлиб, улар имкон бўлиши биланоқ интиқом олишга тайёр эдилар. Агар қасос олиш тўлқини лагерни босса, у ўзини қутқаролмайди. Бироқ Фредль ўз фикрида катъий турарди – у аввал ҳеч қачон қочиб қутилмаган ва ҳозир ҳам бундай қилмоқчи эмасди.

Фрицга бугунми-эртами, ҳаммаси тугаши аён эди. Улар мана икки ойдан буён тайёргарлик кўришарди; у туфайли Қаршилиқда энди қурол бор эди. Шу билан баробар Фриц отаси билан ўзининг қочиш ғамини еб, шахсий чораларини ҳам кўриб қўйди. Тирольга қочиш фикридан қайтиб, у қуролли қўзғолон ҳам вариант эмаслигига рози бўлишга мажбур эди. Фрицнинг ташаббусига кўра, улар сочлари меъёрий узунликкача ўсиши учун бир неча ҳафтадан бери бошларини қирдиришдан ўзларини обқочиб юришди. Йўқламалар – маҳбуслар СС қаршисида шапкаларини ечадиган ягона тадбир бўлиб, – қишки ойларда доимо қоронғида ўтарди. Фриц душхонадаги Давид Плауддан фуқаролар кийимини топиб келиб, уни лагерь худудидаги устахонада яшириб қўйди. У ердаги шимлар ва пиджаклар отаси билан унга ва бир неча яқин дўстларига етарди.

12 январда Қизил армия Польшада узок қутилган ҳужумни бошлади. Бу уч армиянинг икки ярим миллион одам иштирокидаги жуда катта ҳужуми Фатерлянд ерларига ҳайдаши керак эди. Вермахт билан Ваффен СС аскарлари сони тўрт баробар кам эди. Афсуски, Краков яқинида фронт чизиги бошқа жойларга нисбатан секинроқ силжирди. Освенцимдаги асирлар ҳар куни узокдаги рус тўплари гумбурлашини эшитардилар ва бу уларга озод этилишларигача бўлган вақтни ўлчайдиган соат чиқиллаши бўлиб туюларди.

14 январда Альфред Вохер Густав ва Фриц билан охириги марта хайрлашди. Уни Фольксштурмга чақиртиришганди, у ерда

Рейхни охиригача ҳимоя қилиш учун чоллар, ёш ўсмирлар ва ногиронлар – ветеранлардан шоша-пиша тузилган халқ ҳимоячилари сафида хизмат қилишлари керак эди. Руслар билан Освенцимда кўришиш унга насиб этмади. Вохер бу сўнгги бурчини Фатерляндга бахш этаётганидан хурсанд эди. Нацистлар жиноятларига у қандай муносабатда бўлишидан қатъи назар, бу барибир Германия, унинг ватани эди. У ерда аёллар ва болалар қолганди, агар уларга имкон берилса, руслар шафқатсизларча парчалаб ташлашлари мумкин.

Қиш чилласи авжига чиқиб, об-ҳаво ёмонлашди. Ер юзасини қалин қор қоплаганди. 15 январь душанбада эса, Вохер жўнаб кетган куннинг эртасига бутун лагерь қалин туман ичра уйғонди. Моновиц маҳбусларини майдонда то туман тарқалмагунига қадар СС соқчилари уларни иш жойларига хавфсиз кўриқлаб боришлари учун бир неча соат тутиб туришди.

Комбинатда иш тўлиқ маромда давом этарди. Ўтган тунда комбинат узра Америка самолёти учиб ўтиб, парашютларда ёритувчи патронлар ташлаб, фотосувратлар олди. Бунгача бир сутка аввал ўтказилган съёмка мажмуа ичида юзга яқин бомбалар воронкалари ва 44 та вайрон бўлган биноларни аниқлаганди, бироқ тунги сувратларда тикланиш ишлари жадал бораётгани ва синтетик мойлар заводи – ҳаммасидан муҳимига – ҳеч қандай зарар етказилмагани кўриниб турарди.

Чоршанба куни маҳбусларни йўқламада яна ушлаб турдилар. Улар майдонда тушгача тик туришди ва тушдан кейингина комбинатга боришди. Бироқ икки ярим соатдан кейин уларни яна лагерьга қайтаришди.

Эсэсчилар тобора кўпроқ асабийлашардилар. Ҳар куни артиллерия гумбурашлари янада яқинроқда эшитиларди.

17 январь кечкурун у яна сезиларли тарзда яқинлашди ва Освенцим коменданти майор Рихард Байер ниҳоят лагерь эвакуациясини бошлаш учун буйруқ берди. У ногиронларни

қолдирарди; қаршилиқ кўрсатган, жўнашни чўзган ва қочишга уринганларни жойида отиб ташлашга буйруқ берди. Освенцим I даги Қаршилиқ етакчиси Краковдаги ўз партизан алоқачисини огоҳлантирди: “Эвакуация бошланяпти. Тартибсизлик. Маст эсэсчилар ваҳимада”.

Ўша оқшом Моновицдаги маҳбуслар госпитали беморларини шифокорлар кўриқдан ўтказишди: юра оладиганларни касалхона рўйхатидан ўчириб, ўз баракларига жўнатишди, қолганларни – саккиз юз одамни – ихтиёрий тиббий ходимлари кузатувиға қолдиришди.

18 январь, пайшанба куни саккиз минг Моновиц маҳбуси қаҳратон совуқда кун бўйи майдонда туришди. Фриц билан Густав ўз пойжомалари остидан фуқаролик кийимларини кийиб олиб, биринчи имкондаёқ қочишга тайёр эдилар. Бундан ташқари, мана шу кўшимча қатлам туфайли ўртоқларига нисбатан совуққа бардош бериш сал енгилроқ эди. Кеч тушди.

Соат тўрт яримда СС соқчилари асирларни колоннаға сафлантира бошлашди. Оёқлари совуқдан акашак бўлган ва эгилмаётган бўғимлар билан улар худди армиядаги каби аввал юз кишилиқ рота, кейин минг кишилиқ батальон ва ниҳоят, ҳар бирида уч минг киши бўлган учта катта бирлашмага сафланишди. Бирлашмаларни СС зобитлари, блок-фюрерлар ва соқчилар бошқаришарди. Улар ҳаммаси милтиқлар, тўппончалар ёки тўппонча-автоматлар билан қуролланиб, отишға тайёр ҳолда тутиб туришарди. Фриц госпиталь кирхонасининг аллақерига яшириб қўйилган ўзининг қуроли ҳақида афсусланиб ўйларди. Энди унга ҳеч етиб бориб бўлмасди.

Маҳбусларни майдонда ёмонлиги билан шуҳрат қозонган сержант Отто Моллинг изғиб юргани жуда қаттиқ безовта қиларди. У Моновиц соқчилар батальонига кирмас – Молл Биркенаудаги газ камераларида ишларди, – лекин барибир шу ерда, колонналар оралаб айланиб юрарди. Маҳбусларға йўлда

ейдиган улушлар тарқатилаётганда, унинг бакир-чакири, сўкишлари эшитиларди. Бақ-бақалок, пакана, буканики сингари бўйни ва калласи энига ҳам, бўйига ҳам теппа-тенг бу конхўр жаллод кўли мингларча одамлар қонига бўялганди. Молл хозирги вазиятда ҳаммада титроқ уйғотарди. У Густавнинг ёнида тўхтаб, унинг ташки кўринишида нимадир эътиборини тортдим, бошдан оёғигача назар ташлаб чиққач, қулочкашлаб икки юзига тарсаки тортиб юборди. Густав бир қалкиб кетди, бироқ йиқилмай, ўзини аранг ушлаб қолди. Молл чурқ этмай, нари кетди.

Ниҳоят, буйруқ олинди ва колонналар ҳаракатга келди. Кун бўйи тик оёқда туриб азобланган маҳбуслар беш кишилиқ қаторда майдон бўйлаб қадам ташлаб юриб, чапга бурилдилар. Улар бараклар, ошхоналар, лагерь оркестри яшаган кичкина бўшаган уй ёнидан ўтиб, очик дарвозадан охирги марта чиқишарди.

Улар икки йил уй бўлиб хизмат қилган жойни ташлаб кетишарди. Густав билан Фриц каби ветеранлар, айниқса, Фриц уни дала ўртасида қуришга ёрдам бергандилар; қанча дўстларининг қони мана шу қурилишда тўкилди ва ўшандан буён у ерда даҳшат ва террор ҳукм сурганди. Нима бўлганда ҳам, улар учун бу уй эди, чунки инсон худди жониворлар каби, овқат еган, ухлаган ва яшаган жойига маҳкам ёпишаркан. Маҳбуслар уни ёмон кўришса-да, шу ерда жуда кўп дўст орттиришган ва ҳар бир тош уларга таниш эди.

Уларни қаерга олиб кетишаётганлари эса, номаълум эди. Руслардан узоқроққа бўлса керак. Моновиц лагерининг барча бўлинмалари ҳаракатга келишди – ўтгиз беш мингдан ортиқ эркак ва аёллар қор босган йўллар орқали Ғарбга – Освенцим номли шаҳардан нарига юриб боришарди.

Тўртинчи қисм

ОМОН ҚОЛИШ

ЎЛИМ ПОЕЗДИ

Фриц отаси пинжига сукулганча, бутун танаси қалтираб, ерда ўтирарди. Улар атрофида дўстлари ҳам шундай ўтиришарди. Эрта тонг, совуққа чидаб бўлмасди. Уларнинг на бошпанаси, на егулиги, на олови йўқ: фақат ўзлари бор эди. Одамлар чарчоқдан ва чидаб бўлмас шароитдан ўлар ҳолга келишганди. Мазкур қисқа тин олиш тугаганида, кўпчилик ердан кўтарила олишмасди.

Моновицдан дастлабки бир неча километрда Фриц, Густав ва нисбатан соғлом маҳбуслар ҳали нимжонроқ ўртоқларига ёрдамлашгандилар. Ҳамма ортада қолганларни эсэсчилар милтик кўндоклари билан уриб, орқаларидан ниқташарди. Агар саф ўртасида кимдир йиқилса, қолганлар ярим хушсиз аҳволда йиқилганларни босиб-янчиб, йўлда давом этишарди. Фриц дўстлари билан қўлдан келганча бошқаларга кўмаклашишди, бироқ ўртоқлик ҳиссиётлари чегарага келди. Колонна яқиндагина Освенцимдан чиқиб кетди, улар эса, ҳолдан тойдилар, шу боис нимжонлар тақдир ҳукмига ҳавола этилиб, ташландилар. Улар колонна охирида қолганларни ўлдираётган отишма овозларини эшитмаслик учун, маҳбуслар камзулларига ўралиб олиб, кулоқларини қўллари билан тўсишарди.

Фриц билан Густав учун бу кўп йиллар илгари, уларни “Қонли йўл” бўйлаб Бухенвальдга ҳайдаган ўша дахшатли юришнинг тақрорланиши бўлиб туюларди. Бироқ бугунги ҳолат мислсиз, тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада ёмонроқ эди. Ота билан ўғил биргаликда юришга ҳаракат қилиб, бошларини қуйи солишганча, қор ва муз устида, фикр-ўйлари ва қалблари

бўм-бўш, абгор холда базўр одимлашарди. Фрицнинг ёнида блок-фюрер тўппонча-пулемётни отишга тайёр холда тутиб борарди; Фриц ундан таралаётган дахшатни туярди.

Густав чамалашига кўра, тонг сахарда қандайдир шахарча чеккасига чиқишганларида, қирқ километрга яқин масофани босишганди. Колоннага йўлдан бурилишни буюришди ва ташландиқ ғишт заводи ичига киришди. Соқчилар ҳам маҳбуслар каби дам олишга муҳтож эди. Ғишт уюмлари орасида унча-мунча қулайроқ жой топишга уринган маҳбуслар исиниб олиш учун гуруҳларга бўлиниб олишди. Ота-бола оёқларида туролмас даражада қаттиқ чарчаган бўлишларига қарамай, ухламадилар, чунки кимки ухлаб қолса, уйғона олмаслиги аниқ эди. Колоннанинг турли қисмида юриб бораётган шериклари билан гаплашгач, улар бир неча поляклар – ичида Фрицнинг уч дўсти ҳам бор эди – қочишга муваффақ бўлишганини билишди.

– Биз ҳам қочишимиз керак, – деди Густав ўғлига. – Уриниб кўриш керак. Мен полякча сўзлаша оламан, йўлни осонгина топамиз. Партизанлар олдида яширинсак ҳам бўладик ёки умуман уйга қараб кетамиз.

Барча тадориклар кўрилгани, соқчиларга қаршилик кўрсатишга уринишларга қарамасдан, бу фикрдан Фрицнинг юраги шув этиб кетди. Бирок жиддий муаммо бор эди: у поляк тилини билмасди. Агар айрилиб қолсалар, у тамом бўларди.

– Германияга етиб боргунча кутиш керак, дада, – деди у.
– У ерда иккимиз ҳам тилни биламиз.

Отаси бош чайқади.

– Германияга ҳали жуда узок.

У силласи қуриган ҳамроқларига разм солди.

– Ким биледи, у ерга умуман етиб бора олармиканмиз? Хатто агар СС бизни тирик қолдирмоқчи деб тахмин қилсак ҳам.

Уларнинг суҳбатини сафланиш ҳақидаги буйрук бўлиб кўйди. Бир амаллаб ўринларидан туришганида, ухлаб қолганлардан кўплари жойларида қолишганига гувоҳ бўлишди. Аёз ўз ишини қилиб, уларнинг таналари совуқдан қотиб қолган эди. Бошқалари ҳали тирик эдилар лекин туришга мажболи етмас, эсэсчилар эса хона бўйлаб юрганча, уларни тепкилаб турғазишга ундар, туролмаганларни беаёв отиб ташлардилар.

Колонна йўлида давом этди. Ортида эса, босилган қор билан мурдалардан иборат даҳшатли из қоларди. Освенцимда эса эвакуация давом этарди. Жуда нимжон, юришга ҳоли йўқ яхудийларни газ камералари атрофида тўпланиб қолган мурдалар уюмларини ёқишга мажбур қилишарди. Крематорийларни динамит билан портлатиб юборишди, СС иш юритувчилар барча қоғозларни ёқишарди. Қароқчилар “Канада” омборларидаги ўғирланган нарсаларга ташланиб қолишди, уларни ҳам далил сифатида ёқиб ташлашмоқчи эди. Лагерда содир этилган жиноятлар кўлами барча далилларни йўқ қилиш бўйича ҳаракатлари босиб кетарди.

Ўша куни кечқурун колонна Гляйвица шаҳрига етиб борди, у ерда Освенцим тармоғига кирган бир нечта майда лагерлар жойлашганди. Моновицдан келган асирларни атиги минг кишига мўлжалланган бўшаган ҳудудга ҳайдаб киришди. Бу ердаги маҳбуслар эвакуация қилингандилар. Уларга ҳеч қандай егулик беришмади, бироқ одамлар, жилла курси, бошлари узра том борлиги ва ниҳоят, ухлаб олиш имкони туғилганидан хурсанд бўлишди.

Улар, то СС кейинги кўчишни ташкил қилгунича, Гляйвицада икки кечаю икки кундуз қолишди. Освенцимдан

бутун йўлни пиёда босиб ўтишлари керак бўлган бебахтлардан фарқли равишда, Моновиц асирларини поездда олиб кетишмоқчи эди.

Уларни уйчалардан хайдаб чиқариб, юк станциясига олиб боришди, у ерда транспорт кутарди. Одатдаги ёпиқ юк вагонлари ўрнига бу тўртта состав очик вагонеткалардан иборат эди, унда одатда, кўмир билан шағал ташиларди. Одамларнинг ҳар бирига ярим буханка нон билан бир бўлак колбаса тарқатишди, кейин эса юклаш бошланди. Фриц билан Густав вагонда яна 130 нафар эркак билан кетишлари, унга борт орқали чиқиб, темир копланган полга сакрашлари керак эди.

Ҳар бир вагонда бортлар устидан чиқиб турган қоровулхона бор эди, унда милтиқ ёки тўппонча-автоматлар билан курулланган СС сокчилари ўтиришарди.

– Бошини бортдан юқорига чиқарган ҳар бир маҳбус оғохлантирилмай отилсин! – дея буйруқ берди юклаш учун жавобгар бўлган блок-фюрер.

Поезд калтираб кетди. Локомотив қувуридан чиқаётган буғ билан тутун аёзли ҳавода қуюқ туман бўлиб ёзиларди. Ниҳоят, поезд жойидан кўзғалиб, тўрт минг одамни олиб, йўлга тушди. Паровоз тезликни оширар, йигирма даражали совукда музлаган шамол очик вагонларда тинимсиз еларди.

* * *

Густав у ёқдан бу ёққа вагон билан бирга чайқаларди. У тиззаларини кўксига босиб ўтирар, ич-ичига кириб кетаётган қаттиқ совукдан муҳофаза қилишга уринганича, Фрицни бағрига босарди.

Гляйвицдан жўнаб кетишганидан кейин уларнинг поезде қолган учтасидан четга бурилиб, жанубга, анавилар эса ғарбга қараб кетди. Эртасига эрталаб поезд тўхтаб, Чехословакия чегарасини кесиб ўтишдан аввал, Шарлоттенгрубе лагеридан яна бир неча юз махбусларни олди. Блок-фюрернинг оғохлантиришга қарамасдан, Густав баъзида вагон бортидан қараб, қанчалик йўл босишганини чамалар ва улар ўтиб бораётган шаҳарларга эътибор берарди. Поезд бошқа тўхтамади, лекин жуда имиллаб юрарди, Чехословакияни кесиб ўтиш учун икки туну бир кундуз керак бўлди.

Махбусларга уларни Маутхаузен концентрацион лагерига олиб кетишаётганини маълум қилишди. Бу ҳақдаги хабар австрияликларни ҳаяжон ва даҳшатга солди. Маутхаузен шафқатсиз тартиблари билан шуҳрат қозонган эди, бироқ у Австрияда, Линц яқинидаги гўзал тепаликда жойлашган эди. Австрия! Густав билан Фриц ўтган беш йил ичида илк бор ўз туғилиб ўсган ерига боришаётган эди. Ва ўша ерда ўлишлари мутлақо аниқ.

Маутхаузенда улар Освенцимда қурган қўллаб-қувватлаш тизими бўлмайти, у ердаги тартиб эса, ниҳоятда қаттиқ дейишади.

Демак, қочиш вақти келди. Густав то буларнинг барчасини қалласида айлантиргунича, махбуслар орасида қандайдир ғимирлаш бошланди. Яна бир киши ўлибди; очлик, касаллик ва совуқда қотиш бирининг кетидан бошқасини ўлдирарди. Ўлган кишининг ўртоғи мурданинг эгнидан камзули билан шимини ечди-да, озроқ исинишга ҳаракат қилиб, ўз кийими устидан кийиб олди. Жасадни вагон бўйлаб узатиб, бурчакдаги ечинтирилган ва аёзда қотиб қолган ўликлар билан бирга тўплаб қўйишди.

Ўлимлар туфайли бошқа маҳбуслар учун ўтиришларига жой бўшарди. Густав ҳамроҳларининг ғамгин юзлари, кўз остида қорайган доиралар, устихонига ёпишган яноқлар, осилиб қолган лунжларига назар солди. Айримлар ўз егулик улушидан сақлаб қўйган бўлиб, йўлнинг тўртинчи кунда охирги ушоқларни ердилар. Густав билан Фрицнинг егулиги қолмаганди. Густав кучи қолмаётганини сезарди. У фақат бир нарса: қочиш ҳақида ўйларди.

– Яқинда қочишга тўғри келади, – дея секин шивирлади у ўғлига. Акс ҳолда, кейин жуда кеч бўлади.

Агар тунда борт орқали чиқишга уриниб кўрилса, соқчи уларни, ҳойнаҳой, сезмайди. Тез орада улар Австрияга етсалар, тил муаммо бўлмайди. Улар фуқаролар кийимида Венага етиб олишлари ва ўша ерда бошпана топишлари мумкин.

– Олли ёки Линиш бизга ғамхўрлик қилишади.

– Яхши, дада, – рози бўлди Фриц.

Ўша тунда улар соқчининг огоҳлигини текшириб кўришди: бир неча дўстлари ёрдамида вагон бурчагидаги жасадлардан бирини кўтариб, уни борт орқали ташқарига улоқтиришди. Жасад қоронғида кўздан ғойиб бўлди, улар қоровулхонадан бақирик, отишма овозлари чиқишини кутишди, лекин ҳеч нима содир бўлмади. Бу ишни енгиллаштирарди. Энди фақат Австрия чегарасини кесиб ўтишлари қолганди.

Эрталабга яқин поезд Австрия чегарасидан атиги бир неча километр беридаги Лунденбурггача етиб борди ва ўша ерда тўхтаб қолди. Соат кетидан соат ўтар, лекин поезд тўхтаб турарди. Улар эҳтиёткорлик билан борт ортидан мўралаб, бутун состав СС билан қуршаб олинганини кўришди. Фақат кечқурунга бориб, поезд жойидан кўзгалди ва Чехия ҳудудидан Австрияга кириб келди. Фурсат етди. Кейинги ҳар бир километрда

вагондаги вазият тобора ёмонлашиб, ваҳшийлашиб борарди. Уларнинг айрим ҳамроҳлари очликдан шундай аҳволга келдиларки, қўшнисини бир бурда нон учун бўғиб ўлдиришга тайёр эдилар. Совуқ, очлик ва қотилликлар қурбонлари кунига саксон кишидан бўлиб кетди, улар мурдаларни бурчакка тўплашарди.

Фриц отасини ёнбошига туртди:

– Дада! Уйғонинг! Вақт бўлди!

Густав ковоқларини базўр очиб, туришга уринди, бироқ бунни уддалай олмади. Қотиб қолган мушаклари ҳаддан зиёд нимжонлашиб кетганди. У Фрицнинг ялиниб турган юзига қараб деди:

– Мен туролмаяман.

– Туришингиз керак, дада. Қочиш керак, ҳали фурсат бор.

Бироқ Фрицнинг ҳеч бир сўзи уни ўрнидан кўзгата олмади.

– Сен ёлғиз қочишингга тўғри келади, – беҳол ёлдиради Густав. – Мени тинч қўй ва қочиб қол.

Фриц бу гапдан ҳайратланганча бошини чайқади. *“Агар яшашни давом эттиришни хоҳласанг, отангни унутишингга тўғри келади”*. Робер Сиверт қачонлардир унга Бухенвальдда шундай деганди. Бу ўшанда ҳам, ҳозир ҳам худди шундай сира имконсиз эди.

– Сен қочишинг керак, – дея қатъий таъкидларди Густав. – Мен қариб қолдим, кучим йўқ. Ҳозироқ қоч, илтижо қиламан! Ҳозир Бржецлав, Чехия.

– Йўқ, дада, сира ҳам бундай бўлмайди.

Фриц яна ўтирди ва отасининг елкасига кўлини ташлаб, кучоқлаб олди.

Тонг отганида улар Вена яқинидаги қор қоплаган таниш манзиллардан ўтаётганликларини кўришди. Поезд Дунайнинг шимолий қирғоғидан ўтиб, кундузнинг ёруғ ёрқинлигида шимолий томондан шаҳарга кириб, дарёни ва Леопольдштадни кесиб ўтди. Улар вагондан бош чиқариб, ўзларининг жонажон уйлари яқинидан ўтаётганини кўришди. Поезд Пратернинг ғарбий томонидан Дунай каналига чиқиб, кейин ғарбга қараб далалар орқали йўлида давом этди.

Пешинга яқин улар Санкт-Пёльтен шаҳарчасидан ўтдилар, тушдан кейин эса, Амштеттенгача етиб боришди, шу ерда поезд тўхтади. Маутхаузенгача қирқ километрдан камроқ масофа қолганди.

Тун бошланганида, поезд яна ҳаракатга тушди.

Густав яна Фрицни қочишга ундай бошлади.

— Сен ҳозир қочишинг керак, акс ҳолда, жуда кеч бўлади. Илтимос, Фриц, қоч! Илтимос!

Фриц кўнди. У бу қилмишининг оғриғи уни ҳеч қачон қўйиб юбормаслиги биларди. “Беш йил бизнинг тақдиримиз ягона бўлганди, энди отамдан айрилишимга тўғри келди”, — дея изтироб билан эсларди у кейинчалик.

Поезд одатдаги тезликка чикди. Фриц ўрнидан турди ва эгнидаги яхудий юлдузли ва лагерь рақами ёзилган йўл-йўл пойжомани нафрат билан ечиб ташлади, шапкасини четга улоқтирди. У сўнги бор отасини кучоқлаб ўпди, кейин дўстининг ёрдами билан бортга тирмашиб чикди.

Аёзли шамол унга гўё найзадек санчилди. Поезд чайкалар ва гулдиарди. Фриц коровулхонага хавотирли назар ташлади. Улар соқчининг огохлигини текшириб кўрган кундан кўра ой ёрқинроқ нурланарди: ой тўлишига икки кун қолган ва ойдинда қор билан қопланган ер билан дарахтлар аниқ кўринарди.

Густав охирги маротаба ўғлининг кўлини сиқди, кейин эса Фриц ҳавога ўзини отди. Ва шу ондаёқ ғойиб бўлди.

Вагон полида ёлғиз ўзи ўтирган Густав ойдинда ўз кундалигига ёзди: “Ё қудратли Худойим, ўғлимни ўз паноҳингда асра. Мен қочолмайман, ниҳоятда беҳолман. Уни отмадилар. Ўғлимнинг жони омон қолади ва энг қадрли дўстларимиздан бошпана топади, дея умид қиламан”.

Поезд ғичирлаб, тарақлаганича тезлашди, гўё паровознинг ўзи бу даҳшатли саёҳатни тугатиш учун шошиларди. У коронғиликда Линцдан ўтиб, Дунайни кесиб ўтди ва шарққа бурилганча, кичик шаҳарча Маутхаузенга қараб кетди.

* * *

Фриц ерга учиб тушар экан, юқори қайда ва паст қайдалиги ҳақида тасаввурдан бир лаҳзага маҳрум бўлди. Кейин нимадир қаттиқ урилиб, суяқларигача зиркираб кетди ва кўкрагидаги барча ҳавони чиқариб юборди. У бир неча бор ўмбалоқ ошиб, қор уюми устида ва поезд ғилдираклари қаршисида қимирлашга ҳам кўркиб, қотиб қолди.

Состав унинг ёнидан гулдираганча ўтиб, узоқда ғойиб бўлди ва Фриц тўлиқ сукунат ичра юлдуз тўла осмон остида ёлғиз қолди. У тушган қор уюми йиқилишни юмшатган эди. Бутун танасида оғриқ борлигига қарамай, ҳеч қаери синмаганди. Фриц

қорларни қоқиб, темирйўл бўйлаб орқага Амштеттен томонга юриб кетди.

Шаҳарга яқинлашганида, унинг асаблари дош беролмади. У тун қоронғисида ҳам у ерга киришга юраги бетламади. У темирйўл чеккасидан пастга сирпаниб, очик далага чиқди. Қор калинлиги сонига етганидан юриш оғир эди, бироқ охир-оқибатда у шаҳар четидаги тор кўчалардан бирига чиқиб қолди. Кўча бўм-бўшлигига ишонч ҳосил қилиб, Фриц олдинга юриб кетди. У шаҳарни шимол тарафдан айланиб ўтиб, ҳеч кимни йўлида учратмай, тез орада темирйўлга параллел кишлок кўчасидан шаркка қараб кетди. У бир нечта кишлок ва хуторлардан ўтди, аввалгидек Санкт-Пёльтен томонга йўналганди. Музлаган йўл унга кийинчилик туғдирар, кучи ҳам қамайганди.

Бир неча соат юргач, Блинденмаркт шаҳарчасига етиб борди. Бу ердан улар бир кун аввал ўтишганди. Шаҳарчада кичикрок вокзал бўлиб Вена билан Линц орасида катнайдиған йўловчи поездлари тўхтаб ўтишарди. Фриц каттик чарчаганди, чўнтагида эса озрок рейхсмаркалар – Моновицда йиғиб қўйган захира пули бор эди. Таваккал қилсинми ёки йўқми?

Фриц ички сезгисига бўйсунганча, катта йўлдан бурилиб, вокзалга қараб юриб кетди. У ер қоронғи эди, лекин у юк ташиладиған бўш вагонни топиб, ичкарига киришга муваффақ бўлди. У ерда ухлашнинг иложи йўқ эди, лекин ҳар қалай, деворлар совуқ шамолдан тўсарди.

Тонгга яқин вокзал биносида чироқлар ёнди. Фриц бир неча дақиқа кутиб турди-да, кейин бутун жасоратини муштига тукканча, вагондан сакраб тушди.

Бино ичи жим-жит эди. Биргина хизматчи касса ойнаси олдида ўтирарди. Фриц саросимага тушиб қолди; у ҳозир чипта

олиш қоидалари қандайлигини билмасди. Агар ундан хужжатини кўрсатишни сўрашса, нима бўлади? У ойна ёнига бориб иложи борича, беташвишрок оҳангда Венагача чипта сўради. Бундай эрта саёҳагчиларга одатланмаган кассир унга ҳайрон бўлиб қаради (эхтимол Фрицга кўринганидай, шубҳаланиб ҳамдир). Лекин пулни олиб, чурк этмай, чиптани берди.

Фриц бўм-бўш кутиш залига кириб ўтирди. Икки дакикадан кейин кассир кириб, печкани ёқди. Фриц унинг ёнига яқинроқ сурилди: Моновицдан кейин биринчи марта унда исиниб олиш имконияти пайдо бўлганди. У суяк-суякларигача музлаб кетганди ва танаси бўйлаб иликлик югурганида, бирваракайига хурсанд бўлди ва оғриқни ҳис қилди: совуқда қотиб қолган асаб толалари бошқатдан ҳис этиш қобилятини тиклаб, игналарни санчиб, узоқ йўл азоби оғриқ берарди. Чарчоқдан ўлай деб қолган Фриц вақт ҳисобини йўқотиб, печка ёнида қанча ўтирганини ҳам пайқамасди. Ниҳоят, Вена поезди келиб тўғри дераза ортида тўхтади.

Фриц платформага югуриб келиб, аввалгидек ёлғиз ўзи учинчи класс вагонига чиқиб олди.

У эшикни ёпиб, вагон германиялик аскарларга тўла эканини кўриб, даҳшатга тушди. Битта ҳам фуқаро йўқ эди – Вермахтнинг оч-кулранг мундирли тўдаси. Унинг бахтига, улар ҳаммаси ўзлари билан банд эдилар: гаплашиб, чекиб, карта ўйнаб, мудраб ўтиришарди, уни ҳеч ким сезмади ҳам. Тушиб қолишга кечиккани боис, у ўзига жой топиб ўтирди. Поезд юриб кетди ва Фриц ишонқирамасдан, атрофга аланглаб кўярди. У ўз ватанида бу ерда қандай тартиблар бор эканлиги ва оддий фуқаро шахси ўзини қандай тутиши кераклигини билмайдиган хорижлик одам бўлиб қолди. Аскарлар уни аввалгидек пайқамасдилар. У аскарларнинг суҳбатларига қулоқ солиб, улар фронтдан таътилга кетишадиганини билиб қолди.

Икки соатдан кейин ва бир неча станциялардан сўнг (у ерда бошқа ҳеч ким чикмади) поезд Санкт-Пёлтенга етиб бориб, тўхтади. Вагонга Вермахт ҳарбий полициясининг икки нафар олмон аскарари киришди.

Улар йўлак бўйлаб юрганча, ҳаммадан ҳужжат сўрашарди. Фрицнинг ёнида ўтирган аскардан кўкрак чўнтақларидан ўз гувоҳномалари ва таътил ҳужжатларини чиқаришди. Фриц шундай имкониятдан фойдаланиб уларга ўз чиптасини узатди. Полициячи навбатма-навбат ҳар бир аскарга қараб, ҳужжатларни қайтариб берарди. Кейин биргина темирйўл чиптасига навбат етгач, хўмрайиб:

– Илтимос ҳужжатларингиз? – деди у.

Фриц юраги дукиллаб урганча ўзини киссаларидан ҳужжатларини излаётганга солди. Кейин елкасини кисди:

– Афтидан, уларни йўқотибман, шекилли.

Полициячи янада кўпроқ қоғоғини уюб:

– Жуда яхши, у ҳолда биз билан юринг.

Фрицнинг юраги уриб кетди, бироқ у баҳслашиб бўлмаслигини биларди. У ўрнидан турди ва полициячи билан вагондан чиқди.

– Илтимос қиламан, мен Венага боришим керак, – дея мурожаат қилди у ўз соқчиларига.

– Биз шахсингизни аниқламагунча, сизни қўйиб юборолмаймиз.

Вокзалдан уни энг яқин ҳарбий қисмга кузатиб қўйишди. У ерда сержант қаттиққўллик билан уни сўроққа тутди.

– Нима учун бу поездга чикдингиз?

– Мен Венага боришим керак, – жавоб берди Фриц.

– Лекин нима сабабдан айнан шу поездга чикдингиз? Бу махсус, фронтдан келаётган поезд эканлигини билишингиз керак эди. Яқинда яна бир оддий поезд келиши керак эди.

– Лекин, мен.... Мен билмасдим.

– Ёш йигит, фукаро, хужжатсиз ҳарбий поездга ўтирса. Бу унчалик тўғри эмас, сизга шундай туюлмаётими? Сизнинг исмингиз нима?

– Фриц Кляйнман.

Алдашдан маъни йўқ эди. Энг оддий олмонча исм, жуда кўплар шундай исмга эга эдилар.

– Нима учун ёнингизда хужжатларингиз йўқ?

– Уларни йўқотиб қўйганга ўхшайман.

– Уй манзилингиз?

Фриц Веймар яқинидаги шаҳарчада ўйлаб топган манзилини айтди. Сержант уни ёзиб олди.

– Жойингизда қолинг, – деди у ва хонадан чиқди.

Сержант анча вақтгача қайтмади, қайтганида эса, ёнида унвони ўзидан каттароқ одам бор эди.

– Сиз берган манзилни текширдик, у нотўғри экан. Аслида қаерда яшайсиз?

– Кечирасиз, – деди Фриц, – хотирам панд берди, шекилли?

У бошқа манзилни айтди.

Улар яна кетишди ва манзил нотўғрилигини яна аниқлашди. Энди Фриц шунчаки вақтдан ютмоқчи эди. Полициячилар учинчи бор текширув ўтказиб, яна манзил нотўғри эканлигини аниқлашди ва сабр-тоқатлари тугади.

Хонага икки соқчини чақиринди.

— Герр Кляйнманни казармаларга кузатиб кўйинг, — деди сержант, — хавфсизлик бўлимига.

Уни машинага ўтказиб, кичик ҳарбий шаҳарча кўчалари бўйлаб олиб кетишди ва кейин эса, қамокхонани эслатувчи хоналар ва камералари бор бино олдига туширишди.

Зобит Фельдждармериядан ёзилган хатни ўкиб чиқди ва Фрицга қоидага биноан ўзини танитишни буюрди.

— Агар ёлғон гапирсангиз, сизни қамокқа тиқиб қўяман.

Фриц нима ҳам киларди. У тўртинчи ўйлаб топган манзилни айтди. Уни текшириб кўриб, Фрицни расман қамокқа олишди. Зобит ўзини сабр-тоқат билан хотиржам тутди, у бақирмас, ҳақорат қилмас ва қийноқлар билан кўрқитмасди; у шунчаки ўз одамларига герр Кляйнманни камерага олиб боришни буюрди.

— Балки ўша ерда ҳақиқий манзилни эслаб қоларсиз? — дея пичинг қилиб кўйди у.

Камера каттагина бўлиб, яна уч нафар аскар қандайдир майда айб ишлари учун ҳукм кутардилар. Улар Фрицга қизиксиниб қарашди ва у ўзи ҳақида гапириб беришга мажбур бўлди, бироқ умумий маълумотлар билан чекланди. У: фуқаро, ҳужжатларни йўқотиб қўйиб, шахси аниқланишини кутяпти.

Камера иссиққина эди. У ерда ҳар бир киши учун каравот, стол-стуллар, бурчакда қўл ювадиган раковина билан ҳожатхона бор эди. Фриц узок йиллар бундай қулай шароитда бўлмаган эди. Назоратчи кечки овқатни олиб келган чоғда, оч қолган итдек овқатга ташланиш ўрнига, шошилмасдан ейишга ўзини куч билан мажбур қилди. Фриц учун бир неча ҳафта давомида

биринчи иссиқ ва ўзи умуман ёдида қолган вақт ичида илк тўйимли таом эди.

Кечки овқатдан кейин каравотдаги адёлнинг бир четини кўтариб, Фриц кўзларига ишонмасди – у ерда чойшаб бор экан! Чойшаб! Қамокхонанинг зўрлигини! Чарчаб, қийналган танаси билан иссиқкина ўринга ётгач, у ўзини жаннатга тушиб қолгандек ҳис қилди ва туни билан ширин, тинч ухлади.

Кейинги тонг янада ёқимлироқ бўлди. Назоратчи унга нонушта келтирди, у гарчи энг оддий егуликлар бўлса-да, хушбўй ҳидлардан Фрицнинг боши айланиб кетди. Уларга ҳақиқий иссиқ қахва, нон, ёғ, колбаса беришди. Унинг камерадослари ўзаро валаклашиб ўтиргунларига қадар, Фриц жони кириб, тўйиб олди.

Ниҳоят, уни яна зобит ёнига олиб боришди ва у яна кимлигини сўради. Сўроқ давомида Фриц зобит уни армиядан қочган қочоқ деб ўйлаётганини англай бошлади. Нима ҳам қиларди, бунда маъно бор. Унинг ёши, ташқи кўриниши ва венача лаҳжаси вазиятга мувофиқ келарди. Зобит майда қоидабузарни тутдик, деб ўйлаб, ҳақиқий, оғир жиноят – бу юзлари озгин, фуқаро кийимидаги, Вена лаҳжасида сўзлашаётган ёшгина йигит аслида СС дан яшириниб турган яхудий экани ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганди.

Фриц кейинги саволларга жавоб беришдан бош тортди ва уни камерага қайтариб юборишди. У ерда банди ўзини яхши ҳис қиларди: иссиқ ва тинч хона, яхши овқат беришарди. Тушликка махбусларга жуда маромига етиб тайёрланган шўрва билан бир бўлақдан нон беришди. Фрицга бу етарли эди.

Шундай бўлса ҳам, уни қуршаган бу дабдабали шароитга қарамасдан, лагерда Фрицнинг омон қолишига ёрдам берган ички сезги уни кутаётган хавф ҳақида эслатиб турарди. Эртами-кечми, зобит ҳақиқатни аниқлайди. Кун охирида Фриц ечим топди. Кечки таомдан кейин, шериклари гапга тушиб

кетганларида, у секингина биттасининг сокол олиш учун ишлатиладиган совунини ўғирлаб, еб қўйди. Эртасига эрталаб Фрицнинг ҳарорати кўтарилиб, ичи тинимсиз сурди. Бошқа маҳбуслар сокчини чакиришди ва Фрицни олиб кетишди.

Уни ҳарбий госпиталга ётқизишди. Кўрик вақтида – ҳеч қандай оғир хасталик йўқлиги, шунчаки ошқозони бузилгани ва иситма борлиги аникланди. У имкон қадар Освенцим татуировкасини яширишга ҳаракат қилди. Уни алоҳида хонага жойлаштириб, кузатув остига қўйишди.

Бу ер камерадагидан ҳам яхшироқ эди: оппоқкина крахмаланган чойшаблар, дори ва чой келтириб берган ҳамширалар. Бир муддатдан кейин, гарчи ичи кетиши тўхтамаган бўлса ҳам, у ўзи ўтира оладиган бўлди. Сўроқ вақтини сурдириш учун унчалик баланд бўлмаган баҳо. Уни учинчи кун кўраётган шифокор эшик олдида қуролланган сокчилар тургани, шу боис бемор кочиш ҳақида ўйламагани маъқуллигини эслатиб қўйди.

Нихоят, иситма ҳам, ич суриш ҳам ўтиб кетди. Фрицни дарҳол хавфсизлик бўлимига қайтаришди. Унинг иши билан шуғулланадиган зобитнинг сабр-тоқати тугаётганди.

– Бунга энди чек қўйиш вақти келди, – деди у. – Агар айбингизни тан олмасангиз, сизни гестапога топшираман.

Афтидан, у, ушбу кўркинчли гап асирни тилга киритади, деб кутганди, бироқ Фриц ҳеч нима демасди. Зобит жаҳлдан тишларини ғижирлатганича, уни камерага қайтаришларини буюрди.

– Яна икки кун, – ваъда қилди у. – Кейин қўлларимни юваман! Яна икки кун қулай шароитларда ўтди. Кейин Фрицни яна сўроқ хонасига олиб боришди.

– Сизнинг кимлигингизни билдим, – деди зобит Фрицни анча хавотирга солиб. – Сиз ҳеч қандай қочоқ эмассиз. Сиз

душман агенти, тўғрироғи, Британия жосусисиз. Сизни махфий операция ўтказиш учун парашютдан ташлаганлар.

Буларнинг ҳаммасини гапириб бўлгач, зобит кўшиб кўйди:

– Сиз билан жосус сифатида муомалада бўлишди.

Фриц кўркиб кетди; уни концентрацион лагерь кочоғи сифатида таниганларидан кўра бу ёмонрок эди. У ўзига кўйилаётган айбловга қаттиқ эътироз билдириб, рад этарди, бироқ зобит ҳеч нарсани эшитишни истамасди. Унинг фикрича, фақат душман агентигина худди Фриц каби олмон аскарлари билан аралашигга уринганча, ўзини тутган бўларди. Фақат тажрибали жосусгина сўроқларга шунча бардош берган бўларди. Бундай иш ҳеч қандай кочоқнинг қўлидан келмайди.

Фрицнинг эътирозларига қарамай, уни куч билан ортига, камерага қайтаришди. Энди бу камера унга бунчалик хавфсиз бўлиб туюлмасди. Нима қилса бўлади, тан олсинми? Йўқ, уни СС га қайтариб, қатл қилишади. Лекин уни жосус деб ҳисоблайдиган бўлсалар, унинг ҳам охири шундай тугайди. Бошқа томондан, ҳатто у тан олса ҳам, энди унга ишонишармиди? Зобит унинг австриялик эмигрантлигига тўлиқ ишончи қомил бўлди ва, афтидан, Британия жосусини аниқлагандан жуда мамнун бўлганга ўхшайди, шу боис ҳатто унинг лагерь рақами ёзилган татуировкасини ҳам, хойнаҳой, маскировканинг бир қисми деб ҳисоблайдилар.

Эртасига Фрицни яна кабинетга олиб боришди. У ерда уч нафар курулланган аскарлар туришарди.

– Сизнинг найрангларингиз жонимга тегди, – деди зобит, – сизни жўнатиб юборяпман. Маутхаузенга жўнайсиз. Сиз билан СС шуғулланаверсин.

МАУТХАУЗЕН

Фриц пўлат кишанлар билагига солинганини сизди, улар шиқирлаганча кулфланди.

– Агар қочишга уринсангиз, – огоҳлантирди зобит, – сизни турган жойингизда отиб ташлайдилар.

Унга ҳамроҳлик қилган сержант ва икки нафар оддий аскар Фрицни кўриқлаб, темирйўл станциясига бориб, Линцгача борадиган поездга у билан бирга чиқишди. Фриц ўзига таниш Санкт-Пёльтен – Блинденмарт – Амштеттен йўналиши бўйича учинчи бор кетиб борарди. Қандайдир фурсатда у вагондан сакраб тушган ўша жойдан ўтиб кетишди, бироқ ҳозир, куёш ёрқин нури билан қорни эритган жойни Фриц танимади, албатта. Ҳаммаси табиийки, ёдида сақланиб қолганди, аммо унинг Санкт-Пёльтендаги энг ёқимли таътиллари ҳақидаги хотиралар анча ёрқинроқ бўлганди: унга атиги бир ҳафта бўлиб туюлган ўша фараҳбахш кунлар аслида деярли уч ҳафта давом этганди. У уч ҳафта тўйиб овқатланди, хотиржам ухлади ва ҳатто озроқ даволаниб ҳам олди.

Линцда улар маҳаллий поездга чиқиб, тезда Маутхаузенга етиб бордилар. Бу жозибали шаҳарча Дунай дарёси яқинида жойлашган бўлиб, ям-яшил тепаликлар, далалар ва ўрмонлар билан қуршалганди. Соқчилар Фрицнинг орқасига милтиқларини тираганча, шаҳар бўйлаб тез-тез юрган кўйи олиб кетдилар. Лагерь ёнида шу ердаги тепаликларда яшовчи маҳаллий кишилар уларга эътибор беришмасди.

Йўл юқорига қараб кетди. Лагерь кўринганида, Фриц бундайларни ҳали кўрмаганини англади – Маутхаузен баланд, мустаҳкам, тош деворли, юқорисида йўлақлари мавжуд ва ўша ерда пулемётлар турган қалъага ўхшарди. Девор бурчагида оғир дарвоза бўлиб, унинг ёнидаги думалок минорага туташарди,

нариги ёнида эса тўрт каватли чорбурчак бино бор эди. Мана шу деворлар ортида қаердадир унинг отаси билан дўстлари бор. Ҳарқалай, у шундай бўлишидан умидвор эди. Бундай лагерга танлов қандай ўтганини тасаввур қилиш ҳам кўрқинчли эди. Бирок Фриц отасининг чидамли эканига ишончини йўқотмаганди ва қалб тубида ўзлари кутганларидан ҳам тезроқ яна бирга бўлишларини сезарди. Ҳа, ўшанда Фриц унга кўп нарсани гапириб беради.

Уни бундай баҳайбат дарвозадан киритиш ўрнига, соқчилар бурилиб, ташқи деворга параллель йўлдан, мевали боғ ёнидан ўтиб, юриб кетдилар. Бурчақда йўл кескин қайрилиб, унинг бир тарафидаги ер тош деворлари очик чуқур дара олдида узилганди.

Фрицнинг кўзига гранит кони кўринди. У Бухенвальддаги машхур тош конига нисбатан бир неча марта катта ва анча чуқурроқ эди. Коннинг туби маҳбуслар билан қайнаётган чумоли инини эслатар, у ердан тошга урилган болға ва бошқа асбобларнинг тарақа-туруқ товуши эшитиларди. Унинг қарши тарафидаги деворда тош кони тубидан юқоригача 186 пиллапоядан иборат кенг зина кўтарилганди. Зинадан елкасига квадрат блокли гранит ортган юзларча маҳбуслар тирмашиб чикиб боришарди. Уни Мурдалар зинаси деб аташар ва Маутхузеннинг энг расво жиҳатларининг тимсоли эди.

Бу ердан казиб чиқарилган гранит тошлар гитлерчилар монументал лойиҳалари учун мўлжалланган бўлиб, баҳайбат қурилишлар учун жуда кўп миқдорда тош талаб этиларди. Уни казиб олган чоғда минглаб маҳбуслар ҳалок бўлишарди. Мурдалар зинапояси нацистлар тафаккурининг жонли амали эди: жиноятчилар билан яҳудийларнинг текин арзимас меҳнати бор бўлиб ва ушбу жараён улар учун жазо сифатида хизмат қилаётган бўлса, ундан самаралироқ механик конвейер қўйишнинг нима ҳожати бор? У ерда шикастланишлар ва ўлим

доимо содир бўларди – зинада биронтаси кокилиб кетса, шунинг ўзи етарли эди. Елкасига гранит ортган одам пастга кулаб, колганларни ҳам босиб қолар ва худди домино доналари каби, оёк-қўлларини синдирганча, кетма-кет кулашарди.

Тош кони бўйлаб юрган Фриц билан унинг соқчилари казармаларни эслатадиган курилмаларга етиб боришди. Шу ерда соқчилар уни СС га топшириб, сўнг қайтиб кетишди.

Фриц сўроқ ва калтаклашларини кутганди, лекин ҳеч нарса содир бўлмади. Эсэсчилар шу пайтгача у билан нима қилишни билишмасди. Сержант уни икки минорали прожекторлар билан пулемётлар ўрнатилган кузатув пункти бор яна бир баҳайбат гранитли курилма – бош дарвоза олдига олиб боришди. Бу лагернинг маҳбуслар қисмига кириладиган асосий жой эди (у аввал кўрган дарвоза СС гаражларига олиб борарди). Лагерь худудига киргач, Фриц бу ер Моновицдан ҳам ихчамроқ, оддийгина, тор кўчанинг икки тарафида қатор тушган бир хил ёғоч бараклар курилганини кўриб ажабланди. Сержант Фрицга деворга қараб туришни буюриб, ўзи дарвоза ортида ғойиб бўлди.

Унинг ёнида бир неча маҳбуслар юрарди. Улардан бири яқинроқ келиб, унинг фуқароча кийимига қизиқиб қаради.

– Сен кимсан? – сўради у. – Бу ерга нима учун олиб келишди?

– Менинг исмим Фриц Кляйнман. Венаданман.

Эркак бошини ирғади ва нарига кетди. Бир неча сониядан сўнг у яна бир маҳбус ҳамроҳлигида қайтиб келди, нариги маҳбус ўзини бошлиқдай тутарди.

– Венаданмисан? – деди у. – Мен ҳам. Лекин бу ерда кўп илдан буёнман.

У Фрицга бошдан оёк қараб чикди.

– Бу ёмон жой, лекин агар яхудий бўлсанг, бу ерда колиш жуда ёмон. Яхудийларга бу ерда хаёт йўк.

Шундай дея эркак кетиб колди. ниҳоят сержант қайтиб келди ва Фрицни хайрон колдириб, ундан Освенцим татуировкаси борлигини сўради. Яқинда уларга Освенцимдан бир неча состав келтирилгани, лекин улар хозиргача йўқолган махбусларни излашаётганини айтди.

– Йўк, – деди Фриц.

У ўнг билагини шимариб кўрсатди.

– Кўряпсизми, ҳеч нима йўк.

Сочи ўсиб кетгани ва соғлом кўринишдалиги унинг сўзларини тасдиқларди, шу боис сержант унга ишонди. У Фрицни бир махбусга топшириб, ювиниш хонасига юборди.

У ерда яна веналик кишини учратди. У ўзини Йозеф Кель деб таништирди. Бироқ ҳамма уни Пеппи деб чақираркан. Унинг бошқаларга қандайдир таъсири борлиги билиниб турарди; кейинроқ Фриц Пеппи лагерь Қаршилиги бошчиси эканини билиб колди. Унда ўртоқликни дархол ҳис қилиб, Фриц ниҳоят, тўғриси айтиб берди. Аниқроғи, бир қисмини: Бухенвальдда ва Освенцимда бўлгани, поездда қочганидан то хибсга олинишигача бўлган воқеаларни сўзлаб берди. Лекин бундан ортиқ ҳеч нима демади. Фриц ўзини сиёсий махбус деб таъкидларди. Бу ерда омон колиш учун бўлган барча умидлари ўзининг яхудийлигини яшира билишига боғлиқ эди.

Фриц концентрацион лагерда учинчи бор янги келгандек бўларди. У ювиниб чикқач, барча нарсалари ва кийимлари мусодара қилинди. Соч оладиган асбоб унинг бошини қираётганини ҳис этиб, сочлари тутамлаб ерга тушаётганини кўргач, у бу даҳшатга бир умрга келдим, деб ўйлади.

– Ўз манзилингни яширганинг учун мана шундай товон тўлашингга тўғри келади, – деди гестапо хизматчиси унинг маълумотларини ёзаркан.

Фриц унга тушунмагандек каради.

Хизматчи столда ётган Вермахт зобитининг ҳамроҳлик қилган хатига бош ирғади. Кейин Фрицга қараб қўшиб қўйди:

– Энди жуда кеч бўлди, оғайни.

Нима, улар шу пайтгача уни жосус деб ўйлашдими? Фриц икки ўт орасида қолганди. Агар у ростини айтса, вазиятдан чиқиб кетишнинг охиригга умидидан ҳам маҳрум бўлади. Гранит кони манзараси Маутхаузен ҳақидаги барча даҳшатли миш-мишларни тасдиқларди. Бироқ агар у индамаса, ҳойнаҳой, уни қийноққа солиб, отиб ташлайдилар.

Фриц Пепи Кельга маълум қилган ўша яримҳақиқатга таянганча, айбига иқдор бўлиш хавфсизроқ, деган қарорга келди. У Освенцимдан келаётган поезддан қочганини тан олиб, чап билагини шимариб, татуировкасини кўрсатди.

– Ҳибсга олиш учун қандай асос бор? – сўради ходим.

– Ҳимоя учун ҳибс, – жавоб берди Фриц. – Олмон, оксуяк, сиёсий маҳбус.

Хизматчи Фрицни ҳисоб журналига киритиб, унга 130039 рақамини берди. У ҳақидаги маълумотни ҳатто гестапо текшириб кўрмоқчи бўлса ҳам, бунинг иложи йўқ эди. Освенцим энди йўқ – 27 январда Фриц Блинденмарктда ҳарбий поездга ўтирган худди ўша куни лагерга Қизил армия кириб келганди. Моновицда улар госпитальда атиги бир нечта чала ўлик арвоҳларни топишди, улардан кўп қисми озод этилгандан кейин унча узок яшамади. Фриц ўз холаваччаси Линшини – расман оксуяк – энг яқин қариндоши сифатида исмини айтди ва

Венадаги ўзининг ҳақиқий манзилини айтди. У Фредль Вохердан у ерда ҳеч ким яшамаслигини биларди. Касби хусусида бир нима дейишдан олдин ўйланиб қолди. лагерларда у кўп нарсаларни ўрганди, бироқ биринчи навбатда нима ҳақида гапиргани маъқул эди? Бу ерда қурувчиларга талаб камга ўхшарди, ҳар қандай касби йўқ одам эса, табиийки, шу заҳоти тош конига кетади. Шу боис Фриц иситиш бўйича муҳандислигини айтди. Бунинг ярми ҳақиқат эди – у бир неча иссиқлик тарқатиш марказлари қурилишида иштирок этган, отасидан эса лагерда касбга доир анча осон айёрликларни ўрганганди.

Гарчи унинг қочиши муваффақиятсизликка учраган бўлса-да, ҳарқалай, у Фрицга озроқ соғлиғини тиклаш ва куч йиғиб олишга имкон берганди. У омон қолиш учун булар ўзига қандай кўмаклашувини жуда яхши тушунар, бироқ улар нечоғли зарурлигини ҳали тасаввур ҳам қилмасди. Фриц ўзининг катталарга тааллуқли ҳаётининг кўпроқ қисмини ер юзидаги дўзахда ўтказган бўлса ҳам, янада ёмонроғи уни олдинда кутарди.

* * *

Фрицни газ камераси билан крематорий жойлашган лагерь бункерига яқин жойдаги блокка жўнатишди. Ёнларида девор билан ажратилган қўшни секцияда ноинсоний шароитларда юзларча совет ҳарбий асирларини оч қолдириб, энг оғир ўлдирадиган ишларда фойдаланишарди. Икки ҳафта олдин руслар электр буталар устига ҳўл адёлларни ташлаб, қочишга урингандилар. Кўпларини дарҳол пулемётлардан отиб ўлдиришди, бироқ тўрт юз асир яширинишга улгурганди. Шундан кейин маҳаллий аҳоли бир неча кун давомида ўрмондан таралган ўк овозларини эшитишди. Эсэсчилар қочокларни излаб, топиб, уларни отиб ташладилар.

Лагер лик тўлганди: уч юз одамга мўлжалланган баракларда бир неча марта кўп одам яшарди. Рейх худудидаги барча концентрацион лагерлар каби Маутхаузен Освенцимдан эвакуация қилинган оқимдан тикилиб кетганди.

Фриц мана шу тўдалар орасида бўлиши керак бўлган отаси ва дўстлари билан учрашишни орзу қиларди. Лекин у қанча сўраб-суриштирмасин, уларни қаерга жўнатишганини билган ёки уларнинг исмини эслай олган бирон кимсани тополмади. Маълумотларга кўра, гарчи Освенцимдан поездлар доимий тарзда келиб турган бўлса ҳам, на 26 январь, на унга яқин саналарда улар келмаганди.

Ахири, Фриц отаси лагерда йўқ, деган хулосага келди. Лекин агар шундай бўлса, у ҳолда улар қаерда? Фриц нацистларнинг Польшада ва Остландда ваҳшийликлари – ўрмонларда бутун поездлардаги яхудийлар ўлдирилгани ҳақида кўп эшитганди. Наҳотки уларнинг поездлари билан ҳам шундай ҳол рўй берган бўлса? Наҳотки у бундан қутилиб қолишга муваффақ бўлган бўлса?

* * *

Густав вагон деворига орқаси билан суянганча ўтирарди. Фриц совуқ тунда бортдан ошиб тушиб, сакраб, ғойиб бўлди. Худойим унга уйга йўл топиб, ўша ерда яшириниши учун Ўзи кўлласин. Густав ўзини ниҳоятда беҳол ва силласи куриган ҳис қиларди. У бир неча кундан бери ҳеч нима емас, сув ўрнига эса, ҳар замонда қор ютарди. “Одамлар бир-бирини бир тишлам нон учун ўлдирмоқда, – ёзарди у. – Очликдан биз ижодкор бўлиб кетдик... Кружкани ёғочга ип билан боғлаб, гўё қармоқ каби вагон бортдан қор олиш учун отардик”.

Ўша тунда поезд ўзининг ўлик ва тирик мурдалар тўла юки билан Маутхаузен перронига етиб борди. Уни СС соқчилар қуршаб олишди. Соатлар ўтарди: тонг отди, туш бўлди. Вагондаги ҳали хуши ўзида бўлганлар нима рўйи берганидан фол очишарди. Станция олдида кимлардир баҳслашаётгандек туюларди.

Лагерь маҳбусларидан бир гуруҳи вагонлар бўйлаб юриб, нон билан консервалар тарқатишди. Бу жуда кам эди – ярим буханкадан нон ва беш кишига бир банка консерва. Одамлар гўё ёввойи ҳайвонлар каби егуликка ташланишарди.

Ниҳоят, қоронғи туша бошлаганда, поезд ғижирлаб, жойидан кўзгалди, энди тесқари йўналишда кета бошлади. Маутхаузен коменданти янги маҳбусларни қабул қилишдан бош тортганди. Поезд яна Дунайдан кесиб ўтиб, ғарбга, Германия чегараси йўналишида бурилди. Бир неча соатдан кейин у Баварияга кириб бориши, мабодо яна тўғрига юришда давом этса Мюнхенга борарди. Бу бир нарсани билдирарди: Дахау.

Тўсатдан Густав ёнидагилар баланд овозда баҳслашаётганларини сезиб қолди. унинг ўн-ўн беш нафар ўртоқлари – кўпгина эски бухенвальдликлар, – Фрицнинг ибратидан илҳомланиб, қочиш имкониятини муҳокама қилишарди. Улар Густав билан Фрицнинг Буна комбинатидаги назоратчиси, унинг ёлғондан ўлганидан кейин яширинишига ёрдам берган Пауль Шмидтни ҳам ўзлари билан бирга қочишга ундашарди. Лекин Густав ўзини жуда беҳол сезарди ва Шмидт ҳам қочишдан бош тортди. Поезд Линцдан чиқиб кетаётган чоғда, ўн икки нафар маҳбус борт устига чиқиб сакрадилар. Қочоқлар сони кўплигига қарамай, ўқ узилмади. Афтидан, эсэсчиларга барибир эди; агар маҳбуслардан кўпроқ қисмида етарлича кучи бўлганида эди, поезд ўз манзилига фақат мурдалар билан етиб борган бўларди.

Аммо Баварияда улар шимолга бурилдилар. Демак, Дахауга эмас. Тун кун билан алмашди, кейин яна ва яна бир тун, Густав эса, хаётга тирмашишда давом этарди. Маутхаузендан жўнаб кетишгандан кейин бешинчи куни улар Веймардан унча узок бўлмаган Германиянинг Тюрингия провинциясига етиб боришди. Поезд шимолга ҳаракатланишни давом эттириб, 4 февраль, шанба куни – Гляйвицдан кейин икки ҳафта ўтиб – Нордхаузен юк станциясида тўхтади. Бу саноат шаҳри Гарц тоғлик мавзеининг жанубий қисмида жойлашганди.

Уни эсэс соқчилари билан яқинроқдаги Дора-Миттельбау концлагеридан келган зондеркоманда кутиб олишди. Густав вагон бортидан жуда катта қийинчилик билан ошиб ўтди. Тириклар бир-бирларига кўмаклашиб, поезддан тушиб олгач, мурдаларни тушира бошлашди. Станцияда 766 жасадлар саржиндек тахланди.

Густав кўп даҳшатли нарсаларни кўрганди, бироқ бу энг ёмонларидан бири эди. “Очликдан ўлган ва ўлдирилганлар, – ёзарди у ўз кундалигида, – совкотиб ўлганлар – буни шунчаки айтиб бўлмайди”. Омон қолганларнинг аҳволи ҳам ўлганлардан тузукрок эмасди; йўлда бир амаллаб тирик етиб келганлар сони уч минг нафар бўлса, улардан тахминан олти юз киши етиб келгандан кейин вафот этишди.

Шаҳардан шимолий тарафдаги тоғ тизмаси яқинидаги бўш жойга яширинган Дора-Миттельбау концентрацион лагери ҳажм жихатдан тахминан Бухенвальдга тенг эди. У лиқ тўлиб кетган ва баракларида 19 мингдан ошиқ маҳбуслар тикилиб кун кўришарди.

Янги келганлар рўйхатдан ўтишди ва Густав ўз 106498 рақамига эга бўлди. Уларни блокларга тақсимлаб, ниҳоят егулик беришди – “бизнинг икки ҳафталик саргузаштларимиз

бошланганидан буён биринчи иссиқ овқат”, – деб ёзганди у. Ҳар бир маҳбус ярим буханкадан нон, бир порция ёғ, бир бўлак колбаса олди. “уларга биз худди оч бўрилар каби ташландик”.

Густав лагерда атиги икки кун бўлди, кейин уни унча катта бўлмаган сателлит (йўлдош) лагерлардан бирига жўнатиш учун танлаб олишди. У ер билан транспорт алоқаси йўқ эди ва улар бутун ўн тўрт километрлик йўлни пиёда босиб ўтишди.

Эльрих концлагери Густав бўлиб кўрган лагерлардан энг расвоси экан. У унча катта бўлмаса ҳам, саккиз мингга яқин маҳбус ниҳоятда антисанитария шароитида ушлаб турилганди. Доимий тарзда тўлдирилиб турганига қарамай, очлик ва касалликлар оқибатида ўлганлар туфайли улар сонни тинимсиз камаярди. У ерда кир ювадиган, ювиниш хоналари йўқ эди. Маҳбуслар эса битлаб кетганди: ўтган йили кузда нотўғри санитар ишлов бериш оқибатида юзларча маҳбуслар ўз пойжомаларидан маҳрум бўлишган, янгиларини эса олишмаганди ҳам. Густав ўз шериклари билан манзилга етиб боришганида, уст-боши исқирт бўлиб кетган, эгниларида чириб, уладаси чиқиб кетган, баъзилари ички кийимда юрган маҳбусларнинг ташқи кўринишидан ҳайратда қолишди. “Ечинганлар”ни ишдан озод қилишар, бироқ фақат егулик улушларини атиги ярмини беришаркан. Бундан улар оч ўлим туфайли тезгина ҳалок бўлишаркан. Густавнинг гуруҳига икки кунлик дам бериб, кейин ишга жўнатишди. Ёши туфайли лагерларда беш ярим йиллик уқубатлари ва Освенцимдан азобланиб йўл босиб келганидан анча беҳол бўлиб қолган Густав, Эльрихнинг дўзах қозонига тушиб қолгач, унинг руҳи тушиб кетди. У мағлуб бўлишга тайёр эди, авваллари у сира бундай ҳолга тушмас эди.

Маҳбусларни тунги соат 3 да уйғотишарди. Бундай бераҳм эрта турғазини сабаби тез орада маълум бўлди. Анъанавий охири

кўринмас йўкламадан кейин ишчи гурухларни лагерь оркали ўтадиган темирйўл тармоғига олиб бориб, поездга чиқаришар ва тоғлар остида қазилган тоннелларда иш жойлари бўлган Воффлебен кишлоғига олиб боришарди.

Ҳаво оркали доимий тарзда бомба ҳужумларига учраётган Германия ҳарбий ишлаб чиқаришининг катта қисмини ер остига ўтказганди. Воффлебен тоннеллари – неча минглаб инсонлар ҳаёти ва қулларча меҳнати эвазига вужудга келган бўлиб, у ерда Гитлернинг энг технологик мукамал ва ўта махфий қуроли ФАУ-2 ракеталарини тайёрлашарди. Уларнинг жойлашган жойи авиация ангарларини эслатувчи қўл билан яратилган улкан ғорлар ичида эди. Ташқаридан тоннеллар мажмуини ўрмонлар тўсиб турарди. Ичкарида олиб бориладиган барча ишлар махфий эди ва маҳбуслар учун дўзахнинг охирги доирасини ифода этарди.

Густавни асосий мажмуадан ғарбга томон янги тоннель кесиб қазिश гурухига қўшиб қўйишди. Унинг гуруҳи асосан рус ҳарбий асирларидан иборат бўлиб, тоннелда темирйўл тармоғини ётқизиш бўйича оғир ишларни бажарарди. Назоратчилар билан муҳандислар ҳаммани ва кўзларига кўринган ҳар бир кишини дарра билан калтаклаб, ҳақиқий қулдорлар каби ҳаракат қилишарди. Густав Бухенвальд тош қонидаги даврдан буён бунга ўхшашини кўрмаганди. Лекин бу ерда янада оғирроқ эди, чунки у дўстларисиз қолган ва уларга бериладиган егулик кунига икки товоқ суюқ шўрва билан бир бўлак нонга тўшакка михланиб қолган ногирон ҳам тўймасди. Кейин нон беришни икки ҳафтага тўхтатиб қўйишди ва улар тонг саҳардан кеч соат саккиз яримгача давом этадиган сменада фақат сувдан иборат шўрва ичиб жон сақлашди. Густав искирт жойда яшаб, икки ҳафта ичида қолган маҳбуслар сингари битлаб кетди.

Эльрихда СС сержанти Отто Брикман кўмондонлик қиларди; у нафақат махбусларга азоб бериб хузурланувчи садист, балки ҳеч вақога ярамас раҳбар ҳам эди. Дора-Миттельбау лагери кўмондонлиги Эльрихдан чиқиндихона каби фойдаланиб, барча ярамас ходимларни ва омон қолиш пешонасига ёзилмаган асирларни ўша ёққа юборишарди. Кечки йўқламада асирлар ўлар ҳолга келиб, оёқда туролмай қолган кезде, Брикман майдондаги учи ўткир тошлар устига ётиб бадантарбия қилишга мажбурларди.

Густавнинг баҳо беришича, лагерда бир кунда очлик ва оғир ишдан 50-60 киши ўларди – “ҳақиқий одам тегирмони”. Лекин унинг ичида нимадир аввалгидек енгилишга йўл бермасди. “Мен аранг оёқда турсам-да, – ёзарди у, – лекин энг охирги маррагача яшайман, деб ўзим билан ўзим шартнома туздим. Ҳинд озодлик учун курашчиси Гандидан ибрат олишга қарор қилдим. У шундай озгин бўлса ҳам барибир яшашни давом эттиряпти. Ҳар куни ўзимга дуо қилиб мурожаат қиламан ҳам: Густль, умидсиз бўлма, тишинга тишингни қўйиб яша – эсэсчи жаллодлар сени енголмайди”.

Унинг озод этилишига ишончи қоя каби мустаҳкам эди, энг муҳими, у боласи хавфсиз эканига ишонарди. “Ҳойнахой, – деб хисобларди у, – Фриц Венага етиб олган бўлса керак”.

* * *

Фриц ўз егулиги – қафтдек нон бўлаги билан кичкина товоқда шолғомли шўрвага қараб, ҳафсаласи пир бўлди. Бир кружка Эрзац – қаҳва унинг иш куни егулиги эди. Баъзан шўрвадан яна озроқ олишга муваффақ бўларди, лекин бу ҳол узоқ давом эта олмаслигини у тушунарди. У келганига бир ой ўтибди. Фрицнинг қўллари эса анча ингичкалашиб, юз ёноқлари туртиб чиққанди. У ҳали ҳеч қачон ўзини шундай ёлғиз,

дўстларидан узилган ва ҳар қандай қўллаб-қувватлашдан мосуво бўлган, деб ҳисобламаганди. Унга Бухенвальд билан Освенцимда омон қолишга ёрдам берган ўртоқлик ришталари бу ерда энди йўқ – у поезддан сакраганида, уларни кесиб ташлаганди.

Уни Маутхаузендан тўрт километр наридаги Гузен кишлоғидаги лагерь бўлинмасига жўнатишди. Уни бу ерга етаклаб келган ҳодисалар занжири қайсидир маънода жуда ғаройиб эди. Германия шунчаки ўзининг мавжудлиги учун курашарди ва инсон ресурсларига жуда муҳтож эди, шу боис, лагерь коммендант СС полковниги Франц Цирайс олий иркли герман ва австриялик маҳбуслар кўнгилли бўлиб СС қаторига кирсалар, озодликка чиқишларига хизмат қилиб эришсалар бўлади, деб эълон қилди. Уларни махсус бўлинмага тўплаб, кийим-бош ва курул берилади ва улар одатий СС билан биргаликда Фатерлянд омон қолиши учун курашадилар.

Маутхаузен Қаршилиқ аъзолари учрашувида Пеппи Кель ва бошқалар уларнинг одамларидан бир қисми кўнгиллилар қаторига боришлари керак, деган фикрга келишди. Улар СС маҳбусларидан тузилган бўлинмалар бошқа маҳбусларга қарши иш кўради, деб ўйлашганди. Қаршилиқ аъзоларини улар қаторига киритиб, эсэсчилар режасини уларнинг ўзларига қарши қўйиш мумкин эди; ҳал қилувчи фурсатда курулланган кўнгиллилар СС аскарларига қарши курул кўтардилар.

Пеппи тайинлаган бир юз йигирма “кўнгиллилар” орасида Фриц ҳам бор эди. У расман оқсуяк ҳисобланар, соғлом эди ва жангчи каби кўринарди. Бу ғоя Фрицга маъқул келмаганди; қандайдир мақсадлар йўлида эсэс либосини кийиш ҳақидаги фикрнинг ўзи унинг кўнгиллини айнитарди. Бироқ Пеппи қатъиятли эди, бу одамга қаршилиқ билдириш осон эмас эди. Веналиқ яхудий Фриц бир куни коммендант хонасига кириб, “ўлик чанок”

эсэс махсус бўлинмасига ёзилиш ҳақидаги хужжатга имзо қўйиб чиқди.

Кўнгиллиларни яқинроқдаги эсэс ўқув қисмига жўнатиб, у ерда ҳарбий ишга ўргатиш ва мияни тозалаш бўйича кучайтирилган дастур бошланиб кетди. Бошқалар бош мақсадга бор диққатини жамлаб, бажаришлари зарур бўлган ишларга кўниб, ўрганаётган бўлсалар, Фриц бундай иш қўлидан келмаслигини англади. У ерда ортик қололмайди, деган қарорга келди. У ишдан бўшаш ҳақида ўйлашнинг фойдаси йўқлиги боис, ҳайдаб юборишлари умидида майда қоидабузарликлар содир эта бошлади. Қалласига ўқ отиш билан хавф солган хатарли услуб бир неча огоҳлантириш ва жазоланишлардан кейин уни кўнгиллилар сафидан ҳайдаб юборишди. У яна маҳбус бўлиб қолди ва лагерга қайтди, унинг СС даги иш бўйича кўтарилиши эса бошланмай туриб тугади.

Уни Гузенга ўзи танимаган ва дўстлашишга улгурмаган 284 ишчи мутахассислари орасига ўтказишди. Гуруҳ таркибига бутун Рейхдан: поляк, француз, австриялик, юнон, рус, голланд, яхудийлар ва сиёсий маҳбуслар кирганди; улар орасида электриклар, слесарь, сантехник, бўёқчи, темирчи, механик ва ҳатто бир украиналик авиация техниги ҳам бор эди.

Гузен II да ўн мингга яқин маҳбус бўлиб, улар асосан тоғлардаги тоннелларда махфий авиация ишлаб чиқаришда ишлайдиган техник мутахассислар эди. Фрицни – Санкт-Георгендаги тоннелларда “Бергкристалл” авиация заводига хизмат қиладиган бўлинманинг код номи – Ва III батальонига ёзиб қўйишди. У ерда энг янги қирувчи ва бомба ташловчи Мессершмитт Me-262 учун фюзеляжлар қуриларди.

Фриц ўзини жуда ёлғиз хис қиларди. У бир вақтлар Моновицда бўлганидек, бефарқ бўлиб қолганди. У март билан

апрель қандай ўтиб кетганлигини сезмай қолди; унинг хотирасида ушбу ойлар кўрқинчли доғ бўлиб қолди.

Тоннелларда маҳбуслар озиб кетганларидан оёқларида туролмасдилар, эсэсчилар билан яшил учбурчакли назоратчилар эса, улардан хоҳлаганларини осонгина ўлдириб юборишлари мумкин эди. Март ойида уч мингга яқин маҳбусларни ишга яроксиз деб топиб, Маутхаузенга жўнатиб юборишди, у ерда улардан кўпчилиги вафот этди. Халқаро Қизил Хоч кўмитасидан лагерга юк машиналарида озик-овкатлар келтирилган чоғда, эсэсчилар уларни талон-тарож қилиб, энг яхши нарсаларни ўзларига олиб қўйишди, кейин эса егулик ва қуюлтирилган сут солинган банкаларни тешиб, хахолаб қулганча асирлар тўдасига қараб ирғита бошлашди. Шундай бўлса ҳам, ўлим кўплигига қарамай, маҳбуслар сони фақат ошиб борарди, чунки ҳар уни Австрия лагерларидан эвакуация қилинган янги колонналар етиб келарди. Улар минглаб миқдорда ўлиб, мурдалари саржиндек тахланарди.

Фриц жисмонан ва ахлоқан қаттиқ ўзгарганди. Маутхаузен Гузендаги оғир ҳаёт шароитлари туфайли икки ой ичида у Санкт-Пёлтенда Вермахт казармаларини ташлаб чиққан келишган йигитдан апрель ойи охирида қоксуякка ўхшаб қолганди. У бўлган жойлардан энг ёмони мана шу жой эди. Фақат қисқа вақтгина уни навбатдаги саржинда мурдага айланишдан ажратиб турарди.

Қанчалик оғир бўлмасин, у енгилишни хоҳламасди. Тугашга яқин қолганди, ҳаётга фаолроқ тирмашган инсон уни кўра биларди. Фронт яқинлашиб келар – узоқдан артиллериянинг таниш гумбурлаши эшитилиб турарди. Америкаликлар босиб келишарди.

СС уларнинг келишига тайёргарлик кўрарди. Нацистлар уларнинг юксак махфий авиация заводи билан минглаб махбуслари душман қўлига тушишига йўл қўймасдилар. 14 апрелда Генрих Гиммлер барча концлагерлар коммендантларига телеграммалар юборди: “Битта ҳам махбус душман қўлига тирик тушмаслиги керак”. Гиммлер эвакуацияни назарда тутгани, лекин телеграммада у хақида ҳеч нима дейилмагани. Маутхаузен коммендант Франц Цирайс учун унинг буйруғи кенг миқёсда йўқ қилишни билдирарди. У шуни режалаштирди ҳам.

28 апрель куни эрталаб Гузен махбусларини ҳаммасини лагерда қолдириб, ишга чиқармадилар. Соат 10.45 да ҳаво тревогаси сиреналари янгради. Эсэсчилар ва назоратчилар ўн минглаб махбусларни Келлербау тоннелларига шошириб ҳайдашди. Ичкарига улар уч кириш йўлининг биттасидан киришди.

Мазкур гранит ва бетондан ясалган қўрқинчли ғорлар анча зах ва совуқроқ эди. Бундай каттиқ тошларни ўйиб, ишлашнинг қийинлиги ва катта маблағ талаб этилган ҳамда сувга чўкиш хавфи туфайли Келлербау тоннеллари охиригача куриб битказилмай қолди ва лагерь махбуслари учун бомбалардан сакланадиган жой сифатида фойдаланиларди.

Фриц захда турганча, бомба ташловчилар шовқини ва портлаш гумбурлаши қачон эшитилишини кутарди, бироқ ташқари жим-жит эди. У Келлербау тоннелларида биринчи марта бўлиши эди, лекин у ерда аввал бўлганлар учта кириш йўлидан иккитасига ғишт уриб, энг охирги биттасини қолдиришганига эътибор беришди. Лекин энг диққат-эътиборли махбуслар уларни ичкарига ҳайдаб, эсэсчи пулемётчилар кириш жойида ўз постларини эгаллаганларини сеза олмадилар. Шунингдек, махбуслар бир неча кун аввал мана шу охирги

кириш йўли Цирайс буйруғига кўра миналаштирилганди. Миналаштириш билан тоннеллар қурилишига жавобгар фуқаро муҳандиси Пауль Вольфрам шуғулланарди: унга ва ҳамкасбларига, агар улар ишларини тўхтатгудек бўлишса ва махфийликни бузсалар, ўзлари ва уларнинг оилаларини ҳам ўлдиришларини айтишди. Вольфрам кўлида бор портловчилардан фойдаланди. Булар етмайди, деган қарорга келиб, яна бир неча ўнлаб ҳаво бомбалари билан икки юк машина сузувчи миналар қўшди. Ҳаво тревогаси олдидан тунда портлаш воситаларига детонаторларни уладилар.

Энди, махбусларни ичкарига ҳайдаб, қочишларига йўл қўймаслик учун пулемётчилар чиқиш жойини кўриқлашаётган чоғида, тоннелни портлатиш мумкин бўлар, шундан сўнг ғорга қамалган махбуслар бўғилиб ўларди.

ОХИР ЗАМОН

Март ойининг охирларида, бир ярим ойга яқин вақт Элърихда бўлган Густавга яна умид қайтиб, ҳали жони танасидан айрилишга хавф солмай турганида, у тузукроқ жойлашиб олди.

Уни рельслар ётқизадиган гуруҳдан дурадгорликка ўтказишди. Уларнинг назоратчиси Эрих исмли туппа-тузук одам эди; унинг озик-овқат оладиган шахсий манбалари мавжуд бўлиб, шу боис у ўз улушини Густавга берарди – бу эса унинг учун озроқ бўлса ҳам мадор эди. Афсуски, кун сайин Густав янада кўпроқ битлаб ва искиртлашиб борарди.

У кун бўйи ер остида ишларди. Бу Данте Дўзахининг тўртинчи доирасини эслатарди: тоннелларда ишлаётган кўпчилик асирлар ажал чегарасида турар, ҳали кучи борлари

нимжонлардан арзимас улушларини ҳам тортиб олишарди. Лагерда ягона етарли миқдорда бўлгани мурдалар эди ва энди канибализм (одам гўштини ейиш ҳоллари) ҳам бошланганди. Март ойида мингдан ошиқ асирлар ўлди, яна бир минг олти юз нафар тирик қоқсуякларни Нордхаузен баракларига ўлимини кутаётганлар сафига жўнатишди.

Апрель ойида америкалик кўшинлар лагерга жуда яқин келдилар ва эсэсчилар ишларни тўхтатишди. Эвакуацияга тайёргарлик бошланди. Ўша тундаёқ Британия авиацияси Нордхаузенга ҳаво ҳужуми уюштириб, баракларга бомба ташлаб, юзларча маҳбусларни ўлдирдилар. Эртасига тунда самолётлар яна учиб келиб, шаҳарни ер юзидан йўқотганча, ҳалок бўлганлар сонини анча миқдорда оширишди.

Эльрих эвакуацияси икки кунни эгаллади. Густав билан ҳали юришга қобил маҳбусларни юк вагонларига ортдилар. Поезд кетишга тайёрланаётган 5 апрель куни лагерни ташлаб чиқаётган энг сўнгги эсэсчи аскар ўн-ўн беш бемор асирларни отиб ташлади. Американинг 104-пиёда дивизияси бир ҳафта ўтгач, Эльрихга кириб борганида, у ерда битта ҳам тирик жон қолмаганди.

* * *

Густавнинг ёдига уларнинг Освенцимдан қайтаётганлари тушди. Ҳозир ҳаво ўшандагидан анча илиқроқ, у бемалол ўтира олар ва ҳатто уларга егулик ҳам беришарди. Албатта, одатдаги улушдан камроқ егулик олишарди; поезднинг сўнгги озик-овқат ортилган вагонини қайсидир фурсатда узиб кўйишди. Поезд нон заводи ёнида жойлашган шаҳарчада тўхтаган чоғда, озроқ енгил тортишди – британиялик ҳарбий асир Густавга икки кило нон билан жавдар унидан ёпилган кулча узатганди, у яқин ўртоқлари билан кейинги уч кун бир амаллади.

Поезд Германиянинг узок шимол томонига ичкарилаб борар, Ганновердан ўтиб, 9 апрелда Берген шахарчасига етиб борди, бу ерда маҳбусларни Берген-Бельзен концентрацион лагерига туширдилар.

Германия атрофида душманлар доираси тобора сиқилиб борар ва Гиммлер тирик қолган маҳбусларни охиригача тутиб туришга қарор қилганди. Улар сўнгги хизматларини гаровга олинганлар сифатида бажаришлари керак эди. Берген-Бельзен Германия худудида сақланиб қолган энг охириги концентрацион лагерлардан бири эди. Густав етиб борганида, атиги бир неча минг кишига мўлжалланган лагерь хаддан зиёд тўлиб кетганди ва ҳар ойда минглаб очлик ва касалликлардан ўлганларга қарамасдан – февралда етти минг, мартда ўн саккиз минг, апрель бошларида тўккиз минг, – ундаги маҳбуслар сони олтмиш мингдан ошганди ва бу одамлар тўхтамаётган тиф эпидемияси билан саржиндек тахланган мурдалар орасида яшарди. Айёр Гиммлер уларнинг ҳаётини сақлаб қолаётганини таъкидларди.

Мана шу лик тўлиб кетган инсонлар қозонига Густавни ва бошқа омон қолган Эльрих маҳбусларини олиб келишди. Кўплар йўлдаёқ бардош беролмай, жон беришганди ва энг охирида поезддан энди одатга айланиб қолган жасадлар тоғини туширишарди. Тириклар станциядан лагерга пиёда юриб боришаётганда, бир вақтнинг ўзида кўрқинчли ва ғаройиб ҳодиса рўй берди. Худди ўша йўналишда яна бир арвоҳсифат кишилар колоннаси кетиб борарди; бу жуда озиб, қийналиб кетган эркак, аёл ва болалар – венгер яхудийлари экан. Эльрихдаги кўпчилик маҳбуслар ҳам венгер эдилар ва улар Густавни ҳайратга солиб, кўшни колоннадаги ўз яқинлари ва дўстларини таниб қолишди. Улар сафни бузиб, исмларини баланд овозларда айтиб чақириб, бир-бирларига отилиб, кучоклай кетишди. Оналар, оталар, болалар узок муддат айрилиб ва ўз яқинларини ўлган деб

хисоблаб юрган кишилар тўсатдан Бельзен йўлида уларни яна учратдилар. Манзара бир вақтнинг ўзида қувончли ва даҳшатли эди, Густав буни таърифлаш учун сўз тополмасди: “Бунга ўхшаш бирлашишни фақат тасаввур қилиб кўринг”. Унинг ўзи Тини, Герта ва Фриц билан кўришиш учун бор нарасини берган бўларди. Лекин фақат бу ерда эмас, айнан шу жойда эмас.

Ҳеч қандай боғланишлар, ҳеч қандай мўлжаллар, ҳеч қандай аниқликлар қолмаганди: ҳатто лагерь тизими ҳам кулаб бўлганди. Бельзен шу қадар тўлиб кетгандики, Миттельбаудан келган ўн беш минг одамни жойлаштиришга жой йўқ экан. Эсас соқчилари уларни Бельзен билан Хоне орасидаги Вермахтнинг бронетанк ўқув қисмига жойлаштиришга қарор қилишди. Унинг казармалари Бельзен II дея номланган, транспортларга ҳамроҳлик қилган СС капитани Франц Хёсслер қўмондонлиги остида ёрдамчи концентрацион лагерьга айланди. Ияги олдинга туртиб чиққан ва оғзи осилиб қолган башараси совуқ бу одам Миттельбауга қадар Освенцим-Биркенауда аёллар бўлимида хизмат қилган бўлиб, одамларни танлаб ажратиш ва газ камераларида қатл қилишда иштирок этарди, шунингдек, ўз қўли билан сон-саноксиз қотилликлар содир қилганди. Айнан Хёсслер Моновиц исловатхонасига “кўнгиллиларни” танларди.

Ўқув қисми ташқи кўринишдан маҳбуслар одатланиб қолган шароитларга нисбатан анча тузукрок эди: оппоқ ва тоза, кенг бинолар ўрмон орасидаги бетонлаштирилган майдончалар атрофида турарди. Вермахт ходимлари – ўша вақтда венгер аскарларидан иборат эди – эсас соқчиларига ёрдамлашардилар.

Егулик улушлари сифатлари тузукрок бўлса ҳам, лекин миқдори ниҳоятда кам эди. Густав билан ўртоқлари картошка ва шолғом пўчоқларини топиш учун лагерь ошхонаси ёнидаги чиқинди солинган челақларни кавлашларига тўғри келарди –

“нима бўлса ҳам, фақат очликни салгина пасайтириш учун”, деб ёзарди у ўз кундалигида.

Шунча йиллар мобайнида лагерларда умрини ўтказиб, у ҳеч қачон бундай тор жойда яшамаганди ва бундай катта кўламдаги очликни сира кўрмаганди. У Бельзенда бошидан кечирган кўргиликларидан кейин унинг ўз кучига ишончи сусайиб қолди. унда қандай ўзига хослик бор? Нима учун бошқа миллионларча одамлар уддалай олмаганларида, у омон қолишни умид қиляпти?

Венгер аскарлари шафқатсизликда эсэсчилардан сира қолишмасдилар. Улар худди эсэсчилар каби ўз ихтиёрлари билан истаган вақтда маҳбусларни отиб ташлайверишарди. Улар ўзларининг асосий вазифалари ошхоналарни кўриклаш деб ҳисоблар ва бараклар орасидаги майдончада туриб олганча, қолган-қутган озиқларни топиб ейишга чоғланган маҳбусларни шартта отиб ташлашарди. Айримлари нацизм ишига жумбоқли садоқат сақлашарди: биттаси яҳудий аёлга нацистлар унинг халқини буткул қириб юборишга улгуролмаганидан афсусланаётганини, лекин Гитлер албатта қайтади ва “биз яна елкама-елка жанг қиламиз”, – деб айтибди.

Бельзен II даги биринчи тунида Густав бинонинг юқори қаватида соқчиликда турарди. У жанубда осмон қандай тўқ сарик рангга кирганини кўрди. Афтидан, қандайдир шаҳар, эҳтимол, тахминан йигирма километр наридаги Целле ёнаётгандир. Бироқ шу пайт унинг кўз ўнгида портлашлар ярқиради – бу бомба хужуми эмасди. Фронт яқинлашарди.

Густавнинг руҳи кўтарилиб кетди. “Озод қилувчилар тез орада келиб қолишади – менга ишонч ҳам қайтади, деб ўйлайман. Худойим бизни бенасиб этмаслигини ўзимга эслатавераман”.

Икки кун ўтгач, 12 апрелда Вермахтнинг маҳаллий раҳбарлари Британия кўшинлари билан музокараларга киришиб,

Берген-Бельзенни тинч йўл билан топшириш ҳақида келишиб олишди. Тиф касаллиги тарқалиб кетмаслиги учун лагерь атрофидаги бир неча километр жойни нейтрал ҳудуд, деб тан олишга қарор қилинди.

Густав баракларда кўпгина венгер аскарлари нейтралитет тимсоли сифатида оқ матолар боғлаб олишганига эътибор берди. Ҳатто айрим эсэсчилар ҳам – жумладан, Густав Освенцимдан “қонли итлардан” бири бўлган, лагерь бошлиғи СС капралаи Зоммер ҳам худди шундай қилди. Афтидан, маҳбусларни қон тўкмасдан британияликлар тасарруфига ўтказишмоқчи эди. “Энг керакли вақт эди, – деб ёзарди Густав, – чунки СС бизга Варфоломей тунини ташкил қилиб, ҳаммамизни қириб ташламоқчи эди, бироқ венгер полковники бунга кўнмади ва шу боис бизни тинч кўйишга қарор қилишди”.

14 апрелда Густав узоқдан Британия танкларини кўрди. Янгилик ўша заҳоти баракларга тарқалиб, ҳаммани жуда севинтириб юборди ва байрам эрталабгача давом этди.

* * *

Капитан Деррик Сингтон Винзен орқали кетиб бораётган танклар колоннаси шовқини остида бор кучи билан бақаришга уринарди. У 23-бронетанк бўлинмасига ниҳоят етиб олганидан кейин, у ердаги разведка бошлиғини излаб топди ва ўзининг ўзгача вазифаси ҳақида унга ахборот бермоқчи эди, бироқ бунга оғир техника гумбурлаши қаттиқ халал берарди.

Деррик Сингтон ҳарбий разведка 14-кўшимча взводига кўмондонлик қиларди. Овозкучайтиргич ўрнатилган енгил юк машиналари билан таъминланган унинг взводи ахборот тарқатиш ва ташвиқот олиб бориши зарур эди. Сингтон Берген-

Бельзен лагери атрофидаги нейтрал худудни кўриклаши керак бўлган 63-танкларга қарши полк колоннасига қўшилишга буйруқ олганди. Махбуслар – ёки расман “интерналанганлар” дея номланганлар – инфекция тарқалиш хавфи туфайли бу худудни тарқ этишлари тақиқланганди. Капитан Деррик Сингтоннинг асосий вазифаси лагерга етиб бориб, асирларга керакли эълонларни билдиришдан иборат эди. У олмон тилини билгани боис, шунингдек, нейтрал худудда кўмондон этиб тайинланган 63-полкдаги полковник Тейлор ёнида таржимонлик ҳам қиларди.

Бронетехника ғижирлаши ва моторлар шовқини туфайли овоз эшитилиши учун овози бўғилгудек қичқирган Сингтон буларнинг ҳаммаси ўз танки минорасидан бошини чиқариб, кулоғига қўлларини воронка қилган танкчилар зобитига тушунтирди. У бош ирғади ва Сингтонга колоннада жой эгаллашини айтди. Деррик Сингтон ортига қайтиб, ўриндиққа сакраб чиқиб, ҳайдовчига қўл силкитди ва улар танкларга қўшилганча, йўл бўйлаб кетишди.

Винзен ортидан колонна очиқ жойга чиққач, қуюқ арчазор бошланди, ўтқир арча дарахтлари ифори бадбўй тутун иси билан аралашиб кетганди. Пиёдалар германлар танкка қарши тўпларга дуч келиб қолмаслик ёки снайперлар ўкига гирифтор бўлмаслик учун ўрмон остларини огнемётлар билан ёқишарди.

Тез орада йўлда “ХАВЛИ – ТИФ” деб ёзилган биринчи огоҳлантирувчи белгилар пайдо бўлди. Икки нафар олмон сержанти унга жуда расво инглизчада битилган мактубни беришди, унда Берген-Бельзен коменданти билан учрашувга уни таклиф этишарди.

Йўл шарққа бурилди ва Деррик Сингтон тўғри ўрмонда кўриқловчи миноралари бор тиканли симдан баланд тўсиқли лагерни кўрди. Дарвоза олдида уни – кичикроқ гуруҳ – бошдан

оёк кўркам форма кийган душман зобитлари кутиб олишди: кимдир Вермахтнинг кулранг формасида, башанг либосда венгер капитани ва юзида чандиғи бор, маймунсифат жағли йўғон СС зобити собиқ комендант, СС капитани Йозеф Крамер эди.

Улар ҳаммаси то полковник Тейлор етиб келишини кутгунларига қадар, Сингтон Крамер билан суҳбатга киришди. У лагерда қанча маҳбус борлигини сўради; Крамер қирк минг ва йўлдан нарироқдаги иккинчи лагерда яна ўн беш минг маҳбус борлигини айтди. Хўш, бу қандай асирлар? “Одатдагидек, жиноятчилар ва бачабозлар”, – дея жавоб берди Крамер, инглизнинг кўзига қарамай. Сингтон индамади, бироқ, кейинроқ “Жавоб тўлиқ бўлмаган дея ўйлаш учун барча сабаблар” борлигини белгилаб ўтганди.

Яхшиямки, уларнинг суҳбати полковник Тейлор Жипи пайдо бўлиши билан узилди. У Симптонга лагерга кириб, ўз эълонларини эшиттиришини буюрди. Ўзи эса, Бергенга қараб кетди. Сингтон таклифига кўра, Крамер у билан бирга овозкучайтиргичли юк машинасига чиқиб олди ва улар дарвозадан ичкарига киришди.

Сингтон концентрацион лагерь ичкаридан қандай кўринишини тасаввур этишга кўп бор уринганди, бироқ у хаёлига келтирган жойга сира ўхшамас экан. У ерда марказ бўйлаб йўл кетган, иккала тарафдан эса – алоҳида секциялар бўлиб, уларнинг ҳар бирида бараклар турарди. Ҳар ёқда “гўнг иси” анқир, Сингтонга “хайвонот боғида маймунхонадаги бадбўй хид”ни эслатарди. Ҳаяжонланиб кетган маҳбуслар “тиканли сим тўсиқлари ёнида тўпланиб олишди... бошлари қирилган ва уларни ўзаро фарқлаб бўлмайдиган йўл-йўл асирлар пойжомасида эдилар”. Сингтон Нормандиядан бошлаб озод этувчиларнинг ҳаяжонли учрашувларига бир неча марта гувоҳ бўлганди, бироқ мана бу бир вақтлар поляк зобитлари, украин

деҳқонлари, будапештлик шифокорлар ва фаранг талабалари бўлган даҳшатли кийимдаги коксуяклар арвоҳларнинг олқишлари шунчалар таъсирли эдики, мен кўз ёшларимни базўр тийиб турардим”.

У вақти-вақти билан машинани тўхтатиб, овозкучайтиргич орқали лагерь британияликлар бошқаруви остида карантинда эканини СС энди уларнинг назоратини топширгани ва кетаётгани: венгер бўлинмалари Британия армияси кўмондонлиги остида колаётгани; тиф тарқали хавфи туфайли маҳбуслар нейтрал ҳудудни тарқ этишлари тақиқланиши; егулик ва дори-дармонлар йўлда олиб келинаётгани ва лагерга иложи борича тезроқ етказилишини эълон қиларди.

Хурсанд бўлиб кетган маҳбуслар бараклардан чиқиб, юк машинасини қуршаб олишди. Крамер хавотирга тушди ва венгер аскарлари маҳбуслар бошлари узра ўқ ота бошлади. Сингтон машинадан ирғиб тушди “Отишмани тўхтатинг!” – дея буюрди. У ўз тўппончасига ёпишаркан ва аскар милтигини туширди. Бирок ҳали унинг буйруғигача Сингтонни ҳайратда қолдириб, дарралар билан қуролланган маҳбуслар кийимидаги бир неча киши тўдага ташланиб, ҳаммани шафқатсизларча қалтақлай кетишди.

Бош дарвоза ёнига қайтишгач, Сингтон Крамерга деди:

– Сиз бу ерда ҳақиқий дўзах ташкил этибсиз.

У ўша қисқа учрашувда фақат озроқ омон қолганларни кўрганди ва бир неча кундан кейингина, ниҳоят, оммавий кўмилган жойлар, крематорийлар ва мингларча яланғоч, очликдан коксуяк бўлиб қолган жасадлар тахламларини кўрди.

У дарвозадан чиққач, ўз эълонларини такрорлаш учун иккинчи лагерга қараб бурилди.

Густав узоқда танкларни кўрганидан буён бир кун ўтди. Ниҳоят, Британия колоннаси лагеръ ёнидан Бергенга борадиган асосий йўлга кириб келди. Ҳозирча ҳеч нима рўй бермади, кейин иккинчи лагерда овозкучайтиргичли машина пайдо бўлди. Маҳбуслар хурсанд бўлиб, шовқин солганча, британиялик зобитни кутиб олиб, унинг атрофига эълонларни эшитиш учун тўпланиб олишди.

Лагер II асирлари, гарчи жуда озиб кетган бўлсалар ҳам, асосий лагердан кўра тузукроқ аҳволда эдилар. Уларда куч ва ғазаб қолганди. Капитан Сингтоннинг юк машинаси кетиши билан Линч суди бошланди.

Ғазаб устида ёнган ва ўзаро бирлашиб, кучга кириб кетган юзларча эркаклар уларни таҳқирлаганларни ушлаб олишарди. Меҳрибон, раҳмдил Густав СС соқчилари ва яшил учбурчак таққан бараклар бошлиқларини қандай осаётганлари ва уриб ўлдиришаётганини кўриб турарди. Унинг кўзи остида Освенцим-Моновицдаги камида икки нафар қийноққа солган золимни ўлдиришди. У эса, уларга на раҳми келди ва на ачинди. Венгер аскарлари аралашишга уринишмади. Ўша оқшом интиқом олиб бўлингандан кейин, тирик қолган эсэсчиларни ўз қўллари билан жасадларни кўмишга мажбур қилишди.

Британияликлар аста-секин лагерни ўз назоратларига олишди: барча тирик қолган маҳбусларни ўз миллатларига ажратганча, рўйхатга олишди; Берген-Белзен номи ўзгартирилди. Густав венгер яҳудийлари билан қолди; улар орасида кўпгина меҳрибон дўстлари пайдо бўлди ва улар уни хонада бошлиқ қилиб қўйишди.

Бу озодликка чиқариш ва барибир озодлик эмас эди. Уларни энди СС бошқармасди, британияликлар лагерга озик-овқат, дорилар келтиришарди. Асирлар яхши овқатланишарди, улар

саломатликлари аста-секин тикланарди (гарчи асосий лагердаги маҳбуслар шундай ёмон аҳволда эдиларки, улардан мингларча киши озод этилгандан кейин вафот этишди). Шундай бўлса-да, улар асир бўлиб қолишарди. Венгер аскарлари британияликлардан ҳеч кимни чиқариб юбормасликка буйруқ олишганди ва уни аниқ бажаришарди. Лагер II карантинни фақат профилактика учун йўлга қўйишди; у ерда тиф йўқ, маҳбусларни қўриклашга эҳтиёж ҳам йўқ эди. Густав шунча йиллардан кейин энди яна озод бўлишни орзу қилиб, юраги хаприкларди.

Бельзен озод этилгани ҳақида газеталар бутун дунё бўйлаб хабар тарқатишарди; у ҳақда радио орқали барча янгиликларда маълумот беришарди. Бутун Европадан, Белгия ва Америкадан асирларнинг қариндошлари нималарнидир билиш умидида хатлар ёзишарди. Баъзан капитан Сингтоннинг машинаси Лагер II да айланиб, овозкучайтиргич орқали оиласи излаётган кишилар исми шарифларини эълон қиларди.

Густав Эдит билан Курт ҳақида ўйларди. У кизини 1939 йил бошидан буён, унинг Англияга кетганидан бери кўрмаган эди ва ундан уруш бошлангандан кейин ҳеч қандай хабар келмаганди. Куртдан 1941 йил декабридан бери хабарлар йўқ эди. Густав Эдитга хат ёзиб, ўз маълумотлари ва барак рақамини кўрсатди ҳамда уни бошқа маҳбусларнинг мингларча мактублари билан биргаликда – Британия маъмурияти орқали жўнатди. Асосий лагерда тиббиёт ходимлари иложи борича кўпроқ одамлар ҳаётини асраб қолиш учун кечаю кундуз курашарди. Мазкур жой бу ерга келиб қолган ҳар қандай одамни хайратга соларди. Мингларча таналар ерда ётар, улар орасида гўё соялар каби чала ўлик ва чала тириклар ҳаракатланиб юришарди; улар гўё ходалар устидан ўтгандек мурдалар устидан ҳатлаб ўтиб, топган егуликларини еб олишга уринишарди. Лагерда ўнлаб метр узунликда чуқур ўралар қазинишарди. Эсэсчиларни собик

маҳбуслар қарғиши ва ҳақоратлари остида жасадларни кўлларида кўтарганча ташиб, чуқурга ташлашга мажбур қилишарди; баъзи соқчилар ўрмонга қочишга уринишар, бироқ уларни отиб ташланар, уларнинг ҳизматдошлари эса, мурдаларни лагерга қайтиб ташиб келиб, ўз қурбонлари ёнига ташлашларига тўғри келарди. Охир-оқибат бу масалани ечиш осон бўлмади; жасадлар ҳаддан зиёд кўп бўлгани боис, уларни чуқурларга бульдозерлар билан суриб кўмишга тўғри келди. Ҳаммасини кўмиш учун деярли икки ҳафта кетди.

Тирик қолганларни Лагер I дан госпиталь учун қайта жиҳозланган Лагер II нинг тоза, мустаҳкам казармаларига ўтказишди. Асосий лагердаги исқирт ярим вайрона ёғоч бараклари бўшаб қолиши билан уларни олов пуркагичлар билан ёқиб юборишди.

Ёрдамчи ходимлардан бўлган англиз ҳамшираси бундай лагерлар 1934 йилдан буён мавжудлигини билиб, бу лагерлар аслида қандайлигини ўзи тасаввур ҳам қилолмай, виждон азобида қандай қийналганларини хотирларди. Ҳамшира билан унинг ҳамкасблари “биринчи навбатда уларнинг пайдо бўлишига жавобгар кишиларга, олмонларга қарши адолатли ғазаб билан ёнишарди, бу ғазаб Бельзенда кун сайин тобора кучайиб борарди”. Улар таҳқирлашлар ва қадрини ерга уришлар кўп маҳбусларни жониворлар аҳволига тушиб қолганларидан, улар овқат талашиб, бир-бирлари билан уришишларига ҳайрон қолишганди.

Асосий лагердан келган маҳбуслар оқими Густав билан Миттельбауда тирик қолган бошқалар учун хавфли бўлиб қолди: улар тиф манбаалари ёнига тушиб қолишганди. Беморлар жойлашган бинолар кўриқланарди, лекин уларнинг шу ердалигининг ўзи инфекциянинг баракларга тарқалиш хавфини кучайтирарди.

Густав бу чидаб бўлмас, дахшатга солувчи жойдан тезрок кетишни орзу қиларди.

Озод этилганларидан кейин ўн кун ўтгач, репатриантлар билан тўлган илк транспортлар жўнаб кетиш учун рухсат олишди: улар фаранглар, бельгияликлар ва голландияликларни олиб кетишди. Уларнинг уйлари сари йўл мамлакатнинг озод этилиши орқали ётарди. Илгари Германия, Австрия ва бошқа жойларда яшаган кишилар, у жойлар ҳарбий ҳаракатлар ҳудуди ёки ҳозиргача нацистлар эгаллаб тургани туфайли, кутишлари зарур эди. Густав транспортлар қандай жўнаб кетаётганини ҳавас билан кузатарди ва охир-оқибат унинг сабри тугади. Бу аҳмоқона кўринса ҳам майли, Австрия ҳали озод бўлмаган бўлса ҳам майли, у уйга йўлни топа олиши ва унга ҳеч нарса халал бермаслигини биларди. У Фриц Венада уни пойлаб ўтирганига ишонарди. Густав зудлик билан ортга, ўғли ёнига қайтиши керак эди. Ҳарҳолда, қамоқдан халос бўлишга эришди.

30 апрель душанба куни эрталаб у фурсат пойлаб, йўлга тушди. Ўзининг кам сонли нарсаларини йиғиштириб, озрок егулик олиб, Густав баракдан чиқди ва бетонлаштирилган майдон орқали йўлга чиқди. Бироқ кўлида милтиқ тутган венгер аскарлари унинг йўлини тўсди:

– Сен қаерга отланиб қолдинг?

– Уйга, – деди Густав. – Мен кетяпман.

У аскарнинг кўзида худди юзларча СС соқчиларида кўрган учкун – яҳудий маҳбусга нисбатан антисемит нафратни кўрди.

Икки ҳафта аввал венгерлар нацистлар томонида жанг қилишарди. Густав уни айланиб ўтишга уринди. Аскар милтигини кўтариб, қўндоғи билан унинг кўксига урди. Густав хириллаб қолиб, йиқилай деди.

– Яна бир кадам юрсанг, сени отиб ташлайман, – деди аскар.

Густав ким сўзида туришини билиш учун етарлича кўпни кўрганди: бу сўзида туради. Қочиш амалга ошмади, у яна тузукда эди.

Кўллари билан зарба тушган кўксини ишқаганча, у ўз блокига қайтди. Бельзендан чиқиб кетиш у ўйлаганидан кўра мураккаброқ экан. Густав яна бир веналик, тезроқ уйга қайтишни орзу қилаётган Йозеф Бергер билан вазиятни муҳокама қилди.

Ўша окшом улар иккови секингина баракдан чиқиб, соқчиларга қараб-қараб, атрофда айланиб юра бошладилар. Ниҳоят, узоқ кутилган соқчилар смена алмашадиган фурсат етиб келди; аскарлар чалғиб қолишди ва Густав билан Йозеф фурсатдан фойдаланиб, қочиб қолишди – бу сафар йўлдан эмас, балки лагернинг шимоли-ғарбий четига туташган ўрмон йўналишида кетишди.

Улар венгерча қичқириб ва милтиқдан отишма товушларини эшитганларида, икки қоровул миноралари оралиғида эдилар. Ўқлар уларнинг бошлари устидан визиллади. Яна ўқ узилгани янгради ва иккови шошиб ётиб олишди. Ўқлар уларнинг ёнларидан ерга тегиб визиллади. Густав билан Йозеф олдинга эмаклаб кетишди. Отишма бир муддат тўхтаганида, улар дарахтлар орасидан ўрмон тарафга югуришди. Лагернинг руслар қисмидан ўтгач, қочоқлар узоқ четдаги қалин бутазор ичига кириб қолишди.

* * *

Келлербау ғори шифтидан томаётган муздек томчилар дақиқа кетидан дақиқани санар, лекин на самолёт, на портлашлар илгаригидек эшитилмасди: Фрицга фақат маҳбусларнинг бўғик нафаслари билан шивирлашлари акс-садолари эшитиларди.

Вақт ўтарди. Ташқарида кўриклаб турган СС пулемётчилари портлаш қачон содир бўлишини кутишарди.

Дақиқалар соатларга қуйиларди. Йўқламаларда узок туришга ўрганган асирлар унча хавотирланишмасди. Эҳтимол, шунчаки ёлғон тревогадир. Яхши томони, ишга боришнинг ҳожати йўқ. Улардан кўплари уларни шундай узок муддатга тоннелга хайдаб киришларининг асл сабабини ҳеч қачон билишмасди ҳам.

Энг асосий ҳодисалар уларнинг бошлари узра содир бўлаётган эди. Бироқ улар охиригача аникланмаганича қолди.

Тоннелга кириш йўлида қўйилган зарядлар портламади. Кейинроқ бош муҳандис Пауль Вольфрам нацистлар фармойишларини атайлаб бажармагани ва ўз одамларига бомба ва миналардан портлагичларни олиб ташлашни буюрганини айтади. Бироқ бу нима сабабдан қолган портлагичлар ишламаганлигини тушунтирмайди. Комендант Цирайс бу вақтда ўлардай маст бўлган – энг бошидан бери бу фикрнинг самарали эканига шубҳа қилганини таъкидларди. Бироқ тирик қолганлар орасида бир поляк маҳбуси, электрик Владислав Палонка детонаторлар симларини топиб, уларни кесиб ташлабди, деган миш-мишлар ҳам тарқалди.

Эрталаб соат тўртда ҳаракатлар гўхтатилишига сигнал берилди ва маҳбуслар, ўзлари ҳам билмаган ҳолда, ўз ўлимлари сари кирган тоннелдан ташқарига чўзилишиб чиқиб, лагерга қайтишди. Детонатор ишлаб қолганида, тоннелда йигирма мингдан кўпроқ одам ўлиб, бу – Европа тарихида бир вақтнинг ўзида содир бўлувчи энг оммавий қотилликлардан бири бўларди.

Йўқлама ва иш билан одатий кун тартиби тикланди, лекин кейин 1 май сешанба куни маҳбусларни лагерда қолдиришди. Фриц СС чилар январь ойи ўрталарида Моновицда худди шундай

кайфиятга тушиб колганларини хис киларди. Бирок бу сафар ваҳима анча кучли эди. СС нинг дархол югуриб борадиган Рейхи колмаганди. Маутхаузендан эвакуация қилинадиган жой йўқ эди.

Икки кундан кейин лагердаги барча соқчилар ғойиб бўлишди. Ашаддий нацистлар сўнгги томчи конлари қолгунга қадар ўз ерларини химоя қилиш учун тоғларга чиқиб кетишди; колганлар эса, формаларини ечиб, шаҳарларда энди фуқаро аҳолиси орасида яширинишга уринишарди. Маутхаузен-Гузен кўмондонлиги Люфтваффе – маъмурий бошқарувини расман фуқаролик полициясига топширди. Улар ёрдамга аъзолари 1944 йилда сиёсий маҳбуслар сифатида лагерга тушган Вена ёнғин ўчириш бригадаси бўлинмасини чақирди.

Жанубдаги америкалик, британиялик, поляклар, ҳиндлар янги зеландияликлар ташкил топган армия билан бир яхудийлар бригадаси Италия билан Австрия орасидаги чегаралари ҳудудида тоғларда босиб хужум уюштирарди.

Шарқда Қизил армия 6 апрелда Австрия чегарасини кесиб ўтди ва Венани қуршаб олди. Шаҳарда колган Германия кўшинлари уни ортиқ химоя қилолмай қолишди ва қуршов унча узок давом этмади. 7 апрелда совет кўшинлари ички шаҳар жанубий қисмига кириб, уч кундан сўнг эса, олмонлар Леопольдштадтни эвакуация қилишди. Дунай устидаги кўприклар қўлга олинди, 13 апрелда эса, СС нинг сўнгги бўлинмалари қуролланган Венадан чиқиб кетишди. Гитлерча плебисцит ва Аншлюс ҳақида эълон қилинган кундан етти йил ўтди. Гитлернинг ўзи ҳозир Берлиндаги бункерида ўтирарди. Унинг буюк Рейхи эса кони оқиб турган кичкинагина бир парча ергача сиқилиб кичрайиб қолди.

Иттифоқчилар бир вақтнинг ўзида шимоли-ғарбий томондан ҳам хужум қилишарди. 27 апрелда америкалик

кўшинлар Бавария худудида Дунайдан кесиб ўтишди. Паттон ўзининг XII корпусини Австрияга, дарёдан шимолга юборди. У герман кўшинларининг шафқатсиз қаршиликларига учради, улар ашаддий ғояларига содиқ қолиб, қочоқларни йўл чеккасидаги дарахтларга осишарди. Дунай водийсида хужумга кирган америкаликлар авангардида 41-кавалерия эскадрони патрули ва 55-пиёда батальонининг взводларидан бири борарди. Улар Гинцни ғарбдан айланиб ўтиб, Санкт-Георген ва Гузенга етиб бориб, у ерда биринчи марта концентрацион лагерларни кўришди.

Маутхаузен билан Гузен Берген-Бельзенга нисбатан янада кўрқинчлироқ экан. Бу йўқотилган концентрацион лагерлардан маҳбусларнинг охириги қолдиклари йиғиладиган жойлари эди. Маутхаузенда ўлим ҳолати ҳар ойда тўққиз минг ва ундан ортиққа етди. Америкалик озод қилувчиларни олқишлаган тирик мурдалар ўн мингларча кўмилмаган, бир қисми кўмилган ва бир қисми ёқилган жасадлар орасида айланиб юришарди. Аскарларнинг лагерда эсида қолган энг асосий нарса – бадбўй ис эди.

“Ўликлар билан ўлаётгандан, ниҳоятда ориқлаб кетган маҳбуслардан таралаётган бадбўй хид, эсларди зобитлардан бири. О, ҳа, айнан хид, аниғи, ўлим лагерининг сассиғи бурнимизда ва хотирамизда ўрнашиб қолганди. Мен Маутхаузен қандай сасиганини доимо ёдимда тутаман”.

Америкалик юлдузлар тасвири туширилган, зайтун-яшил рангли, жангларда анча уникқан танклар лагерь худудига кириб борди. Гузен I да сержант ўзининг “Шерман” танки минорасидан бошини чиқариб, озиб кетган асирларга инглизчада: “Оғайнилар, сизлар озод бўлдингиз!” дея қичқирди. Тўда ичидан ҳар хил тилларда олқишловчи хитоблар янгради. Олмон соқчиларига

кўмондонлик қилувчи Фолькштурм зобити эса, сержантга ўз куролини топширди.

Кўшни Гузен II да Фриц америкаликларнинг етиб келишидан енгил тортиб ва хотиржам кузатиб турар, лекин жуда ҳам ҳаяжонланмасди. У ниҳоятда нимжон ва тантана қилиш учун кайфияти тушкун аҳволда эди. Лагерга келганида, унинг аҳволи унчалик яхши эмасди. У ерда уч ойни ўтказди, энг кучли асирлар ҳам тўрт ойга базўр чидашарди. Лагер муддати охирида Фриц тери қопланган қоқсуякка ўхшаб қолганди, унинг кийнаиб кетган танаси моматалоқ бўлиб, яралар билан қопланганди. Маутхузен-Гузенда унинг ҳақиқий дўстлари йўқ, фақат ўзи каби кийнаиб, азобланганлар бор эди. “У ерда мени буткул йўқ қилишди, — деб ёзарди у кейинчалик. Фриц шу даражада мажолсиз ва бемор эдики, уйи бор бўлган тақдирда ҳам, кетолмаган бўларди. У ҳаммадан кўпроқ отасини соғинарди. Бироқ унинг қаердалиги ва унга нима бўлгани ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасди.

* * *

Тахминан бир километрдан кейин Густав билан Йозеф бироз тин олиш учун тўхташди. Улар кулоқ солиб туришди, бироқ ортларидан ҳеч қандай қувишни сезишмади: атрофда қушлар сайрар ва ўрмон шовулларди. Қочоқлар ҳолдан тойиб, ерга қулашди. Густав боши узра осмонга қараб, арча ифорига тўлиқ ҳавони чуқур симиради. Мана шу ёлғиз ифордан унинг қалби қувончга тўларди; бу озодлик ифори эди. “Ниҳоят озодман, — ёзарди у ўз кундалигида. — Атрофимдаги ҳаво шунчаки тасвираб бўлмас даражада ажойиб”. Кўп йиллар давомида биринчи марта атрофида ўлим, оғир меҳнат ва ювуқсиз одамлар танаси ҳидлари таралмасди.

Лекин улар барибир хавфсиз эмасдилар. Фронт чизиги Шарқдан ўтарди, шу боис Густав билан Йозеф ҳозирча ватанга орқа ўгириб, Шимоли-ғарбга, ўрмон ичкарасига кетишларига тўғри келди.

Улар кечки пайт олдинга юриб, ўрмон орасида қолиб кетган олмон кишлоқларидан ўтиб бордилар, у ерда ёрдам олишларига кўзлари етмади. Ниҳоят, йигирма километрга яқин масофани юриб ўтиб, улар Остерхайде кишлоғига етиб боришди. У ерда ҳарбий асирлар учун Шталаг XI лагери жойлашганди – британияликлар уни Бельзендан кейин эртаси куни озод қилишган эди. Лагер анча олдин эвакуация қилинган бўлиб, у ерда фақатгина рус асирлари қолганди. Улар веналикларни қабул қилиб, егулик ва ётиш учун жой беришди.

Эртасига эрталаб Густав билан Йозеф қочоқлар ва аскарлар тўлиб кетган Бад-Фаллингбостель курорт шаҳарчасига етиб боришди. Улар Британия ҳокимиятига мурожаат қилишди. Бирок улар ҳозир ҳеч қандай ёрдам беролмасликларини, улар лагерлардан бирида бўлишлари кераклигини айтишди. Қочоқлар олмон мэри қабулида каттароқ муваффақиятга эришдилар: уларни маҳаллий меҳмонхонага жойлаштириб, егулик улуш тайинлашди.

Густав ўзига ўша ерлик Брокман деган мебелчининг қўлида қопламачи бўлиб вақтинчалик иш топди. Маоши етарли, етти йил ичида у билан энди тўла ҳуқуқли фуқаро сифатида муносабатда бўлишарди. У бошидан кечган қийинчиликлардан кейин ўзига кела бошлади. У меҳмонхонадаги ўз хонасида энг бошидан буён унга ҳамроҳлик қилган яшил ёндафтарчасини қайта ўқишга киришди. Биринчи саҳифасида: “1939 йил 2 октябрда икки кун поездда юриб Бухенвальдга етиб келдим. Зеймар вокзалидан лагерга югурганча бордик...” деган ёзув бор эди.

Унинг лагердаги ҳаёти ҳақидаги ёзувлари шундай бошланарди. Энди у озодликдаги ҳаётини ёза бошлади.

“Ниҳоят, мен эркин инсонман ва истаган нарсани қила оламан, –ёзарди Густав. – Ҳозир мени қийгаётган ягона нарса – бу оилам ва уйим ҳақида ҳеч қандай маълумотларнинг йўқлиги”.

Ўзи ва Ватани орасида тўсик бўлиб турган нацистлар режими куламагунча ушбу фикрлар уни бундан кейин ҳам азоблайди.

УЙГА ЭЛТУВЧИ УЗОҚ ЙЎЛ

Эдит дераза ёнида почтачи велосипедда тепаликка чиқаётганини кузатиб турарди. Уларнинг Сприт-Мэншенс деган буюк номли мавзеси ботартиб Виктория даврига хос хонадонлар учун қайта қурилган уч қаватли уй – Криклвудда Гондар-Гарденс бурчагида турарди, у ердан Лондоннинг деярли ярмини: темир йўлни ва унинг орқасидаги Вестминстернинг текис чизик билан ётган Килберн-Хай-Роудни кўриш мумкин эди.

Кичкинтой Питер унинг ёнида турганча деразадан мўраларди. У ота-онаси ёнига яқиндагина Глостер атрофидаги фермадан эвакуациядан қайтиб келганди. У йўқлигида отаси билан онаси янги туғилган синглиси Жоан билан Лидсдан кўчиб кетиб, Лондондаги мана шу унча катта бўлмаган хонадонга жойлашишганди. Питер онаси учун деярли хорижлик – туғилиши ва тилига кўра ҳақиқий британиялик эди. Эдит билан Рихард британияликлар олмонларга душманлигидан хавотирланиб, ҳатто уйда ҳам фақат инглизча сўзлашар эдилар.

Почтачи велосипедини бута ёнида қолдириб, почта қутиси тешигига бир нечта хатни ташлади. Эдит пастга тушиб, уларни гиламчадан олди; бошқа яшовчилар манзилларига жўнатилган хат жилдларини варақлай туриб, “Фрау Эдит Кляйман” деб ёзилган бир хатга кўзи тушди. Унда Лидсда мисс Бростов уйидан бошлаб, бир нечта устига чизик тортилган манзиллар бор эди. У хатни шошилиб очди.

Питер онаси зинадан қандай югуриб чиқаётгани ва хансираганча унинг отасини чақираётганини эшитди. Питер онасининг нимадан хурсанд бўлиб кетганини тушунмасди; Эдит отасининг тириклигини қайта-қайта такрорларди. *Тирик*. Бунга деярли ишониб бўлмасди. Шу пайтгача у оиласи билан нима бўлганини билмасди; Курд опасига отасининг Фриц билан Бухенвальдга тушганини айтганди – шу билан бўлди. Ҳамма Бельзендан даҳшатли репортажларни кўрган, Би-Би-Си эшиттиришларини эшитганди – қаранг-а, ахир унинг отаси ўша ерда бўлган экан ва у тирик қолибди!

Эдит дарҳол Курдга ёзиб юборди. Ўз томонидан судья Барнет уларга отаси билан боғланишларига кўмаклашиш учун имкондаги барча алоқаларни ишга солди. Ҳафта кетидан ҳафта ўтди, лекин Густавдан бошқа хабар келмади. У ўзи ҳақида хабар юбориб, ўша заҳоти изсиз йўқолгандек туюларди.

Америка армияси озод қилгандан кейин Маутхаузен ва Гузенда омон қолганларни тиббий ёрдам билан таъминлади. Мингларча асирларни қутқаришнинг иложи бўлмади, улар биринчи кунлардаёқ ҳаётдан кўз юмдилар.

Фриц Кляйнман жуда оғир ахволда бўлишига қарамасдан, ҳаётга маҳкам тирмашишни давом эттираётган сафида эди.

Тиббий кўриклар бошланган чоғда, у билан америкалик зобит гаплашиб қолди, у ҳам Венада, Леопольдштадтда туғилганини айтиб қолди. Ҳамшаҳари билан учрашганидан севиниб кетган зобит Фрицга биринчи навбатда эвакуация қилиниши керак бўлганлар орасидан жой берди.

Фрицни Жанубий Бавариядаги ҳашаматли, кўҳна шаҳар – Регенсбургда жойлашган Америка ҳарбий госпиталига олиб боришди. Унинг бу ерга келиши Германиянинг капитуляцияси ҳақидаги янгилик билан тўғри келиб қолди. Гитлер билан Гиммлер ўлган, Европада уруш тугаганди.

107-эвакуация госпитали Реген дарёси Дунайга қуйиладиган жойда, дарё бўйидаги чодирлар ва баракларда жойлашганди. Госпиталга тушган вақтда Фриц атиги 36 кг вазнда эди. Унга беш ярим йил ажалдан қочишга кўмаклашган даҳшатли, айтиб бўлмайдиган, кутилмаган тасодифлар занжири, охирида уни гўрга киритишига оз қолди.

Госпиталь чодирда каравотда ётаркан, 1938 йилнинг ўша март кунда Люфтваффе самолётларидан Венага варақалар қор каби ёққанда бошланган ҳодисалар ниҳоясига етаётганини англай бошлади.

Барибир, ҳозирча унчалик эмас. Ўшанда бошланган унинг йўли Венага қайтгандагина, уйининг нима бўлганини, энг муҳими, отаси тириклигини билган чоғдагина тугайди. Бу йўл токи Фриц яшар ва унинг хотираси ўчмас экан, ҳеч қачон тугамайди. Ўликлар ўликлигича қолади, тириклар яшашда давом этади, уларнинг рақамлари ва тарихлари абад-ул абад мемориалга айланади.

Келажакнинг ўзи хакида ўзи қайғуришига қўйиб, Фриц бор эътиборини ўзининг тузалишига қаратди. Шифокорлар унга махсус овқатланишни: печенье, сутли пудинг ва умуммустаҳкамловчи воситаларни тайинлашди. Фриц икки ҳафтада ўн килограмм вазн орттирди. Унинг вазни ҳали ҳам меъёридан анча кам эди, лекин у мустакил юра олиши учун етарли даражада қувватга кирди ва тезроқ уйига қайтишни орзу қиларди. Госпиталь янги жойга кўчар, шу боис унинг илтимосини қондириб, уйга кетишига жавоб беришди. У Регенсбург шаҳар кенгашига мурожаат қилиб, фуқаролар кийимини олди ва Австрияга борадиган транспортга ёзилди.

Май ойининг охирида Фриц Линцдан ўтиб, Гузен билан Маутхаузендан қарши томондаги Дунайнинг жанубий соҳилига етиб борди. Санкт-Фалентинда у поездга чиқди. Яна худди ўша йўналиш: Амштеттендан, Блинденмаркт ва Санкт-Пёльтен. Бироқ бу сафар ҳеч қандай таъқиблар йўқ эди.

Нихоят, 1945 йил, 28 май, душанба куни Фриц Венада вагондан тушди; Кляйнман жонажон шахрини ташлаб, поездда Бухенвальдга кетганидан буён роппа-роса беш йил, етти ой, йигирма саккиз кун ўтибди. У ўша ўзи жўнаб кетган Вестбанхофдаги вокзалга етиб келди. Кейинроқ Фриц ўша поездда кетган 1035 яхудий эркаклардан атиги 26 нафари омон қолганини билди.

Вена жанглар боришидан Берлин сингари унчалик шикастланмаганди. Куршов қисқа бўлди ва шаҳар унчалик вайрон этилмади. Баъзи мавзелар умуман шикастламаганди. Бироқ Фриц энг кўп зарар етган ҳудудлар бўйлаб ўтиб, унга гўёки Вена вайрон бўлиб кетгандек туюлди. Кечкурун, кўчаларга илиқ ёзги қоронғилик чўкаётганда, у Дунай каналига етиб борганди. Леопольдштадт томонидаги бинолар бомба хужумидан қаттиқ талофат кўрибдилар. Бир вақтлар чиройли

жой бўлган Зальцгор кўпригидан факат кирғокда туртиб чиқиб қолган синиқ қисмигина қолган эди, холос. Фриц дарёни бошқа жойидан кесиб ўтди ва ниҳоят, Кармелитмарктга келиб қолди.

Пештахталарни олиб ташлабдилар, тош йўл бўм-бўш, ҳаммаси ўша қадимги оқшомлардагидек кўринарди; бир вақтлар болалик чоғларида бу ерларда дўстлари билан қувлашиб ўйнар, латгадан ясалган тўпни тепишиб, полициячидан қочишарди, устунларга чиқишга ижозат бермайдиган фонарчилар устида хиринглаб кулишарди. Унинг ёдига қандолат дўконидаги кремли пирожнийлар, пушти вафли, ноннинг четлари ҳамда қолбаса кесилмалари тушди; яхудий ва яхудий бўлмаган, елкама-елка савдо қилувчи дўконлар эгалари то уларнинг фарзандлари биргаликда ўйнарканлар, ғазаб ва душманлик қилишни билмай, гуллаб-яшнардилар. Энди мазкур бозор ахлининг ярми ғойиб бўлганди: Освенцим печларида қулга айланишди, Вистула сувлари остига ташланишди, Кичик Тростенецда арча игналари билан қопланган ер остида суяқлари қолди ёки бутун дунё бўйлаб – Палестина, Англия, Америка, Яқин Шарққа сочилиб кетишди. Фриц сингари бир сиқим аҳолидан бошқа, улардан ҳеч ким Кармелитермарктга қайтмайди.

Фриц Им Верддаги эски кўп хонадонли уй ёнига бориб, йўлак эшиги қулфлиги кўриб, ҳайрон бўлди. Совет ҳокимияти кеч соат саккиздан комендант соати жорий қилганди. У эшикни мушти билан тақиллатди ва эшик очилганида ўзига таниш консьерж аёл фрау Циглерни кўрди. У ҳайрат-ла лол қолиб, Фриц билан сўрашди. Улар – ота-ўғил аллақачон ўлиб кетишганига ҳамманинг ишончи қомил эди.

Аёл уни ичкарига киритди, лекин уларнинг хонадонига эмас, у ерда энди уйи бомба остида қолган бошқа одамлар яшардилар. Кляйнманлар яшовчилар рўйхатида энди йўқ эдилар.

Фриц Венадаги биринчи тунни фрау Циглернинг уйида ўтказди. У эрталаб уйғонгач, кўчага чикқанида, унинг қайтгани ҳақидаги янгилик бутун мавзе бўйлаб тарқалганидан бохабар бўлди. “Кляйнманларнинг ўғли қайтибди”, дейишарди одамлар бир-бирларига хайратланиб.

Ўша куни эрталаб у Ольга Стейскал ва отасининг бошқа дўстлари билан кўриша олмади, бироқ Олли яшайдиган уй бошлиғи Йозефа Хиршлер билан тўкнашиб қолди. У Фриц билан илиқ сўрашди ва уни ўзи ҳамда улар қачонлардир дўст бўлган фарзандлари билан бирга нонуштага таклиф қилди. Бутун Австрия бўйлаб саёхатидан кейин у жуда қирланиб кетганди, шу боис Йозефа уни орқа ҳовлига ювиниб келишга юборди. У ерда Фрицни иссик сувли тоғора кутарди.

Фриц юз ва бўйинларини ишқаб юваркан, ўзининг янги ҳаёти бошланаётганини сезарди. Бироқ бу ҳаётида у буткул ёлғиз, оиласиз эди. Укаси – Америкада, опаси – Англияда, онаси билан Герта йўқолиб қолишди, хойнаҳой, шарқда ҳалок бўлишгандир... Отасидан ҳам унча умид қилолмасди – улар айрилаётганларида у ўлим остонасида турарди. *Сен отангни унутушингга тўғри келади...* Наҳотки Роберт Сивертнинг сўзлари энди, йўлнинг энг охирида ахири амалга ошади? Мабодо қандайдир мўъжиза туфайли отаси омон қолган бўлса, у ҳолда у ҳозир қаерда?

* * *

Густав Бад-Фаллинбостельда яхши жойлашиб олганди; унинг иши бор эди, яхши овқатланарди. У Аахендан келган олмон аёл билан танишиб олган эди, у Густавни егуликлар билан сийларди. Густав асирликда бўлган серб армияси зобитлари учун рюкзаклар тикарди; уларни яхши таъминлашарди ва серблар сигаретларини у билан бўлишардилар.

“Ўзимни анча бакуватроқ сезяпман, – ёзарди у, – биров, Э кодир Худойим, Венада, ўғлим ёнида бўлиб қолишни қанчалик истардим”. У Фрицнинг поезддан сакраб, уйга етиб олганига бир сония ҳам шубҳаланмаганди.

Фаллингбостелга анчагина олмонлар келиб ўрнашиб қолганди, секин-аста улар жамиятга бирлашдилар. Уруш расман тугаганидан кейингина, Густав ўзининг янги дўстлари билан қайтиб кетиш учун узоқ йўлга отланди.

Улар ўрмон қоплаган тоғли тепаликлар орқали Хильдесхайм томондан жануб сари секин юрганча, йўлда дуч келган ерда овқатланиб ва ухлашарди. Густавга шошилмасдан, эркин ва гўзал манзаралардан хузурланиб ҳаракатланиш ёқарди. Альфельд шаҳарчасида у Бухенвальдда асир бўлган эски танишини учратиб қолди, у ҳозир маҳаллий полиция бошлиғи экан. Густавнинг қандай узоқ йўл юришга чоғланганини эшитиб, у велосипед берди.

Уларнинг экспедиция тезлиги бироз ошди ва 20 мартда саёхатчилар гуруҳи Саксониядаги Галле шаҳарчасига етиб боришди. У ерда Густав Моновиц ва Бухенвальддаги кўпгина дўстлари билан учрашди. Улар орасида Фрицнинг содиқ ўртоғи ва устози Роберт Сиверт ҳам бор эди; у лагерлардан омон қолиб, бу ерда коммунистик партияни тиклаш учун жонажон шаҳрига қайтганди.

Галле концлагер собиқ махбусларининг ўзига хос учрашув жойига айланиб қолганди ва Густав ўша ерда бир муддат қолишга қарор қилди. Улар яхши ҳаёт кечиришга шароитлар ва яхши овқат билан таъминлангандилар. Бундан ташқари, шаҳарда Австрия қўмитаси бор эди. Роберт Сиверт Бухенвальддаги ҳаёт шароитлари ҳақида оммавий чиқишлар қилди, бу билан ўз

хаётининг охиригача лагерлар хақидаги хотираларни саклаш вазифасига тамал тоши кўйди.

Галледа бир ой яшагач, Густав йўлга тушди. У велосипедда Бавария бўйлаб учиб бораркан, табиаат гўзалликларидан завкланарди. “Бу жуда ажойиб ўлка, – деб ёзарди у ўзининг тўхташ чоғларидан бирида. – Атрофда тоғлардан бошқа ҳеч нима йўқ. Мен ўзимни гўё қайтадан туғилгандек ҳис қиляпман”.

Июнь ойи охирироғида улар Регенсбургга етиб боришди, 2 июлда эса, Густав ўзининг велосипедида Дунайнинг Пассау кўприги орқали кесиб ўтиб, Австрияга туш вақтида черков кўнғироклари садолари остида кириб келди.

Кечки пайт қоронғи тушиб, жала куйиб турганида, австрияликлар Линцга боришди. Тунаш учун жой излашга анча кеч бўлиб қолгани боис, улар бомбадан сакланадиган жойда қолишди. Уларда озик-овқат карточкалари етарлича эди ва шаҳарда бир неча кун бўлишди.

Гарчи оёқлари остида ўз кадрдон ери бўлиб, Венага поездда етиб олишга ҳеч нима халал бермаса ҳам, Густав яна иккиланиб қолди. шундай узоқ йўл босиб келиб, у бирдан шошилишни хоҳламаётганини ҳис қилди. У ҳаётдан лаззатланарди, гарчи кундалик дафтарига буни ёзмаган бўлса-да, лекин уни уйида қандай қайғули янгиликлар кутаётганини тасаввур қилиб, қалбининг туб-тубида хавотирланарди. Нафақат Тини билан Гертага нима бўлгани хақидаги рост гаплар, балки унинг энг асосий умиди барбод бўлиши ҳам уни безовта қиларди. Агар Фриц у ерда бўлмаса-чи?

Унга ҳаммадан кўпроқ эркинликни ҳис қилиш ёқарди. Узоқ йиллар ичида нафақат лагерларда, балки умуман ҳаётида биринчи марта Густав мутлақо эркин эди: жавобгарликдан,

ташвиш ва кўркувлардан озод, ўзи хоҳлагандек иш кўрар, ҳеч ерга шошилмас, манзаралардан завқланар ва гулларни хидларди.

Кунлардан бир кун, ажойиб об-ҳаводан фойдаланиб, у бир хамроҳи билан тоққа чиқиб, кун бўйи ўша ерда бўлди. Тўсатдан улар Маутхаузен қишлоғига боргилари келиб қолди. У ерда яна бир лагерлик таниши Вальтер Петцольд ҳозир полиция бошлиғи бўлиб ишларди. Улар тоғ тепасига тирмашиб чиқиб, юқоридан бўшаб қолган концентрацион лагерга қарашди, у аввалгидек атрофи ғишт девор билан тўсилганча турарди. Густавга Освенцим поездини буриб юборишган жойни кўриш қизиқ эди. У Фрицни шу ерда уч ой ўтказгани ва ўлишига бир баҳя қолганини билганида эди, лагерга бутунлай ўзгача ҳислар билан қараган бўларди.

11 июлда Густав америкалик ҳудуддан советларникига “яшил ҳудудни” кесиб ўтди. Руслар унинг фикрича “концлагерлар собиқ асирларига нисбатан жуда эҳтиромли бўлишди”. Июль ва август ойларини у марказий Австрияда ўтказди ва кузнинг бошларидагина ўз велосипедини эгарлаб, сўнгги йўлни босиб ўтишга аҳд қилди.

Сентябрь ойининг илик қунида Густав Кляйнман Венага кириб келди. У вайронгарчиликни, таниш жойларни кўрди.

Кармелитермаркт ҳеч қаерга кетмабди. Им Верддаги уйлар ҳам ўша-ўша эди, унинг 11-рақамли биринчи қаватдаги эски устахонаси жойлашган уйни ҳозир бошқа одам эгаллаб турган бўлса ҳам, жойида турганди. У 9-уйга қараб одимлади, иккинчи қаватга чиқиб, Оллининг хонадони эшигини тақиллатди ва у эшикни очди – унинг энг содиқ дўсти, – унга ҳайрат билан тикилиб қолди, кейин эса ўзига келиб, хурсанд бўлганча сўрашиб кетди.

Унинг тилида биргина савол айланарди, бу ўша заҳоти ҳал бўла қолди. Густав ҳаммадан кўпрок кўришни орзу қилган ўша одамни топди, у худди мана шу уйдаги бир хонадонда ёлғиз яшарди. Ўзининг фаҳри ва кувончи, азиз ўғли Фрицни Густав бағрига маҳкам босди ва улар иккиси ҳам йиғлаб юборишди.

Улар уйда ва яна бирга эдилар.

ЭПИЛОГ

Вена 1954 йил, июнь

Америкалик аскар Дунай канали соҳилида турганча Леопольдштадтга қарарди. У енгиди 1-класс оддий аскар белгиси бор чиройли формада эди. У биринчи пиёда дивизиясида хизмат қиларди. Бу аскар 1944 йилда ҳали мактабда ўқирди. Энди баланд бўйли, кўркам бу йигит Америка ҳарбий хизматчисининг рисоладаги образини ўзида акс эттирган эди. У хизмат қиладиган қисм Баварияда турар ва бир ҳафталик таътилидан қачонлардир ўзи туғилган Венада бўлиш учун фойдаланган эди.

Шаҳар бир вақтнинг ўзида ҳам таниш, ҳам нотаниш кўринарди: у секин-аста яраларини тузатганча ҳаётга қайтарди. Аскар совет НТП (назорат текширув пункти) га бориб, хужжатларини кўрсатди. Уни ўтказиб юборишди ва ота-онаси 1917 йилда турмуш қуришган Империя даврининг баҳайбат казармалари ёнидан ўтди.

Кўпгина таниш бинолар вайрон бўлган, айримлари таъмирлашни кутиб турарди. Лекин Леопольдштадт худди аввалгидек таниб бўладиган эди. Ўша вақтдан буён ўзи ҳам, унинг ҳаёти ҳам қанчалик ўзгариб кетди-я! Мактабдан кейин у коллежга кириб, фармакологияни ўрганди, 1953 йилда эса, армияга қақирилди – оддий аскар Курт Кляйнман. Ниҳоят, ортига қайтди ҳам.

Курт энди америкалик эди. Унинг оиласи ўша ерда – унга ростмана яқин бўлиб қолган Барнетлар билан яшарди, шунингдек, Эдит ҳам Коннектикутга кўчиб борганди.

Улар Рихард билан урушдан кейин уч йил Лондонда яшадилар, лекин ниҳоят, Америкага кўчиб боришга қарор қилдилар. Палтенхофферлар америкача ҳаётга тезда мослашиб

кетишди. Саккиз ва олти ёшли Питер билан Жоан “оксфорд шевали” инглиз болалари эди, лекин бу узок давом этмади. Маҳаллий жамиятга киришиб кетиш учун жиддий мақсад кўйган Палтенхофферлар фамилияларини Паттен деб ўзгартирдилар ва шу йили, Курт Европада армия сафида хизмат қилаётган чоғда, АҚШ фуқаролигини олишди.

Обер-Дона штрасс, кейин Гросс-Шиффгасс кўчалари бўйлаб юрган Курт йўлни жуда яхши эслаб қолганига ҳайрон бўларди. Мана ўнга таниш бурилиш, кейин чапга ва унинг олдида аввалгидек қатор расталари, марказдаги соатли минораси, савдо дўконлари ҳамда Леопольдгассе билан Им Верддаги кўп хонадонли уйлари билан Кармелитермаркт очилади. Ҳаммаси худди олдингидек эди.

Гарчи Курт туғилган шахрини таниган бўлса ҳам, лекин ўзи бу ерда бегона эди. Бегоналиги унинг ўзга тилда сўзлашишида ҳам сезиларди.

Курт зинапоядан юкорига чиқиб, Ольганинг хонадони эшигини тақиллатди. Унга эшикни отаси очди. Густав ёши улуғлашиб, юзига ажин тушиб, сочига оқ тушган, бироқ унинг ихчам, чўзинчок чехраси илгаригидек таниш табассумдан ёришиб турарди. Уйда Ольга ҳам бор эди, уларнинг ажойиб, садоқатли Оллиси. Энди у Куртнинг ўғай онаси, фрау Кляйнман эди.

Ўша йил ёзда Курт улардан бир неча марта хабар олди. Ошхонада, стол атрофида – Густав билан Олли, Курт ва Фриц – тўртгови гаплашиб ўтиришар, гаплари сира тугамасди. Курт олмон тилида бир амаллаб тушунтира билса ҳам, бемалол гаплаша олмасди.

Кўлдан чиқиб кетганини қайта тиклаш осон эмас экан. Отаси лагердаги ҳаёти ҳақида гапиришни хоҳламасди, Курт билан

Фрицнинг орасидаги муносабатлар ҳам жуда ўзгариб кетганди. Америкада ўсган Курт акасининг коммунистик қарашларига қарши эди. Фриц бундай ғояларга секин-аста, отасининг социализм ғоялари таъсирида ва лагердаги қаҳрамонлари Роберт Сиверт ва Стефан Хейманлар эътиқодлари асосида келганди. Советлар назоратидаги урушдан кейинги Австрияда оддий ишчи ҳаёти унинг бу ғояларини мустаҳкамлади. Диний дунёқарашда ҳам фарқ бор эди: уларнинг оиласида, Куртдан ташқари, ҳеч ким диний қоидаларга риоя қилмасди, Фриц эса, Освенцимдан кейин умуман диний эътиқодидан воз кечди.

“Биз сиёсат ва дин ҳақида гаплашмаймиз”, – деди Густав ва улар нейтрал мавзуларга ўтишди.

* * *

1945 йил Венага қайтгач, Густав билан Фриц мослашиш муаммоларига дучор бўлишди. Бомбалар хужумидан вайрон бўлган ва Советлар ҳокимияти назорати остидаги Венада ҳатто турар-жой топиш ҳам осон эмас эди. Густав Олли Стейскалнинг хонадонида қолди, 1948 йилда эса, унга уйланди ва ўшанда ўз мебел устахонасини янгитдан очди.

Антисемитизм ҳеч қаерга ғойиб бўлмади, у яширин фаолиятини давом эттирар, шивир-шивирлар билан чекланарди. Венада 1938 йил март ойида 183 минг яхудийдан учдан икки қисмидан ортиқ одам эмиграцияга: ўттиз бир минги Британияга, йигирма тўққиз минги АҚШ га, ўттиз уч минги Жанубий Америкага, Осиё ва Австралияга, тўққиз мингдан кўпроғи Палестинага кетди. Европа мамлакатларига эмиграция қилинган йигирма бир минг киши, кейинчалик нацистлар ҳукмронлиги остида қолиб, ҳаммаси Венадан депортация қилинган 43421 яхудий билан бирга, Освенцим, Лодзь, Терезиенштадт ва

Минска ҳамда Фриц билан Густав каби мингларчаси Дахау ва Бухенвальдга жўнатилганди.

Холокостдан кейин Венада камсонли яҳудий жамияти қолганди. Синагогалар йўқотилган ва вайроналарга айлантирилганди; улардан кейинроқ бир нечтасини тиклашга муваффақ бўлишди. Улардан бири болалигида Курт қўшиқ айтган кўхна яҳудийлар мавзеидаги Стадтемпель синагогаси эди.

Фриц бошида соғлиғи ёмонлиги туфайли ишлай олмади ва ногиронлик нафақасига яшади. Улар отаси билан иккиси Куртни нима қилишни муҳокама қилишарди. Уни уйга қайтариш керакми ёки йўқ? У ҳали жуда ёш, албатта, ва уни жуда соғинишяпти. Лекин у бу ерда нима қилади? Онаси ўлиб кетди, отаси қари ва камбағал. Улар ҳаммасини қандай бўлса, шундайлигича қолдиришга қарор қилишди. Густав билан Фриц кўп қийинчиликларни бошидан кечириб, энди аввалги вақтдагидай бир-бирига суяниб яшардилар.

Ўша урушдан кейинги йилларда Альфред Вохер билан танишганлари уларга катта қувонч келтирди. Жасоратли, довурак олмон Рейх учун сўнгги қақшатқич жанглардин омон қолиб, ўзининг Освенцим бўйича эски дўстларини Венада топди. У бир неча марта уларни кўргани келди. “Концлагер махбуслари бўлган бизга нисбатан Вохер ўз бурчини рўйи-рост бажарди, – дерди Фриц, – у туфайли биз ўз кучимизга ишончни сақлаб қолдик ва шу туфайли Освенцимда тирик қолдик. Бунинг учун у мукофотлар олмади. Ва биз, собиқ асирлар, унинг олдида қарздормиз”.

Отаси лагерларда кўрган-кечирганларини хотирасидан ўчиришга уринган вақтда, Фриц аксинча, доимо бошидан кечганларини ғзаб билан эсларди. У ҳозиргача Венада яшаб юрган собиқ нацистларнинг барчасига нисбатан нафрати

ловуллаб ёнарди. У ортидан отаси ҳақида шивирлашиб: – эшитдингми, яҳудий Кляйнман яна шу ерда экан, – деганларини эшитарди. Гарчи Густав ўша собиқ коллаборационистлар билан тинч муносабатларни йўлга қўйишга уринса ҳам, Фриц нацизмни қўллаб-қувватлаган кишилар билан ҳатто гаплаша олмасди ҳам. Улар ҳеч нимага тушунмасдилар, уларни қачонлардир СС га чақиб тутиб берган қўшнилардан бири Густавга ҳатто: “Сенинг ўғлинг биз билан саломлашмайди!” деб шикоят ҳам қилди. Холокост тўғрисида шунчалик индашмасдики, ҳатто ўша одам қандай зулмларга дучор этганини ўзи ҳам англамасди.

Баъзан вақти-вақти билан ёш яҳудийлар коллоборационистларга хужум қилиб туришар, унда Фриц ҳам қатнашарди. Улар мавзеидаги бир оқсуяк Сепп Лейтнер, 89-вена СС-штанарти таркибида туриб, Биллур тунда синагогаларни вайрон этишда иштирок этганди. Фриц Лейтнерга хужум қилиб, урибди. Полиция уни муштлашув учун хибсга олди, бироқ совет ҳокимияти фашистларга қарши бундай интиқомларни ёклаб, уни озод этишга фармойиш беришди.

Фриц унинг мамлакати қандай бўлиб қолгани билан чиқишолмасди, у Бухенвальдда сиёсий маҳбуслар келажакка қандай режалар тузишларини, нацизмдан кейин демократик социалистик утопияни ҳаёлан тасаввур этишарди ва Фриц айнан шу ҳақда орзу қиларди. 1955 йилда Австрия яна мустақилликка эришгандан кейин вазият яхшиланди, лекин ишчилар учун жаннатдек ҳаёт келмади. Фриц кечки мактабда ўқир ва касаба уюшмалари фаоли эди. Унинг оилавий ҳаёти муваффақиятсиз бўлди; у икки марта уйланиб, Питер исмли ўғил кўрди ва Эрнст деган ўғай ўғли бор эди.

Густав эса ўз ишини тиклаб ололгани ва Оллига уйланганидан хурсанд эди. 1964 йилда у 73 ёшда нафақага чиқди. Улар Олли билан Америкага боришди. Гарчи Густав инглизчада

битта ҳам сўзни тушунмаса-да, унинг бешта америкалик набираси ва уч абираси бор эди. Сувратларда у кичкинтойларни тиззасига ўтказиб, оила меҳри билан яна куршаб олинганидан мамнун жилмаярди.

Густав Кляйнман 1976 йил 1 майда, 85-туғилган кунига 1 кун етмай, дорулбакога рихлат этди. Ўлими олдидан у оғир касал бўлди, лекин ўша рухий куч туфайли энг сўнгги онгача ўзини тутди.

Икки йил ўтгач, ҳали 60 га тўлмаган Фриц муддатдан олдин нафақага чиқишига тўғри келди. Освенцимнинг гестапо казематларидаги кийноқлар унинг орқасини шикастлаб, бир нечта жарроҳлик амалиётлари ўтказилганига қарамасдан, бир қисми шол бўлиб қолди. бироқ у отаси каби ички кучи мавжудлиги боис, узоқ умр кўрди ва 2009 йил 20 январда 85 ёшида вафот этди.

* * *

Агар Густав Кляйнман Холокост ҳақида унутишни хоҳлаган бўлса, Фриц эса, аксинча, у ҳақида ҳеч қачон унутмасликка ўзига сўз берди. Урушдан кейин иттифоқчилар нацистлар раҳбарларини 1945-1946 йилларда Нюрнбергда ва 1945-1947 йилларда Дахауда суд қилдилар. Кўпларни қатл қилдилар ёки қамадилар, халқаро ҳуқуқда эса *геноцид ва инсониятга қарши жиноят* тушунчалари пайдо бўлди. Бироқ ушбу процесслар тугагандан кейин нацистлар жиноятларига, айниқса, Германиянинг ўзида жимжитлик соя солгандек бўлди.

Эҳтимол, нацистлардан азият чеккан кишилар шу тариқа ўтмишдан тўсилмоқчи бўлишгандир. 1950 йил охирларида ёлғон маълумотлар билан боқилган авлод етишиб чикди: кўп яхудийлар шунчаки иммиграция бўлишгани, урушда иккала

гарафдан зўрлик бўлиши табиий ҳоллиги, нацистлар шафқатсизликда иттифоқчилардан қолишмаганликлари ҳақидаги ёлгонлар урчиб кетди. Бу ёш олмонлар Холокост ҳақида ҳеч нарса билишмаган, Освенцим ва Собибор, Бухенвальд ва Бельзен номларини умуман эшитган бўлсалар ҳам, улар ҳақида кам гапириларди. Эсэс қотилларининг кўпчилиги озодликда қолишди ва кўплари ҳозиргача Германияда яшайдилар.

1963 йилда вазият ўзгарди, ўшанда Франкфуртлик адвокат – яхудий Фриц Бауэр Аргентинада Адольф Эйхманни излашда иштирок этиб, Освенцимда зўрлаш актларида айбланган 22 нафар собик эсэс аъзоларига қарши иш бошлади. Франкфуртдаги суд процессида собик 200 маҳбуслардан 90 таси яхудий эди. Улар орасида Густав билан Фриц Кляйнманлар мавжуд бўлиб, улар айблов томонидан 1964 йил апрель май ойларида ёзма кўрсатмалар беришди, шунингдек, жараёнда Стефан Хейман, Феликс Ратуш ва Густав Херцог ҳам гувоҳлик беришди. Судланаётган орасида лагерь гестапоси аъзолари, блок-фьюрерлар ва маъмурият ходимлари бор эди. Айримларни окладилар, қолганлар уч йилдан то умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар.

Бироқ бу алоҳида ҳукмлардан кўра анча муҳимроғи, Франкфурт жараёнлари – 1961 йилда Иеруссалимдаги Эйхман жараёни билан бирга – Германиянинг кўзини очишига мажбур қилдилар ва ҳамда бутун дунёга Холокостни унутиб бўлмаслигини эслатиб қўйдилар.

Фриц Кляйнман ҳам, шунингдек, бу ишга ўз ҳиссасини қўшди. 1987 йилда унинг дўсти, австриялик сиёсатчи Рейнгольд Гартнер таклифига кўра, у Освенцим-Биркенауга илмий тадқиқот ишлари олиб бориш учун жўнаб кетаётган гуруҳ қаршисида лагерлардаги ўз ҳаёти ҳақида оммавий маърузаси

билан чиқиш қилди. У билан бирга яна уч нафар собик маҳбуслар сўзга чиқишди.

“Ўшандан бир неча кун олдин ухлолмай чиқдим; лагерь ҳаёти лавҳалари кўз олдимда одатдагига нисбатан янада жонлироқ ўтарди”. Ўша ҳодисанинг ўзи – Венадан келган актёр унинг отаси кундалигидан парчалар ўқиётганида – Фрицни ва бутун аудиторияни оғир изтиробга солди. У ўн йил давомида ўз сўзларини янги гуруҳлар қаршисида такрорларди.

Йиғилиб қолган хотираларини тўплаб, Фриц қисқа мемуарлар ёзди, кейинроқ уни китоб қилиб чиқарди. Ўн йилликлар ўтиб борарди, лекин у ўз халқини зулм ва зўрликка мубтало қилганларни ёмон кўриб, улардан нафратланиш ва унинг омон қолишига кўмаклашган: Роберт Сиверт, Стефан Хейман, Лео Мозес ва бошқаларни қаттиқ яхши кўришни давом эттирарди. У доимо ўзида сақланиб қолган кам сонли эски ҳужжатларни қайта кўриб чиқарди. Улар орасида онаси кичик Тростенецга жўнаб кетишидан олдин қариндошига бериб қўйган 1939 йилдаги оиласи билан тушган ва 1940 йилда Бухенвальдда олинган сувратлар бор эди.

Унда яна кундалик дафтар бор эди. Отаси Фрицга унинг мавжудлигини Венада қайта топишганларидан кейин гапириб берганди. Титилиб кетган муқова остида саҳифалари сарғайиб, сиёҳи эса оқариб қолганди, лекин у отасининг ёзувини яхши танирди: “Бухенвальдга 1939 йил 2 октябрда етиб келдим...” Фрицнинг кўз ўнгида лагердаги воқеалар жонланарди. Тош кони, тош солинган вагонеткалар, уларни рейслардан юқорига итариш, лойга қоришган мурдалар, соқчига ташланиб, кўксидан ўқ билан яраланиб қулаган асир, гестапо бункеридаги қийноқлар, бўғимлардан қайрилган қўллар, кафтдаги “Люгер”нинг оғирлиги, Гляйвиц – Амштеттенга бораётганда очиқ вагонда музлатувчи совуқ...

Охир-оқибат Кляйнманлар оиласи нафақат омон қолишди, балки яна тўкин-сочинликка эришди; жасорат, меҳр, бирдамлик ва анчагина омад улуши туфайли уларни йўқ қилмоқчи бўлганлардан узоқроқ яшадилар. Улар ва уларнинг авлодлари ўзидан кўпайиб, кейинги авлодларга уларнинг оғир вақтларда бардош қилишларига кўмаклашган меҳр билан садоқатни бердилар. Ва мана шу қаттиқ ўтмишни улар ўзлари билан бирга абад-ул абад олиб кетишди. Тириклар келажакда бунга ўхшаган воқеалар содир бўлишига ҳеч қачон йўл қўймаслик учун тириклар ўтганларни доимо эсда тутишлари зарур.

МУНДАРИЖА:

Муаллиф сўзбошиси.....	3
Курт Кляйнманнинг сўзбошиси	6
Мукаддима	8
<i>Биринчи қисм</i>	
ВЕНА <i>Етти йил муқаддам...</i>	
“Яҳудийлар қони пичоқдан томган чоғда”.....	11
Халқ хоинлари	38
<i>Иккинчи қисм</i>	
БУХЕНВАЛЬД	
Қон ва тошлар. Бухенвальд концентрацион лагери	55
Тошмайдалагич	75
Ҳаётга қайтиш	86
Ижобий қарор	105
Янги Ёруғлик	124
Яшашга Нолойик	138
Мингларча ўпичлар	159
Ўлим сари борувчи йўл	184

Учинчи қисм

ОСВЕНЦИМ

Освенцим номли шаҳарча	196
Освенцим-Моновиц	218
Яхудий Густав Кляйнманнинг тамом бўлди.....	228
Қаршилик ва ўзаро ёрдам: Фриц Кляйнманнинг ўлими	243
Нотанишлар яхшилиги	269
Уйдан йироқда	288
Кураш ва хоинлик	305

Тўртинчи қисм

ОМОН ҚОЛИШ

Ўлим поезди	327
Маутхаузен	344
Охир замон	360
Уйга элтувчи узоқ йўл	379
Эпилог	389
Мундарижа	398

ББК 821.00 01

УДК 321. 33. 01

ИСБН 978-9943-7551 8-5

Жереми Дронфилд «Отасининг ортидан Освенцимга кетган бола» / «ИЛМ-ЗИЁ-ЗАКОВАТ» нашриёти, Тошкент 2021, 400 б.

Дизайнерлар: Д.Личагин, У.Намозбоев

Муҳаррир: Баҳодир Султонов

Таржимон: Гулчехра Сагдуллаева

Нашриёт лицензия № АИ 274.15.06.2015.

Теришга 28.08.2021 йилда топширилди.

Босишга 23.09.2021 йилда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 1/16.

Офсет босма. Таймс гарнитураси. Шартли б.т. 26.

Нашр б.т. 26 Адади: 3000

Буюртма № 68. Баҳоси шартнома асосида.

“ИЛМ-ЗИЁ-ЗАКОВАТ” нашриёти,

111302, Тошкент вилояти

Паркент шаҳри, Сой бўйи кўчаси, 7-уй.

“ADAD PLYUS” босмахонада чоп этилди.

Тошкент шаҳар, Бунёдкор кўчаси 28-уй.